

Віктор Жадько

**«І я лину
у віки
давноминулі»**

Київ
ВПК «Експрес-поліграф»
2014

УДК 929Шевченко
ББК 83.3[4Укр]1
Ж 39

Рецензенти:

Дубина Микола, доктор філологічних наук, професор;

Світлана Шевцова, кандидат філософських наук;

Віктор Шпак, кандидат історичних наук, професор.

Жадько В.

Ж 39   «І я лину у віки давноминулі» / Віктор Жадько. — К. : ВПК
«Експрес-Поліграф», 2014. — 584 с. : іл.

ISBN 978-966-2530-63-6

Це видання — сучасне прочитання життя і творчості Тараса Григоровича Шевченка, результат копіткої пошукової роботи автора впродовж багатьох років, який вивчив і дослідив Тарасове творче життя, пройхав увесь шлях, яким поет і художник мандрував, коли тричі відвідував Україну. В книзі публіцистично-документальними засобами розповідається про творчий взаємозв'язок Тараса Шевченка та Миколи Аркаса — автора музики до опери «Катерина» на слова Кобзаря. У праці використано багатий матеріал культуркомпаративістського і культургерменевтичного характеру. Для істориків, краєзнавців, учителів, шевченкознавців, молоді.

УДК
ББК

© Жадько В., 2014

© Жадько В.О., 2014, фото

© ВПК «Експрес-Поліграф», 2014

ISBN 978-966-2530-63-6

Коли
зустрілися
зима
з березолем

«Я хочу рисовать нашу Україну».

Тарас Шевченко

«Могучий дух, котрим він натхнув нашу літературу, не перестав віяти і досі, і нема українського поета і писателя пізнішої доби, котрий би вільний був від впливу того духа. Ідеї, порушені Шевченком або положені ним в основу творів поетичних, остаються живі й досі і довго ще не перестануть бути провідними ідеями української літератури... Шевченко, як усі генії, в многих поглядах випередив суспільність, для якої писав».

Іван Франко

«Гаряче любив він українську народність, але понад усе співчував долі простого народу, і улюбленими його мріями були думки про свободу цього народу від поміщицького гніту».

Микола Костомаров

Завдяки широкому наведенню уривків з листів і спогадів, оригіналів картин можна вичерпніше оцінити малярську спадщину Тараса Григоровича Шевченка, мистецькі твори якого відзначені потужним мистецьким духом, атмосферою неповторного і самобутнього художнього бачення. Шевченко-поет вищий за Шевченка-художника. Але якщо виокремити з майже тисячі його малярських праць кілька десятків, то це будуть шедеври європейського засягу. На його акварелях, малюнках чути церковний дзвін, спів пташок, ранкове село, відчувається атмосфера козацької слави, сонячна погода, прохолода тихоплинного ставка, стривожений шепіт дерев і неслухняного вітру, пахощі трав — усе це «читається» у чорно-білих репродукціях сепій та акварелей. Шевченкові малюнки не сплутаєш ні з якими іншими, вони позначені індивідуальністю, оригінальністю.

...Зі споминів троюрідного брата Варфоломія Григоровича Шевченка (1821–1892): «Йдучи разом з Крицьким з школи по улиці, я спитав його про Тараса. Крицький розказав мені, що в школі нещодавно вчився школяр Тарас Грушевський (це уличне прізвище Шевченка)... Тарас любив малювати, і малюнки його є у Тарасового товариша шкільного Тараса Гончаренка. Незабаром я зайшов до Гончаренка і побачив поприліплювані у хаті на стінах ма-

люнки Тараса Грушевського: то були коні і москалі, мальовані на грубому, сірому папері» [1].

Сьогодні неможливо воскресити сліди Тарасового прощкування в бік сонця — через леваду до козацької могили на краю Кирилівки. Не кожен навіть старожил Шевченкового покаже, де височіла тьмяна, як сум, козацька могила. Хіба що, ніби щось пригадавши, покажуть рукою у бік Педигавської гори:

— Ось там... Видається, так — он, у тій стороні...

Це біля неї, над Чорним шляхом, схрещувалися шабля і ятаган у кривавій січі; тут, у схронах глибин, народні месники берегли свою зброю; до підніжжя пагорба прихилилися втомлені солевози, вслухаючись у думи мандрівних кобзарів про незабутні лицарство й славу. Чи не цей затамований біль привів сюди малого Тараса, чи не він — такий ятристий! — озвався в його слові через багато років у повісті «Княгиня»: «Стоит мальчуган на могиле и смотрит во все стороны: и по одну сторону село, и по другую сторону село, и там из темных садов выглядывает треглавая церковь, белым железом крытая, там тоже выглядывает церковь из темных садов и тоже белым железом крытая. Мальчуган задумался. Нет, думает он, сегодня поздно, не дойду я до тех железных столбов, а завтра вместе с Катрею: она до череды коров погонит, а я пойду к железным столбам; а сегодня одурю Микиту (брата), скажу, что я видел железные столбы, те, что подпирают небо. И он, скатившись кубарем с могилы, встал на ноги и пошел, не оглядываясь, в чужое село» [2].

«Живи» розповіді діда Івана-гайдамаки, поетичні скарби української пісні, степові мандрівки й ночівлі з батьком, зачарування місячною ніччю — «Ночь лунная, светлая, тихая очаровательная ночь! В степи ничто не шелохнется, ни ма-

лейшого звуку, ни малейшого движения; только когда проедешь мимо могилы, то на могиле будто тырса пошевелится, и тебе сделается чего-то страшно» [3].

«Безперечно, що тут, у степу, вперше зросла в його душі «...потреба вживатися в безмір вселенної, — простежував Тарасові дитячі роки Павло Зайцев. — Те, що переживав... лягло потім в основу відповідних космічних мотивів у його ранніх поезіях... У космічних мотивах заспіву до «Гайдамаків» виразно бринять струни ще тих глибоких дитячих вражень і дум» [4].

Що ми знаємо про ранні малюнки Шевченка? Письменник і педагог, біограф Тараса Шевченка Олександр Якович Кониський (1836–1900) споминав: «Охота і кебета до малярства прокинулися у Тараса Шевченка ще змалку. Де й на чому можна було він виводив крейдою або вуглем свої «малюнки». Певно, що ще в школі і вчителі, й товариші помітили за ним «малярську кебету». Таку охоту має майже кожний селянський хлопець — мазати крейдою фігури» [5].

Звістка від Варфоломія Шевченка: «Крицкий (це товариш Варфоломія по Кирилівській школі. — Прим. В.Ж.) прибавил еще, что Тарас любил рисовать» [6].

Відомо, що багато творів Тараса Шевченка — автобіографічні. Елементи особистнісного, як стверджують шевченкознавці, є й у повісті «Княгиня», яка «...починається автобіографічним вступом (спогади про дитинство і юність)». Знаходжу в творі такі рядки: «В эту-то почти счастливую для меня эпоху случилось преобразование в школе: прислали к нам из самого Киева стихарного дьячка (очевидно, це й був дяк Богорський, якого, за свідченням Київської консисторії, призначено в Кирилівку 1824 року — Прим. Ж.В.). Совгирь,

слипий, спочатку було поартачений, але примушений був уступити перед лицем закону, і, собравши всю свою мизерію в одну торбу, закинув її на плечі, взяв патериську в руку, а тетрадь із синіх паперів і сковородинськими псалмами в другу і пішов шукати собі іншої школи» [7]. Чи не з цього зошитів з синього паперу «списував Сковорода» Тарас?

Автобіографічному вступові до повісті, незаперечно, віримо: Тарас розповідає про сестру Катерину, брата Микиту, села Моринці та Кирилівку, описує відомий з розповідей його рідних епізод про те, як шукав «залізні стовпи», ніби запрошення до мандрівки. Це з найранішого дитинства. Згодом у повісті «Княгиня» Шевченко створив автобіографічний образ «кубічного білявого хлопчика», який починає мислити й цікавитися: «А что же там за горою? Там должны быть железные столбы, что поддерживают небо! А что если бы пойти да посмотреть, как это они его там подпирают? Пойду да посмотрю, ведь это недалеко» [8]. У цьому ж творі Тарас називає і свого першого вчителя малювання, дядя Совгиря. Чому ж він не назвав його справжнього прізвища? Мабуть, тому, що Павла Рубана сільчани прозивали по-вуличному — «Совгир». Більш детально про дядя та навчання Тараса розповів у спогадах О. Кониський.

Отже, «...що-то як маляр, то вже скрізь понамальовує всякої всячини», бо думає завжди — що б не робив і де б не був, і в яку б пору року. Серед цієї різної за спонукою, за функціональною вагомістю «всюкою всячиною» можна виокремити два основні напрями Тарасової творчості — ескізи й етюди Шевченка та нагода міркувати у Вільно, коли ступив на мистецький шлях. І ми підемо тим самим шляхом, поділимося враженнями та відчуттями і переживатимемо, до-

лаючи його, перегорнимо для вас, читачі, неймовірно багато сторінок життя й творчості Тараса Шевченка.

Природну здібність Тараса до малярства помітили в селі змалку — намальовані на грубому сірому папері коні й москалі Варфоломій Шевченко бачив поприліплюваними на стіні в хаті Гончаренка, шкільного Тарасового товариша.

Український історик і шевченкознавець Павло Зайцев стверджував: «Це рисування не було у хлопця звичайною забавою: було воно виявом непереможної внутрішньої потреби віддавати лініями зорові враження, і ця потреба ніде і ні за яких обставин його не покидала» [10]. П. Зайцев слушно обґрунтовував: «Згодом, у нього не могло не виробитися та не скріпитися й переконання в тому, що він має й хист... до рисування. Переконання таке скріпитися могло не лише під впливом його внутрішнього почуття, а й під впливом похвал та подиву як ровесників, так і дорослих: кирилівчани довго зберігали в пам'яті цю його надзвичайну вмілість, яку він виявляв дуже активно і яка цікавила, видно, все його оточення» [11].

Певна річ, що іще в школі й дяки, і товариші-школярки помітили за Тарасом малярську здібність. Згадаймо, що хлопець у дитячі роки багато малював і людей, і коней, і будівель, створював зовсім самостійні орнаменти, як згадував, що він «хрестами і візерунками з квітками кругом листочки обведе». Про шкільні рисунки збереглося Шевченкове поетичне свідчення:

*«...Ще в школі
Таки в учителя-дяка
Гарненько вкраду н'ятака —
Бо я було трохи не голе,*

Таке убоге — та й куплю
Паперу аркуш. І зроблю
Маленьку книжечку. Хрестами
І везерунками з квітками
Кругом листочки обведу.
Та й стисую «Сковороду»
Або «Три царіє со дари» [12].

Залишаючи навчання не з власного бажання — то в Кирилівці, Будищах, або в наймах — у дяка Климента Яроцького та отця Микити Ковальського, Тарас не міг устояти проти спокуси щоб «...зрисовувати з книжечки і покласти на місце».

Згодом, у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», Тарас Шевченко згадував диякона Єфрема, мандруючи через Лисянку: «Долго я искал глазами в этом лесу груш и яблонь давно и хорошо знакомый мне домик отца диакона Ефрема, у которого я давно когда-то брал первые уроки не рисования, а прямо живописи. Отец Ефрем, чтобы испытать, есть ли у меня способность к этому хитрому делу, заставил меня на листе железа тереть какую-то черно-бурую краску. Я не выдержал испытания и на другой же день показал пяты отцу диакону. Много переиспытал я после этого первого урока, но ничто так не врезалось в моей памяти, как это первое наивное испытание» [13].

І Тарасик живописав — нехай ще необразно, абияк і на чому попало, але для нас важливо довести, що ще юним хлопцем він уже виявив малярську впертість. Про мандрівний період дитячого життя Тарас Шевченко напише: «Помещику Павлу Васильевичу Энгельгардту, только что наследовавшему достояние побочного отца своего... понадобился расторопный мальчик...В должности козачка... он... срисовывал... картины...

украшавшие панские покои. Странствуя с обозом за своим дидычем в Киев, Вильно и в Петербург, на постоялых дворах крал он изображения разных исторических героев... с намерением скопировать их на досуге... Случай и досуг представился в Вильне». Цей же фрагмент — в інтерпретації Пантелеймона Куліша: «Барин мой был человек деятельный: он беспрестанно ездил то в Киев, то в Вильно, то в Петербург и таскал за собой в обозе меня...Странствуя с своим барином с одного постоялого двора на другой, я...пользовался всяким удобным случаем украсть со стены лубочную картинку и составил себе таким образом драгоценную коллекцию...не жажда стяжания управляла мною, но непреодолимое желание срисовать с них... верные копии» [14].

Але в кого б не служив Тарас, не припиняв малювати. Подорожуючи з паном Енгельгардтом і зупиняючись у заїжджих дворах, козачок збирав різноманітні картинки, особливими його улюбленцями були історичні герої: Соловей-розбійник, Михайло Кутузов, козак Платов, Кульнєв (Кульнєв Яків Петрович (1763–1812) — генерал-майор із Вітебської губернії, герой Вітчизняної війни 1812 року). Той сумський гусар, який, смертельно поранений, зірвав з шиї Георгіївський хрест зі словами: «Візьміть! Нехай ворог, коли знайде труп мій, прийме його за тіло солдата й не пирує від вбивства російського генерала». Непереборним бажанням Тараса було «...срисовать с них, как только возможно, верные копии» [15].

Олександр Кониський передав творче натхнення юного художника Шевченка малювати історичних героїв такими словами: «Де тільки можна було і які тільки траплялися — Тарас збирав собі до гурту малюнки. Малюнки ці були так звані

лубошні, «суздальської школи, незграбної праці російських «богомазів». Їх назбиралося в Тараса чимало, й вони не давали спокою його молодій душі, стояли йому спокусою. Скоро траплялася хоч трохи зручна часиночка, Тарас кидав свої, часом недочищені, сковороди й каструлі, ішов у сад і там на деревах та на кущах розвішував свою колекцію, любував з своєї галерії малюнків, придбаних інколи нишком-тишком...Радіючи та разом із тим і сумуючи в своїй галерії із вирізок, Тарас Шевченко брався за олівець і списував малюнок чи портрет. Інколи він так поринав в оглядування колекції, що забував про пекарню і про обов'язки козачка, про невичищену або недочищену посуду; сидить, було, собі в саду, аж доки грізний голос куховара та кого іншого з челяді не покличе його до пекарні» [16].

Безперечно, на Тараса Шевченка впливала вільнюська художня школа, студенти якої малювали архітектурні пам'ятки в різних кварталах старого міста. Численні вільнюські літографи — Матвій Пшибильський, Казимир Бахматович, Карл Рачинський, Антоній Ключовський, а особливо Йосип Озембловський, прикрашували папір для листів видами міста й околиць, виготовляли й інші літографії, яких було багато у вітринах магазинів, а вуличні букіністи пропонували літографії перехожим. Художньою школою керував популярний художник, полонізований турок чи вірмен, бадьорий і жвавий, незважаючи на свої 70 років, Ян Рустем, про якого серед вільнюських митців ходило прислів'я: «Ян Рустем малює з густем», тобто «Ян Рустем малює зі смаком».

Із Шевченкового листа до приятеля Броніслава Залеського відомо, що Ян Рустем однозначно є першим художнім навчителем Тараса, його поради стали віховими в мистецькій долі Шевченка, про що митець засвідчував: «Не утвер-

дившись в рисунок, прийнявся за краски — это все равно что отыскивать ночью дорогу» [17]. Незаперечно, у Вільно Тарас дістав високі духовні, культурні й мистецькі імпульси для розвитку художнього й поетичного таланту, про які й мріяти не міг раніше.

Автор цих рядків ходив тими самими тінистими парками, якими блукав Тарас з коханою дівчиною-полькою Ядвігою Гусиковською, був у тому самому величному палаці — фортеці Міндовга та костелі св. Анни, милувався спокійною Вілією й Закретом, бродив старовинними вуличках. А також відвідав два будинки, де мешкав Шевченків пан Енгельгардт, аудиторії та бібліотеку університету, на одному з корпусів якого на меморіальній дошці прочитав: «Вільно... дороге моєму серцю! Тарас Шевченко».

Не один вечір автор цих рядків провів і в залах стародруків тих років Литовської національної бібліотеки, намагаючись розібратися, якою була творча аура Вільно за Шевченка. Захотілося хоч подумки, але на основі архівних джерел повернутися в осінь 1828 року, коли козачок Павла Енгельгардта ступив на землю старовинного європейського міста. Підліток кріпак, звісно ж, не міг мати причетності до багатоманітного життя Вільно, але загальну його атмосферу, таку відмінну від усього, що знав раніше, напевне, відчував. Мав враження й від мистецького життя — в Енгельгардтів були знайомства серед місцевої знаті, ад'ютант губернатора щотижня приймав гостей, знаменитостей театру, художників, професорів...

Як відомо, Тарас Шевченко був різнобічно обдарованим митцем і володів різними видами мистецтва — живописом, графікою, поезією, прозою, драматургією, на додачу був великим мислителем і пророком. А у творчості одне впливає на

інше. У мистецькій творчості Тараса Шевченка українська тематика започаткована дуже рано: за свідченням сучасника, Тарасового земляка Феофана Лебединцева, підліток, будучи слугою й погоничем у сільського священика, їздив не лише до Богуслава чи в ближні містечка та села, а й «...до самого Києва. І скрізь малював, та перші творчі роботи не заціліли» [18].

Погодимися ж із думкою відомого маляра і графіка Опанаса Георгійовича Сластіона (Сластьона; 1855–1933): «Коли ж Шевченкові було стати справжнім художником, як ще на 25 році свого життя він був кріпаком, завжди одірваним від рідного краю і народу, а вчився тільки випадково й уривками? Як слід почав він учитись тоді, коли було пізно й коли звичайно вже складеться справжній художник. Весь час, який він віддавав на студію малярства і разом на громадську діяльність, як поет борець за визволення свого народу, був не більше десяти — дванадцяти років. А малярство, як і музика, щоб добре осягнути його, вимагає багато часу і невсипущої праці; у йому, як і у музиці, тільки перестань щодня кохатись та студіювати, то воно тебе забуде і навіть зовсім одвернеться» [19].

З роками мистецька Шевченкова майстерність стала впевненішою, лінія — пластичнішою, колір на картинах — усвідомленіший. Це все вкрай необхідне для створення професійного художнього образу. Рисунки Шевченка, виконані на папері й картоні окремо не підлягали дослідженню, але за літературними джерелами та філігранями вдалося встановити, що Тарас Григорович використовував брістольський картон, олександрійський, ватманський торшон, також застосовував кольоровий і тонований папір. Але часто він тонував його власноруч — це можна безпомилково визначити методом мікрохімічного розгляду та й наочно маємо достатньо фактів,

щоб висловити таке припущення: помітні смуги від пензля; плями й заливи на зворотах; різні відтінки багатьох аркушів. Основні матеріали, які вживав для малювання Шевченко, це графітний олівець, тушувальний порошок (розтушовка), м'який матеріал (вугіль, італійський олівець, білий олівець, крейда та їх різноманітні поєднання), туш (перо й пензель), сепія, акварель.

Робочі альбоми Тараса Шевченка (переважно олівець аркуші) — це не лише зображення з натури, а й замальовки, що перемішуються із задумом композицій, доповнюючи один одного. Це рисоване розмірковування всюди: на полях рукописів та сторінках листів; ескізи до композицій на аркуші — лаконічні й виразні. Начерки постатей, рук, голів, ніг, складок одягу відзначаються, насамперед, знайденою цільною тінню та світлом, міцною рисувальною лінією. Під час заслання ескізів і начерків значно менше. Уже нема того вибуху почуттів молодого людини, що вирують через край: емоції приховані та виявляються зовні скупіше у вигляді виражених і продуманих творів, великої кількості заготовок потребували саме олійні твори: акварелі й сепії народжувалися, так би мовити, з одного подиху — їм неодмінно передував ескіз чи начерк з натури.

Значна частина малярських робіт, виконуваних художником в Академії мистецтв, маловідома. Так, до нас не дійшла жодна з трьох картин, відзначених нагородами, про що збереглися лише архівні документальні записи. За 1838/1839 навчальний рік в Академії мистецтв читаємо запис у журналі від 3 травня 1839 року: «11. Определено: записать... список... удостоившихся по третнему экзамену, происходившему 29 апреля 1839 г., к получению серебряных медалей первого и второго достоинства, а именно... Второго достоинства... За рисунок

с натуры: Посторонний Шевченко». Разом з тим митець пробув власні сили й у самостійних композиційних малюнках, найраніший з яких – «Козацький бенкет» [20] – створений 25 грудня 1838 року, на другий день після третього іспиту.

За програмою, подібною до академічної, навчалися тоді й учні рисувального класу Товариства заохочування художників, що його почав відвідувати Шевченко як «сторонній учень». Керував рисувальним класом Товариства художник-портретист, професор Академії мистецтв Олександр Григорович Варнек (1782–1843), який і став першим учителем Шевченка у цьому класі. Під його керівництвом учні малювали як з учбових зразків – «оригіналів», так і з гіпсових зілпків та людського кістяка. Професор давав їм більшу самостійність порівняно з академічними класами, був одним з перших тогочасних педагогів, які в своїй практиці відходили від застарілих академічних норм. На підставі вивчених архівних документів, назвемо прізвища молодих художників, у колі яких перебував Шевченко, відвідуючи Товариство: «Антонов і Алексеев, Агін і Бернадський, Борисов і Боржевський, Бурдін і Єрмілов, Жерков і Заболотський, Зеленцов і Капков, Крушкін і Круговихін, Клюквін і Кукевич, Ліпін і Михайлов, Патін і Петровський, Сажин і Тихобразов, Житнев і Иванов, Пищалкін і Раев, Щедровський і Хрисанфов, Хруцький і Чернишов та ін.

Тарасові успіхи тоді привернули увагу Товариства заохочування художників. 16 грудня 1838 року його Комітет, розглянувши подані Шевченком малюнки, вирішив узяти на утримання при першій же вакансії. А через місяць, 20 січня 1839 року, ухвалив «...назначить художнику Шевченку по 30 руб. в месяц содержание, которое и производит с 1-го января настоящего года» [21].

Про виконану Т. Шевченком упродовж літа 1840 року роботу 27 вересня 1840 року зроблено протокольний запис: «Собрания имена учеников, удостоившихся за представленные работы награды серебряными медалями... Второго достоинства. Тарас Шевченко за первый опыт его в живописи масляными красками, — картину «Нищий мальчик, дающий хлеб собаке»; сверх того положено объявить ему, Шевченке, похвалу». І, втретє, знаходимо запис 26 вересня 1841 року: «6. Определено: вольноприходящих учеников Академии за успехи в художестве, доказанные представленными работами по живописи исторической и портретной: Тарас Шевченко за картину, изображающую цыганку, и других наградить серебряными медалями 2-го достоинства». Що за роботи — не маємо уявлення; не знаємо назви й першого «малюнка з натури»; є думка, що до цієї роботи стосуються слова в повісті «Художник»: «...Я в сентябрьский третной экзамен переведен в натурный класс за «Бойца» № первым» [22].

В «Автобіографії» Тарас Шевченко ухиляється від історичної точності якраз у зображенні власної художньої творчості, але до першої нагороди за «малюнок з натури» швидше може пасувати таке місце: «Получил первую серебряную медаль за этюд с натуры. Еще написал небольшую картину масляными красками — «Сиротка мальчик делится милостыней с собакою под забором». Вот и все» [23]. Названої картини олією не знаємо, як і не збереглося «етюда з натури». Долі останньої з нагороджених 26 вересня 1841 року в Академії мистецтв Шевченкових картин — «Циганка» — також не знаємо; помилкою отожнювати акварельний малюнок «Циганка-ворожка» з академічною картиною олією, яка до нас не дійшла.

В образотворчому мистецтві того часу точилася боротьба кількох напрямів. Ще були міцними старі академічні традиції, але в стінах Академії мистецтв уже формувалася реалістична течія, розвивався побутовий жанр, молоді художники прагнули до правдивого відтворення навколишньої дійсності. Проте навіть художники, які були представниками так званого «високого» історичного жанру і дотримувалися академічної умовності, в своїх підготовчих роботах відтворювали дійсність реалістично. Тарас Шевченко виховувався на академічних традиціях і не міг категорично відкидати їх. Він високо цінував деякі твори художників, своїх друзів, які працювали у цій галузі.

З академічних часів не збереглися й Шевченкові краєвиди, окрім «Куточка Смоленського кладовища», виконаного олівцем. Знаємо, що багато уваги приділяли в ті роки інтер'єрам — і знову не маємо жодного Тарасового інтер'єру академічного періоду, хоч його сучасники (особливо з «венеціановської школи») залишили нам чимало цікавих урочистих і побутових інтер'єрів — О. Тиранов, К. Зеленцов, А. Іванов, Л. Плахов, Г. Сорока, Ф. Славянський. Нарешті, серед малюнків Петербурзького періоду не знайдемо й натюрмортів, класичні зразки яких митець бачив і в старому західному мистецтві й творчості старших товаришів, наприклад, Івана Хомича Хруцького (1810–1885), зокрема його роботах «Натюрморт зі свічею», «Квіти й фрукти», «Плоди, фрукти, бита дичина».

У галузі акварельного портрета в цей час Шевченко теж прагнув досягти глибину психологічної характеристики зображуваної особи, дати правдиве відтворення її образу. Акварельні портрети його роботи восени 1839 року

експонувалися на великій академічній виставці, яку влаштовували тоді раз на три роки. Вони привернули увагу художньої критики. В рецензіях на виставку вперше у пресі з'являється ім'я Шевченка. Так, анонімний рецензент відзначив: «Гарні два портрети аквареллю стороннього учня п. Шевченка».

Тоді ж була надрукована й розгорнута рецензія на виставку в Академії мистецтв, підписана Модестом Рєзвєм (1807–1853). Автор, докладно проаналізувавши, зокрема, виставлені живописні твори учнів Брюллова — «Дочірня любов римлянки» А. Мокрицького, «З'явлення ангела пастухам» П. Петровського, «Прометей» Г. Михайлова, — пише: «От також два вельми непогані портрети аквареллю художника Шевченка. Вони добре намальовані й мають багато сили у фарбах. Бажаю було б тільки дещо більше легкості в тонах» [24].

Рада Академії мистецтв 27 вересня 1840 року відзначила першу самостійну олійну картину Т. Шевченка «Хлопчик-жебрак, що дає хліб собаці» срібною медаллю другого ступеня. Окрім того, Рада й загальні збори Академії висловили йому «похвалу». Про нагороду писала «Художественная газета»: «Удостоены серебряной медали второго достоинства... Тарас Шевченко, которому, кроме медали, объявлена похвала от Академии за первый опыт в живописи». Тарасів малярський здобуток відзначило й Товариство заохочування художників: Комітет ухвалив письмово висловити «готовність підтримувати й далі в прагненні оволодіти мистецтвом живопису».

Про концепцію поглядів Шевченка на мистецтво й живопис Петербурзького періоду Тарас висловився в «Журналі»: «Мы (Шевченко і Штернберг. — Прим. В.Ж.) продолжали с невозмутимым равнодушием перелистывать портфель и были награж-

дены за терпение первоначальным эскизом «Последнего дня Помпеи», ловко начерченным пером и слегка попятнанным сепиею. За этим гениальным очерком, почти не измененным картине, следовало несколько топорных чертежей Бруни, которые ужаснули нас своим заученным, однообразным безобразием. И где и из какого тлетворного источника почерпнул и усвоил г. Бруни эту ненатуральную манеру? Неужели это одно желание быть оригинальным так страшно обезобразило произведения неумолимого Бруни? Жалкое желание. Грустный результат. И этот человек мечтал еще равняться с Карлом Великим! (Так обыкновенно называл Брюллова В.А. Жуковский)» [25].

Тарас Шевченко як художник орієнтувався не тільки на «своїх», а й на західних класиків пензля — Рембрандта, Рубенса, Рейсдаля, й співвідносив інших художників, котрих цінував і брав із них приклад, про що й засвідчив у повісті «Художник»: «Карл Павлович чрезвычайно прилежно работает над копиею с картины Доменикано «Иоанн Богослов». Копию эту заказала ему Академия художеств... О, если бы вы видели, с каким вниманием, с какой сердечною любовью кончает он свою копию! Я просто благоговею перед ним, да и нельзя иначе. Но что значит волшебное, магическое действие оригинала! Или это просто предубеждение, или время так очаровательно ступшевало эти краски, или Доменикано... Но нет, это грешная мысль. Доменикано никогда не мог быть выше нашего божественного Карла Павловича. Мне иногда хочется, чтобы скорее унесли оригинал» [26].

З 1840 року Тарас Шевченко виявляє виражене новаторство й мистецьку індивідуальність у живописі. І новаторство це — чого досі не оцінено, являє собою загальносвітовий прорив у мистецтві! Подивіться на його картину «Одаліска» (або,

як називають іще, «Натурниця»). У творі, позначеному багатством колірних поєднань та вишуканою грою світлотіні, проявилось властиве художникові тонке відчуття природи, вміння реалістично передавати форми людського тіла. Незвичайним є те, що за рівнем виконання картина перевищує завдання мистецьких студій, оскільки модель трактується не як об'єкт академічних вправ, а як художній образ. Її тіло тріпоче, воно ніжне, живе, ледь вологе від сну, змальоване не на показ, а з реального життя, тільки трохи прикрашеного мистецькою натурною композицією. Її тіло рухається — торс, рука, шия й голова, — дівчина ніби зручніше вмощується у сні. Жіночність, чуттєвість стають помітними й через позу, в якій лежить дівчина, — поворот торсу, голови, рука на плечі. Розкутість, рухливість, життєвість, реалізм, позитивність, велика енергетика, сила, гармонійність, поетика, звучання, талант, велич — справжні витвори мистецтва, соковиті й захопливі. В Шевченковій картині «Одаліска» бачимо й фонові цяточки, інтер'єрний малюнок та кольорову гаму Ван Гога, крапочки й наукову точність Сьора; духовні й технічні прийоми відображення жіночого тіла Енгра, Дега, Лотрека; загадковість, таємничість, містичність, поєднання ліній з кольорами, сюжетом, малюнком, духовним настроєм, живописними прийомами; думку Гогена; колористику Делакруа й Ван Гога... Зробити в академічній манері живопису таку роботу неможливо. Реалістичність, життєвість форм і моделей — це вже не просто високий професіоналізм і талант Шевченка, це майстерність художника, такі риси притаманні великим митцям-реалістам. Безпосередні попередники імпресіонізму — Жан Огюст Домінік Енгр, Ернест Мейсон'є, реалісти Ежен Делакруа, Гюстав Курбе — ще не зображували жінок, оголене тіло таким

реальним і позаміфологічним, античним, класичним планом. Шевченко писав так раніше, ніж почалася школа реалізму, раніше за Делакруа, Курбе, Будена, барбізонців, задовго до виникнення імпресіонізму... Це не салонна постановка, не античний чи міфологічний сюжет, не ефемерність і водночас — не студія з натури, це самостійний твір, картинна сцена з життя! Так, це імпресіонізм. 1840 рік. Це — Тарас Шевченко. Як зазначав дослідник мистецької спадщини Кобзаря Осип Бескін, «учень Брюллова в цій роботі набагато випереджає свого вчителя, і його «Одаліска» є справжнім шедевром».

Тараса Шевченка, чи то в Санкт-Петербурзі, Москві чи засланнях, завжди притягувала Україна, його вабили й хвилювали історичні місця й пам'ятки, пов'язані із запорозьким козацтвом, рідні краєвиди. Йому, людині, закоханій у рідний край, хотілося побувати на землях Запорожжя. Тарас Григорович над усе прагнув поповнити свої знання з історії України — бо з чого ж починати, як не з історії козаків.

Задум художнього твору й спосіб його втілення народжуються на глибинному рівні образного мислення творчої особистості. На відстані часу цей первісний етап, на жаль, стає важко вловимим, залишається на рівні «інтимної» сфери формування задуму. У кожного художника й поета ідея живиться політичними, естетичними й стилєвими концепціями певної епохи. У цих параметрах митець ніби ставить власний експеримент, у кожному різновиді художньої творчості впроваджуваний за своїми специфічними законами. Ми ж ведемо мову про експерименти, які в середині XIX століття ставив і вирішував молодий Шевченко-маляр.

Можна лише уявити, скільки аркушків, а то й альбомів-записників погубилося в нелегкому житті-бутті Тараса — доро-

гою до Вільна, згодом — у Санкт-Петербурзі, Україні та аж до кінця життя... Однак і збережене засвідчує мобільне акумулювання зорових вражень і напружену пульсацію Шевченкової думки, відображених у величезному масиві швидких начерків і рисунків, що з'являлися будь-де, але окремі штрихи нагадуватимуть Україну, Вільно, Санкт-Петербург... Тарас і сам, ніби поглянувши на себе збоку, якось зізнався: «Що-то як маляр, то вже скрізь понамальовує всякої всячини». А згодом писав Варфоломієві Шевченку: «Ти вибачай, забув, що письмо до тебе, то й ну малювать — задумуюсь іноді, не тобі кажучи» [27].

«Я хочу рисовать нашу Украину, — уже відомим художником, напише Тарас Шевченко до товариша, українського філолога та історика Осипа Бодяньського (1808–1877). — Я її нарисую в трьох книгах, в першій будуть види, чи то по красі своїй, чи по історії прикметні, в другій теперішній людський бит, а в третій історію» [28]. Повернувшись з першої подорожі в Україну, Шевченко задумав намалювати і видати серію офортів про історичне минуле, народний побут, звичаї та природу рідного краю під назвою «Живописная Украина», а за виручені гроші викупити родичів з кріпацтва. В проспекті, зокрема, читаємо: «До складу видання входять такі предмети: краєвиди чи то красою, чи історичними спогадами прикметні: храми, укріплення, могили й усе, що час пощадив; сучасний народний побут: звичаї, обряди, повір'я, забобони, казки й пісні; найважливіші історичні події від Гедеміна до знищення гетьманства і короткий опис картин мовою південно-російською і французькою». Повідомлення про підготовку такого видання з'явилося в газеті «Северная пчела» від 25 серпня 1844 року. Того ж року в Санкт-Петербурзі вийшов лише перший випуск, в якому вміщено шість офортів:

«Судня в селі рада», «Дари в Чигирині 1649 р.», «Старости», «Казка», «Видубицький монастир», «У Києві», а 1845 — такі аркуші: види: Чигирин, Суботів, Батулин, Покровська Січова церква; похорон молоді (нареченої), «Ой ходив чумак сім рік до Дону» (пісня), Перезва (весільний обряд) і Жнива. Іван Підкова у Львові. Сава Чалий. Павло Полуботок в Петербургу. Семен Палій в Сибірі» [29].

Шевченків задум здійснити цю серію саме в офорті було для свого часу сміливим і новим, бо в Академії мистецтв, де панувала класична різцева гравюра, офортom практично не захоплювалися, і Тарасові доводилося за цю нову для себе справу братися самотійно. Матеріалу, привезеного з України, не бракувало, тільки треба було вибрати сюжети, що відповідали його задуму.

У Шевченка-художника 835 творів (живописних полотен, рисунків, офортів та ескізів), з них близько 300 не віднайде-но. Тарас Григорович був першокласним акварелістом, попередником європейського імпресіонізму: відомо 210 його акварелей, передусім краєвидів, що за рівнем мистецької досконалості можуть бути поряд зі світовими здобутками малярства. Він зарекомендував себе блискучим портретистом-психологом: виконав 150 портретних зображень, з яких 43 автопортрети. В цих роботах вгадується український генотип, сприйнятий крізь призму бачення митця-філософа: «Портрет Іллі Лизогуба», «Портрет Катерини Кейкуатової», «Автопортрет» 1840 року. У Шевченка 20 олійних, зокрема, жанрових картин («Катерина», «Селянська родина», «На пасіці» та ін.), що так само виказують своєрідність національного буття; як офортист став академіком гравюри: великої слави зажили його 6 офортів із серії «Живопис-

на Україна» та 21 офорт, виконаний в останні роки життя в Санкт-Петербурзі. Тараса Григоровича вважають умілим рисувальником: понад 230 замальовок ландшафтів України, передусім етюдів із натури, так і написаних в Аральській й Каратауській експедиціях; роботи вражають майстерністю виконання (на грані ювелірності), поєднанням документальної вірогідності з високою одухотвореністю. Окремого розгляду заслуговує і творча лабораторія Шевченка-митця — ескізи, етюди, начерки, закарбовані на 360 сторінках рукописів та альбомів. Його твори відзначені потужними мистецькими духом, атмосферою Шевченка-художника. Персонажі картин — глибокі, таємничі, містичні, загадкові... Скажімо, глибоко індивідуальними є: акварелі «Марія» за поемою Пушкіна «Полтава» (1840), «Циганка-ворожка» (1841; срібна медаль), олійні портрети друзів — подружжя Закревських, Маєвської (1843), Є. Кейкуатової (1847), О. Лук'яновича (1845), серія офортів «Живописна Україна», малюнки «Куток Смоленського кладовища в Петербурзі» (1840), «Хлопчик з собакою в лісі» (1840) і, звичайно, Шевченкова українська Джоконда — «Катерина» (1842) — єдина збережена точно відома сюжетна Тарасова олійна картина академічного періоду. Ще надзвичайно велична Шевченкова картина, яку тривалий час «соромилися» публікувати, — «Розп'яття», де «виписано» не просто сюжет, а метафоричне зіткнення в житті пітьми та світла.

Працюючи над портретами, Шевченко вміло поєднував олівець з різними матеріалами, володіти якими навчився ще в Академії мистецтв, про що свідчать твори, виконані в ті роки: скажімо, аркуш «Натурники» (1840–1841) демонструє красиве поєднання вугілля і крейди на тонованому па-

пері — робота виконана олівцем та вугіллям. Очевидно, Тарас швидко і зазвичай легко освоїв випрацьовану Рембрандтом світлотінь і залишився майстром її в рисунках та гравюрах. Удруге Тарас Шевченко звернувся до техніки «м'якого матеріалу» значно пізніше та в іншому варіанті. Йдеться про згадувані портрети італійським та білим олівцем на тонованому папері, найперший з яких — «Автопортрет». Упродовж творчих років Шевченко створив чимало портретів цією технікою малювання, аж поки не з'явилися шедеври його картин — образи К.Н. Козаченко, Т.З. Єпіфанова, П.А. Овсянникова, М.С. Щепкіна, М.М. Лазаревського, Айри Олдріджа, М.В. Максимовича, Ликери Полусмакової, завсідателів Мойсівки, автопортрети. Тут бачимо цілісне «ліплення» образної форми, характерне для всіх аркушів з альбому художника.

Новим, порівнянно з ранішими творами Шевченка, є глибокий тональний фон. Уперше в рисункових портретах митець використовує тло в сепіях, зокрема в «Портреті невідомого з гітарою», але в сепіях він не залишав вільного від ґрунту паперу, а вкривав фарбою всю поверхню аркуша. Скажімо, у «Портреті К.Н. Козаченко» особливо приваблює краса розчерку і соковита фактура м'якого олівця, що контрастують з вільною поверхнею аркуша. Таким чином, портрети Шевченка поділяються не стільки за біографічними періодами, скільки за технікою виконання. Якщо ж їх порівняти, то побачимо, що стилістично він залишався цілісним упродовж усього життя. Так, використання різних матеріалів вносило свої корективи: пізні рисунки Шевченка, виконані італійським і білим олівцями на папері складного сіро-коричневого кольору, здаються нам значно ближчими до реалізму, ніж перлинні акварелі, що, безперечно, тяжіють до романтизму.

Матеріалом, який Шевченко опанував для творчості після олівця, була акварель. У цій техніці Тарас працював творче життя (крім останніх років) і створив велику кількість портретних аркушів та краєвидів. Уже в перших акварельних портретах («Портрет П.В. Енгельгардта», 1833, «Голова жінки», 1834) використано складний для акварельного живопису прийом — штриховку пензлем, який походить од популярної й поширеної в ті часи портретної мініатюри «на кістці». Техніка виконання її була такою: акварельну фарбу в поєднанні з гуашшю наносили тоненькими пензлями на відшліфовану кістяну пластину маленькими кольоровими крапочками або штрихами. В рефлексії й вуста делікатно введено третю — рожеву фарбу. Така техніка виконання залишиться у Шевченка надовго, ми бачимо її і в сепіях, акварельних краєвидах — у тих аркушах, над якими мав час попрацювати бодай кілька сеансів.

Портрети досить схожі за задумом, колоритом, технікою виконання, Тарас Шевченко намагається урізноманітнювати композицію, вводячи яскраві плями кольору («Портрет невідомої в блакитному вбранні»). Якщо Т. Шевченко обмежувався плавним переходом від головного — обличчя — до другорядного — фону, то тут виписує подробиці другого плану, втім, так буде не в багатьох роботах і недовго. Митець піде до узагальнення й спрощення, меншими засобами досягатиме виразності у картинах, краєвидах, замальовках...

Тарас Шевченко для українців, як свого часу писав Іван Франко, підкреслюючи його кровний зв'язок з народом, з нащадками: «...Був сином мужика — і став володарем у царстві духа. Він був кріпаком — і став велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком — і вказав нові, світлі й вільні шля-

хи професорам і книжним ученим. Доля переслідувала його в житті, скільки лиш могла, та вона не зуміла ані золота його душі, ані його любові до людей в ненависть і погорду вкрити іржою... Доля не шкодувала йому страждань, але й не пожаліла втіх, що били із здорового джерела життя. Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті — невмирущу славу і всерозквітаючу радість, яку в мільйонів людських сердець все наново збуджуватимуть його твори» [30].

Обсяг літератури, що присвячена вивченню Шевченкової образотворчої спадщини, великий і розмаїтий, його межі перевершують століття. Глибокі й ретельні дослідження висвітлюють творчість майстра, стилістику його творів, глибину розкриття образів, поетичність мистецької мови, психологічний стан героїв, композиційне вирішення окремих аркушів і, зокрема, місце Т.Г. Шевченка як в українському, так і в світовому мистецтві. Натомість техніка виконання його рисунків розглядалася побіжно. А використання малярем різних технік і матеріалів — дуже важливе й цікаве питанням, яке варте значно більшої пильності.

Кожен українець чи українка, де б вони не жили на землі, знає ім'я Тараса Шевченка. Та й переважній більшості освічених неукраїнців Кобзарове ім'я також відоме. Усі визнають Тараса Шевченка за пророка української нації: «Шевченко — це код нації, а в його “Кобзарі” закодовані самі генетичні основи нашої духовності, невичерпний її потенціал. Кожен, хто, відкривши томик “Кобзаря”, вживеться в буйний світ його образів, сягне в його розпечені надра, відчує: книгу цю написала людина, яка по крутизнах життя піднеслась до вершин мудрості, на верхогір'я людського духу», — відзначав О. Гончар. На повний голос звучить зігріте великою любов'ю до людей, пройняте гнівом до всього антилюдяного полум'яне слово геніального сина України.

Поезія та мистецтво Тараса Шевченка — це в муках зречення, кров'ю і сльозою омите слово правди великого сина, інтереси якого злилися воєдино з інтересами і прагненнями поневоленого народу. Титанічний образ, надзвичайна доля цієї людини приваблювала до себе багатьох відомих майстрів пера. Чи не найбурхливіше розвивається і поповнюється поетична шевченкіана: мало не кожен з українських поетів, прозаїків та художників не стільки своїм вищим обов'язком, а більше — за покликом душі і порухом серця, вважає написати про Т.Г. Шевченка.

Шевченкова поезія — це не просто заримовані речення, це — динаміт, закладений у думку; він вибухає щоразу, коли запалюють бікфордів шнур порозуміння і прихильності, коли розпізнають істину не тільки у змісті, а й між рядками. Жодний бойовий набій не спроможний пробити зашкарубле серце; жодна важка артилерія не здатна перетворити всесвіт на румовище, а поетові під силу «насталити обух», роздмухати подум'я Холодного Яру, розтрошити кайдани закутого краю.

У поетичних творах Тараса Шевченка впродовж століть визрівала ідея тираноборства, прометеїзму й самостійної державності. В ній угадується непогасний відблиск битв Київської Русі, походів Запорозької Січі та змагань Гайдамаччини обох берегів Дніпра. І той «вогонь великий» передався від діда-прадіда до сина і внука, а від них дістався й до нас. Дух Шевченка, заповіданий нашими пращурами, живе і яскріє досі; він не вгаває, гототить, бунтує. Йому поклоняється вся земна куля — не тільки Європа й Америка, а й жовті раси Азії, негри Африки, тубільці закинутих в океанах островів... Ним захоплюється весь світ, який прагне визволення, зватися людьми, мати «в своїй хаті — свою правду».

Відтак українського поета читає й пошановує білоруська «дзявчина», що ходить до лісу збирати журавлину, і звідар із каліфорнійської обсерваторії «Маунт Паломар», який через окуляр телескопа стежить за вічним небом.

Присвятити видання мистецькій спадщині Тараса Шевченка, пройти його шляхом — це рідкісне щастя, що випадає на долю раз у житті. Знайомство з його мандруванням, його «Журналом», творами, споминами сучасників потребувало, насамперед, особливої пильності, обстеження тих місць, що привабили митця, а найбільше — що стали натурними об'єктами. Значною мірою ці пошуки були успішними. Цікавили історичні місця й архітектурні споруди Шевченкових часів, що зображені на його малюнках. Безпосередні оглядини місцевості, предметів і будівель, що були закарбовані художником Шевченком, дали змогу більше дізнатися про світогляд митця, порівняти його творчість із сучасністю, зображення на малюнках — з нинішніми реаліями, перекинути уявний місточок між минулим та сьогоденням і допомогли глибше заглянути у творчу майстерню художника. Щоб збагнути зміст пророчої поезії й мистецьку велич Шевченка, треба неодмінно побувати в Каневі на могилі поета, відвідати місця, які він замалював. Зійти на Тарасову гору, на повні груди вдихнути вітер і побачити ті ж таки «..лани широкополі, і Дніпро, і кручі», ті краєвиди, що їх відбив на папері для прийдешніх поколінь Великий Кобзар — геній слова й пензля.

Жагучий
клекіт
затомленої
душі

*«І мені, малому, не раз довелося
За титаря плакати. І ніхто не бачив,
Що мала дитина у куточку плаче».*

Тарас Шевченко

*«Він вийшов з народу, жив з народом, і не
тільки думкою, але й обставинами життя
був з ним міцно і кровно зв'язаний».*

Микола Добролюбов

*«Є поети одного міста, одного села, од-
ного народу. Але є поети всіх міст, всіх сіл,
всіх народів. Шевченко саме такий поет».*

Назим Хікмет

Тарас Григорович Шевченко-Грушівський родом із Звенигородського повіту. В цьому зеленому дивокраї України було два села: Моринці й Кирилівка. В пересвітах співучого купайлового вогнища і грозової ночі плекали селянка Катерина Бойківна і стельмах Григорій Шевченко надію на свою шосту дитину, благаючи долю, хай пошле їм сина — дужого, мов грім, і ясного, наче блискавка. Саме під сволоком хати Копія, що сусідувала «межа в межу» з оселею Якима Бойка (так гадав Олександр Кониський), забилося серце генія: 23 грудня 1846 року Київська духовна консисторія видала особисто йому на руки копію) метрики за № 10 з моринської церкви: «Тисяча восьмьсот четьринадцатого года февраля двадцать пятого числа у жителя села Моринец Григория Шевченка и жены его Екатерины родился сын Тарас, молился и крестил того же месяца двадцать восьмого числа Богословской церкви священник Алексей Базаринский, восприемником были Григорий Иванов Дяденко, села Моринец житель». Починався другий тиждень великого посту. У народі й донині віддунює чутка, що схожий на «пропашу силу» Копій стояв біля колиски майбутнього поета. Правда часто розчиняється в часі й переповідається як легенда. Отож, у родоводі Тараса Шевченка на Правобережжі переплелось дві квітучі гілки: бойківська, з-під Прикарпаття, та Запорозька, з полішуків...

Як з'явилися бойки в Моринцях, на межі Канівського повіту, можна тільки здогадуватися, але є думка шевченкознавця Миколи Шудрі (1935–2013): старі люди й досі називають у селі давні кутки — Корчовози (звідси буцімто гончарі возили на випал корчі), Гончарівка, Шарпанівка (тут, мабуть, жили забіяки), Бабадьорка (бо в якоїсь-там баби смикалося плече, як ішла), Цяпи, Шахи, Фицайли, Гомоли, Набоки, Зозулі (за прізвищами й прозвиськами). І, нарешті, за Поповою горою, через байрак, де колись стояла хата Тарасового діда Якимом, — Бойки, очевидно, так названі за першими поселенцями. Серед прізвищ, найпоширеніших на Звенигородщині (підрахунок журналіста Василя Трохименка 1980 року), перше місце сьогодні забирає етнічне за походженням — «Бойко», а за ним стоїть — «Поліщук» (відповідно: 520 і 470).

В «Інвентарі села Моринці» за 1796 рік — найпершому документі про рід матері поета, записано, що сім'я Бойків із шістьох душ мала ниву, леваду, воза та пару волів; у саду на полудневому визубні гори дивилася вічками, як сонце з-під сніпків, пасіка — тридцять чотири колоди, шостий за силою бджолиний рій у селі. Щороку Яким платив сріблом п'ять карбованців чиншу — відкуповувався у поміщика. Завзято трудився старий на своїй садибі і з дружиною Параскою, і, по її смерті, з удовою Мелашкою Захарченко, яку привів до хати з двома дітьми. На батьківському ґрунті згодом осів єдиний син Павло. В парі з кирилівською селянкою Мотрею Боровиченковою він прожив бездітьком, і на ньому припинилася чоловіча лінія роду.

Од Павла ця земля перейшла до Дяченків, а вже між ними подробилося — занепала. Переплуталися в спогадах нащадків хати. І в серпні 1892 року біографу Шевченка Олександру Кониському показали тут якусь халупу:

«... за городом малесенький двір, загороджений з вулиці низеньким корявим плетнем. Коли ввійти в сей дворик з вулиці, зараз біля воріт вліворуч стоїть невеличка хатина, низенька, не причепурена, вкрита, звичайно, соломою, покрівля почорніла, потрухла. Хата стара, рублена в угли з доброго дерева; завдовжки вона ступнів сім, завширшки, може, буде п'ять; вікна маленькі — двоє на двір, третє з того причілка, що до вулиці; у вікнах шибочки з шматків, темні, поржавілі. Стіни нерубані, а стовпи з обаполків. До того причілка, що до улиці, пригорожений з плетнем маленький хлівець, — мабуть, пташник або свинюшник» [31].

Тарасик зростав і, підрісши, став допитливим, тому вештався де хотів, бавився собі на волі, як умів і бажав, чи сам, чи з іншими такими, як сам, недоглядними кріпацькими дітьми. Ніхто Тарасика не спиняв, ніхто не навчав; гуляв на вулиці, городі, леваді, в саду; хата стояла на краю села — не оминав і ліс, і поле. До господи вертався замурзаний, часом з гулею, часом із різачкою в животі, коли наїється грушок-гниличок. Поет багато разів повертався в спогадах у дитинство. Таємницю художника Шевченка поглинуло небуття. Зникла стара, чорна, що якраз посеред шляху між двома рідними селами, могила, обкраяна плугом, розвіяна вітрами. Народ помітив, що на просілім боці поховань і на забутих дорогах буйніше росте трава... З літака й сьогодні добре видно, як праворуч од стрімкої траси Шевченкове — Моринці тягнеться давно не топтаний путівець. Він — мов старе річище побіля нового русла. Його вгадаєш хіба що за тією довгою стьожкою притемненого оксамиту, що оживає, коли пробуджується степ... Це найперша з доріг дитинства, яку згадує Тарас. Потім шляхів тих буде безліч. І сиротою на чужину — до Віль-

на й Санкт-Петербурга. І в несходимі пустелі, куди, солдат і вигнанець, він поніс гілочку своєї верби. А ще поклала їх доля, мов руку на сиве, зболене серце, до отчого краю. Три його приїзди на Україну біографи називають подорожами, дошукуючись кожнісінької версти на карті тих маршрутів...

Прізвище Грушівські походить од баби, приймаком якої став дід Іван, який не був наймитом, бо на Правобережжі кріпацтво запроваджувалося аж у 80-ті роки XVIII століття. Отже, історія роду вписується в минуле вільного краю козацького з діда-прадіда, закоріненого в національно-визвольній історії. І то ще питання, ким був прадід. Батько Тараса — Григорій Іванович Шевченко (1781—1825). Про життя й творчість Тараса Шевченка важливі первинні документи, яких збереглося не так і багато. Скажімо, в «Тетради епархии Киевской Звенигородского повета села Кириловки Богословской церкви о родившихся, браком сочетавшихся и умерших 1823 года», читаємо: «Антоний Григориев сын Красицкий, житель села Зеленой, крестьянин, имеющий от роду 28-м год, холост, с девицею села Кириловки жителя Григория Грушивского, дочерью Екатериною, имеющею от роду 15-ть лет по учинений обысков и по приведеный родственников к присяге первым браком венчанны кириловской Богословской церкви иереем Григорием Кошицом». У цій же «Тетради...» (метричний книзі села Кирилівки) є й такі записи: «20 місяця августа 1823 года села Кириловки жителя Григория Грушивского жена Екатерина умре» і «21 місяця марта (1825 року — Прим. Ж.В.) села Кириловки житель Григорий Грушивский умре» [32]. Як бачимо, навіть у серйозному документі, як «метрична книга», батька Шевченка названо по-вуличному — Грушівський.

У Кирилівці Т. Шевченко жив з півторарічного віку й до чотирнадцяти літ. Ходив до школи дяка Петра Богорського, бешкетував... Тут пройшло його дитинство, з Моринців родина Шевченків повернулася в Кирилівку через рік після народження Тараса 1815 року, пізнавав світ, набирався вражень, які вилилися в рядки поезії й малюнків. Тут народилися молодші сестри Ярина й Марія, брат Йосип. До тринадцятирічного, коли ще «пас ягнята за селом», прийшло кохання до сусідської дівчини Оксани Коваленко. Звідси ходив у навколишні села шукати вчителя-маляра.

Батьки Т. Шевченка оселилися в Кирилівці, в хаті Івана Шевченка (Тарасового діда по батькові). 1816 року родина Григорія Івановича Шевченка знову значиться в Моринцях, у діда Івана. На його подвір'ї молода пара прожила близько двох років, бо надто людно було в старій Івановій хаті. Тому Григорій Шевченко з родиною перебирається на окреме подвір'я, куплене в селянина Хоми Тетерюка. Про це свідчить, зокрема, лист від 23 червня 1896 року племінника Т. Шевченка Прокопа Микитовича до біографа О. Кониського: «Осадьба куплена в Хоми Тетерюка за 200». Також можна спиратися на переказ, записаний з уст правнука Хоми — Семена Івановича Тетерюка — в 1971 році: «Та хата належала моєму прадідові Хомі Тетерюкові, яку батько Тараса Григорій Іванович Шевченко, переїхавши з села Моринці в село Кирилівка, купив у нього». Після смерті старого Тетерюка, хату успадкував старший син Микита, а вже тоді — діти Прокіп і Петро.

Для Шевченка то був трагічний час, бо на сороковому році життя померла мати Катерина Якимівна, залишивши Григорія удівцем із п'ятьма дітьми. Тарасові йшов десятий рік, і в його серці назавжди залишився Святвечір 24 грудня

1823 року напередодні Різдва, коли він із сестрою Яриною й братом Микитою прийшли до діда Івана: «Я помню трогательно один Святой вечер в моей жизни. Мы осенью схоронили свою мать. А в Святой вечер понесли мы вечерю к бабушке и, сказавши: «Святой вечер! Прислали до вас, диду, батько и...» — все трое зарыдали. Нам нельзя было сказать «и маты» [33].

За свідченням сучасників, скажімо, історика, редактора «Киевской старины» Феофана Гавриловича Лебединцева (Ф. Лобода; 1828–1888) — Тарас їздив не тільки до Богуслава, Тального, Лисянки та Умані, а й до Києва. У повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», згадуючи подорожі, Шевченко писав: «Я глаз не мог отвести от этого импровизованного освещения солнцем степного пространства. Мне казалось, что я вижу на бесконечном горизонте и Звенигородку, и Тальне, и даже самую Умань» [34]. У поемі «Гайдамаки» Т. Шевченко описав базар, школу базиліан та костьол.

Тарас Григорович, мандруючи, бачив розкішні парки в поміщицьких садибах, та не раз згадував, як описував у повісті «Княгиня», садок у Кирилівці: «Видал я на своем веку такие порядочные сады, как, например, Уманский и Петергофский, но что это за сады! Гроша не стоят в сравнении с нашим великолепным садом: густой, темный, тихий, словом, другого такого саду нет на всем свете. А за садом левада, а за левадою долина, а в долине тихий, едва журчащий ручей, уставленный вербами и калиною и окутанный широколиственными, темными, зелеными лопухами» [35].

Мешкав Тарас у 1827–1828 роках і в священика Григорія Івановича Кошиця (1797 — р.с.н.), про що й розповідає Феофан Лебединцев: «Сім'я цього сусіди була в найближчо-

му знайомстві з нами, і, якщо, приміром, приїздив до нас у гості о. Григорій з своєю дружиною Ксенією Прокопівною, то широкохвостою буланою їх кобилою здебільшого правив Тарас, майбутній український поет, і він же годував її у нашій стайні і водив на водопій до Нечитайлового ставка. На тій самій одинокій кобильчині привозив він сина о. Григорія Яся до науки у Богуслав і згодом у Київ» [36].

Хто ж тоді допоміг Тарасові опанувати «ази» мистецької справи, малювати «з натури» краєвиди, горщики та макітри? Поза сумнівом, у Тараса Шевченка був уроджений таланти. Природну його здібність до малярства помітили в селі змалку, коли навчався в місцевого дяка. «Часом він малював вуглем на коморі або на стайні, — споминав Варфоломій Шевченко, брат поета у других, а згодом його свояк, — малював півнів, людей, церкви, навіть київську дзвіницю, коли був погоничем у священика Григорія Кошиця» [37]. Варфоломій довідався від Василя Крицького — однокласника, який учився разом із Тарасом, про його малюнки, що збереглися в їхнього спільного товариша по школі Тараса Гончаренка: «Незабаром я зайшов до Гончаренка й побачив поприліпювані у хаті на стінах малюнки Тараса» [38].

Довго й наполегливо шукав здібний хлопець учителя малювання. Крім уже згаданих, деякі біографи називали стеблівського маляра. Михайло Чалий, посилаючись на Івана Сошенка, писав: «Розповідаючи про свій перехід від одного вчителя до іншого, Тарас не згадав ще про одного маляра в с. Стеблеві (Канівського повіту), куди він ходив, здається, з Лисянки... А потім уже прийшов у Тарасівку» [39].

Деякий час чотирнадцятирічний Тарас жив у свого брата Микити, допомагаючи йому в господарстві, й зробив спробу знайти вчителя малювання в навколишніх селах: пішов

у Звенигородське село Хлипнівку до відомого в околиці маляра, прожив у нього два тижні. Маляр упевнився, що в учня є хист, погоджувався його вчити... «Це рисування не було у хлопця звичайною забавою: було воно виявом непереможної внутрішньої потреби віддавати лініями зорові враження, і ця потреба ніде й ні за яких обставин його не покидала», — наголошував шевченкознавець Павло Зайцев у книзі «Життя Тараса Шевченка» [40].

Дослідник слушно обґрунтовував: «Згодом у нього не могло не виробитися та не скріпитися й переконання в тому, що він має й хист... до рисування. Переконавання таке скріпитися могло не лише під впливом його внутрішнього почуття, а й од похвал та подиву як ровесників, так і дорослих: кирилівчани довго зберігали в пам'яті цю його надзвичайну вмілість, яку він виявляв дуже активно і яка цікавила, видно, все його оточення» [41].

У Кирилівці, за спогадами родичів, Тарас також дістав на панському дворі «...початки елементарної художньої науки» й від управителя кирилівського маєтку П. Енгельгардта Яна Димовського (р.н.н. — 1860). Як переказував небіж Кобзаря Петро Микитович, Т. Шевченко був у Димовського за хлопчика для послуг до того часу, як узято його було до Енгельгардтового двору. Це Ян Станіславович порадив Енгельгардту вчити Тараса на «кімнатного художника». З листа до брата Микити видно, що в Т. Шевченка лишилися добрі згадки про цю людину. Лист до Я. Димовського, що переслав Т. Шевченко через брата Микиту, не дійшов, як і взагалі нічого не лишилося з листування поетового з Димовським. Можна тільки гадати на підставі листів до Микити, що це був не перший та й не єдиний лист Тараса Шевченка до свого «першого» вчителя.

«Доброго» Димовського має на увазі у своїх споминах і Варфоломій Шевченко, коли згадує про управителя кирилівського маєтку, додаючи, що це був поляк. Від нього Варфоломій довідався про арешт Тараса Шевченка в 1847 році, після якого й у нього, що служив тоді в кирилівській конторі, теж зроблено обшук у присутності управителя, тобто, Яна Димовського. До речі, Варфоломій Шевченко у червні 1864 року притягався до слідства за зв'язки з польськими повстанцями під час служби управителем маєтку поміщика Понятовського в селі Бородянка Київського повіту, про що свідчить справа канцелярії начальника Київської губернії «О неблагонадёжности будто бы в политическом отношении управляющего именем Варфоломея Шевченко» [42] та рапорт начальника Канівської повітової поліції про виступи і промови, виголошені під час перепоховання Т.Г. Шевченка в Каневі 10 травня (ст.ст.) 1861 року: «На особо избранном месте троюродным братом его Варфоломеем Шевченко во время шествия похоронной процессии и при погребении Т.Г. Шевченко... произнесено шесть речей на русском, малороссийском и польском языках» [43]. І хоч поліції не вдалося довести його причетності до повстання, все ж таки Варфоломій було усунуто від посади і призначено лісником у село Шендерівку Канівського повіту.

І в селі Вільшана виявилася Тарасова пристрасть до малювання: «Своїм пильним оком вбирав він орнаменти на вишивках, на писанках, у розписах хат, у народній архітектурі... Але ні в ті часи, ні пізніше Тарас не був релігійним. Для нього, як і для всієї селянської маси, релігійні звичаї були певною традицією», — стверджував український літературознавець, академік Євген Кирилюк (1902–1989) [44]. Саме під час пе-

ребування у Вільшаній Тарас Шевченко досить плідно навчався в місцевого викладача малювання Степана Превлоцького, в якого перед тим учився також й Іван Сошенко. До речі, колезький секретар Іван Житницький (1808–1889) був зятем брата художника-самоука Степана Превлоцького. Напевно, шляхи Житницького й Превлоцького перетнулися у Корсуні в 1840–1843 роках (у ці роки Іван Іванович Житницький служив у економічному правлінні князя Павла Лопухіна (1835–1840), наприкінці грудня 1843 року знову в Києві на посаді помічника окружного начальника в палаті державних маєтностей. — *Прим. В.Ж.*). За відомостями Михайла Чалого (біографа Т. Шевченка), Олександр Превлоцький — брат вільшанського художника Степана — на початку 1830-х років жив у селі Матусові поблизу містечка Шпола, і в нього в цей час мав притулок І. Сошенко. Не випадково Тарас Григорович оселився в київському домі на Козиному болоті 1846 року. Для нього власник будинку був не просто господарем квартири, а добрим знайомим його щирого друга Івана Сошенка й родичем одного з його перших художників-наставників Степана Превлоцького (р.н.н. — р.с.н.).

Отже, юний Тарас Шевченко пройшов певну мистецьку науку в українських майстрів живопису. В усякому разі в списку дворових кріпаків, яких відряджали разом із паном Павлом Енгельгардтом до Вільно, про Тараса Шевченка зазначено: «Годен на комнатного живописця» [45].

Року 1810 стельмах і коваль Григорій Шевченко оселився в садибі кріпака Колісника, якого в селі називали за бунтарство Копієм, після того, як того заслали до Сибіру. Копій — не від того, що вмів класти копи, скиртоправити; не від копійки... А це від тієї копі, про яку кажуть: їй-же, копа переможе й

попа! З волі поміщика Василя Енгельгардта, тодішнього власника Кирилівки й Моринців, батько Тараса став до ковадла й коліс. Відбулося це одразу по тому, як колишнього господаря або ж поголили в солдати, або ж у кайданах запроторили до Сибіру, й село залишилося без майстра.

Проясень. Шевченко Григорій Іванович — (Грушівський; 1781, Кирилівка Звенигородського пов. — 21.03.1825, там само) — батько Т.Г. Шевченка; кріпак, був письменним. У 1802 одружився з Катериною Бойко (1783—1823). Після смерті дружини залишився з п'ятьма дітьми і невдовзі, 7 жовтня 1823, одружився вдруге з удовою Оксаною Терещенко (1786 — р.с.н.). Чумакував, брав із собою й малого Тараса — в Єлисаветград, Умань, Київ. У грудні 1824 року, повертаючись із чумацькою валкою з Києва, застудився. Тарас намалював його портрет. У вірші «Якби ви знали, паничі» поет описав долю батька [46].

Робота біля ковадла й коліс, зтяжні, іноді аж до зимових заметів, чумацькі переходи загартували чоловіка, він мало хворів і багато трудився, щоб прогодувати велику родину. До коваля сходилися люди з мозолями, такі знали ціну всякій роботі. Були гончарі, копачі, кожум'яки, шевці, бондарі, теслі, скиртоправи, пасічники... Всяку працю освячувала їхня душа. Але й серед цих умільців Григорій Шевченко вирізнявся своїм ремеслом, заживши в Моринцях шаноби чи не найщирішої. Бо що ти зробиш і чого ти вартий у селі без коліс, без вправно виготовленої ковалем лопати чи сапи?

У Моринцях родина Григорія Шевченка жила недовго. Після того, як Копій утік із заслання й почав навідуватися

до своєї хати, вимагаючи від Шевченків то харчі, то ще щось, Шевченки повернулись до Кирилівки. Про це записано в «ревізському реєстрі» 9 березня 1816 року, де «Г.І. Шевченко та його сини Микита і Тарас були вже записані як жителі Кирилівки» [47]. А далі? Можна тільки здогадуватися... Але передусім — батькова каторжна кріпацька праця.

Ще не злігся горбик свіжої землі на могилі Шевченкової матері — Катерини Якимівни, яка померла 20 серпня 1823 року, коли Тарасові було дев'ять із половиною років, й не висохли сльози рідних, а батько вже на сорок восьмий день знайшов сиротам мачуху. Молода вдова Оксана Терещенко привела з Моринців у двір замість посагу трійко голодних дітей: Явдошку, Оксанку, Степанка. Нестерпною мукою стало життя в тісній чумаковій хаті, а найбільше — для довірливого, звиклого до матеріної ласки Тараса. «Кто видел хоть издали мачеху и так называемых сведенных детей, тот, значит, видел ад в самом его отвратительном торжестве. Не проходило часу без слез и драки между нами, детьми, и не проходило часу без ссоры и брани между отцом и мачехой; меня мачеха особенно ненавидела, вероятно, за то, что я часто тузил ее тещедушного Степанка» — сумна Шевченкова розповідь про дитинство [48].

Не раз, коли батько барився в дорозі, до пізніх сутінків згонила мачуха зло на зятій дитині — Тарасикові. Він мовчки терпів принизливі побої, тільки зіплював од болю зуби... І, бувало, опівночі тікав у бур'янища, в курінь під калиною, до гупалівських печер, на Пединівську гору, а пізніше — то й аж ген у Зелену Діброву — до сестри Катерини.

Тарас поважав батька, але в Григорія не було часу «для пустошів» з сином — з кузні спішив на город, порався в корів-

никові. Хіба що дорогою з церкви — тоді батько вдавався до споминів про те, що колись турбувало, від чого «не спалося». «Розповідь його, — пише О. Лазаревський, — відзначалась релігійним характером: він любив переказувати життя святих і всіляких подвижників благочестя» [49]. Ймовірно, батько вбачав у синові природні задатки, здібності «чогось такого, як не в простих людей» і намагався дати Тарасові освіту, підхвалював за малювання.

Восени поїхав Григорій Шевченко за чимось до Києва, застудився в дорозі, бо промок під дощем, занедужав. А до того ще й стався прикрий випадок, про який згадує небіж поета Петро Микитович Шевченко (1847—1944). Цей факт зберегли архіви. Хтось бив Гарасима, чоловіка Євдокії Іванівни молодшої... Зять кликав на поміч. Григорій, що спав надворі, схопився й побіг із гори вниз. А на долині була картопля, то він зачепився за бадилля й упав на стежку грудьми. Григорія підняли й привели до хати ледве живого. Він сидів не розгинаючись не один день — важко ставало дихати, обличчя бліде, не слухалися руки й ноги...

У березні 1825 року Григорій «не витерпів лихої долі», помираючи, висловив, між іншим, знаменне пророцтво: «Синові Тарасу з мого хазяйства нічого не треба, він не буде аби-яким чоловіком: з його буде або щось дуже добре, або велике ледащо; для його моє наследство або нічого не буде значить, або нічого не допоможе» [50].

Так, сидючи, й помер. Була вербна неділя 1825 року...

У метричній книзі Кирилівської церкви в розділі «Кто именно померли» за березень місяць під номером 9 записано: «Число 21, 1825 года села Кириловки житель Григорий Грушивский умер. Лет отроду 39. Кем исповеданы и приоб-

щени: иереєм Григорієм Кошицем. Похоронен — на учрежденном кладбище» [51]. А Тарас вилив тугу за батьком поетичними рядками у поезії «Якби ви знали, паничі»:

*«Там батько, плачучи з дітьми
(А ми малі були і голі),
Не витернів лихої долі,
Умер на паничині!» [52]*

Батькова смерть поставила перед Тарасом багато життєвих проблем, з цього часу він умить став дорослим, треба було щось думати про менших сестер, які «...розлізлися межі людьми, мов мишенята», — зізнається пізніше поет:

*«А сестри! сестри! Горе вам,
Мої голубки молодії,
Для кого в світі живете?
Ви в наймах вирости чужії,
У наймах коси побіліють,
У наймах, сестри, й умрете!» [53]*

«Я син селянина-кріпака» — писав Т. Шевченко про своє дитинство. Тому неспроста у Вільно в Тараса проявилася ностальгія за минулим, за батьком, якого шанував, тому й намалював його, яким запам'ятав. Рисунок, який віднайшли шевченкознавці, було вирізано й наклеєно на білий картон, а олівцем виведено ледве помітний напис: «Rys. Taras Szewczenko». У грудні 1917 року у Вільно цю роботу для передачі до Національного музею Львова вручив ректорові духовної семінарії єпископові Йосипові Боцяну (1879—1926) відомий білоруський політичний діяч Янко Луцкевич (р.н.н. — 1919), котрий перед тим і виявив її в маленькій крамничці. Існує також думка, що Шевченків малюнок зберігався у Вільно, у збірці польського публіциста Олександра Єльського (1834—1916) з Мінщини.

У статті О. Боцяну, вміщеній у каталозі виставки, логічно й переконливо доводиться: «Рисунок і напис під ним зроблені рукою Тараса Григоровича» [54]. Зображений тут селянин — «справді його батько», а згаданий в монографії О. Новицького «Тарас Шевченко як маляр» рисунок бородатого чоловіка, очевидно, слід вважати «зображенням Шевченкового діда Івана» [55].

У сучасному шевченкознавстві рисунок «Се мій батько» схильні зараховувати до «сумнівних» творів Тараса Шевченка, а вже напис під ним вважають зробленим цілком іншою рукою, посилаючись на здійснену кимось і колись палеографічну експертизу. Напевно, серед Шевченкових, особливо пізніших автографів можна знайти такі, характер букв яких не буде подібний до зробленого 1830 року п'ятнадцятилітнім Тарасом напису «Се мій батько». Але досить порівняти його, приміром, з автографом поезії «Сон» («Гори мої широкії») з «Малої книжки», аби подібні сумніви зникли. Декому здавалися зовсім «неукраїнськими» смугасті шаровари, але дослідник Шевченкової творчості Володимир Яцук (1946–2012) спостеріг цю та інші паралелі в рисунку й відповідному офорті «Знахар». Окрім того, сам характер образу в цьому першому з відомих нині рисунків Тараса Шевченка — і селянських типажів хоч би в офортах «Судня рада», «Старости» й підготовчих начерках до них, спосіб зображення тут і там одягу й аналогії в його подробицях, у самій постановці фігури видаються переконливим аргументом на користь авторства Тараса Шевченка. А хіба недостатньо переконує притаманна мистецьким творам Шевченка й наявна тут глибока проникливість, що особливо відчувається саме в образах селян? Тим більше западає вона в душу при погляді на цей рисунок, на це сумне й мудре обличчя

людини-трударя, про якого хвиля часу донесла тільки скупий опис: «Григорій був середнього зросту, 5 вершків і 2 аршини, охайний із себе, темно-русий, бідовий» [56].

На час виконання малюнка п'ять років не було вже на світі Шевченковго батька, Григорія Івановича, але Тарас, мабуть, із спільних чумацьких мандрів, пам'ятав його саме таким: зажуреним постійною нуждою, зі складеними перед собою руками, пальці напівзаховані в рукави, з батіжком, що висить на лівій руці. Зрештою, незважаючи на сумніви академічної науки, рисунок «Се мій батько» від часу його першої аргументованої атрибуційної публікації в каталозі шевченківської виставки 1920 року незмінно, й пізніше, вже у Львівському музеї українського мистецтва, ніколи не переставав вважатися автентичним твором Тараса Шевченка. Малюнок свідчить і про досить вправне орудування пером і пензлем, про вміння по-ювелірному тонко промодельювати добре нарисоване обличчя, не кажучи вже про точно відтворений психологічний стан людини. Очевидно, навіть і нечисленні уроки у віленського художника Яна Рустема дали правильний напрям для розвитку природного дару Тараса. Водночас деяку приземкуватість чи «вкороченість» пропорцій людського тіла можна пояснювати не лише недостатньою ще майстерністю юного художника. Ця риса простежується в багатьох селянських персонажах і в подальшій творчості Тараса, а отже, це один з принципів поетики Шевченка-художника в побутових та жанрово-історичних композиціях. Саме в них найвідчутніше проступає винесене Тарасом Шевченком з селянського середовища народне розуміння естетичного ідеалу, вплив на його мистецтво образотворчого фольклору. До речі, Львівський науково-дослідний інститут судових експертиз у «Вис-

новку № 2379» спеціаліста з дослідження почерку, складеного 4 листопада 2002 року, відзначив: «Рукописний напис «Се мій батько», розташований внизу малюнка «Портрет батька», виконаний Шевченком Тарасом Григоровичем» [57].

Лазаревський, а потім і Маслов, а за ними й Чалий розповідали, що батько Тарасів віддав його спершу у науку до міщанина Губського. Хто був отой «міщанин Губський», ніхто досі не розповів. У Кирилівці того часу була тільки церковно-приходська школа; значить, не може бути, щоб там учителював міщанин. Коли Тарас учився в «міщанина», то це був кирилівський піп Василь Губський — син кирилівського попа Івана, який народився у Кирилівці, вивчився на дяка, згодом висвяченого на попа й служив у церкві до 1819 року. В кінці грудня 1819 року київська консисторія заборонила Василю Губському правити службу й «отрешила в заштат». Приводом до звільнення стало те, що кирилівські попи отець Василь і отець Терентій Помазанський після похорону на кладовищі, не поскидавши ще риз, напідпитку рвали чуби за молодицю «малмужку», як називали в селі. Певна річ, що Губський, опинившись «в заштаті» мусив чекати, щоб висватали в іншу парафію. Можливо, що пристав до кирилівських дяків, а може, і в церкві правив за дяка й одночасно вчителював у церковній школі. Важливо знати одне: в Кирилівці була тільки церковна школа, там учителювали і Губський, і Рубан під доглядом отця Нестеровського; тому, про всіх їх можна сказати, що були першими вчителями малювання Шевченка.

Найбільше допікав Тараса, як пише Олександр Кониський, дяк Совгир, зростом високий, широкоплечий, схожий на запорожця, коли б не був однооким, за що в селі й дражнили — «сліпий». Вдачі дяк суворої, більш за все не подобалося

Тарасові те, що, як прийде субота, «годує» школярів «березовою кашею» — молотить дітей березовими прутами — вибиває дурість. Не дивно, що Тарас не раз тікав із школи. Про покарання різками у дяківській школі Шевченко розповідав не тільки приятелю, живописцю-пейзажисту Василю Івановичу Штернбергу (1818–1845), який відтворив 1840 року оповідку в малюнку олівцем «Покарання різками», а спогадами про це Тарас Григорович ділився й на засланні з офіцером генерального штабу Олексієм Івановичем Макшеевим (1822–1892): «Особливо свіжа у мене в пам'яті розповідь Шевченка про школу, в якій він учився... По суботах, перед тим, як розпустити по домівках, усіх нас, — розповідав він, — і правих, і винуватців, сікли, примовляючи четверту заповідь. Обов'язок цей виконував «консул», тобто старший у класі» [58]. Траплялося, що «консулом» був і Шевченко. А з Тарасової «Автобіографії» знаємо й про його перший бунт проти дяківського насильства: хлопчик, заставши «свого наставника й благодійника» до нестями п'яним, «всипав йому велику порцію березової каші» й утік у містечко Лисянку до диякона-маляра.

Цікаве спостереження шевченкознавця Володимира Яцюка: на замальовці Штернберга мають покарати малого Тараса, який в передчутті екзекуції стоїть перед лавою і однією рукою чухає потилицю, а іншою підтримує вже трохи спущені штани. Погляд хлопця ніби зупинився на товстому пучку різок у правиці дячка. Праворуч од «наставника і благодійника» виструнчився «консул» — виконавець. Попри ескізний характер замальовки й зрозумілу «ретроспективність» і шаржованість образу малого Тараса, його портретні риси все ж добре вгадуються, якщо порівняти з натурним профілем

дорослого поета роботи Штернберга. Замальовка Шевченкового приятеля цікава не лише як унаочнення біографії митця й художній документ із життя села, а й тим, що в сюжеті вперше зустрічаємо зворушливий образ поета-дитини, підказаний Шевченком «друзові-братові».

...Шевченко про Лисянку в «Автобіографії» писав, що в дитинстві, прагнучи знайти вчителя малювання, утік у це містечко, «...где и нашел себе учителя живописи, отца диакона, тоже спартанца. Терпеливо бродяга-школяр носил из Тикича три дня ведрами воду и растирал медянку на листе и на четвертый день бежал» [59]. Через село Почапінці, що за три версти від Моринець, Тарас прийшов пішки в Лисянку — волосне містечко Звенигородського повіту. Тримав у торбині, як дорогоцінний скарб, «книжечку з кунштиками» (віньєтками), яку «одолжил» у Богорського, кілька аркушів паперу, олівець та малярську ціточку. Лисянка манила славою іконописця дякона Єфрема, що рознеслася на округу. Згодом, багато разів згадував Тарас Лисянку у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», віршах і прозі. Збереглася криниця, з якої, за переказами, носив воду «малярчик» і яку називають «Шевченковою», встановлено скульптуру — Тарасик з коромислом на плечах і відрами біля ніг.

Лисянку, як центр Коліївщини, Тарас Шевченко оспівав і в поемі «Гайдамаки» — в розділі «Бенкет у Лисянці» збереглася його примітка: «Лисянка, містечко Звенигородського повіту, над річкою Гнилим Тікичем. Тут зійшлися Гонта із Залізняком і розруйнували старосвітський будинок, Богданом нібито будований» [60]. Шевченко припустився кількох історичних неточностей. Насправді Іван Гонта приєднався до гайдамацького повстання під Уманню, а в Лисянці на

той час не був. Гетьман до будівництва Лисянського замку, який штурмували гайдамаки, не причетний; це укріплення зведено в другій половині XVIII століття (замість давнішого, зруйнованого турками 1674 року) за наказом Звенигородського, Корсунського старости Юзефа-Олександра Яблоновського (1712–1777). Опис Лисянського замку Шевченко міг знати з праці «Про козаків» історика Миколи Андрійовича Маркевича (1804–1860). Змальовуючи історичні події в поемі «Гайдамаки», поет, імовірно, використовував і власні враження від перебування в Лисянці, в дяка-маляра, розповідей діда й жителів про «коліївщину», де бачив руїни й підземні ходи. Доопрацьовуючи поему «Гайдамаки» після заслання, Тарас Григорович зняв слова, де йшлося про те, ніби стіни Лисянського замку «Богданові муровали руки», й змінив назву розділу «Старосвітський будинок» на «Бенкет у Лисянці», а про те, що зустріч Залізняка з Гонтою відбулася в Лисянці, не виправив. Ось ці рядки:

«Смеркалося, із Лисянки

Кругом засвітило:

Ото Гонта з Залізняком

Люльки закурили.

Страшно, страшно закурили!» [61]

У 1828 році, коли Тарас став козачком, хлопець перебрався з Павлом Енгельгардтом у село Вільшана до панської садиби. На той час хлопчина вже малював — олівцем, вуглинкою на стінах хліва й конюшні зображував птахів, сусідів та хлопчаків, церкву. Здібності кріпака помітили в поміщицькій садибі. Як відомо, молодий гвардійський офіцер Павло Енгельгардт, «власник» Тарасів, не відразу признав те мистецьке право Шевченка «рисовать»; довго тримав його серед

«двірні» й кухарчуком, і хатнім козачком. Попервах кріпак носив дрова, чистив і мив посуд, прибирав кімнати, порався на городі. А коли випадала вільна хвилинка, хлопець «нишком зрисовував» усе, до чого «лежала душа», але середовище було монотонним і сірим: бідненькі хати, одна й та сама природа, вулиця, краєвиди — а йому хотілося малювати незвичне, оригінальне, яке десь аж там, за «стовпами»... І хоча посада кімнатного козачка мало сприяла духовному розвитку майбутньому майстра пензля, — згадаймо Тарасові слова з листа до редактора «Народного чтения»: Мой помещик...вменил мне в обязанность только молчание и неподвижность в уголку передней, пока не раздастся его голос, повелевающий подать стоящую тут же, возле него, трубку или налить у него перед носом стакан воды» [62], та все ж таки не можна не визнати того факту, що Енгельгарди створили «умови» для культурно-мистецького зростання Тараса Шевченка. Щоправда, не всім розповідям Тараса Шевченка слід вірити беззастережно. Так, він пише, що в обов'язки козачка входило «подавати пану люльку чи стакан і стояти непомітним істуканом поряд». Насправді ж козачок — це хлопець для доручень при панові, наближена особа, яка користувалася певними привілеями. Зазвичай у поміщиків було по одному козачкові, а також дівчина для «побігеньок» при пані. Тараса взяли кімнатним маляром, до того ж виконував він ще й окремі доручення, головним чином пані. Саме пані, першій віленській красуні, баронесі Софії Григорівні Енгельгардт і зобов'язаний Шевченко світлими спогадами дитинства.

Василь Васильович Енгельгардт помирає 1828 року, так і не отримавши дозволу на шлюб із невінчаною дружиною, з якою виховував трьох синів і двох дочок. ...За метричним

записом № 9 від 12 травня 1828 року, «містечка Вільшаної поміщик Василь Васильович Енгельгардт із покутою умре» [63] — на 73 році життя, після недуги.

Проясень. Вільшана — містечко Звенигородського пов. Київської губ. (тепер смт Городищенського р-ну). Розташована на р. Вільшанці (бас. Дніпра), за 23 км від залізнич. ст. Городище. 4,8 тис. ж. (1988). Відома з 1598, смт з 1965. Шевченко жив у цьому містечку 1829, коли був козачком у пана П. Енгельгардта. Приїжджав сюди 1843–1845 та 1859. У «Приписах» до поеми «Гайдамаки» Кобзар зазначив: «Вільшана, або Ольшана, містечко Київської губернії Звенигородського повіту; між Звенигородкою і Вільшаною по старому шляху Боровиків хутір і корчма». Згадка про село є в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» [64].

Десь у ці дні на похорон батька, який усиновив п'ятьох позашлюбних дітей від метреси (польки чи німкені, похованої на цвинтарі Кирилівської церкви), приїхало три сини й дві доньки — на розподіл щедрої спадщини. Серед них — і наймолодший Павло Васильович, лейб-гвардії уланського полку штаб-ротмістр, ота, за словами російського художника Карла Брюллова (1799–1852), «свинья в торжковских туфлях!» [65].

Після смерті дійсного таємного радника Василя Васильовича Енгельгардта його сини — полковники Василь і Андрій та поручик лейбгвардії Павло — розділили між собою безліч дорогоцінностей та прикрас, 160000 десятин землі, 50000 кріпаків, будинки в «північній столиці» серед яких і сім сіл на Звенигородщині, зокрема Будище. Ця літня дача Павла Енгельгардта, як і вся розкіш, що була навколо неї —

дендропарк, каскад ставків, алеї, столітні дуби, що росли за будинком, благотворно впливали на здоров'я, відпочинок пана та сімейства. Особливо будищанське довкілля захоплювало Софію — красуню-дружину Павла Васильовича.

Проясень. Будище — нині село Звенигородського району на Черкащині; засноване в першій половині XVIII століття. Село згадується в письмових пам'ятках у 1737 році. На місці села колись у лісі була буда, де виробляли поташ — звідси й назва. Саме тут і збудовані поташні виробництва, де з допомогою примітивних пристроїв виготовляли поташ, дьоготь, смоли. П. Енгельгардт, одержавши у спадщину Будище та сім сіл, 1828 року збудував у селі маєток. У 1828–1829 роках у пана служив козачком юний Тарас Шевченко. Будище багато разів згадується в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», в поемі «Гайдамаки». Тепер на колишньому будинку Енгельгардта (нині це восьмирічна школа) на честь перебування Шевченка встановлено меморіальну дошку. У Будищі ростуть два «дуби Шевченка», названі на честь перебування там поета. За переказами, у дуплі одного з них Тарас ховав малюнки [66].

Згодом пан наказав управителю Димовському «набрати хлопців для маєтку», але серед них мав би бути й «растопный мальчик». Вони повинні були працювати кучерами, конторниками, лакеями, кухарями... Невдовзі, як видно із Шевченкового життєпису, «оборванный школяр-бродяга попав прямо в тиковую куртку, и в такие же шаровары и наконец в комнатные козачки» [67]. Мабуть, саме юного

Тараса й було записано «кімнатним живописцем», хоча він виконував і всіляку роботу у дворі.

Маєтності розділили між спадкоємцями: вільшанський куш сіл дістався Павлові, який служив у гвардії штаб-ротмістра ад'ютантом віленського генерал-губернатора, графа Олександра Михайловича Римського-Корсакова (1753–1840). Управителем Вільшан був Данило Дмитренко, штаб-ротмістр у відставці, а помічником кирилівського маєтку — Ян Станіславович Димовський. Дід Іван упросив Яна взяти Тараса хоч би хлопчиком з доручень — і той не відмовив. Можливо, сподобалися кмітливість і спритність хлопчика, риси такі необхідні для конторника, а може, справді вже тоді Тарасик вирізнявся вмінням читати, писати, до того ж — ще й малювати. Якийсь час Тарас був за слугу в неодруженого Димовського й дістав від нього «перші початки елементарної науки», але більше часу козачкував у панському маєтку. Ян Станіславович, безземельний шляхтич, випускник Дерптського університету, взявся вчити Тараса читати й писати польською мовою, давав книжки. Розповідав про свої краї, за якими сумував.

Димовський поводився з Тарасом не як із кріпаком, а як з «вільним і незалежним». Поляк був доброю натурою, це він порекомендував панові, що їхав до Вільно, включити Тараса до складу екіпажу маляром — мабуть, передбачив майбутнє здібного хлопчика з Кирилівки. Теплі спогади про Яна Станіславовича митець надовго закарбував у серці, надсилав із Санкт-Петербурга вітання. Я. Димовський помер у богодільні при Лисянському костьолі, поховання не збереглося.

У Вільшані мешкав самобутній художник Степан Превлоцький (р.н.н. — р.с.н.) — перший учитель Григорія Лапченка й Івана Сошенка. В нього, напевне, брав початкові уроки ма-

лювання й Тарас, який далеко пізніше, перебуваючи в Києві, наймав у дочки свого навчителя (в заміжжі — Житницька) куток у будиночку на Козиному болоті (нині на тій садибі меморіальний музей).

До речі, Шевченко приїздив у Вільшану в 1843–1845, а також 1859 роках, не раз «засиджувався в Лейбіній корчмі, зберігся спомин про дитячі Тарасові роки й в розділі «Галайда», зокрема: «Постривай! Упоравшись, біжи в Вільшану... Не барись!» [68]. А загибель титаря з Вільшани, про якого йдеться в поемі «Гайдамаки», ґрунтується на переказах. Згадка про село «Ольшане» є і в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»: «...в местечке Ольшане (Киевской губернии) они спозналися с Софьей Самойловой, там же и побрались» [69].

...Автомашиною дістаюся Вільшан — селища міського типу (1965) Городищенського району, розташованого на річці Вільшанці — від чого й походить назва. Селищній раді підпорядковані поселення Незаможник і Сагайдачне. 1864 року український краєзнавець Лаврентій Іванович Похилевич (1816–1893) занотував: «Ольшана, местечко Звенигородского уезда, имение графов Браницких в 25-ти верстах от города Звенигородки, при речке Ольшанке и впадающем в нее ручье Мазнике; расположено в ложбине между двух возвышенностей. Резиденция управления Ольшанского ключа. В местечке соединяются три главные дороги: из Корсуня, Шполы и Звенигородки; видны остатки древнего земляного укрепления и фундамент какого-то старого строения; а вокруг местечка множество урочищ с остатками печищ, садов, плотин, мельниц, где когда-то процветали богатые хутора, принадлежавшие Ольшанским мещанам. Ольшана была значительным городом и славилась в окрестностях обилием

отличных земель и богатством жителей, так что составила поговорка: Ольшана — кохана. Во время козацких войн и под ней несколько раз происходила стычка малороссиян с поляками. Но все свои городские права Ольшана, подобно прочим малороссийским городам, потеряла в прошлом веке за обнаруженную жителями приверженность к Русской своей национальности и православию. Не раз приходилось жителям при набегах неприятельских скрываться в Корсунских лесах с своим имуществом, которое не могло быть зарыто в землю. Случайно найдено в земле два небольшие колокола и обломки старинного серебрянного креста; а один большой колокол, по преданию, старостой Успенской церкви погружен в воду близ гребли. В первой половине прошлого века Ольшана принадлежала к Смелянщине. К графам Браницким она поступила в следствие родства их с князем Потемкиным и его наследником действительным тайным советником Василием Васильевичем Энгельгардтом, после коего наследовала в 1830 г. покойная графиня Александра Васильевна Браницкая. В настоящее время Ольшана наиболее примечательна своим сахарным рафинадным заводом, одним из лучших в губернии. За то окрестные леса, прежде непроходимые, заметно исчезают, воды умалются, климат делается суше, земля бесплоднее, народ беднее. Две приходские деревянные церкви: Успенская построена 1778 году на место давнейшей, которая построена в 1726 году около старой. Николаевская церковь построена в 1840 году, причислена также к 5-му классу и земли имеет указанную пропорцию. В Ольшаной в древности по преданию народному были церкви во имя Воскресения Христова, надпрестольный памятник которой видели еще в начале текущего столетия и несколько других,

которых ни места существования, ни времени уничтожения, жители уже не могли определить» [70].

...Вїжджаю на Вільшанську вулицю імені Шевченка, праворуч, біля дороги, видніється стела, на якій викарбувано: «Тут була садиба управителя пана Енгельгардта, де в 1829 році служив козачком Т.Г. Шевченко». За розлогим каштаном усередині двору збереглася стародавня будівля — залишок панської маєтності. А через дорогу, в подвір'ї Василя Сергійовича Чухліба, зберігся просторий, облицьований камінням льох, який прислужував ще панам і з якого Тарас носив квашене та городину. Із Вільшани, за легендою, родом і гайдамацький ватажок періоду Хмельниччини, лисянський полковник Максим Кривоніс (р.н.н. — 1648). Оскільки народна дума називає його «Вільшанським», йому встановлено погруддя біля школи. Уродженцями є й польський пейзажист Я. Станіславський (1860—1907); понад 8 років жив художник І. Сошенко.

...Вирушаю на батьківщину митця, в Шевченкове (до 1929 року — Кирилівка). Перед селом обіч зеленого поля гостей села зустрічає «малий Тарас» — сперся на ціпок, біля ніг ягня. Згадалося поетове: «Мені тринадцятий минало. Я пас ягнята за селом. Чи то так сонечко сіяло, чи так мені чого було...». У Шевченковому пам'ять народна зберігає й інші місця, пов'язані з Тарасовим дитинством. Над хатою-школою, де учився, зведено захисний павільйон. На садибах родичів поета — діда Івана, брата Йосипа й сестри Ярини — встановлено меморіальні дошки. Численних відвідувачів подвір'я Шевченка, звичайно, цікавить, який воно мало вигляд у ті часи, коли оселилася родина Шевченків, які стояли будівлі, де насправді поет народився. До наших часів на подвір'ї, де зростав Тарас, нічого не збереглося — тільки

клаптик землі «над чистим ставом край села», освячений пам'яттю про поета — тут прожив 12 років.

Щоб відтворити забудову двору в тому вигляді, в якому вона була в першій половині XIX століття, земляки звернулися до літературних та архівних джерел і насамперед до творчості Т. Шевченка. У повісті «Княгиня» Тарас так змальовує оселю своїх батьків у Кирилівці: «И вот стоит передо мною наша бедная, старая белая хата, с потемневшею соломенною крышею и черным дымарем, а около хаты на прычилку яблоня с краснобокими яблоками, а вокруг яблони цветник, любимец моей незабвенной сестры, моей терпеливой, моей нежной няньки! А у ворот стоит старая развесистая верба с засохшею верхушкою, а за вербою стоит клуня, окруженная стогами жита, пшеницы и разного всякого хлеба; а за клунею, по косогору, пойдету же сад. Да какой сад!.. густой, темный, тихий, словом, другого такого саду нет на всем свете. А за садом левада, а за левадою долина, а в долине тихий, едва журчащий ручей, уставленный вербами и калиною и окутанный широколиственными, темными, зелеными лопухами» [71].

Семен Іванович Тетерюк, Шевченків земляк, свідчив: «Хата ця стояла причілком до вулиці, де було одне вікно, на схід сонця вікон не було, а на захід були двері й двоє вікон. На причілку хати росла яблуня і квітник. Тоді казали, квітник старшої сестри Катерини. Попід хатою тягся глибокий й довгий аж до воріт льох, у який до краю не можна було й пройти, бо задихалися від нехвату свіжого повітря. Я з племінником Шевченка Прокопом Микитовичем Шевченком, який проживав на цій садибі і в цій хаті, лазили в той льох і бачили на стінах льоху намальовані півники, коники та інші малюнки, які, з переказів старших, казав Прокіп,

малював дядько Тарас, ще як був хлопчиком» [72]. Микитині сини Петро й Прокіп залишили 1876 року про садибу спогади в листах до О. Кониського. Із написаного сином молодшого Тарасового брата, Микити — Петром Микитовичем Шевченком (1847—1944): «Хата стояла до вулиці причілком. На причілку стояла яблуня... Коло воріт росла верба в глухому кінці, а друга — сажнів п'яти на схід сонця. Третя дуплината без верха. Й ці дерева я ще сам знаю... а осадьба своєю довжиною лежить на північ, а за осадьбою була калина та, що дядько ховався. ...а осадьби нашої 2350 квадратних сажень. І те місце, де була калина, од нашої осадьби стоїть на северо-восток сажнів на 15... Раньше були воли, корови й коняка. Хата стояла на улицю причілком, перед окном була яблуня... двері були прості, тесані, комора була, она є й тепер у Петра. Клуня... стояла на запад од хати. Була повітка, ворота були з дощок, прості, дерев не було ніяких, сад стояв од нашого огорода сажнів 20, великий кущ калини на березі. Укупі кущів з 10 образувувалась густа роща» [73].

Біограф Шевченка Олександр Якович Кониський (1836—1900) написав у споминах: «Хата Шевченкових батьків, як знати по останках печища, що я бачив в 1892 року, була невеличка, звичайна хата убогого селянина, ступнів 7-8 в довжину да ступнів 6 завширшки» [74].

Бідна, стара біла хата з чорним димарем, вона до скону днів увиждалася Тарасові. В ній, під потемнілою солом'яною стріхою, він спізнав таку коротку ласку матері, доброту сестри; через цей поріг, у розчинені вітром і снігом двері, переступала дідова мудрість із столітніми очима; і часто на ясеновій лаві край дубового столу сідали, прибившись із далекої чужини, батькові побратими — чумаки, тоді сизий самосадний

дим висів коромислом над щирою думою і запливала казковою птицею в дитячі сни трепетна пісня...

До наших часів на подвір'ї, де пройшло дитинство Тараса Шевченка, мало що збереглося — освячений пам'яттю про художника клаптик землі, на якому щороку бує цвітом яблуневий сад і тягнеться до річки город. У 1908 році на місці хати батьків встановлено млинове колесо з написом «Тут була хата Т. Шевченка», а 1914 року, на кошти, зібрані діячами культури Києва й студентською молоддю, садибу викуплено — звідтоді хата стала національною святинєю, українською Меккою, до якої не заростає стежина.

У поштовій колекції шевченкознавця Володимира Макаровича Яцюка (1946–2012) на примірнику листівки зберігся текст, написаний правнуком поета, літературознавцем Дмитром Красицьким (1901–1989), який коментує зображення: «Камінь встановлено за порадою Кониського 1898 року. На картині зображені: 1. Наталка Шевченко-Мурза — внучка Т. Шевченка по Йосипу. 2. Микита Петрович Шевченко — внук по Микиті. 3. Олена Петрівна Шевченко — внучка по Микиті. 4. Марія Петрівна Шевченко — внучка по Микиті, друг Л. Українки. 5. Людмила Прокопівна Шевченко — внучка по Микиті, Одарка Прокопівна Шевченко — внучка по Микиті» [75].

Улюбленими Тарасовими мотивами краєвидів вже як професійного художника було зображення мальовничих околиць і куточків сіл, берегів річок і ставків, урочищ, тому рисунок викликає в українців ширі почуття. Споконвіку хата виконувала призначення родинного вогнища, де народжувалися, оберігалися сімейні традиції, що переходили в спадок дітям: любов до батьків, природи, пісні, праці. Український мистецтвознавець Вадим

Скуратівський у книзі «Берегиня» про роль будинку для українця написав: «Рідна хата! Оспівана в піснях, оповита легендами та переказами, опоетизована майстрами слова й пензля, вона буде завжди символом добра і надії, її незгасний вогник світлитиметься теплом маминої любові, вірою в доброту, високу людяність» [76]. Хата в розумінні Шевченка — символ батьківщини, тепла і доброти, світосприймання; символ людини як духовного й фізичного початку Всесвіту. Незабутній образ батьківської хати з особливим почуттям виринав у творчій Тарасовій уяві й на засланні. Із сумом згадає Т. Шевченко оту «хатину в гаї» й у вірші «Якби ви знали, паничі», сповненому страждань і болю:

*«Мені аж страшно, як згадаю
Оту хатину край села!» [77]*

Хата над Дніпром була для митця образним узагальненням родинного щастя, яке йому лише «снилося»:

*«І сниться сон мені: дивлюсь,
В садочку, квітами повита,
На пригорі собі стоїть,
Неначе дівчина хатина,
Дніпро геть-геть собі розкинувсь!»*

— рядки, написані Шевченком під час перебування в Черкасах.

На сьогодні батьківщина Шевченка (як пишуть, «...у тім краю земля до неба горнеться») об'єднує три села Тарасового дитинства: Моринці, Кирилівку і Будищі. Основою теперішнього заповідника був літературно-меморіальний музей в селі Кирилівка, в садибі батьків Тараса. Саме там поет зробив перші кроки, пізнавав людей, насамперед, самого себе, а потім — світ. Моринці ж — це відтворення хати Копія та хати материного діда Яким Бойка — садиби стояли межа в межу.

...Свідчень про панів Енгельгардтів, у яких козачкував Тарас Шевченко, збереглося небагато. У перекладі з німецької мови «Енгельгардт» означає «сильний ангел». Мабуть, тому в усіх варіантах родинного герба завжди є ангел, окрім того, обов'язково є зірка й зображення трьох квіток. У балтійському дворянському родоводі рання згадка прізвища Енгельгардт датується XV століттям — Ганс Енгельгардт (р.н.н. — 1504) придбав 1496 року маєток Енгельгардсхоф (Ацегаль) біля Риги (Латвія). Історія його нащадків задокументована в генеалогічних книгах німецьких дворян, які регулярно перевидаються. Отже, з тих пір веде свій родовід прибалтійська гілка роду Енгельгардтів у Російській імперії, що започаткувала в XVI столітті численну й відому смоленську гілку роду. На початку XV століття в Лівонії, територія сучасної північної Латвії й південної Естонії, мешкав письменник і педагог Георг (Георг-Рейнгольд, Єгор Антонович) Енгельгардт (1775—1862). Спершу Георг ніс військову службу, 1796 року перейшов в колегію закордонних справ. Зі встановленням державної ради Енгельгардт призначений помічником статс-секретаря. У 1811 році Георг-Рейнгольд призначений директором Санкт-Петербурзького педагогічного інституту, а з 1816 по 1823 рік — Царськосельського ліцею. Писав і друкував матеріали з економічних і сільськогосподарських проблем. Чимало його наукових статей надруковано у виданні Шторха «Russland unter Alexander I» (27 випуск, Санкт-Петербург і Липецьк, 1803—1811). З 1838 до 1852 року за його редакцією виходила газета «Russische Landwirtschaftliche Zeitung», Г.Енгельгардт видав за щоденниковими записами матеріали генерала Петра Врангеля (1878—1928) опис його подорожі Сибіром під заголовком: «Reise langs der Nordkuste

von Sibirien und auf dem Eismeer» (Берлін, 1839). Вважається, що саме від Георга походять дворяни в Російській імперії, що мають прізвище Енгельгардт [78].

Георгій Георгійович Енгельгардт (1759–1833) — батько Софії, із курляндських дворян. 6 травня 1776 року вступив до лейб-гвардійського Ізмаїльського полку каптенармусом. 3 грудня 1779 року із сержантів переведений поручиком до Невського мушкетерського полку. Брав участь у війні зі шведами в 1788–1790 роках як капітан Рязанського мушкетерського полку. Поранений у груди й праве стегно під Фрідріхсгамом, за хоробрість удостоєний звання прем'єр-майора, а 26 жовтня 1798 року — полковника, погони генерал-майора одержав із рук імператора 5 лютого 1800 року. 15 березня 1800 року призначений шефом Староінгерманландського мушкетерського полку. Брав участь у поході в Австрію, контужений осколком гранати біля Аустерліца. У 1806–1807 роках бився з французами в Польщі й Східній Пруссії. Під Прейсиш-Ейлау поранений у праву ногу, під Фрідландом контужений картечню в ліве стегно, лівий бік і лікоть. За хоробрість і відвагу в боях нагороджений орденом св. Георгія 4-го і 3-го ступенів, усіма найвищими військовими нагородами. З 1808 року перебував з військами в Молдавії й Валахії, воював з турками в 1809–1811 роках. Під час Вітчизняної війни 1812 року Георгій Енгельгардт піднімав солдатів в атаку на передовій, штурмував фортеці Мец й Сарлуї. 1816 року пішов у відставку. Олійне зображення Г.Г. Енгельгардта міститься в Ермітажі, у «Військовій галереї 1812 року» ліворуч від великого кінного портрета австрійського імператора Франца — другий вертикальний ряд, четвертий портрет знизу. На нижній частині рами напис: «Г.Г. Енгельгардт, ге-

нерал-майор». Василь Васильович Енгельгардт (1755–1828), в «имении якого родился Тарас Шевченко» [79], був сином ротмістра Смоленського шляхтича Василя Андрійовича від шлюбу з Марфою Олександрівною Потьомкіною, рідною сестрою князя Таврійського. Поступив на військову службу, командував полком і дослужився до чину генерал-аншефа (найвищий генеральський чин. — *Прим. В.Ж.*) і посади сенатора.

Дійсному статському раднику, племіннику князя Г. Потьомкіна, графу Василю Васильовичу Енгельгардту (1755–1828) належало чимало сіл і містечок на території нинішньої Черкащини — села Вільшана, Тарасівка, Зелена Діброва, Вербівка, Воронівка і Сегединці він отримав у спадок від свого родича — пресвітного князя Григорія Потьомкіна-Таврійського. А села Кирилівка, Гнилець, Петрики, Моринці і Пединівка прикупив. Останні роки життя граф провів у Вільшані. Тут мав великий дерев'яний будинок з тінистим парком. Управителем земель був колишній Енгельгардтів однополчанин, ротмістр у відставці Михайло Дмитренко. Завдяки їм церкви в селах маєтку були православними, учнів навчали читати Псалтир слов'янською мовою. І це в той час, коли приходські школи в Україні були переважно польськими з латинським навчанням.

Василь Енгельгардт був неодружений, але мав невінчану дружину — генерал викрав Марію з монастиря, дівчина стала його коханкою, народила п'ятеро позашлюбних дітей. Марія в маєтку Енгельгардтів не проживала, а мешкала поряд з конторою, у флігелі. В різний час жінка перебувала у Вербівці, Будищах, Моринцях, Кирилівці, у Кирилівці й померла — похована з північного боку сільської церкви, поряд із місцем, де нині стоїть старий корпус сільськогосподарського коледжу. Слідів від могили не залишилося. Генерал пішов у вічність у

містечку Вільшани Київської губернії, похований під вівтарем побудованої ним кам'яної церкви в російському селі Чижове, успадкованому від дядька, князя Г.Потьомкіна. Один з онуків напише: «Мати Павла Енгельгардта, Марія Осипівна Забелло походила з польської дворянської родини. Спершу вийшла заміж за смоленського поміщика Івана Глінку, родича композитора Михайла Івановича, потім стала незаконною дружиною Василя Васильовича Енгельгардта. Старший син Андрій був тяжко поранений у битві під Фрадландом 1807 року. Там, на полі бою, він сам собі відрізав ножом залишки ноги, що трималася лише на сухожиллях. Встиг накласти джгут, зупинити кровотечу, й тільки після всього цього нічого більше не пам'ятав. У шпиталі за його вказівками з міцної кінської дубленої шкіри виготовили протез. Минуло чотири роки, й полковник у 1812 році воював з французами: верхи на коні, без ноги, він командував атаками козаків під проводом отамана Платова і став героєм Вітчизняної війни 1812 року. Ним гордилися не тільки рідні, а й Росія. Портрет полковника Андрія Васильовича Енгельгардта (1780–1834) і тепер є серед Героїв у Георгіївському залі петербурзького Ермітажу» [80].

Середній син Енгельгардтів — Василь Васильович-молодший (1785–1837) — полковник, літератор, журналіст, був одружений з дочкою багатого відкупщика Кусовникова, близький і душевний товариш Олександра Пушкіна (1799–1837). Василевими дотепними висловами та епіграмами на адресу відомих людей Російської імперії захоплювався Петербург. У його маєтку діяв зал для розваг, де відбувалися концерти, маскаради, вечори відпочинку для дворянської молоді. Маєток став відомим центром культури «Північної Пальміри». Василя часто відвідував О. Пуш-

кін і залишив присвячені йому кілька поезій, зокрема вірш «Я ускользнул от Эскулапа». Маєток Василя Енгельгардта зберігся. Тепер у ньому діє концертний зал імені Глінки Санкт-Петербурзької консерваторії.

Хто читав «Журнал» Тараса Шевченка, той не міг не звернути увагу на запис від 14 квітня 1858 року: «Семен познакомил меня с весьма приличным юношею, с В.П.Енгельгардтом. Много и многое пошевелилось в душе моей при встрече с сыном моего бывшего помещика. Забвение прошедшему. Мир и любовь настоящему» [81]. Мешкав Василь на вулиці Моховій, куди разом із дворовою челяддю повернувся 1830 року з Вільно й Шевченко. Тарасів запис 6 травня: «С Семеном поехали мы к Энгельгардту» [82].

Енгельгардт Василь Павлович (син Павла Енгельгардта, Шевченкового поміщика) народився в 1828 році. Коли йому виповнився рік, Тарас-козачок разом з ним у панському обозі їхав з України до Вільно, розважав панського сінка українськими піснями. Освіту Василь здобув спочатку в Санкт-Петербурзькому училищі правознавства. Закінчив університет, маючи схильність до астрономії, в 1872–1879 роках побудував приватну обсерваторію біля Дрездена, де до 1895 року працював над спостереженням і визначенням місць небесних світил. Згодом, у 1896–1897 роках Василь Павлович побудував обсерваторію поблизу Казані й подарував з «інструментами да библиотекой» Казанському університету.

У тому, що український композитор, Тарасів земляк з Городища Семен Гулак-Артемівський (1813–1873) помилив Шевченка з сином колишнього поміщика, Василем Енгельгардтом, не було нічого дивного — поет не тримав на Енгельгардтів зла, та й за характером не був злопам'ятним.

Дивним було інше. Зустрівшись у столиці через багато років після заслання, Тарас заприятелював з Василем. Вони легко знайшли спільну мову, адже народилися в одному краї. Василь Павлович з дворовими слугами розмовляв українською мовою, успадкувавши її від батька, який народився в селі і, як Тарас, провів дитячі роки серед кирилівської й вільшанської дітвори. На час їхньої зустрічі 30-річний Василь Павлович був уже професором астрономії, член-кореспондентом Петербурзької академії наук, відомим колекціонером. Як з'ясувалося, його, Василя Павловича Енгельгардта, «дід по матері... похований в Альт-Борні» й що відбулося урочисте «перенесення гробів Енгельгардтів у загальну могилу», причому для участі в цій церемонії «з Дінабурга прийшли війська трьох родів зброї». У листі до письменника Миколи Олександровича Енгельгардта (1866 – р.с.н.) Василь зізнається: «У дитинстві був у нас величезний прекрасний портрет Потьомкіна, на який я часто задивлявся, не усвідомлюючи значення для мене Г. Потьомкіна. Минулого року я одержав фотографію з цього портрета і тут разом загорілись у мені любов до предків та інтерес до минулого» [83]. У мистецькому зібранні Василя Енгельгардта зберігався й портрет його батька роботи Т. Шевченка. Ні підпис автора, ні датування твору не викликають жодних сумнівів – це «Портрет П.В. Енгельгардта. Акварель. 1833». Про те, що, повернувшись із заслання, Шевченко часто відвідував Василя Енгельгардта, знаходимо й інший Тарасів запис у «Журналі» 16 травня 1858 року: «... поехал к Михайлу Семеновичу, но он уже исчез. С горя зашел к Курочкину – спит. Зашел к Энгельгардту – в ванной» [84].

Треба лише дивуватися й дякувати Шевченковому щастю-долі та всім, хто зустрічався художникові на життєвому й творчому шляху, допомагаючи долати незгоди й труднощі.

Енгельгардти хоч і торгували кріпаками, але доля послала Тарасу в нагороду творчу музу, яка «...і колихала, й співала, й чарами облагороджувала», пригорнувшись до нього, бо ніби відчувала, що в майбутньому буде варта тих великих зусиль і принесе Шевченкові невмирущу народну славу.

Мало не кожного літа Василь Енгельгардт від'їжджав із Санкт-Петербурга на південь до літнього маєтку в село Будище Звенигородського повіту Київської губернії, яке за кілька кілометрів від Кирилівки, де народився його батько й де похована бабуся — онук завжди відвідував її могилу, а для Т. Шевченка привозив до Північної Пальми новини й вітання з рідного села.

На жаль, поки що не вдалося відшукати фотографію первинного вигляду фасаду Будищенського будинку пана. Відомо, що під час пожежі згорів верхній поверх маєтку, а сучасний вигляд мало чим нагадує розкішний двоповерховий палац, навколо якого був розбитий пейзажний парк з великим ставком. Маєток Енгельгардтів після смерті Павла Васильовича перейшов у спадок до наймолодшого сина Петра Павловича Енгельгардта (1834–1885), в якого зберігався портрет батька в ад'ютантському мундирі, написаний олією невідомим художником, і портрет матері — у бальному вбранні, виконаний олією, також невідомим майстром. Картини цікаві насамперед тим, що створені у Віленський період, ймовірно, у присутності Тараса, який знав їх авторів і спостерігав за роботою литовських майстрів пензля.

Після смерті Петра Павловича його дружина — вдова Наталія Романівна Енгельгардт-Лерхе — вийшла заміж за дворянина Івана Федоровича Моссаковського (1860–1919), власника розкішного будинку в Києві на вулиці Володи-

мирській, 44, що зберігся до сьогодні й стоїть поряд з видавництвом «Дніпро» (метро «Золоті ворота»). Разом із чоловіком, який удочерив її доньок — Наталію і Варвару, й керували Будищенськими маєтностями аж до громадянської війни, а потім сліди їхні загубилися у вихорі революційних перетворень: Іван Моссаковський, як член Клубу російських націоналістів, розстріляний чекістами Звенигородського повіту 15 травня 1919 року, поховання не збереглося.

Про Будищенський маєток нам розповідають хіба що малюнки внучки лісничого Енгельгардтів Віри Опанасівни Кирпотенко, яка народилася 1902 року. Дівчинкою бувала в палаці, товаришувала з дітьми поміщиці, Наталії Петрівни Масаковської-Енгельгардт і донесла нам через малюнки вигляд залів, надвірних панських будівель та атмосферу того часу, де й бував козачок Тарас Шевченко.

...Що ж то був за чоловік, який розпоряджався Шевченковою долею близько десяти років — аж до весни 1838, точніше, до 22-го квітня, коли була складена й підписана «відпускна» Енгельгардтівському кріпакові? Це був Павло Васильович Енгельгардт (1798—1849), позашлюбний син Василя Васильовича Енгельгардта, згодом — штаб-ротмістр, служив ад'ютантом віленського військового губернатора Олександра Михайловича Римського-Корсакова. Народився російський дворянин Павло Енгельгардт у Швейцарії, в десять років «...государь император высочайше повелеть соизволил действительного тайного советника Энгельгардта сына Павла определить ко двору его императорского величества пажем с отпуском в дом родителя до окончания наук» [85]. Юнак закінчив «корпус» на початку 1818 року й 23 березня того ж року зарахований прапорщиком до Казанського драгунського полку. Служити

в провінційному війську синові з найбагатших вельмож держави не було насолоди, і 6 березня 1819 року Височайшим Указом його переводять до лейб-гвардії Уланського полку «с переименованием в корнеты».

На той час сини заможних батьків ніколи не служили в полках, а влаштовувалися ад'ютантами до високих начальників. З 16-ти ротмістрів Уланського полку тільки восьмеро служили на передовій діючій армії, а з 28-ми штаб-ротмістрів тільки семеро були «в комплекті», тобто, в полку, решта «сверхкомплектные» служили, як і Павло Енгельгардт, ад'ютантами при високих особах. 14 червня 1822 року Павло Васильович «производится» в поручики «с оставлением в прежней должности», тобто ад'ютантом при Віленському генерал-губернаторові. Павло Енгельгардт, штаб-ротмістр лейб-гвардії уланського полку, за словами Карла Брюллова, був «свиною в торжковських черевиках». Автобіографічні Тарасові рядки: «Мій пан був людиною діяльною: він безперестанку їздив то до Києва, то до Вільни, то до Петербурга і тягав за собою й мене для сидіння у вітальні, подавання люльки й тому подібних потреб» — не відповідають дійсності, але стосуються трохи пізнішої доби. Принаймні починаючи з осені 1828 року [86].

По матері Павло — поляк, по батькові — німець, за вірою православний, а за духом українець, його дитячі роки пройшли в селі Кирилівка на Звенигородщині. Виростав поряд із селянськими дітьми вільним. Слухав, запам'ятовував і любив пісні подорожуючих сліпих кобзарів. Добре знав свята та звичаї українського села. Найнепримітніший із Енгельгардтів, але освічений — знав п'ять мов: польську, українську, російську, німецьку і французьку. В армії дослужився тільки до ротмістра, за табелем рангів його дворянський титул

прирівнювався до полковника, тому Павлові Енгельгардтові були відчинені двері столичних установ, палаців та аристократичних салонів. Вихованець військового Пажеського корпусу міг, і не стомлюючи себе державною службою, жити в обставленому з азійською пишністю палаці й вести безтурботне, світське життя, але його «тягло» на службу.

Десять років Енгельгардтового душевласництва над Тарасом Шевченком, гадаємо, варті того, щоб уважніше придивитися до цієї панської персони. Від неї, від її примх, волі й сваволі цілком залежала доля, життя і, напевне, смерть кирилівського кріпака. «Біографія» Т.Шевченка та мемуаристика довкола персони Павла Енгельгардта залишили всього кілька майже памфлетних, «неаристократичних» вчинків петербурзького аристократа, коли пан «с остервенением выдрал его за уши, надавал пощечин» [87].

Від весни 1828 року, коли після смерті Енгельгардта-старшого Кирилівка, Моринці й ще кілька довколишніх сіл «юридично» стали власністю молодшого сина, Павла, разом із тамтешньою, за висловом російського письменника і публіциста Олександра Герцена (1812–1870), «хрещеною власністю», тобто кріпаками. Ось як про це написав у споминах «Тарас Григорович Шевченко» педагог, журналіст, релігійний та освітній діяч Петро Лебединцев (1820–1896): «Село Кирилівка, в якому народився Т.Г. Шевченко, належало до вільшанського маєтку, успадкованого племінником найяснішого князя Гр.О. Потьомкіна-Таврійського, дійсним таємним радником Василем Васильовичем Енгельгардтом. Останні роки свого життя В.В. Енгельгардт провів у м. Вільшаній, де він мав великий дерев'яний будинок з тінистим парком, псарню і оркестр, для якого було споруджено будиночок, що

виходив на базарну площу, навпроти поміщицького дому. Вільшана з Тарасівкою, Зеленою, Вербівкою, Воронівкою й Сегединцями перейшла до В.В.Енгельгардта в спадщину від Потьомкіна, а Кирилівку, Гнилець, Петрики, Моринці й Пединівку він купив. Після смерті Василя Васильовича в 1830 році вільшанський маєток перейшов до рідної його сестри Олександри В.Браницької, а Кирилівка, Моринці та інші придбані села разом із капіталами покійного — до незаконнонароджених його синів, один з яких, полковник гвардії Павло Васильович Енгельгардт став власником Кирилівки і поміщиком Тараса Шевченка» [88].

Оскільки Павло Енгельгардт особливого історичного сліду в пам'яті сучасників не залишив, окрім промовистих висловлювань у гніві та кільканадцять рядків мемуаристики, характерними рисами поміщика «козачка Шевченка» були обмеженість, брутальність і суворе поводження з кріпаками. Олександр Кониський, який досліджував парубочькі літа Тараса й в оцінці будь-якого з поміщиків, аристократів, чиновників, з якими стикався Шевченко, виходив з того, що все і всі були проти нужденного та стражденного Тараса. У своєму дослідженні «Парубочий вік Т.Г. Шевченка до викупу з кріпацтва» про Павла Енгельгардта він писав: «Павло Енгельгардт був коли не зразок, так в усякому разі, знаний репрезентант тієї «мозаїки», що за нашого часу аж кишить по Україні. За батьків — ніби німець; віри православної, з мови або поляк, або француз, з служби — «вернопопданий» офіцер російський; звичаями космополіт — дука, пан; яко дідич — володар українських «душ» на українській землі; душею й поводженням з народом і взагалі з людьми, яких вважав нижче себе, — пиндючна

тварина, а з вищими «амфибия», як мовив про нього Карл Брюллов: взагалі ж «пан как пан» [89].

Суттєвий момент з уривку Тарасової повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», який стосується назва того полку, в метричній книзі якого зареєстровано шлюб Шевченкових Енгельгардтів: «Степан Осипович Прехтель был когда-то штаб-лекарем в Курляндском драгунском, теперь Уланском, полку» [90]. Відзначена Тарасом «подробиця» прикметна у хронологічній послідовності — після вступу на престол Миколи I відбулися зміни в російській армії, особливо, в кінноті, більшість драгунських полків перейменована на «уланські», солдатів й офіцерів перевдягнуто в нову форму. Серед «реорганізованих» перебував і Курляндський драгунський полк, який 6 жовтня 1827 року дістав назву «Курляндського уланського» і в якому герой Шевченкового твору служив раніше. Це важливий хронологічний орієнтир, завдяки якому ми виходимо не тільки на село «Ольшану» Київської губернії, де відбулися «шлюбні дієства» як реального Енгельгардта, так і літературного Прехтеля, але приблизно й на той самий час події: у Енгельгардта — січень 1825 року, у Прехтеля — через два роки, але «до 6 жовтня». Відзначений збіг видається серйозним аргументом на користь того, що за наведеним уривком літературного твору можна реконструювати виразний фрагмент дійсності. Відтак ми здобуваємо матеріал для роздумів про те, якою мірою життя родини Енгельгардтів знайшло своє відображення в творчості Шевченка.

Якщо йти за хронологією, то 1827 року Павло одружується з баронесою Софією, 1828 року в подружжя народився первісток. Саме ця обставина, ймовірно, й стала приводом того, що Тарас Шевченко з Кирилівки потрап-

ляє в панові покої. Допоки Павло Енгельгардт був нежонатим, він міг обходитися денщиком, коли ж одружився й став батьком, виникла потреба в обслузі — кухарках, лакеях, служницях. Павло написав батькові, й генерал прислав слуг, серед них був і Тарас. «Потеряв всякую надежду сделаться когда-нибудь хоть посредственным маляром, — оповідає Шевченко в «Автобіографії», — с сокрушенным сердцем бродяга возвратился в свое родное село с намерением наняться в погоньчи или пасти громадскую ватагу и, ходя за стадом овец и свиней, читать краденую книжечку с кунштиками. И это не сбылось» [91].

Маєток Енгельгардтів у селі Будище Звенигородського повіту Київської губернії був літньою резиденцією поміщика й переходив упродовж сотень років від одного власника до іншого як спадок.

Про Павла Енгельгардта періоду Шевченкового козакування правдиво написав і Олександр Кониський, автор неперевреного, може, й досі життєпису Тараса Шевченка: «І все ж саме Павло Енгельгардт продав Шевченкові «волю» [92] — це була «не випадковість» — а втім, чи буває у житті геніїв щось випадкове?

Найраніший з відомих творів Шевченка «Портрет П.В. Енгельгардта» виконаний у жанрі поширеного на той час акварельного портрета-мініатюри, введений до наукового обігу академіком Олексієм Петровичем Новицьким (1862–1934) на підставі свідчень І.Є. Цвєткова — тодішнього власника портрета, до якого, в свою чергу міг потрапити від Василя Павловича Енгельгардта (сина портретованого). Атрибуція підтвердилася завдяки зіставленню з іншим достеменним зображенням П.В. Енгельгардта, що розвіяло

висловлюваний у кількох джерелах сумнів щодо особи Павла Григоровича. Вперше Тарасову картину репродуковано 1925 року, місця зберігання: родина Енгельгардтів; на початку 1910-х — у І.Є. Цвєткова; з 1924 — державна Третьяковська галерея (Москва, Росія); з 1929 — Інститут Тараса Шевченка Наркомосу УРСР; з 1932 — Галерея картин Т.Г. Шевченка (Харків); з 1940 — Центральний музей Т.Г. Шевченка (Київ); з 1948 — Державний музей Т.Г. Шевченка (нині — Національний музей Тараса Шевченка).

Тарас Шевченко постійно линує до волі, мріяв бути незалежним, не раз про це казав товаришам, писав у листах. Нелегкий був Тарасів шлях до «вільної». Дуже яскраво показана людська сутність Павла Енгельгардта та його «бажання продати кріпака», у повісті «Художник», де Т. Шевченко розповідає про враження російського художника, професора Петербурзької академії мистецтв Карла Павловича Брюллова (1799–1852) після візиту в панські хорони й розмову з Тарасовим поміщиком: «Я видел немало на своем веку разного разбора русских помещиков: и богатых, и средней руки, и хуторян. Видел даже таких, которые постоянно живут во Франции и в Англии и с восторгом говорят о благосостоянии тамошних фермеров и мужиков, а у себя дома последнюю овцу у мужика грабят. Видел я много оригиналов в этом роде. Но такого оригинала, русского человека, который бы грубо принял у себя в доме К. Брюллова, не видал» [93].

Пішов на поклін до Павла Енгельгардта просити за Шевченка й дипломатичніший від К.Брюллова академік Академії мистецтв Олексій Венеціанов (1780–1847), його розповідь про візит передано у Тарасовій повісті «Художник» так: «Помещик как помещик! Правда, он меня с час продержал в пе-

редней. Ну, да это уж у них обычай такой... Сначала я повел речь о просвещении вообще и о филантропии в особенности. Он молча долго меня слушал со вниманием и наконец прервал: «Да вы скажите прямо, просто, чего вы хотите от меня с вашим Брюлловым?.. Это настоящий американский дикарь!» И он громко захохотал. Я было сконфузился, но вскоре оправился и хладнокровно, просто объяснил ему дело. «Вот так бы давно сказали. А то филантропия! Какая тут филантропия! Деньги, и больше ничего! — прибавил он самодовольно. — Так вы хотите знать решительную цену. Так ли я вас понял?» Я ответил: «Действительно так». — «Так вот же вам моя решительная цена: 2500 рублей! Согласны?» — «Согласен», — отвечал я. «Он человек ремесленный, — продолжал он, — при доме необходимый...» И еще что-то хотел он говорить. Но я поклонился и вышел. И вот я перед вами, прибавил старик, улыбаясь» [94].

Як відомо, Павло Енгельгардт зажадав за кріпака Тараса Шевченка 2500 рублів за «волю». Щоб їх зібрати, живописець Карл Брюллов намалював портрет російського поета Василя Андрійовича Жуковського (1783–1852), який розіграли 26 квітня 1838 року в лотерею навіть і серед членів царської родини. Імператриця Олександра Федорівна пожертвувала 400 рублів, спадкоємець престолу Олександр Миколайович і велика княгиня Олена Павлівна — по 300, решту доплатили гості. І вже за тиждень Павло Енгельгардт документально засвідчив, що «...отпустил на волю крепостного моего человека Тараса Григорьевича сына Шевченка, доставшегося мне по наследству» [95].

Продаж Тараса Шевченка була найвигіднішою оборудкою поміщика — Енгельгардти в Санкт-Петербурзі мешкали в просторому дерев'яному будинку в Саперному провулку, 19. За гроші від продажу талановитого кріпака Павло придбав у

тому ж провулку велику кам'яницю № 10 — триповерховий палац на 17 вікон — це був чи не перший кам'яний будинок у провулку. У дворі містилися двоповерхові службові флігелі, зокрема стайня, мидував око великий сад. Енгельгардт здавав квартири в оренду, тому дім мав статус «прибуткового будинку».

...Дружина Павла, Софія Григорівна, жінка, за свідченням сучасників, «високого розумового й естетичного розвитку», народилася в родині військового, одержала хорошу приватну освіту, добре грала на фортепіано, співала.

Проясень. Енгельгардт Софія Григорівна (1804—1875) — баронеса, поміщиця Тараса Шевченка; петербурзька знайома О. Пушкіна. Належала до прибалтійської гілки роду Енгельгардтів. Дочка Килини Степанівни Гладкової й генерал-майора барона Готтгарда-Герхарда Енгельгардта (1759—1834), учасника військових кампаній кінця XVIII — початку XIX століття.

Баронеса Софія виховувалася в родині з «масонськими поглядами». Генерал Готтгард-Герхард був освіченою людиною свого часу, він «читав твори Руссо й Вольтера». Софіїна мати — Килина Степанівна Гладкова, ймовірно, з Полтавщини, з роду кошового отамана задунайських запорожців Йосипа Гладкого (1789—1866). У справі виїзду Шевченка за межі Вільшани до Вільно ініціатором могла стати Софія Енгельгардт, а вже в місті брала з собою «придворного маляра Тараса» на бали, на службу в костели й у мандри салонами — далеко від України, в литовській столиці Софія Григорівна Енгельгардт залишалася великосвітською красунею. Про це свідчить хоч би ось такий життєвий факт: 9 листопада 1829 року Софія народжує сина Миколку, а вже 6 грудня, як посвідчив Шев-

ченко в «Біографії», «...пан и пани уехали в ресурсы на бал» [96], де на розважальному вечорі красиві очі пані Енгельгардт блищали дужче від брильянтів її багатой діадери — це була надзвичайно чарівна жінка.

Софія Григорівна безпосередньо впливала на культурний розвиток «талановитого кріпака» Шевченка, допомагаючи козацькові вивчати мови, слухати музику й «барские разговори» — в Енгельгардтів були гостями найвідоміші діячі мистецтва Вільно та Санкт-Петербурга, вчені й військові. У тогочасному вищому світі в повсякденні спілкувалися французькою мовою, Енгельгардти тримали гувернантку — француженку, яка вчила їхніх дітей манерам та мові, пані, ймовірно, дозволила давати уроки французької мови й козацькові — Тарас швидко зрозумів «не нашу мову» й згодом відразу відгукувався на прохання гостей «з вищого світу». А знання французької мови у Шевченка, мабуть, було таке, що хлопчина читав окремі французькі твори в оригіналі. Так, в автобіографічній повісті «Художник» Тарас з допомогою Демського читав французькою «Брата Якова» романіста й драматурга Поль де Кока (1793–1871). Академік Олександр Білецький стверджує, що «Кларіссу» англійського романіста Семюеля Річардсона (1689–1761) Шевченко прочитав у перекладі французького письменника Жюль Верна (1828–1905).

Недаремно ж Олександр Елькан (1802–1868) напише, що «Тарас вільно спілкувався французькою мовою», а Шевченко про те, що він використовував своє знайомство з молдаваном Олександром Львовичем Ельканом (1802–1868), перекладачем Головного управління шляхів зауважував таке: «Странное явление этот Элкан. Нет языка, на котором бы он не говорил» [97].

Тарас Шевченко потрапив до покоїв баронеси п'ятнадцятирічним, а залишив, коли вже мав двадцять чотирьох років. Чи не гра й спів баронеси Софії, якими насолоджувався молодий Тарас, відгукнулися в його повісті «Варнак», а стосунки героя з «панною Магдаленою» — це душевне ставлення юнака до пані, коли: «...она просиживала до полуночи за фортепиано, вариюча чудные создания Бетховена... Я, бывало, сижу в уголку, не пошевельнуся: сижу и слушаю, слушаю и заплачу, сам не знаю отчего. Музыку я полюбил страстно, и этой любовью я обязан панне Магдалене» [98].

Професор Павло Зайцев (1886–1965) у брошурі «Шевченко і поляки» зазначив, що Тарас Григорович мав сталі зв'язки з поляками, очевидно, тому й навчився їхньої мови, якою добре володіла баронеса ще в юнацтві, в покоях Енгельгардтів. І не можна не дооцінювати того, що польська мова була «широкими дверима» до світу західної літератури. Шевченків земляк, уродженець Лубенщини, український і російський письменник, етнограф О. Афанасьєв (Чужбинський), який деякий час жив разом з поетом у Києві на Хрещатицькому провулку, згадував, що Шевченко «з іноземних мов знав одну лише польську і перечитував на ній багато творів» [99]. Польський письменник Ю.Кенджицький вважав, що польською мовою поет «говорив добре й правильно, лише іноді вживав українські фрази» [100]. Фрагмент безпосереднього спілкування Шевченка польською мовою залишив для нас його біограф М. Чалий: «З дружиною Сошенка і панною Леонтиною весь час розмовляв польською мовою, хоч вони обидві добре розуміли і російську мову. Кокетлива панна була в захваті від милих розмов поета, хоч і не втерпіла, щоб не повідомити Сошисі конфіденційно свою думку про успіхи

Шевченка у польській мові: «Pan Shewczenko bardzo dobrze mowie po polsku, ale w jego mowie sawsze jest cos chlopsskiego!» (Пан Шевченко дуже добре говорить по-польски, але в його мові завжди є щось хлопське!). Тарас Григорович зовсім не був ображений таким різким вироком панни. Навпаки, йому було приємно, що розмовляючи панською мовою, він не втрачав свого демократичного характеру, залишаючись вірним своїй національності» [101]. Індикатором цієї «вірності» було свідоме прагнення Шевченка реалізовувати мовні потреби рідною мовою. Вперше Т. Шевченко називає рідну мову «українською» в епістолярії. Це підтверджують листи до А. Козачковського, Й. Бодянського, З. Сераковського. До А. Козачковського з Новопетрівського укріплення Тарас пише: «Давно ворухиться у мене в голові думка, щоб перевести на наш прекрасний український язик «Слово о полку Игоря» [102]. Невдовзі цією ж думкою поділиться з іншим земляком — Й. Бодянським: «... у мене давно вже думка заворушилась перевести його, те слово («Слово о полку Игоря». — Прим. В.Ж.) на наш милий, на наш любий український язик» [103]. За українську мову дякує українець Шевченко і поляку З. Сераковському з далеких казахських степів: «...благодарю тебя за твое ласковое, сердечное, украинское слово, тысячу раз благодарю тебя» [104]. Широ художник радіє написаній саме українською мовою й надісланій йому із Санкт-Петербурга самим автором «курінним» П. Кулішем книзі «Записки о Южной Руси»: «Такої доброї книги на нашому язyku ще не було друковано» [105].

На підставі повістей і Шевченкового «Журналу» літературознавець Олександр Білецький (1884–1961) подав перелік прізвищ із творів, які Тарас Григорович прочитав і згадує у своїх роботах: «З античних авторів у нього вийшов би Гомер,

пісні якого Шевченко порівнює з епосом дум, віддаючи цьому останньому перевагу; Геродот, Плутарх, Вергілій («Георгіки»), Горацій, Овідій, Тіт Лівій, а також різні латинські й грецькі письменники християнської епохи. З письменників нової ери Європи увійшли й італійці — Данте, Петрарка, Боккаччо, Аріосто, Тассо, а з англійців — Шекспір, Дефо, Річардсон, Голдсміт, Оссіян, Гіббон, Бернс, Байрон, Вальтер Скотт, Діккенс; з німців — Гете, Шіллер, не кажучи, про випадково згаданого Кернера і про неминучого для великого любителя театру Коцебу; з французів — Вольтера, Шатообріяна, Беранже, Барб'є, Дюма батька, Ежена Сю (якого він критикував), Бальзака, твори Гюго, які були на той час перекладені на російську мову й здобували популярність, були відомі Шевченку, а також твори Лямартіна, Жорж Санд, яку вже читав російський читач, «Мої таємниці» Селівіо Пелліко, італійського патріота, що були перекладені на російську мову в 1836 році й справили велике враження на російську інтелігенцію, напевно, були предметом Шевченкового зацікавлення» [106].

Отже, бібліотека Т. Шевченка містила історичні та історіографічні видання мовами українською, російською та польською. Українські шевченкознавці доводять, що поет вільно володів усіма трьома мовами [107].

Спогади Шевченкових сучасників хоча і є суб'єктивним джерелом, але все-таки розкривають нам безпосередньо стиль мовлення поета, мову його спілкування з оточуючими, його ставлення до батьківської мови, а також моменти і обставини, за яких унаочнюється його мовне самовизначення. М. Костомаров пише, що «Після допиту, повертаючись у свій номер і йдучи поруч зі мною, Тарас Григорович

звернувся до мене по-малоруському: «Не журися, Миколо: доведеться ще нам укупі жити» [108]. Ю. Кенджицький підкреслює важливість мовного самовизначення при своєму знайомстві з Т. Шевченком: «Добрий вечір, — сказав, піднімаючи капелюх. Добрий вечір, — відповів я по-українськи. Незнайомий глянув мені в очі. Брат чи ворог? — спитав. Брат, — кажу. Ми подали один одному руки. Незнайомий назвав себе Шевченком» [109]. Цей же автор зазначає, що з Костомаровим і Шевченком «...розмовляли по-московськи, тільки Шевченко вряди-годи кидав якусь українську фразу» [110]. Отже, місце перебування художника, його оточення, за наведеними прикладами, не створювали для нього дилеми: якою мовою спілкуватися? Природно, що рідною українською. Така позиція свідчить не лише про Шевченкове мовне самовизначення, а і про процес національного самоствердження.

Про вплив Шевченкової мовної політики на оточуючих згадує його сучасник О. Афанасьєв-Чужбинський: «...навіть манірні панії, які інакше й не говорили як по-французьки, й ті з цікавістю чекали на появу Шевченка... Цілий день він був предметом загальної уваги, за винятком двох-трьох осіб, які не визнавали не тільки української, але й російської поезії... Скоро Шевченко став наче свій з усіма і був як дома. Багато гарненьких осіб читали йому напам'ять уривки з його творів, і він особливо хвалив чистоту полтавського наріччя. Вплив цієї чистої мови позначився на його останніх творах, а в перших помітна перевага задніпровської говірки[...] ...Взагалі він був у доброму настрої і не говорив інакше, як по-українськи» [111]. Але значно пізніше, після чотирнадцятилітньої розлуки з Шевченком, Афанасьєв пригадує, як, зустрівшись з поетом, він

кинувся було його обійняти, але Шевченко зауважив по-російськи: «Не підходьте — тут шкідливі кислоти. Сідайте» [112].

Після переїзду до Санкт-Петербурга Софія Енгельгардт познайомилася з багатьма визначними діячами російського мистецтва й літератури, її дружбою дорожив Михайло Глінка (1804–1857), композитор присвятив баронесі романс на слова Петра Риндіна «Как сладко с тобою мне быть», де є такі рядки:

*«Как сладко с тобою мне быть
И молча душой погружаются
В лазурные очи твои.
Всю пылкость, все страсти души
Так сильно они выражают,
Как слово не выразит их.
И сердце трепещет невольно
При виде тебя!»* [113]

В одному з листів Михайло Глінка навіть змушений поскаржитися: «...від Софії Григорівни Енгельгардт мені доводиться зазнавати збитків через співи — ніяк позбутися не можна, — тому я бачуся з кузиною рідше, ніж слід було б» [114]. М. Глінка, як товариш Василя Енгельгардта бував частим гостем у домі на Моховій, охоче грав, співав, очевидно, його не тільки вабив до себе родинний затишок, а й надихала привабливість господині дому, її гостина й душевність. Ось чому Тарас Шевченко, який також гостював в Енгельгардтів, так любив класичну музику, як і народну — Глінкині твори в основі своїй були пересипані народною мелодійністю, зокрема українською.

А ще ми бачимо красуню Софію в бальному вбранні — репродукцію її портрета було опубліковано письменником Михайлом Енгельгардтом (1861–1915) як ілюстра-

цію до розвідки «Давні епізоди» в петербурзькому журналі «Исторический вестник» за травень 1911 року. Понад усе в мистецтві Софія Григорівна любила музику, слід наголосити на її захопленні співами (принаймні, у виконанні інших). На доказ цього наведемо такі свідчення: по-перше, як згадував Василь Енгельгардт, він, маючи в дитинстві «контральто», за бажанням матері співав на криласі в церкві сліпих на Литейній вулиці, де в будинку Щербакова мешкали Енгельгардти. Нарешті, через багато років Василь Павлович напише, що його племінник «...Володимир бачив у кімнатах матінки, Софії Енгельгардт, деякі її меблі... Бачив і рояль горіхового дерева, під акомпанемент якого не раз співав знаменитий Тамбуріні» [115]. Імовірно, Софія Григорівна була знайома й з італійським співаком Антоніо Тамбуріні (1800–1876), драматичним баритоном якого захоплювалися в багатьох країнах, зокрема, й у Російській імперії. Переповідають, коли співак приїздив до Санкт-Петербурга, зазвичай, «давав концерт» і для «миловидної Софі».

Упродовж десяти років родинного життя Софія Енгельгардт стала матір'ю сімох дітей, як, до речі, й її мати — однієї дочки й шістьох синів. Про зовнішність Софії Григорівни знаємо не так і мало, окрім того, можемо уявити з фотографій, які збереглися, варто додати кілька її словесних портретів, що їх на схилі життя відбив у листуванні її син, Василь Павлович Енгельгардт. Наведемо словесні краплини, видобуті Анатолієм Непокупним (1932–2006), які літературознавець знайшов у листах Василя Енгельгардта за 1909–1911 роки: «Оригінали портретів прекрасно написані. Батьки зовсім молоді. Мати — красуня рідкісна»; «Портрети чудесні. Не можу намілюватися красунею-матінкою»; «Матінку добре

пам'ятаю як красуню! Вона була кращою за всі її портрети. В альбомі батька записано: *Sophie ou la mort!*» (французькою — «Софі або смерть!»); «У матінки очі були чудовного голубого кольору. Вона і в 40 років була ще дуже гарна» [116].

В іконографії Енгельгардтів портрети Софії Григорівни становлять чи не найбільшу зацікавленість. Першим відомим портретом дружини Павла Енгельгардта є мініатюра, де Софія Григорівна зображена з відкинутою вуаллю й фрагментом миртового вінка з двома квітками в зачісці — портрет оправлений у металеву раму. Виходячи з листів Василя Енгельгардта до приятеля, астронома Дмитра Дуб'яго (1849–1918), це зображення зберігалось у вдови його брата, Миколи Павловича. Фото надіслано дрезденському астрономові. Ось як оцінив «фамільну мініатюру» старший син Енгельгардтів: «Портрет, надісланий Барятинською (княгиня Барятинська — сестра братової вдови Є.М. Енгельгардт), — безсумнівно, портрет моєї матері, але дуже мало схожий, особливо щодо виразу: її чудові голубі очі, її зачіска в першій молодості. Подібності з дружиною Миколи Павловича немає анінайменшої; таке вбрання, як на портреті, носили в той час, коли дружини брата ще не було на світі. Та й Барятинська не віддала б портрета своєї сестри». Отже, не без вагань син Софії Григорівни прийняв образ неньки на мініатюрі. Порівняймо його першу реакцію на одержання сімейної реліквії: «Якщо жіночий портрет повинен зображувати матір, то він не схожий» [117].

Справді, як свідчить фотографія «сімейної кімнати» в дрезденському будинку Василя Енгельгардта, під нижнім лівим кутом портрета Софії Енгельгардт у бальному вбранні була розташована на стіні фотокопія обговорюваної мініатюри. У живописі мініатюрами називають портретні зобра-

ження невеликого формату, виконані гуашшю або аквареллю на картоні, папері, пергаменті, слонової кістці, а також олійними фарбами — на металі, або керамічними фарбами на порцеляні, емалями — на металевій платівці. Мініатюрні мальовничі портрети вставлялися в табакерки, годинники, медальйони й брошки. Цей мистецький жанр поєднує ліризм і особливу інтимність — мініатюрні портрети замовлялися в пам'ять про близьких людей.

Як відомо, мініатюрні портрети були характерними й популярними для інтер'єру дворянських будинків другої половини ХІХ століття. У Російській імперії були поширені емалеві мініатюри, а зображення імператорів й імператриць виконували роль нагородних царських знаків. Мініатюрний портрет набув камерного характеру, стаючи сімейною реліквією, що передавалася з покоління в покоління, вони прикрашали стіни кабінетів та віталень, стояли на камінах, бюро, туалетних столиках, хоча більшості з них не властиве глибоке розкриття характеру своїх моделей.

Очевидно, наведена інформація про мініатюру повністю може бути адресована й до мініатюрного портрета Софії Енгельгардт. Рисунок, напевно, був «виставлений» удома в Павла Енгельгардта в ті роки, коли там козачкував Тарас Шевченко, бачив мініатюру, тому прикметним є те, що відомі його акварелі «Портрет П.В. Енгельгардта» (1833) і «Голова жінки» (1834), особливо остання, імітують мініатюри на фарфорі, або на слонової кістці.

Знайомство Тараса Шевченка як художника-початківця з творами, що представляли жанр портретної мініатюри, тепер, можна сказати, «документується» найранішим відомим нам зображенням Софії Енгельгардт. Можливо,

це захоплення нею і вдячність жінці, яка опікувалася ним засильно як мати.

...Надія — ось що ятрило Тарасову душу, не давало спокою як творчій особистості та мрійникові. Шевченко з дитинства вже «виглядав» щасливої нагоди, і вона прийшла в особі пана — Павло Енгельгардт як один із чотирьох ад'ютантів литовського генерал-губернатора Олександра Римського-Корсакова з Будищенського маєтку кінним екіпажем наприкінці травня 1829 року рушив до Вільно через Київ.

Шлях до «золотоверхого міста» проліг через село Росаву Київського повіту та поштову станцію Віта з боку Василькова. В обозі прислуги значився й п'ятнадцятирічний козачок Тарас Шевченко.

Як згадував Тарас Григорович: «Польські поміщики минулих часів тримали козачків, окрім лакейства, ще в ролі музикантів і танцівників. Козачки виспівували задля панської розваги веселі двозначні пісеньки, створені народною музою з горя під п'яну руку, й пускалися перед панами, як ото кажуть поляки, сюди-туди-навприсюди... Мій поміщик, зросійщений німець, дивився на козачка куди практичнішим поглядом і, сприяючи моїй народності на свій манір, поставив мені за обов'язок лише мовчання і непорушність у кутку вітальні, доки не пролунає його голос, який велить подати люльку, що лежить тут же, біля нього, або налити в нього під носом, склянку води».

Звісно, юнак не одразу відчув обтяжливість свого становища, але згодом напише: «Воно тільки тепер кидає мене в жах і здається мені якимсь диким і недоладним сном...»

Маленькі хати, розташовані вздовж Васильківського шляху (нині вулиця Велика Васильківська) й біля річки Либідь, утворили частину Києва, яку називали «Нова будова». На те-

риторії, що прилягає до нинішньої кондитерської фабрики «Рошен» на Московській площі, в той час було розташоване село Деміївка, яке лише на початку ХХ століття злилося з містом. Щоб потрапити до центру, подорожні мали пред'явити «види на проживання», а вже потім рухатися Васильківською вулицею до Бессарабки, на кінний поштовий двір. Здалека від Києва подорожні бачили, як сяють у променях сонця золоті куполи дзвіниць Печерської лаври, відтак виринають Київські гори й сам «золотоверхий» на них, що купається у величезних садах. Приїжджих зустрічало безліч візників, убраних в чудні стародавні московські строї часів цариці Катерини II, в оригінальних, низьких циліндрах, у широчезних і довгих до самої землі бекешах. Найбільше дивували селян однокінні повозки — «хваєтончики», запряжені баскі коні з дугою, карета на дві особи, що тихо котилася на маленьких колесах.

До речі, маленький Тарас побував у Києві ще дитиною з старшою сестрою Катериною, 1804 року народження. Це могло статися ще за життя матері, коли хлопчині виповнилося 8—9 літ. У ті часи люди юрмами збиралися з усіх кінців до Київських святинь перед Великоднем, «на прощу». Мабуть, навесні 1822-го чи 1823 року відвідав місто над Дніпром і кирилівський школяр. Його, безперечно, вразили золотошатні хрести на київських горах. Перейшовши тихоплинну Либідь, прочани піднялися розгрузою дорогою, що вела на Печерськ, а там, діставшись на Московську вулицю, попрямували через браму, до лаврської обителі. Впродовж кількох днів, напевне ж, із ночівлею в келіях, Тарасик ходив київськими вулицями од церкви до іншої, бачив небесне диво на землі: сяйнисті оздобы храмів, малиновий гомін дзвіниць, ангельський спів на хорах. Своїми коштовностями й красою мовби змагалися між собою Золотоверхий, Софія і Лав-

ра, захоплював величчю Михайлівський собор, який згодом на-
малює. Богомільцям здавалося, що це зовсім не людський світ, а
божий рай. І спливають роки, дитяча пам'ять назавжди збереже
цю подорож тільки не в подробицях, а в образі земного дива,
закарбує в словах «Святий Київ наш великий».

...Час, коли Тарас приїхав на Печерські пагорби став важли-
вим періодом в історії розвитку міста. Внаслідок приєднання
Правобережної України до Російської імперії Київ став ад-
міністративним центром новоствореної Київської губернії,
що прискорило соціально-економічний розвиток міста.

Київ було поділено на п'ять територіально-адміністратив-
них частин: Печерськ, Старий Київ, Двірцева частина,
Поділ, Плоська слобода. Протягом ХІХ століття в межі міс-
та ввійшли: Либідська частина, Пріорка, Куренівка, Сирець,
Шулявка, Звіринець.

З розвитком економіки, транспорту та завдяки притоку
селян, звільнених від кріпацтва і змушених шукати роботу,
різко зростає кількість населення міста. Виникла проблема
забезпечення міщан житлом. Щоб не допустити хаотично-
го будівництва і безвідповідальності за споруджене, були
розроблені правила з основними вимогами до забудовників.

Тарас, безперечно, пройшовся Інституцькою вулицею, яка
йшла до гори від Хрещатицької площі, раніше звалася Іванівсь-
кою дорогою, бо доходила до церкви Іоанна Златоуста в Ста-
рому місті. Пізніше вулиця звалася Бегічевською від прізвища
генерал-майора М. Бегічева, якому належала велика садиба, де
в спорудженому будинку відкрився Інститут шляхетних паня-
нок, який Шевченко відвідував і малював дочок поміщика Ка-
теринича. Із видатних споруд вулиці майбутньому художникові
запам'яталися також дуже красивий будинок Банку, будинок

генерал-губернатора (не зберігся), Київської Біржі (не зберігся), найвищий у Києві будинок Л.Б. Гінзбурга (не зберігся).

На південь від центру старого Києва, на Печерській височині, знаходилися історичні об'єкти, пов'язані з топонімом «Клов»: урочище Клов, річка Клов, Кловський яр, Кловський басейн, Кловський міст, Кловська вулиця, Кловський провулок, старовинний Кловський монастир.

Топонім Клов відомий в літопису з XI–XII століття і, очевидно, походить від струмка Клов, який починався з джерела десь поряд з Микільською оборонною казармою (поблизу сучасної станції метро «Арсенальна»), з височини з шумом та клекотом, Клов (від слова «клокотать») і мчав униз, несучи пісок та глину Кловським яром, далі — по території майбутньої вулиці Прозоровської (тепер вулиця Еспланадна), через Троїцький майдан (сучасний майдан перед Центральним стадіоном) і впадав у річку Либідь як ліва притока. Можливо, топонім «Клов», або «Коловье», означає урочище з озером, у якому шляхом вбивання кілків затримували й ловили рибу.

...У серпні місяці 1829 року валка з дідичем нарешті рушила з Києва до Вільно в напрямку Броварів — розпочалася тривала й неспішна Тарасова подорож маршрутом Бровари — Козелець — Чернігів — Гомель — Лоев — Речиця — Жлобин — Бобруйськ — Ігумен — Мінськ — Радашковичі — Красне — Молодечно — Пруды — Сморгонь — Кустовичі — Вільно, яка збагачувала життєві враження кріпака Шевченка, хоч це були й невеселі та монотонні дні, проведені в обозі.

Враження від «білоруського тракту» озвалися в повісті «Музикант», в описі поїздки героя-музики Тараса Федоровича: «Так как они приближались к стране постоянно голодной, то есть к Белоруссии, то, кроме инструментов,

от города до города лошадка везла за ними и порядочный запас печеного хлеба. Трогательные картины случалось ему видеть в сей убогой стране. Знаете, голод, нищета, разврат и гнустные сопутники разврата. Все это я описываю в назидательном тоне. Так, например, когда они проходили чуть ли не Усвяты, то, вместо того чтобы арестантам подать милостыню, толпа мальчишек бросилась к арестантам и стала просить хлеба. А когда увидели, что им давали хлеб наши артисты, за мальчишками бросились и взрослые, и старики. Голод не знает стыда» [118].

Своєчасно до Вільно ад'ютант губернатора не доїхав — як дослідив Анатолій Непокупний, Павло Енгельгардт «завернув» на місяць до тестя, генерал-лейтенанта у відставці Георгія Георгійовича Енгельгардта в село Кустовичі — нині Городецька сільрада Кобринського району Брестської області, а вже потім, як граф із Шевченкової повісті «Варнак», поїхав «...в огромном дорожном берлине в Вильно» [119]. Тут же перебувала і Павлова дружина Софія з одnorічним сином Василем, майбутнім ученим, членом-кореспондентом Петербурзької академії наук. Не побачитися з дружиною й сином чоловік і батько, зрозуміло, не міг. Павло Енгельгардт з прислугою затримався більше часу, а чому — пояснив, як свідчить «Настільний реєстр вхідних паперів», знайдений в архіві Анатолієм Непокупним (по військовій частині) «...лист Енгельгардта з поясненням причини неприбуття в строк з домової відпустки ад'ютанта Енгельгардта, що є зятем його, барона» [120].

Заїзд до Кустовичів дає змогу зробити припущення, що під час перебування у Вільно Енгельгардти разом із Тарасом могли провідувати родичів у Курляндії, насамперед в Альт-Борні. Адже Дінабург (тепер Даугавпілс), звідки приблизно

30 верст до Альт-Борна, лежав на шляху з Вільно до Санкт-Петербурга, й відстань між столицею Литви та містом на Двіні по віленському тракту становила тільки 162,4 версти. Така поїздка Енгельгардтів, а з ними й Шевченка, була б цілком закономірною. Більше того, оскільки Софія постійно підтримувала зв'язки з батьком, важко повірити, щоб Шевченкові Енгельгардти не виявили інтересу до рідних місць родичів баронеси.

Батько Софії — Г.Г. Енгельгардт «через численні рани» пішов у відставку й тихо-мирно мешкав у своєму маєтку й радів, коли в гості приїздила донька з зятем і внуками. А народився генерал в Альт-Борні (Курляндія) [121]. Це, якщо напрямки від Кустовичів, буде з тридцять верст на схід від латвійського містечка Даугавпілс, селище розташоване на тихоплинній річці Даугава. В історичному відношенні територія являє собою південно-східну окраїну Курляндського герцогства, яке ввійшло до складу Російської імперії 1795 року.

Незважаючи на те що Григорій Григорович, як військовий, майже все життя провів далеко від рідних місць, а на схилі віку оселився на Кобринщині, очевидно, він не втрачав зв'язку з родичами, яких селив на постійне життя неподалік маєтку. Скажімо, за родоводом Енгельгардтів, складеним у Курляндії й датованим 8 грудня 1826 року, з'ясовано, що два з трьох рідних братів батька Софії Григорівни — Олександр й Адам — мешкали у своїх маєтках неподалік, у Курляндії. В Альт-Борні залишилася спадкоємниця роду Олександра Енгельгардт (1760—1822). Важливо й те, що в родоводі Енгельгардтів було вже записано про шлюб Софії й Павла у січні 1825 року. Це свідчить, що Шевченкові Енгельгардти підтримували постійний родинний зв'язок із курляндськими Енгельгардтами.

Можна однозначно стверджувати, що Павло Енгельгардт, а з ним і Тарас Шевченко, прямуючи до Вільно, таки заїхали в Кустовичі до родичів, за якими скучили, довго гостювали й тому заїзнилися до Віленського губернатора на службу, прибувши до міста на початку вересня 1829 року. Про що й свідчить рапорт Віленської квартирної комісії, яка 20 лютого 1830 року доповідала, що квартиру «...після прибуття з відпустки пана штаб-ротмістра Енгельгардта в тутешнє місто Вільну... як одруженому обер-офіцеру» було надано заявнику ще «...з 9 вересня минулого року» [122], тобто, 1829 року. Докладніших відомостей не маємо.

Ще Тарас Шевченко з Енгельгардтом відвідали Берест, а заодно й садибу пана в Кустовичах, імовірно, взимку й восени 1830 року, подорожуючи у Варшаву й у зворотному напрямку.

Проясень. Берест (Berest) — село в гміні Криниця-Здруй, Новосондецького повіту, Малопольського воєводства, в південній частині Польщі, недалеко від кордону зі Словаччиною. Історично село знаходиться на території Лемківщини, яку до 1946 року заселяли українці. В результаті операції «Вісла» українське населення з цих земель було переселено. Розташоване приблизно в 12 км (7 миль) на північ від Криниці-Здруй, 24 км (15 миль) на південний схід від міста Новий Сонч та 97 км (60 миль) на південний схід від центру воєводства — Кракова [123].

Припускати відвідування Шевченком Берестейщини — не така вже й фантастика. Шкода лише, що науковці не знаходять досі документальної основи цим гіпотезам. Зате достеменно відомо, що віддавна знайшло дорогу на берестей-

ське Полісся невмируче слово поета Тараса Шевченка. Ще в 60-х роках ХІХ століття записано тут першу пісню на його слова («Від села до села танці та музики» — уривок з поеми «Гайдамаки»). Шевченкову п'єсу «Назар Стодоля» поставив у ювілейний, 1914 рік самодіяльний театр, що діяв у Бересті. Засновник його, письменник і публіцист Охрім Варнак (справжнє прізвище Онопрій Омелянович Василенко, 1861—1921), який написав вірші: «Вечір в пам'ять Т.Г. Шевченка» (1890), «На той світ. На вічну пам'ять Т. Шевченкові» (1891), «Таємний співець. Посвята Шевченковій пам'яті» (1897). Шевченкові він присвятив також значну частину свого публіцистичного доробку — статті «Догляд Шевченкової могили» (1892), «Причинок до Шевченкового побуту в Орській кріпості» (1894), «Шевченкові роковини в Сімферополі» (1899). У 1905—1907 роках О.Варнак створив у Бересті хор і трупу, яка ставила й «Невольника» Марка Кропивницького (за Т. Шевченком). Організував шевченківські вечори, читав зі сцени вірші поета.

Отже, з перших чисел вересня 1829 року Тарас Шевченко з родиною Енгельгардтів приїхав до Вільно — столиці Литви.

Зарошені
тополі
схожі на
велетенські
свічки

*«Отаке-то чудо
У тім місті преславному,
У тій Вільні сталось».*

Тарас Шевченко

«Правда, Шевченко жив у Вільнюсі не вільною людиною, а як козачок пана Енгельгардта. Проте немарно минув час, проведений великим сином українського народу у Вільнюсі. До самої смерті поет і не забував столицю Литви. Тарас Григорович звертав свої помисли до Вільнюса не тільки в розмовах з друзями, у спогадах, у листуванні, а й у своїй поетичній творчості».

Владас Абрамавічюс

«По силі і глибині ліризму, по художній яскравості і красі образів, по чарівній принадності і мелодійності вірша Шевченко стоїть поряд з найвидатнішими поетами слов'янського світу — Пушкіним і Міцкевичем».

Павло Грабовський

Перші відомості про прибуття Шевченка до литовської столиці Вільно маємо в «Автобіографії». Художник пише, що його пан Енгельгардт був діяльною людиною: не переставав їздити в «...Київ, Вильно» [124]. Назва міста походить від швидкоплинної річки Вільня (від литовськ. «хвиля води»). Давнє походження столиці Литви українською звучить як «воля». У Вільні Тарас Шевченко, по-перше, ступив на шлях професійного вишколу — пройшов науку під керівництвом справжніх малярів, а по-друге, відкрив у собі людську гідність і вперше зустрівся з національною проблемою, що згодом переродилася завдяки його творчості на концепцію національної гідності.

Своїми культурними традиціями європейське місто Вільно славалося упродовж віків, як твердять писемні джерела, з часів його засновника Великого князя Гедимінаса, який правив упродовж 1316–1341 років, тобто з першої половини XIV століття. Вільно було столицею Великого князівства Литовського, об'єднання якого почалося ще в 30–40-ві роки XIII століття. Тривалий час до складу Великого князівства Литовського входили не тільки землі сучасної Литви, а й Білорусі та більша частина сучасної України. Професор історії, організатор української науки, політичний діяч і публіцист Михайло Грушевський (1866–1934) слушно зауважував,

що українці, «...не почуваючи якогось антагонізму до своїх литовських володарів, які, до речі, легко асимільовувалися з місцевими українцями та білорусами, жителі Великого князівства Литовського часто називали себе «литвинами», підкреслюючи тим самим не національну приналежність, а свою громадянську причетність саме до Великого князівства Литовського» [125].

На відміну від Литви часів існування Барської конфедерації, літописна Литва часів князя Володимира, яка стоїть за нареченим полоцької княжни Рогніди (Шевченкова поема «Царі»), очевидно, охоплює лише свою першопочаткову етнічну територію. «За рушниками до Рогніди» — дванадцятирічна дочка Рогволода Рогніда була посватана не за «із Литви князя-жениха», а за київського князя Ярополка Святославича (940—978). Прагнучи підпорядкувати собі Полоцьке князівство, князь Володимир Святославич (р.н.н. — 1015), який тоді княжив у Новгороді, послав свого дружинника Добриню сватати Рогніду. Однак дівчина відмовила в образливій формі, назвавши Володимира «робичичем» (натяк на те, що його матір'ю була служниця Святослава — Малуша). Тоді Володимир розгромив половців, убив Рогволода, насильно одружився з Рогнідою (відтоді її стали звати Гориславою):

*«Прийшли, і город обступили
Кругом, і город запалили.
Владимир-князь перед народом
Убив старого Рогволода,
Потя народ, княжну поя,
Отидє в волості своя,
Отидє з шумом. І растлію,
Ту ю Рогніду молодую,*

*І прожене ю, і княжна
Блукає по світу одна,
Нічого з ворогом не вдіє.
Так отакї-то святїї
Оті царі» [126].*

Першою адресою Шевченка й будинком, у якому оселився з родиною й челяддю ротмістр російських військ, ад'ютант Віленського губернатора Павло Енгельгардт, була Замкова вулиця, що вела до Королівського замку й Замкової брами. Адреса в сучасному Вільнюсі — вулиця Пілес, № 10, приміщення (нині тут готель) майже замикає перспективу, бо в цьому місці, через кілька кам'яниць, вулиця переходить у площу. На фасаді — меморіальна дошка: «У цьому будинку (1829–1830) жив український поет і художник Тарас Шевченко». Садиба, придбана 1575 року від Садовської з роду Радзивіллів, належала відомчому власнику-каноніку, тобто католицькому соборному священику А. Ігнатовичу, який походив із дворян Краківського воєводства, завершив освіту у Львівському університеті, у Віленському університеті здобув ступінь доктора теології й обраний каноніком Віленського кафедрального собору [127].

Згодом Павло Енгельгардт у чині штаб-ротмістра царської гвардії і як ад'ютант генерал-губернатора О. Римського-Корсакова проживав з родиною на теперішній Університетській вулиці, № 6, у флігелі генерал-губернаторського палацу (нині Будинок офіцерів), навпроти університету.

Перша Шевченкова осінь у Вільно в архівних згадках про його пана Павла Енгельгардта позначена записом про те, що 20 жовтня 1829 року, коли в парафіяльному костьолі новонародженому синові Станіслава та Анни (з Пловацьких) Волків

було дано ім'я Юзеф Маурицио, а «...тримали до хрещення Павел Енгельгардт, ротмістр російських військ, з її милістю пані Юзефою Залєровською, асистували Ян Сухий з Анною Піотровською» [128].

У сусідньому з будинком Ігнатовича за № 142 — в домі № 143 (тепер № 8/1, що стоїть на розі вулиці Пілєс та провулку Пілєс) містилися книгарні Юзефа Завадського: французька зі складом музичних нот і польська. До речі, ще 14 серпня 1829 року місцева газета надрукувала датовану двома днями раніше й підписану Юзефом Завадським «Інформацію» про те, що його книгарня після «...довгого й складного переїзду, тепер, як і раніше, забезпечена найсвіжішими плодами літератури як місцевою, так й іноземними мовами. Також і музична література багата на все, що останнім часом з'явилося у країні й за кордоном» [129].

Можемо здогадуватися, умовно кажучи, сподіватися, що за буденними клопатами Тарас, вибравшись до магазинів за покупками, міг завітати й до книгарні, бо ж кортіло хоч би пробігти очима видання, взяти в руки, перегорнути сторінки. Юного читача мав би зацікавити передусім польсько-російський словник Станіслава Мюллера, виданий «...в друкарні Юзефа Завадського, його власним накладом» 1829 року як довідник з польської мови й історико-культурне джерело про Литву і Вільно. Скажімо, Тарас міг дізнатися з видання, що Віленський університет засновано ще 1579 року королем Стефаном Баторієм.

У книгарні Завадського продавалися книги з історії Литви та Польщі, твори Нємцевича й Лелевеля. На праці цих дослідників посилався навіть Михайло Грушевський, зокрема, на праці Лелевеля про роль Литви у справі Лівонії 1561 року

на Віленськiм сеймі, що важливо для вивчення спадщини Т. Шевченка. На жаль, український учений не вказав, якими саме виданнями І. Лелевеля з вітчизняної історії міг зацікавитися М. Грушевський, не знаємо, які цікавили й Шевченка. Але достеменно відомо, що у Санкт-Петербурзі в товаристві польських і білоруських друзів Тарас читав дослідження «Pozbirz dzieł obejmujących albo dzieła rzeczy polskie» (1844), вивчав його «Atlas historyczny do dziejów polskich» (Вроцлав, 1844).

Книжкова крамниця у Вільно була для Тараса Шевченка чи не найвиразнішим показником культурного рівня незнайомого йому й величезного після села Вільшан європейського міста, про що розповідав у своїх творах. «Постой, у вас есть в городе книжная лавка?» — запитує художник Дармограй, від імені якого ведеться розповідь у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали». І ніби відповідаючи йому, вже сам від себе Шевченко героїв відправляє купувати книжки: «Город, не имеющий книжной лавки, значит, и читателей не имеет». Волею автора то один його герой «отправился... в... книжный магазин», то другий «...в тот же день пошел в книжную лавку» [130].

Окрім того, приватні книгозбірні існували як у господаря будівлі, де мешкав у Енгельгардтів Т. Шевченко, так і на сусідніх вулицях та площах литовської столиці, куди приводили козачка буденні проблеми. Все це було тим середовищем, в якому формувався майбутній Кобзар, воно не залишало його байдужим до історії та культури Литви.

У поетичній спадщині Тараса Шевченка Литва зустрічається лише в двох творах: в «Інтродукції» до поеми «Гайдамаки» (Петербург, 1839–1841 роки) та в поемі-циклі «Царі» (Косарал, друга половина 1848 року). У першому випадку балтійський край згадується лише в переліку:

*«Розбрілись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах
І по Україні» [131].*

Йдеться про Барську конфедерацію 1768 року — військово-політичний союз польської шляхти, створений 29 лютого 1768 року в місті Барі (тепер Вінницької області) й спрямований проти спроби короля Станіслава-Августа Понятовського (1732–1798) посилити королівську владу й зрівняти у правах православне та католицьке населення Речі Посполитої. Прийнятий внаслідок наполягань російського уряду закон про це викликав у клерикальних колах різку політичну опозицію та опір, що охопив значні польські райони. Розправи з українським та білоруським населенням на Правобережжі викликали народне повстання — Коліївщину. За допомогою російських військ, закликаних польською королівською владою, повсталим було завдано поразки. Отже, саме такий, подвійний «білорусько-литовський» зміст повинен був мати на увазі поет Тарас Шевченко, коли знайомився з литовською культурою.

У Вільно Тарас, імовірно, читав або слухав у виконанні Софії Енгельгардт поезії польського поета Адама Міцкевича (1798–1855), творчістю якого переймалася віленська знать та прогресивна молодь. Перші, навіть ранні поетичні спроби Шевченка мають не наслідувальний, не епігонський характер, а вражають своєю самобутністю, сміливістю, новаторством. Поезії свідчать про світогляд молодого поета, який формувався середовищем литовської столиці. Тарас Шевченко мав змогу читати, знайомитися з книжковими новинками, виданнями різних культур: мистецьке оточення хлопця

у Вільно, місті преславнім, поступово заповнювало істотну прогалину в його церковно-приходській освіті. До книгарні Юзефа Завадського в лютому 1830 року надійшла в продаж літографована в Москві «Дума» Юзефа Богдана Залеського про Криштофа Косинського (р.н.н. – 1593) – один з перших літературних творів жанру українського героїчного епосу. Криштоф Косинський увійшов до історії козацтва України і як гетьман та ватажок повстанців, ініціатор першої козацько-польської війни. Саме після його збройного виступу такі війни почали вибухати одна за одною й тривали упродовж більш як двох століть. За однією з версій, Криштоф одержав від польського короля земельний наділ на Київщині, в рідних місцях, як нагороду за військову доблесть, але землю цю нібито відібрав князь Януш Острозький (1554–1620), син Василя-Костянтина Острозького (1526–1608). Не пробачивши кривди, Косинський подався на Січ і незабаром увійшов до старшини – став одним із козацьких офіцерів.

До речі, у Вільно Енгельгардти володіли бібліотекою, де були поточні видання російських і зарубіжних письменників, зокрема – польських і французьких – в панських поках Тарас уперше побачив кращі книжки відомих поетів і письменників різними мовами. Шевченко міг користуватися зібраннями за дозволом і порадою Софії Григорівни в час, коли Павло Енгельгардт був на службі. Про захоплення юного Тараса книжками, бажання якомога більше читати й «звідати щось змальовувати» писав Пантелеймон Куліш: «Не було книжки живої і животворящої, щоб йому в руки не попала та й лежала в нього не прочитана. Твори Пушкіна він знав напам'ять, а Шекспіра возив з собою, куди б не їхав» [132]. Броніслав Залеський розповідає у спогадах, що «Шевченко

говорив добре по-польськи; Міцкевича, Богдана Залеського, а почасти й Красінського не одну річ умів напам'ять» [133].

Друга Шевченкова адреса у Вільно — «...в доме еврея Перцовича-Клячки под № 207-м, против Ратушной площади состоящем» [134]. Це приміщення, яке в історичних джерелах називається «Порудоміновським», чи «Котельниковським» (тепер це вулиця Діджьої, № 23). На відміну від першого будинку, який орендував Павло Енгельгардт, друге приміщення з архітектурного погляду не становить цінності: дім, змурований у XV—XVI століттях, багато разів перебудовувався. До первісної двоповерхової будівлі від вулиці додано третій поверх.

Тарас Шевченко вперше побачив у Вільно й надруковану поезію українського автора, уродженця села Богатирка, що на Київщині, Юзефа Богдана Залеського (1802—1886). У 1812 році він пішов до школи в місті Умань, тут познайомився з Северином Гощинським та Михайлом Грабовським, з якими його пов'язувала подальша дружба. Т. Шевченко знайшов у творі відомі йому з дитинства й фольклору історично-географічні топоніми, події героїчних походів і битв українських козаків, пейзажні замальовки рідного краю — «своїї» України:

*То ненька рідненька, то сестри стоять —
В степу при дорозі — високі могили* [135].

...В історично-краєзнавчому виданні «Четыре века Вильнюсскому университету: 1579—1979» написано: «Литовцев и их северных соседей латышей называют балтами, язык которых относится к балтийской, или латто-литовской группе индоевропейской семьи языков. В письменных источниках Литва и литовцы впервые упоминаются в 1009 году. Около 1240 года большинство литовских земель было объединено под властью великого князя в единое государство, которое

вскоре стало одним из самых могущественных в Восточной Европе». 1570 року за привілеєм Сигизмунда II Августа (1520–1572) у Вільно відкривається колегія єзуїтів, яка 1 квітня 1579 року реорганізована в університет, названий «Almae academia et universitas Vilnensis». Із другої половини XVI до початку XIX століття навчальний заклад був «центром науки литовського, польського, белорусського, українського, русського, латышского и некоторых других народов Восточной Европы» [136]. В усі часи стародавній Віленський університет відкритий для людей різних національностей та віросповідань.

Проясень. Вільнюський університет заснований 1579 року королем Стефаном Баторієм на базі єзуїтської колегії і отримав офіційну назву «Університет Стефана Баторія»; викладання в ньому велося польською мовою. Із захопленням східних територій Польщі Радянським Союзом 1939 року університет призупинив діяльність. У 1944 році діяльність університету (вже як литовського) була відновлена, у закладі навчалася до 5000 студентів, викладання велося російською (переважно) та литовською мовами. В університеті налічується 12 факультетів, 8 інститутів, 10 дослідницьких центрів, найстаріша в Литві бібліотека, 3 університетських лікарні, астрономічна обсерваторія, ботанічний сад, обчислювальний центр і костел Святих Іоаннів (Іоанна Хрестителя та Іоанна Богослова) [137].

У Вільно працювали відомі діячі науки, культури й мистецтва. Скажімо, вихованець Віленського університету професор Мацей Казимеж Сарбевський (Сарбевиус; 1595–1640) уславився в Європі виданнями «Lyricorum libri tres». Титуль-

ний аркуш одного з його видань намалював фламандський художник Пітер Пауел Рубенс (1577–1640). На початку XIX століття у Віленському університеті сформувалися галузеві наукові й художні школи, зокрема викладачів-художників: П. Смутлявічюса (1745–1842), Я. Рустема (1762–1835), В. Смакаускаса (Смоковського; 1797–1876) та інших.

Науковими працями, прогресивною політичною діяльністю відзначався у Вільно на той час історик, географ і бібліограф Іоахим Лелевель (1786–1861), професор, який «...первым в университете начал читать курс истории Литвы» [138], вчений, якому Краківський університет, щоб не відривати від студентської кафедри, поштою надіслав диплом доктора наук. Хто ж він, Лелевель, слухав якого у Віленському університеті поет Адам Міцкевич, а твір Лелевеля «Едда, или Книга религии древних жителей Скандинавии» Тарас, можливо, навіть бачив у Енгельгардтів? Іоахим — син Кароля Маурицио Тадеуша Лелевеля, економіста, генерального касира Комісії національної освіти у Вільно, першого в Європі міністерства освіти (1778–1794), і Єви Верьовкіної-Шелюти, брат Яна Павла Лелевеля, художника й інженера, далекий свояк Генріка Сенкевича. Вчився в піарському конвікті, тобто закритому навчальному закладі Варшави. У 1804 році вступив до Віленського університету, який закінчив 1808 року. Це була високоосвічена особистість, з прогресивними поглядами, яка завжди передувала у вирі революційних подій, діяч-демократ, згодом один з організаторів польського листопадового повстання 1830 року.

Проясень. Польське повстання 1830 року (Листопадове повстання) — національно-визвольне повстання поляків проти Російської імперії. Розпочалося 29 листопада 1830 року

у Варшаві, охопило Королівство Польське і поширилося на землі Правобережної України, Білорусії та Литви. Повстання вибухнуло на хвилі європейських революційних і національних рухів, спрямованих проти домінації трьох абсолютистських імперій на континенті — Росії, Австрії та Прусії. Безпосередніми причинами повстання стало порушення дарованої царем Олександром І конституції Королівства Польського (1815), придушення ліберальної польської опозиції і патріотичних організацій, запровадження цензури і репресивно-поліційних порядків [139].

У повісті «Художник» Тарас Шевченко, ознайомившись із працями віленського професора Лелевеля, напише про Іоахима як ідеолога-історика, що ніхто «...не превзойдет своего идола Лелевеля в отечественной науке» [140].

Зазначу, що в особистій бібліотеці Т. Шевченка було чимало видань і литовських авторів, також літератури, пов'язаної з цим краєм. Після смерті художника і поета в описі під № 62 позначено: «Литовское племя и отношение его к русской истории, Н. Костомарова, 1 кн. — 50 коп.» [141]. Наведена нотатка не супроводжується приміткою «с надписью автора» чи «издателя», «редактора», як це має місце в інших випадках, і, отже, найімовірніше, названа книжка була самостійно вибрана й придбана Т. Шевченком. Очевидно, те ж саме можна сказати й про ще одну «одиницю зберігання» поетової книгозбірні. Так, під № 36 записано: «Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни, 2 т. — К., 1849, 2 кн. 4 руб.» [142]. Обидві згадані бібліографічні позиції є прямим свідченням того, що до кінця життя Тарас Григо-

рович цікавився історією краю юності — Литви. До речі, про столицю Вільно поету нагадували два видання польською мовою, що у 1851 та 1856 роках вийшли в цьому місті, одне з яких присвячене Україні, а друге — твір В. Сирокомлі й Н. Шпилевського «Путешествие по Полесью и Белорусскому краю» (СПб., 1858, 1 кн. с надписью издателя»), але без автографів [143].

Окрім книжок та малюнків про Литву, у Шевченковій бібліотеці були й фотографії, зокрема «Портрет Броніслава Залеського, друга поета по заслання», на якому Т. Шевченко написав: «Один-єдиний син у матері. Дуже молодим просидів чотири роки в тюрмі, потім випустили на волю. А далі знову засадили, видержали ще чотири роки. Та фельдмаршал Паскевич конфірмував із дворян у солдати, та й завдали в Оренбург. Отак наробило сіромі вільнодумство! А матері сердешній що дісталось! Яке горе тяжке!» [144].

Перші враження, переживання неповторної музики Шопена, Моцарта, Бетховена юний Шевченко відчув також у Вільно — в культурно-мистецькому оточенні подружжя Енгельгардтів, у товаристві молодих рисувальників, які відвідували клас Йонаса Рустемаса.

У той час юний Шевченко роздивлявся стародавнє місто Вільно й зачаровувався архітектурою, вузькими вуличками, які наповнені історичними подіями і бруківкою яких гарцювали на баских конях відважні литовці...

Неймовірної архітектурної привабливості у Вільно є Кафедральний собор, зведений у XIII столітті в античному стилі. Тут знаходяться поховання литовських князів і бояр, а також залишки фундаменту стародавнього костелу. Неподалік розташований костел св. Анни, побудований уже в середині XVI століття, яким Вільно істинно має право пишатися як

унікальним шедевром пізньої готики. На його будівництво використано 33 види цегли, тому святиню пракрашають різноманітні візерунки. Мальовничий фасад наче наповнений стрімким летом: гнучкі, могутні коловидні арки, ніби величезне коріння фантастичного дерева, відгалуження повноводних річок владно впорядковують стихію могутньої будови.

Цікаво подивитися й на університетський ансамбль, заснований у 1579 році, на найвищу, шістдесятивосьмиметрову вежу Старого міста — костел св. Іоанна, що входить до комплексу, — ці архітектурні шедеври бачив і молодий Тарас Шевченко. У відображенні Вільно в творчій спадщині Шевченка можна вирізнити кілька планів. Передусім це документально-історичні свідчення. Перебуваючи у Вільно, Тарас не міг не відбити в мистецькій і поетичній творчості конкретно-історичних реалій столиці Литви кінця 20-х — початку 30-х років XIX століття. У цьому відношенні Шевченкові тексти до певної міри можуть бути джерелом для реконструкції образу тогочасного Вільно. Хоча сам автор безпосередньо й не ставив перед собою такого завдання, однак художній твір почасти дає матеріал для вивчення історії литовської столиці. Це слушно, зокрема, й стосовно вивчення біографії Тараса Шевченка часів перебування майбутнього поета й художника в місті над Вілією.

Одним з визначних ансамблів готичної архітектури в північно-східній Європі є комплекс бернардинського монастиря у Вільно з костьолом св. Анни — перлина пізньоготичної архітектури. Ансамбль споруджено на східній околиці стародавнього міста під горою Гедимінаса на початку XVI століття. На кутах монастиря — три вежі, під самим дахом — бійниці для стрільби. З північного боку собору — численні монастирські приміщення: двори, келії тощо. Різко контрастує з похмурою

архітектурою собору маленький костюл Анни, збудований близько 1581 року. У цей час готика доживала останні десятиліття свого існування: скрізь уже панувала архітектура Ренесансу. Внутрішнє приміщення костюлу св. Анни — заального типу, його розміри 19—8,7, а висота 12,7 метра. Зовнішні форми будови залишилися майже незмінними. Над перспективними порталами входу — високі стрілчасті вікна, що вибагливо перетинаються вигнутими дугами декоративної арки, над якою височать три тоненькі вежі. Середня з них стрімко піднеслася вгору. З обох боків фасаду — ажурні вежі зі шпильастими завершеннями, архітектура споруди гармонійна й нагадує форми велетенського органу. Будівлю споруджено з чудово виготовленої цегли різної форми, на якій можна бачити знаки майстрів вільнюського будівельного цеху, що уславився високою кваліфікацією будівничих. Робітники, які будували костюл св. Анни, віртуозно володіли технікою цегляного мурування — досить сказати, що товщина стін споруди півметра й складені вони у півтори цеглини. За переказами, імператор Наполеон, побачивши костюл св. Анни, замилувався віленським витвором архітектури й нібито сказав: «Я б на долонях переніс цей шедевр архітектури в Париж» [145].

Першим віленським вищим навчальним закладом була заснована 1579 року єзуїтська Віленська академія, типова для того часу католицька школа гуманітарного напрямку, з богословським, філософським та юридичним факультетами й латинською мовою навчання. Зрозуміло, панував у ній контрреформаційний та антиправославний дух, а першим ректором був церковний проповідник Піотр Скарга (1536—1612). 1773 року скасовано орден єзуїтів й академію перетворено

на світську Головну школу Великого князівства Литовського з широким спектром не лише гуманітарних, а й точних і природничих наук. У 1795 році, після остаточного розподілу Речі Посполитої, Вільно захопила Росія. Під царською владою Головна школа отримала новий статут, а 1803 року перетворена на університет із чотирма факультетами — фізичних та математичних наук, лікарських або медичних знань, моральних і політичних наук та словесних наук і красних мистецтв.

Університет мав широку внутрішню автономію, яку гарантував принцип вибору Радою професорів посадових осіб, починаючи від ректора. Підпорядковувався навчальний заклад Міністерству народної освіти, а безпосередній нагляд над його роботою мав куратор, якого призначав імператор. Цю функцію впродовж двадцяти років (1803–1923) виконував близький співпрацівник Олександра І — князь Адам Єжи Чарторийський (1770–1861), який був також куратором Віленського навчального округу. Коли 1812 року Наполеон І Бонапарт (1769–1821) відвідав Віленський університет і, зокрема, кабінет фізики, імператора захопив високий рівень викладання предмета, так само, як і унікальна архітектура міста. Саме у Вільно, в бесіді зі своїм міністром закордонних справ Маре, Наполеон на його запитання: «А як армія?» — відповів: «Армії немає!» Після цього він додав відому фразу: «Від великого до смішного — лише один крок». Похід на Росію можна вважати його основною помилкою і причиною головної трагедії. Поразка стала вирішальним фактором, який спричинив крах створеної ним імперії. До речі, зйомки чотирисерійного фільму «Війна і мир» у 2006 році та епізод про таємне повернення Наполеона до Вільно проходили в районі «Військового поля», як на початку ХІХ століття називали цю

частину тодішнього передмістя й де і нині покояться близько трьох тисяч солдатів одинадцяти національностей 25-ти полків армії французького імператора — наймасовіше таке поховання в Європі.

«Після наполеонівських воєн, — писав один з істориків Віленського університету, — коли в різних країнах почала пробуджуватися ідея національності, у Вільно гроно молоді, переважно сини уніатських священиків, у пошуках даних для своєї національності й релігії почали збирати та прочитувати старі пергаменти. Виробилася в них навіть пристрась до палеографії» [146]. Автор мав на думці, зокрема, синів сільських парохів Михайла Бобровського (1784—1848), відомого передусім відкриттям так званого Супраського кодексу — староболгарського рукопису XI століття, та Ігнатія Даниловича (1787—1843). Бобровський, який паралельно навчався в Головній духовній семінарії при університеті, обрав духовний сан і з 1814 року викладав богослов'я, натомість Данилович почав тоді читати лекції з цивільного права. Зазначу, коли у Вільно розпочалися страйки в підтримку поляків за незалежність, робили обшуки й у студентських гуртожитках. Знаходили зошити з виписками волелюбних висловлювань стародавніх філософів та аналогічними цитатами з сучасних творів литовських прогресивних поетів і прозаїків.

У 1831 році, після придушення повстання, Віленський університет Російською владою був ліквідований, більша частина активів передана університету св. Володимира — до Києва перевезли бібліотеку (34 378 томів), хімічну лабораторію (540 апаратів), гербарій (1500 видів флори), мінералогічний (15 538 експонатів), фізичний (251 інструмент і прилад), зоологічний (20 487 експонатів), нумізматичний (понад 17 ти-

сяч монет, майже половина з яких були античними) кабінети, а також кабінет образотворчого мистецтва (450 предметів). Окрім того, до «золотоглавого міста» вирушила найкраща частина ботанічного саду: 8 тисяч рослин і 50 екзотичних дерев у горщиках, 15 тисяч живих рослин, 10 тисяч видів насіння, 300 різновидів засушених фруктів [147].

Коротко схарактеризуємо художню колекцію Віленського університету, перевезену до Києва як найчисельнішу та яку, нам хочеться вірити, частково бачив і користувався нею в майстерні Я. Рустема юний маляр з України Тарас Шевченко. Як дослідила мистецтвознавець Оксана Сторчай у статті «Бонавентура Клембовський, мистецька освіта і художня в Київському університеті в 30-ті роки ХХ століття» до нашого часу зберігся рукописний «Каталог предметів кабінетів: живопису, скульптури та гравірувального мистецтва, які належали колишньому Імператорському Віленському університету, що надійшли в Імператорський університет св. Володимира 1 березня 1835 року» [148].

Цей каталог відображає тогочасну побудову колекції, яка складалася з трьох відділів: скульптури, живопису і гравюри. Текст каталогу недосконалий як за формою викладу, так і за змістом, що свідчить про незакінчену роботу над ним. Основні його недоліки такі: не вказано, як правило, повних імен художників, граверів (зустрічаються помилки в написанні імен), рідко визначається школа, не дано точних назв творів, а зазначається тільки жанр або сюжет, немає дат і місця створення твору, не вказується матеріал, техніка, стан збереження. В кращому випадку пишеться (на прикладі розділу «гравірувальне мистецтво» таке: «Композиция Г. Сегерс гравированная Ворстерманом — 1» (Сегерс, Гер-

кулес [Seghers, Hercules] 1590 – до 1639, Ворстерман, Лука [Vorsterman, Lucas] 1595–1677); «Композиция Гвидо Рени гравированная Р. Моргеном – 1» (Рени, Гвидо [Reni, Guido] 1575–1642, Морген, Раффаелло); «Лукреция гравированная В. Шарпом – 1» (Шарп, Вильям); «Сюжеты Рафаеля, из которых 13 гравированные Оттавиани, Кунегом, прочие же неизвестным – всего 17» (Оттавиани, Джовани; Кунего, Доменико); «Пейзажей гравированных В.Вуллетом – 6» (Вуллет, Вильям); «Композиция Сальватор Роза им же гравированных – 35» (Роза, Сальватор). Найчастіше в каталозі зазначено так: «Гравюры Монтеня – 4»; «Рисунки из антиков, а именно: Лаокоон, Антиной и проч. – 22»; «Портреты гравированные Клаубером – 4» (Клаубер, Игнатий Себастьян 1753–1817); «Портреты гравированные Нантейль – 4» (Нантейль, Роберт 1623–1678, Nanteuil, Robert); «Композиций Рафаеля гравированных Моргеном за стеклом – 8» (Морген, Раффаелло); «Тетрадь заключающая контуров этрусских ваз – 13»; «Виды разных городов – 58»; «Пейзажи гравированные Саделером и проч. – 3» (невідомо, який мається на увазі: Саделер, Йоган; Саделер, Рафаель, молодший; Саделер, Рафаель, старший); «Пейзаж композиции Тициана – 1» [149].

Каталог розпочинається з розділу скульптури. Ця збірка була невеликою, лише 40 експонатів, і склали її переважно гіпсові зліпки з творів античної пластики. За каталогом вона поділена на такі підрозділи: 1. Гіпсові фігури: Венера Медіцейська, Аполлон («молодий»), Меркурій, Купідон, Лаокоон (торс); 2. Голови: Лаокоона, Гомера, Ахілла, Ніоби, Епікура, Нерона, Флори, Аполлона, Сенеки, Цицерона, Віллісса, Юпітера, Сократа (2 експонати), Брута, помираючого Олександра Македонського (зліпок з мармурового бюсту з колекції гене-

рала Косаковського), Ісуса Христа; 3. Гіпсові бюсти: Петра Великого, гетьмана Іоанна Карла Ходкевича, канцлера Плятера, Ярослава Потоцького, князя Адама Чарторийського, Огінського та його дружини, Лавинського, колишнього Віленського губернатора, молодого Корсакова, сина генерал-губернатора, професора живопису Шмуглевича (Смуглевича); 4. Маски: Імператора Олександра І, Імператриць Єлизавети і Катерини, Петра Великого, польського короля Станіслава Августа та медальйон з його профілем. До речі, три гіпсових бюсти: Гетьмана Іоанна Карла Ходкевича, канцлера Платера й Віленського губернатора Лавинського (інв. №№ 2, 3 і 8 у книзі «наличностей» Живописного кабінету), були у 1854 році продані чиновнику Козерадському за п'ятнадцять карбованців сріблом. До підрозділу «скульптурні інструменти» було віднесено: «слепки на алебастре с разных барельефов и антиков — 339 шт.», до підрозділу: «фігури і моделі для школи» — фігура анатомічна у повний зріст заввишки 5 футів 2 вершки, Венера Медіцейська, скульптурні інструменти й снаряди, а саме, скульптурний стіл, який має верхню дошку на гвинтах, дерев'яні та кістяні шпатель (шпателі), «мошлер» для гіпсу.

Збірка живопису також була невеликою і складалася за каталогом з 29 експонатів, серед яких дві картини відомого польського художника XVIII століття Шимона Чеховича (1689–1775) «Чудотворення Іоана» та «Св. Матвій», оригінал Ванн дер Рвей на «Ландшафт», Ланфранко «Смерть Авеля», дві картини італійського майстра Фіоренттімо (назва в каталозі немає) та ін. Всі вищевказані картини були в «золотих рамах». Десять картин — невідомих художників: «Портрет голландця», «Вид моря з кораблями», «Дичина», ескізи «Св. Лаврентій» та «Різдво Христове», «Цариця Савська у Соломона»,

«Алегорія Добродітства», «VІЕ. Скарги» («Портрет ксьондза Скарги» написаний на полотні), «Фебмузами», «Мадонна», «вісім фігур писаних з натури», «плафонний ескіз».

З Віленського університету надійшла також цінна колекція західноєвропейської гравюри XV–XVIII століть, переважно репродукційної, у кількості 1777 аркушів (за перерахунком Б. Клембовського). Ця колекція вочевидь збиралася з певною метою і давала багатий матеріал для знайомства з історією гравірувального мистецтва різних епох і народів: зразки гравюр німецької XV–XVIII століть, нідерландської XV–XVI століть, фламандської XVII століття, італійської XV–XVIII століть, французької XVII–XVIII століть, англійської XVIII століття та 17 аркушів російських граверів XVIII–XIX століть. Колекція репродукційної гравюри давала змогу ознайомитися з історією західноєвропейського живопису, зокрема, з творчістю таких визначних живописців, як Рафаель, Мікеланджело, Тиціан, Тінторетто, Рубенс, Тенірс, Остаде, Воуверман, А. Карраччі, Сальватор Роза, Пуссен, Гверчіно, Гвідо Рені та багатьох інших майстрів пензля.

Збірка німецької гравюри, за каталогом, була представлена творами визначних граверів XV–XVI століть, серед яких 23 аркуші А. Дюрера (1471–1528) «Тетрадь заключающая гравюры на дереве гравированные Альбертом Дюрером – 16», «Композиции Дюрера им же гравированные – 6», «Отпечаток на дереве Дюрером – 1»; аркуш Лукаса Кранаха («Композиция Л. Кранах – 1» – не вказується, який Кранах-Лукас Старший чи Молодший), майстра А.Г. (кінець XV – початок XVI століття), Луки Кіліана (1579–1637) з композиції Тінторетто, сім пейзажів Георга Брауна. Гравірувальне мистецтво Німеччини XVII–XVIII століть репрезентовано

також відомими художниками, зокрема, творчістю славетних німецьких династій граверів родини Саделерів (три пейзажі) та Вольфгангів із Аугсбурга (портрет), граверів Георга Зигмунда та Йоганна Готліба Фаціусама з Регенсбурга (портрети), Йоганна Теофіля Престеля (1739–1808, пейзаж, акватинта), майстра репродукційної гравюри.

Нідерландська гравюра XVI століття представлена видатними іменами, наприклад, Луки Лейденського (Лейден Лукасван, 1494–1533, три аркуші), визначними майстрами класичного медьориту Кортм Корнелісом (1533–1578) та Генріхом Гольціусом (1558–1617, «Аполлон», «Геркулес» та ін.). Відомими граверами була репрезентована гравюра Фландрії XVII століття, зокрема, граверами школи Рубенса Ворстерманом (1595–1667) і Паулем Понціусом (1603–1658). Вони працювали в майстерні художника й репродукували його твори. До колекції входило 18 гравюр цих граверів з композицій Рубенса.

Збірку італійської гравюри XV–XVI століть склали твори блискучого майстра Високого Відродження Маркантоніо Раймонді (1480–1534), серед них чотири гравюри за композиціями Дюрера, роботи флорентійського гравера Крістофано Робетта (1462–1522), видатного майстра медьориту Федеріка Бароччі (1535–1612) з відомою його гравюрою «Св. Франциск», першокласного гравера деревориту Антоніо Фантуцці з Тренто і його гравюрою з композиції Дж. Романо. Також творами славетних майстрів був представлений італійський естамп XVII століття. Серед них: Стефаноделла Белла (1610–1664), Джованні Франческо Грімальді (1606–1680), Франческо Бартолоцці (1727–1815); мистецька освіта налічувала 20 аркушів, серед яких репродукційна гравюра з творів Карраччі та Гверчіно, Сальватора Розіи (1615–

1673) – 35 авторських офортів, Антоніо Канале, названого Каналетто (1697–1768) – 9 пейзажів. До збірки італійської гравюри XVIII століття входили аркуші з творів Рафаеля граверів Джованні Вольпато (1738–1803) та його учнів Раффаелло Морге (8 аркушів), Доменіко Кунего, Джованні Оттавіані (13 аркушів з композицій лож Рафаеля). Також в колекції значилися й перші відбитки («пробы неоконченных гравюр») Р. Моргена, Д. Кунего, Дж. Вольпато, П'єтро Фонтано. Крім того, була також гравюра Дж. Вольпато з композиції Гвідо Рені. Французький естамп XVII століття був найбільш повно представлений творами видатних майстрів гравірованого портрета, а саме Робера Нантейля (1623–1678; п'ять портретів), Жана Жозефа Балешу (1719–1764, два портрети), Антуана Массо (1636–1700; два портрети), Жерара Еделінка (1640–1707; три портрети, серед яких загальновідомий портрет Людовіка XIV), П'єра Сімона (працював у Робера Нантейля; два портрети), а також творчістю відомих граверів Клода Лоррена (1600–1682; пейзаж) й Ізраеля Сільвестра (1621–1691; три пейзажі), авторським офортом Жака Калло (1592–1635), Шарля Ле Брена (1619–1690; «Голови для рисування»; шість аркушів), граверами династій сімей (імен не вказано) Древе і Одран (з композицій Пуссена).

Французький естамп XVIII століття в збірці репрезентували гравери Георг Вілле (три портрети), Жак Філіпп Леба (1707–1783; пейзажі, «Домашнє господарство»), Джіль Демарто (1722–1776; «Фігури для рисування» – три аркуші).

Гравірувальне мистецтво Англії XVIII століття представлено в колекції творами знаменитих англійських майстрів: Вільяма Вулле (1735–1785; шість пейзажів), Річарда Ірлома (1743–1822; два аркуші, техніка меццотінто), Джона Бойде-

ля (1719–1804; аркуш, техніка меццотінто), Вільяма Шарпа (1746–1824; три гравюри), Джона Кейза Шервіна (1746–1792; два портрети), Роберта Стренджа (1721–1792).

Тільки 17 аркушами відомих граверів була представлена російська школа, а саме: двома гравюрами, одна на «історичний сюжет» Миколи Івановича Уткіна (1780–1863), чотирма портретами Ігнатія Себастьяна Клаубера (1753–1817), 11 – «архітектонічними планами» Миколи Яковлевича Колпакова (1740–1771) [150].

Отже, коли кажемо «Шевченків Вільно», то передусім сприймаємо «університет», з усіма складнощами, проблемами навчально-виховного процесу, з дилемами лояльності до нового патрона – Російської держави. Одночасно університет був місцем багатьох суперечностей – поділ серед професури на поляків, що мали виразну патріотичну спрямованість, та космополітичних і радше скерованих на наукову діяльність іноземців, запрошених із німецькомовного та французького культурного простору. Іншим розмежуванням було відношення між духовним і світським початками – виразним світським спрямуванням більшості ректорів і неоднозначним поділом серед професорів із духовного стану. Частина духовенства мала продержавні переконання, тобто були прихильниками церковних практик австрійського цісара Йосифа II (1741–1790). Виразні світські тенденції в навчанні майбутнього духовенства й заснування окремої семінарії для греко-католицького кліру у Вільно закінчилися Полоцьким собором 1839 року й ліквідацією уніатської церкви на білоруських, литовських, українських землях у складі Російської імперії.

І хоча тоді, коли до литовської столиці прибув юний Тарас, минав одинадцятий рік, відколи в 1824 році стіни Віленського

університету покинув його випускник Адам Міцкевич, та все ж «дух Адама» й найстаріший вищий навчальний заклад країни, хай не в часі, а в просторі об'єднав довкола себе двох великих слов'янських поетів — Міцкевича й Шевченка. За свідченням українського письменника, автора спогадів про Кобзаря Олександра Афанасьєва-Чужбинського (1817–1875), Тарас Шевченко «...читав прекрасні переклади Міцкевича... Кілька разів брався він до перекладу ліричних п'єс Міцкевича, але ніколи не закінчував і рвав на дрібні шматочки» [151].

Віленський університет 1829 року не був закритою корпорацією, а відображав тогочасне громадське й культурне життя вже неіснуючого Великого князівства Литовського. Саме в університетській друкарні були видані перші литовські книги. Місцеві професори, передусім астрономи, історики, дослідники культури (поезії, музики, образотворчого мистецтва), анатоми й математики успішно співпрацювали з науковцями європейських держав, випускаючи монографії, навчальні посібники.

Прогресивні вчені університету відзначалися й глибокими антикріпосницькими традиціями. Так, дослідження професора права Арона Олександровича Оледаровського (1618–1659) «*De politica hominum societate*», де він виступив проти кріпацтва — неволі панщизняної, було широко відоме в Європі. Великий внесок в історичну науку Литви зробив Теодор Нарбут (1784–1864). Професор Михайло Грушевський (1866–1934), висвітлюючи політичну історію українських земель у складі Великого князівства Литовського й королівства Польського протягом XIV — середини XVI століття (до 1569 року), посилається на дослідження Нарбута «*Dzieje narodu Litewskiego*», зокрема про тестамент, тобто духов-

ний заповіт Великого князя й короля Казимира Ягайловича (1427–1492) і змову князів у 1480–1481 роках. Оригінальні дослідження Михайла Грушевського й про цілий ряд замків, збудованих Витовтом у степах, де стояли литовські залоги.

Науковими працями, прогресивною політичною діяльністю був відомий історик, географ і бібліограф Іоахим Левель, який сформулював ідею, що надихнула плеяду діячів слов'янської культури: «Наша батьківщина лежить у могилі. Ми... повинні трудитися над тим, щоб скинути навалений над нею пагорб і витягти лежачий під ним попіл Фенікса — нашої Батьківщини» [152].

Нетиповими для Віленського університету порівняно із західноєвропейськими були керівні функції щодо початкових шкіл, друкарень, книгарень і преси. Таке поєднання реальної влади із «владою інтелектуальною» робило навчальний заклад центром тяжіння, а саме місто справжньою столицею краю. Неспроста Шевченків вірш «У Вільні, городі преславнім...» починається з теми університету:

*«Ще був тойді... От, як на те
Не вбгаю в віршу цього слова...
Тойді здоровий-прездоровий
Зробили з його лазарет»* [153].

У цих рядках у дещо гротескній формі викладено історію того, як після повстання 1830–1831 років царським урядом було закрито «бунтівний» Віленський університет, а на базі медичного факультету створено медико-хірургічну академію. До речі, перетворення Віленського університету на «здоровий-прездоровий... лазарет» — це не тільки кінцевий етап того, що зроблено з вищим навчальним закладом Литви уже після від'їзду Шевченка з Вільно. Журнал вихідних паперів війсь-

кової частини під № 106 за 15 січня 1831 року містить документ «про перетворення клінік імператорського Віленського університету на військовий для хворих офіцерів госпіталь». Отже, перетворення університету на «лазарет» почалося ще за Тарасового перебування в місті, хоча до того, як «бакалярів розігнали», залишалося ще кільканадцять місяців [154].

Слід сказати, що в початковий період історії Віленського університету його випускники, які закінчували філософський факультет, діставали науковий ступінь магістра або бакалавра філософії й вільних мистецтв. Проте з 1819 року в Російській імперії була чинною вже інша система наукових ступенів, де не було бакалавра, з'явився кандидат наук. Шевченкове «бакаляр» в українській мові того часу є лише більш експресивним синонімом до слова «студент», яке зустрічається в його поезії «У Вільні, городі преславнім»:

*«А бакалярів розігнали
За те, що шапки не ламали
У Острій брамі» [155].*

За висловом «шапки не ламали» стоїть знайомство Тараса ще з однією реалією університетського життя часів перебування у Вільно: студенти носили уніформу, до складу якої входив і головний убір. Очевидно, вимога носити форму була одним із виявів того, що «життя студентів мало бути суворо регламентованим не тільки в університеті, а й за його стінами». Про цей, так би мовити, офіційний одяг спудеїв є згадка в спогадах професора, доктора медицини Віленського університету Йозефа Франка (1771–1842), який, до речі, першим у Литві заснував оперативну медичну службу — прототип швидкої допомоги.

У вірші «У Вільні, городі преславнім...» Т. Шевченко не називає Віленський університет безпосередньо, так само,

пишучи в 1853–1855 роках у Новопетрівському укріпленні повість «Варнак», прямої назви закладу також не вживає. Та це не перешкоджає митцеві, звичайно, в художній формі висловити свій пієтет до вищого навчального закладу, якому надає безперечну перевагу перед іншими: «...на другой день приглашены были гости на домашний сейм, на котором было рассуждаемо, куда именно послать графа для окончательного образования. Перебрали все лицеи, все университеты, начиная с Геттингенского» [156]. Необхідно підкреслити, що за цим висловом стоїть добре знання справи: адже, відповідно до Статуту Віленського університету 1803 року, тут створено одну з перших у світі самостійних кафедр політекономії державного господарства. Варто вказати й на цікаву паралель у творчому висвітленні Шевченком того часу: у повісті «Варнак» «на домашньому сеймі» вирішили «послать графа (Болеслава. — Прим. В.Ж.) в Вильно и приготовитъ из него политико-эконома», а у вірші «У Вільні, городі преславнім...» ми начебто вже зустрічаємося з ним, не названим на ім'я студентом університету:

*«...Отже назвать,
Єй-богу, я його не вмію,
Того студента, що ж нам діять?
То синок був литовської
Гордої графині
І хороше, і багате,
І одна дитина
І училось не паничем» [157].*

Цікавий зв'язок, хоча за хронологією написання «студент» передував «абітурієнт». І все ж Віленський університет Тарас Шевченко називає своїм іменем, тільки в листі до Бр. Залеського 10 лютого 1855 року, згадуючи пораду щодо основ живо-

пису, яку давав колись своїм учням майстер живопису: «И теперь я могу тебе сказать только, что говаривал когда-то старик Рустем, профессор рисования при бывшем Виленском университете: «Шесть лет рисуй и шесть месяцев малой, и будешь мастером» [158]. Слід зауважити, що стосовно тих, хто навчався в університеті, на той час вживався не тільки термін «студент», але й «учень», зокрема, для вільних слухачів. Тому поняття «учні Рустема» могло включати не тільки студентів університету, а й вільних слухачів. А коли так, то ймовірним є те, що Тарас міг брати уроки малювання в університеті, маючи спеціальний дозвіл — «білет вільного слухача», в якому пред'явникові за підписом ректора чи проректора надавалося право відвідувати лекцій «без титулу студента й носіння мундира».

...Про Яна Рустема як першого професійного Вільнюського майстра пензля, вчителя-портретиста українця Тараса Шевченка написано чимало. Той самий Анатолій Непокупний детально розписав у своєму творі «У Вільні, городі преславнім...» про життя-буття професора живопису, але про творчу долю Яна і його стосунки з «козачком» ще не все досліджено. Ймовірно, не всі документи віднайдено й проаналізовано наявні, або немає логіки викладу в розповіді про литовського художника. Тому повернімося в далекий 1829-й рік, у Вільно.

Про походження Яна Рустема, його національність на сьогодні однозначної думки в науковців немає, але переважає припущення, що він є сином вірменського купця на ймення Францишек. Тим самим спростовується твердження деяких авторів щодо невизначеного національного походження портретиста й ще раз підтверджується правильність української версії: «старий Рустем — Рустемас Йонас (1762–1835), литовський художник вірменського походження, викладач

малювання у Віленському університеті (1798–1832)». А. Непокупний наводить такі дані про митця: «Рустем (1762 – 21.VI.1835), якого в офіційних документах називали Іваном Францовичем, був сином, за однією версією, вірменина, за другою – турка, за третьою – грека та французьки» [159].

Цікава думка про Рустема дослідника історії культури Литви, автора тритомної монографії про Віленський університет Юзефа Белінського (1848–1926): «Рустем був професором рисунку, й саме як такий став екстраординарним професором. Жоден з тих, чиї свідчення були наведені, не згадує, коли він стає професором і живопису» [160].

У польській біографічній довідці про художника Рустема міститься найголовніше, що дає нам ключ до розгадки. Виявляється, Ян народився в Константинополі (Стамбулі) у вірменській родині, з раннього дитинства втратив батьків і, будучи сиротою, потрапив у рабство. В десятирічному віці хлопчика викупив із неволі польський генерал і меценат Адам Єжи Чарторийський (1770–1861), який першим помітив у юнака надзвичайні здібності до малювання. Це той князь Чарторийський, який був близьким дорадником царя Олександра і міністром закордонних справ Російської імперії (1804–1806), а під час польського повстання 1830–1831 років очолював тимчасовий повстанський уряд, який намагався відновити Польщу в старих кордонах. У 1774 році Чарторийський виїхав із Константинополя до Львова й вивіз туди малого Яна.

Фахову освіту Ян Рустем здобув у придворного художника короля Польщі Марчелло Бачареллі (1731–1818), величезну роль у його формуванні як художника відіграв француз Норблен де ла Гурден, Жан П'єр (1745–1830; працював у будин-

ку Чарторійських), від якого Рустем успадкував пристрасне захоплення мистецтвом Рембрандта, що вплинуло на всю його творчу діяльність і на педагогічну систему.

Завершивши освіту, Рустем працював художником у Берліні й Варшаві, а 1798 року йому надійшла престижна пропозиція працювати у Віленському університеті. Викладання Рустемас почав ад'юнктом професора Франциска (Пранасе) Смуглявічуса. Смуглявічус став керівником факультету малюнка й живопису, організованого 1797 року. Завдяки цьому Віленський університет (пізніше — Вільнюська художня школа) став основним художнім центром Литви. Після смерті Смуглявічуса в 1807 році Рустема обирають професором (1811) і завідувачем кафедри «витончених мистецтв», реорганізованої з його ініціативи, на цій посаді працював упродовж 25 років.

Ян Рустем удосконалив програму навчання, запровадив рисунок оголеної натури, вперше почав організовувати виставки учнівських робіт (з 1820 року). Це був перший досвід проведення художніх виставок у Литві. Київський мистецтвознавець Валентина Рубан пише про Віленський університет: «Тут справа була налагоджена таким чином, що університетська програма повністю забезпечувала підготовку мистецьких сил, які становили основне ядро у розвитку художньої культури тодішньої Литви. Отже, не дивно, що Віленський університет, який відіграв значну роль у мистецькому житті, був забезпечений викладачами високого професійного рівня й справляв досить помітний вплив на художній процес. Зокрема, тісні й інтенсивні зв'язки існували між Віленським університетом і Волинським ліцеєм» [161].

В університеті було створено кафедри архітектури (з 1773 року), живопису й рисунка (з 1797 року), скульпту-

ри (з 1803 року) й гравюри (з 1805 року). Три останні кафедри належали до гуманітарного факультету літератури, словесності й красних мистецтв, що давало змогу підняти на високий рівень навчання художників загальноосвітнім дисциплінам (особливо з естетики й історії мистецтв, історії літератури, філософії та іноземних мов). Лекції з естетики читали Е. Словацький і Л. Боровський. Університетські мистецькі кафедри готували вчителів рисунка, а найбільш обдарованим випускникам присуджували звання «художник». Кафедру живопису й рисунка спочатку очолював основоположник литовської національної школи Франциск Смутлевич (1745–1807; з 1797 року керував кафедрою), згодом Ян Рустем (з 1798 року викладав на кафедрі), кафедру скульптури з 1803 року Алан де Брюн (1737–1811), а впродовж 1811–1832 років — Конч Ельскіс (1782–1867); кафедру гравюри очолювали з 1805 року І. Вейс (р.н.н. — 1820), у 1810–1821 роках — І. Саундерс (1773–1845; читав також курс історії мистецтв), з 1822 року — Ф. Леман (1787–1834). Мистецькі кафедри припинили існування 1832 року в зв'язку із закриттям університету [162].

В університеті Рустем досяг творчих успіхів і вершини слави: в 1800 році Ян удостоєний звання академіка мистецтв, а 1830 — нагороджений орденом святої Ганни II ступеня. Ян Рустем проявляв свій талант у різних галузях мистецтва — працював і театральним художником, режисером «живих картин». Він писав міфологічні й релігійні композиції, жанрові сцени в дусі раннього романтизму — «Турок з конем», «Бабуся і внучка», пейзажі, акварелі й малюнки з міського й сільського життя з використанням різної техніки живопису, але він був насамперед талановитим портретистом. Близько

десяти картин і три автопортрети Я. Рустема знаходяться в Литовському художньому музеї Вільнюса.

На той час Ян Рустем керував і єдиною в місті художньою школою, бадьорий та жвавий, незважаючи на свої 70 років. Про нього серед вільнюських мешканців ходило литовське прислів'я: «Ян Рустем малює з густем», що українською означало «Ян Рустем малює зі смаком». Серед відомих робіт художника є серія автопортретів і портрети товариша А. Міцкевича, поета Томаша Зана (1796–1851), професора й ректора Віленського університету Яна Снядецького (1756–1830), молодшого брата Яна, біолога і професора Анджея Снядецького (1768–1838), невідомої жінки й начальника пошти Вільно, а також портрети поміщиків, університетських професорів, лікарів та інтелігенції міста.

Як же кріпак Тарас міг потрапити до європейського університету на «уроки портретиста Рустема»? Знову ж таки, ймовірно, через «перше віленське кохання» юного художника: Франек — брат Ядзі Гусиковської, яка була ученицею модистки, в якій «обшивалася» Софія Енгельгардт, навчався в Йонаса Рустема, й баронеса, почувши від хлопця «божественное восхваление мастера», таємно від чоловіка, через знайомих, мабуть, оплатила квиток на вільне відвідування Шевченком занять у «профессора живописи». А було це, очевидно, так: серед «вздыхателей красавицы Софи» були брати Кукольники — поет Нестор (1809–1868) і правник Платон (р.н.н. — 1848). 1815 року Платон Васильович захистив докторську дисертацію, служив у Санкт-Петербурзі в Міністерстві юстиції, але в грудні 1824 року отримує призначення професора Віленського університету й у березні 1825 року перебирається до Вільно, де обіймає посаду в адміністрації

навчального закладу, зокрема, видавав студентські квитки й відповідав за умови життя молоді в гуртожитках. Софії Григорівні Енгельгардт не треба було докладати зусиль умовити «прихильника» Платона Васильовича щодо Тараса, «який малює», як і чоловіка, Павла Васильовича, щоб дозволив козачку відвідувати уроки живопису Рустема, переконавши «щепетильного» ад'ютанта в тому, що навчений домашній художник-портретист підніме його статус серед військової та місцевої знаті вище, ніж маляр-самоук. Мабуть, Платон Кукольник приніс студентський квиток відрахованого за неуспішність студента, й таким чином Тарас отримав право безперешкодно проходити до аудиторій університету «на майстер-клас професора Рустема». Про ці подробиці «вступу» Шевченка в університет стало відомо з записників приятеля М. Глінки і К. Брюллова, російського поета, драматурга, прозаїка і критика Нестора Кукольника (1809–1868), чийі уроки російської словесності в гімназії при університеті відвідував і «козачок Енгельгардта» — тоді Нестор Васильович познайомився з молодшим за нього на п'ять років Шевченком. Його вабила Тарасова оригінальність мислення, а також можливість бути з ним біля баронеси Енгельгардт, в яку закохався. Тараса ж до Нестора Кукольника притягувала його ерудиція, здатність до імпровізацій. Може, для того щоб вразити Тараса «особым способом мышления», Нестор у цей час починає писати драматичні твори польською й білоруською мовами, а уривки читати Шевченкові. У Вільно Нестор Васильович написав «Підручник російської мови», за яким тисячі литвинів і білорусів оволодівали основами «императорского языка». Коли в повітрі «запахло повстанням», Нестор Кукольник переїхав до Санкт-Петербурга, влашту-

вався в Міністерство фінансів, 1833 року опублікував п'єсу «Тортині», над якою працював ще у Вільно й частини з якої, ймовірно, читав Т. Шевченку...

Тарас Шевченко під час навчання в Імператорській Академії мистецтв, як дослідив український академік Микола Жулинський, також відвідував «біржу» — так жартівливо називали літературні вечори в Нестора Кукольника, хоча й не зблизився зі своїм земляком через його монархічні позиції й нарочите демонстрування вірнопідданства трону. Історію Кукольник подавав у своїх драмах, романах, повістях і оповіданнях у руслі уваровської теорії «офіційної народності», ідеалізуючи російських царів — від Бориса Годунова (драма «Борис Годунов») до Петра I (оповідання «Авдотья Петровна Лихончиха», «Капустин»), чого категорично не сприймав Тарас Шевченко. Самозакоханий Нестор Кукольник, заласканий не тільки консервативною критикою, а й такими демократичними авторитетами, як Віссаріон Бєлінський і Микола Некрасов, іронічно відгукувався про Гоголя, обов'язково додаючи до його літературного прізвища попереднє — Яновський. На вечорі в українського історика, письменника й етнографа, «великого приятеля» Шевченка, майбутнього автора п'ятитомної «Истории Малороссии» Миколи Маркевича (1804—1860) в квітні 1840 року Нестор Кукольник різко негативно висловився про «Кобзар» Тараса Шевченка, назвавши його шкідливим і небезпечним. Зрозуміло, Тарас Григорович згодом у повісті «Капитанша» іронічно відгукнувся про вже на той час забутого поета й драматурга: «На каком-нибудь самом простом слове построишь целую драматическую фантазию не хуже прославившегося в этом фантастическом роде почтенного Н. Кукольника» [163].

...Як би не оцінювати роль Віленського університету в долі Т. Шевченка, але саме завдяки цьому навчальному закладові Тарас уперше пізнав «студентське життя», був в оточенні культурних діячів Європи, вчених, які в науковому світі стали відомими постатями свого часу. Тут молодий Тарас Шевченко почав формуватися і як художник-портретист.

Вихованці Рустема, серед яких і Тарас, навчалися виготовляти популярні картини, зроблені технікою літографії. Це такий спосіб художнього виготовлення гравюри, коли фарба під тиском переноситься з плоскої друкарської форми на папір. При застосуванні літографії на кам'яній або металевій пластині створюється візерунок літографським олівцем або літографською тушшю. Жирне місце, скажімо, малюнок на камені, не змочується фарбою, й він стає білим тлом [164].

Вуличні букіністи й хлопчаків пропонували ці літографії перехожим — їх бачив і, ймовірно, навіть придбав Тарас — такі малюнки були для хлопця з України вдивовижу. Але під час навчання в Академії мистецтв здобуті знання літографії в Литві знадобляться й слугуватимуть Шевченкові при оформленні книжкових видань. Професор Я.Рустем був педагогом від природи, любив учнів і піклувався про них, допомагав бідним студентам отримувати стипендії й сам надавав фінансову підтримку. Серед його вихованців стали відомими художниками поляки, білоруси й прибалти — Казимир Бахматовічюс (1808—1837), Валентин Ванькович (1880—1842), Ян Дамель (1780—1840), Юзеф Озембловський (1805—1878), Юзеф Олешкевич (1777—1830), Наполеон Орда (1807—1883). До найобдарованіших учнів Рустемаса відносять Канута Русецького (1800—1860) — польського художника, який творив у Вільно й похований на міському Бернардинському кладовищі.

У листі Тараса Шевченка до Бр.Залеського, написаному в Новопетрівському укріпленні 10 лютого 1855 року, є такий уривок: «Вообще, нехорошо прежде времени приниматься за краски. Первое условие живописи — рисунок и круглота, второе — колорит. Не утвердившись в рисунке, братья за краски — это все равно, что отыскивать ночью дорогу» [165]. Мистецтвознавці доводять, що в обох художників — Рустема і Шевченка — було багато схожого в техніці малювання, обоє віддавали перевагу графіці, в обох переважав портрет, також вони виконували й складні пейзажі.

За браком архівних документів невідомо, скільки Тарас Шевченко відвідував Вільнюський університет, зокрема, брав уроки малювання в Рустема. Дехто з авторів стверджує про шість, інші — десять уроків. Тут потрібно пояснити, що уроки малювання — так звані «майстер-класи» — відрізняються від звичайних академічних пар, тому урок може бути розтягнутий у часі на кілька днів і складатися з кількох частин — теорії, практики, домашнього завдання. Можна припустити, що Тарас Шевченко провчився в університеті повний навчальний рік, принаймні не менше одного семестру, що стало основою його професійного зростання.

Малюнок «Жіноча голівка» виконаний у період перебування Шевченка у Вільно під керівництвом Я. Рустема, це — рання й перша такого мистецького, довершеного художнього рівня Тарасова робота, яка нам відома. І вона відкриває цілий світ мистецького буття сімнадцятирічного Тараса Шевченка якраз доби його перебування «в услужении» Павла Енгельгардта.

Проясень. «Жіноча голівка» — портрет роботи Тараса Шевченка виконаний у Вільно 1830 року

на папері італійським олівцем. Розмір 47,5х38 з чітким авторським написом у правому кутку: «1830 года. Рисовал Тарас Шевченко», зроблений поверх стертого, в якому, за даними експертизи, прочитується: «R: V: N. Григорьев»; ліворуч унизу чорнилом рукою Шевченка (зроблений у Санкт-Петербурзі) — «На память Александру Ивановичу Уварову Т. Шевченко», нижче — нерозбірливий напис олівцем. Олександр Уваров — приятель Тараса Григоровича, з купецького стану, колишній власник цього рисунка. Малюнок зберігається в Національному музеї Тараса Шевченка [166].

Деякі дослідники (І. Балясний, Л. Хінкулов) вважали, що Т. Шевченко малював «Жіночу голівку» зі скульптурного твору. Вільнюський художній та літературний критик Осип Бескін (1892–1969) наводить цей суто навчальний малюнок як високий зразок професійної майстерності юного художника: «Прекрасное владение светотенью, мастерство растушевок характеризует этот высококвалифицированный, академический в своей литой скульптурности застылоусловной психологичности опус» [167]. Вважаю цей малюнок копією з портрета славетної французької трагедійної актриси Адрієнни Лекуврер (1692–1730). Автор цих рядків знайшов фоторепродукцію з її олійного портрета роботи невідомого художника та гравюри Драве за рисунком Куанелля, ідентичну рисункові Шевченка. Адже саме у 1830 році, коли був виконаний Тарасом Шевченком малюнок «Жіноча голівка», театральна громадськість відзначала 100-річчя з дня смерті уславленої актриси Лекуврер, і, ймовірно, Шевченко й копіював естамп, який був надрукований до цієї дати. Т. Шевченко подарував

рисунок «Жіноча голівка» Олександрову Уварову (1815–1865) [168]. З родиною Уварових Тарас Григорович познайомився в березні – липні 1840 року й згадував їх у повісті «Художник» та в щоденникових записах. Уперше цей Шевченків малюнок згадано з назвою «Рисунок 1830 г. с посвящением Уварову», а репродуковано 1932 року істориком мистецтвознавства, академіком Олексієм Новицьким (1862–1934) з назвою «Жіноча голівка». Ми проаналізували місця зберігання цього малюнка з початку 1840-х років – у власності О.І. Уварова; в 1903 році надійшов до Д.І. Толстого; придбали з 1917: Державний Російський музей (Санкт-Петербург, Росія); з 1929 – Інститут Тараса Шевченка Наркомосу УРСР; з 1932 – Галерея картин Т.Г. Шевченка (Харків); з 1948 – Державний музей Т.Г. Шевченка (нині – Національний музей Тараса Шевченка).

...Життя Тараса Шевченка на Замковій вулиці Вільно найбільш найбільш прикметне тим, що саме на цей час припадає той прикрий випадок з його малюванням, про який майбутній художник розповість в «Автобіографії», зокрема, в її більш розгорнутому варіанті, що має назву «Письмо Т.Г. Шевченка к редактору «Народного чтения»: «Однажды, во время пребывания нашего в Вильно, в 1829 году, декабря 6, пан и пани уехали на бал в так называемые ресурсы (дворянское собрание)... В доме все успокоилось, уснуло. Я зажег свечку в уединенной комнате, развернул свои краденые сокровища и, выбрав из них казака Платова, принялся с благоговением копировать... Уже я добрался до маленьких казачков, гарцюющих около дюжих копыт генеральского коня» [169]. Тарас настільки захопився копіюванням історичного образу козака Платова, що незчувся, «...как позаду отворилась

дверь и вошел помещик, возвратившийся с бала. Он с остервенением выдрал меня за уши и надавал пощечин не за мое искусство, нет! (на искусство он не обратил внимание), а за то, что я мог бы сжечь не только дом, но и город. На другой день он велел кучеру Сидорке выпороть меня хорошенько, что и было исполнено с достодолжным усердием» [170]. Про цю подію зі споминів Олександра Кониського: «Як от сей випадок, так — певна річ, і чимало інших — не могли не довести Енгельгардта до думки, що з отсего Шевченка не буде козачка. Не можна було йому не подумати, що він помилився, не послухавши Дмитренкової поради. Козачка з Шевченка не зробиш, а маляр, та ще може й доброго, втеряєш» [171].

Хто ж такий козак Платов і чому його взявся «срисовать» Тарас Шевченко, а не іншу картину, яких в Енгельгардтів було чимало? Платов Матвій Іванович, герой Вітчизняної війни 1812 року, народився 6 серпня 1751 року в російській станиці Старо-Черкаській області Війська Донського. Його батько був військовим старшиною й дослужився до чину майора. Початкову військову підготовку й освіту Матвій здобув у родині. Сучасниками майбутній отаман Катеринославського і Донського козацьких військ характеризувався як віддана, рішуча й розумна людина. Відомо, що вже 1770 року Платов одержав чин осавула й провід над козацькою сотнею. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 років брав участь у бойових діях з донськими полками на Кубані, а бойове хрещення дістав під час конвою продовольчого транспорту. Його сотню було оточено татарами Девет-Гирея 3 квітня 1774 року біля Калалахе. Проте осавул М. Платов уміло організував оборону й відбив ворожі атаки. На початок війни з Туреччиною (1787–1791) Матвій удостоївся чину полков-

ника й посади наказного отамана катеринославських козаків. Накопичений бойовий та управлінський досвід висунув молодого здатного козачого командира в організатори нового напряму козацтва. У січні 1788 року князь Григорій Потьомкін доручив М.І. Платову за три місяці підібрати п'ять тисяч людей для утворення кількох нових козацьких полків слобідської України. Платов викликав з Дону на допомогу 4 військових старшини, 7 нижчих офіцерів і 507 козаків-інструкторів. 9 травня він доповів князю Потьомкіну про сформовані козацькі полки. Нове козацьке військо назвали «Катеринославським», а М.І. Платова за вміле керівництво було призначено його військовим отаманом і представлено до нагородження орденом св. Володимира 4-го ступеня.

Зі сформованими козацькими полками Матвій Платов потрапляє до армії російського фельдмаршала Олександра Суворова (1730—1800) під Ізмаїл. 9 грудня на Військовій раді Платов запропонував негайний штурм турецької фортеці й був призначений начальником 5-ї штурмової колони. Коли війська Орлова почали гинути, а козаки зупинилися в нерішучості, Матвій Платов перший поліз штурмовою драбиною на стіни фортеці й тим самим подав приклад мужності й моральної стійкості. За штурм і взяття Ізмаїлу М.І. Платов нагороджений орденом св. Георгія 3-го ступеня, а після закінчення військової кампанії удостоєний звання генерал-майора. Фельдмаршал Григорій Потьомкін (1739—1791) так характеризував дії Матвія під Ізмаїлом: «Платов всюди був присутній і подавав приклад хоробрості». Олександр Суворов, який керував штурмом фортеці, доповідав імператриці Катерині II: «Бригадир і кавалер Платов заохочував підлеглих своїх до порядку й твердості під сильними перехресни-

ми пострілами ...служив прикладом і з безстрашністю вліз на вал... був сам всюди прикладом хоробрості» [172].

Автор цих рядків знайшов місце тієї стайні, де «кучер Сидорка» виявляв свою ретельність у виконанні панського наказу — відшмагав козачка Тараса за Платова. Та це сталося вже після ночі, «на другий день». Але чому так розлютився Енгельгардт? Відомо, що в тогочасних містах, зокрема й у Вільно, у зв'язку зі значною небезпекою пожеж в умовах поширеної тоді техніки освітлення, існувала спеціальна служба, яка стежила за тим, щоб у будинках не світилося пізніше встановленої години. І хоча у святкові дні таке обмеження було меншим, однак не слід забувати, що в ті часи в містах з усіх галузей господарства найбільше уваги приділялося саме протипожежній охороні.

Очевидно, «крамольна справа» козачка Тараса була не тільки в небезпеці виникнення пожежі. Радше основна причина Енгельгардтової поведінки крилася, ймовірно, і в тому, що ад'ютант губернатора повернувся додому в поганому настрої, тому й накинувся на хлопця, що той, мовляв, «мог не только дом — город сжечь». Справа в тому, що існує ще обставина, яку необхідно враховувати в контексті подій того грудневого вечора та ночі. Як відомо з документа, адресованого віленському цивільному губернаторові 3 грудня 1829 року: «Місцева дворянська дров'яна адміністрація на вимогу коменданта на цей грудень місяць свічок жодному зі штаб- та обер-офіцерів, які квартирують у приватних будинках, не відпустила», бо, мовляв, «височайше затверджене» положення 1809 року «на самі дрова, а про свічки в ньому нічого не сказано». За цим же приписом віленського військового губернатора, до речі, визначається й свічкова норма на місяць: «для штаб- та

обер-офіцерів, які квартирують у приватних будинках, за кількістю кімнат — на кожную по 60 штук», тобто дві свічки на кімнату на добу. Нагадаємо, що Павло Енгельгардт одержав квартиру на Замковій вулиці, 142 саме як обер-офіцер і, як військовий, мав знати про свічковий дефіцит та дотримуватися вимог міської влади, що й стало причиною «вливання гніву на козачка» [173].

Виходить, Павло Енгельгардт звинувачував Тараса «не за искусство, нет»!, а тому, що козачок міг спричинити пожежу будинків міста, то, можливо, штаб-ротмістр думав при цьому не тільки про «гріх вогню», як латиші називають це вогняне лихо. Пригадуються Шевченкові слова: «Я зажег свечку...» й відразу перед нашим зором з'являється Тарасів автопортрет зі свічкою. Як відомо, коли він малював картину, надворі стояла Переяславська осінь 1860 року — також знакова, тяжка в долі художника. Отой зажурений юнак зі свічкою нагадує нам, що він, хоч і художник народного визнання, але в особистому житті, на схилі літ — безталанний бурлака. І на чистий папір автопортрета вимережались у мить поетичного натхнення рядки з найліричнішої сповіді Ігоревої дружини Ярославни. За її «плачем» поет розпізнав свою гірку долю — без кохання, без родини, без дітей. Пам'ять ще бентежила серце, сповнене мрій і сподівань. Хочеться жити, працювати, творити.

А тепер поцікавимося, чому отаман Матвій Платов надихнув українського хлопчину перемалювати картину в далекому литовському місті, ризикуючи не тільки бути покараним, а й викинутим зі служби й відправленим додому? Шевченко з дитинства любив козаччину за її свободолобність, завзяття й відвагу, з якою ці безстрашні вояки боронили свій край. Історичні розповіді діда Івана й батька про минуле України,

героїчні сторінки козацьких часів, віковичну боротьбу народу проти іноземних поневолювачів, характеристики, що давалися видатним постатям, — усе це Тарасові запам'яталося. Найскладніші події козаччини Шевченко передасть через слово в поемі «Іван Підкова»:

*«Було колись — в Україні
Ревіли гармати;
Було колись — запорожці
Вміли панувати.
Панували, добували
І славу, і волю» [174].*

Свої роздуми про козацькі часи й Українську гетьманську державу Шевченко фактично вперше подає в поемі «Тарасова ніч», написаній у листопаді 1838 року в Петербурзі. Ті часи поет оспівує як славу пору українського народу, але, на жаль, славу минулу. Нині ж — «зажурилась Україна», бо «козачество гине, гине слава, батьківщина»:

*«Була колись Гетьманищина,
Та вже не вернеться!...
Було колись, панували,
Та більше не будем!
Тії слави козацької
Повік не забудем!» [175]*

Але з давньої слави полишилися тільки високі могили, де спочиває:

*«Козацькеє біле тіло,
В китаїку повите» [176].*

Героїка української козацької минувшини була співзвучна настроям Шевченка ще в юні роки, у Вільно, які увесь час повертали його до одвічних джерел християнської духовності.

Тому й «козака Платова» малював, за що пан «его с остервенением выдрал за уши и надавал пощечин» [177].

Тепер, завдяки старанням літературознавця Анатолія Непокупного, відоме навіть місце тієї стайні, де «кучер Сидорка» виявляв свою ретельність у виконанні панського наказу. Та це сталося вже після ночі, «на другий день». А цього дня... «Ресурсове зібрання давало вечір з танцями. Серед численних осіб був присутній військовий губернатор Римський-Корсаков, місцеві урядовці, достойні дами та багато громадян. З радісними почуттями при звуках музики було піднято тост за здоров'я найяснішого пана, а щира веселість, що вилувалась із сердець присутніх осіб у такий дорогий для всіх підданих Його Імператорської Величності день, найбільше додавала блиску цьому вечору»... Цього дня святкувалося тезоіменитство Миколи І, тобто — іменини членів царської родини та інших високих осіб відзначалися 6-го грудня, в день «зимового Миколи», так що для енгельгардтівського козачка це був своєрідний — якщо вжити вираз Михайла Коцюбинського — «подарунок на іменини». В «Автобіографії» Тараса Шевченка не так багато докладних дат: народження, викуп з кріпацтва, заслання та звільнення з нього.

Врода,
прихорошена
любистком,
м'ятою та
васильками

«Во сне видел церковь святых Анны в Вильне и в этой церкви молящуюся милую Дуню, чернобровую Гусиковскую».

Тарас Шевченко

«Поезія Шевченка сама незаперечно довела, що малоруська мова здатна розвиватися і формуватися для витонченої виразності літератур».

Андрій Упіт

«Літературна спадщина Шевченка — геніального українського поета — стає ще дорожчою читачеві Литви, коли він довідується, що життя великого народногосподарного пророка було тісно пов'язане з литовською столицею».

Владас Абрамавічюс

У славному місті Вільно Тарас Шевченко пізнав перше й справжнє юнацьке кохання. Хто ж вона — «милая и чорнобровая Дуня Гусиковская» — дівчина, яка полонила Тарасове серце, що й на засланні, через двадцять сім років її не забув? Відомо з наявних джерел, що Дзюня (Дуня), Ядвіга — полька, походила з Варшави, але після смерті батьків жила в заможної тітки, міщанки у Вільно. Дівчина працювала швачкою, вміла писати й читати, мріяла вступити до Віленського університету, була знайома з багатьма студентами й цікавилася їхнім культурно-політичним життям, а це були роки польського національного відродження.

Проясень. Гусиковська Ядвіга (р.н.н. — р.с.н.) — швачка польського походження. Т. Шевченко познайомився з дівчиною у Вільно 1830 року, коли був козачком у П. Енгельгардта, й закохався. У спілкуванні з Ядвігою поет удосконалив своє знання польської мови [178].

У Вільно в майстерні Яна Рустема вчився малювання поляк Франек Гусиковський, який і познайомив Тараса з сестрою Ядзєю. Шевченко відразу закохався в струнку, чорнобриву, з типово українською зовнішністю панну, юнака полонило звичайне людське почуття, на яке має право кожна особистість і яке є одним із найприродніших. У своїй книзі «Тарас Шев-

ченко» російська письменниця і літературознавець Марієтта Шагинян (1888–1982) резонно запитує: «Хіба кохання не випадковість, не суб'єктивний момент в усякій об'єктивній справі, залишений генієм для людства? І хіба не мають рації люди, які кажуть: «Яке кому діло до того, хто кого кохав? Це особиста власність покійних». Ні, — пише письменниця, — ці люди не мають рації, і кохання — не особиста «власність», а дослідження кохання великих людей-творців — величезне, важливе завдання, яке безмежно збагачує. У тому, кого і як кохає велика та й усяка людина, розкривається суспільство, історія цілого покоління... Особливо це вірно по відношенню до Тараса Шевченка» [179].

Це Ядвіга збудила в серці українського хлопця справжнє почуття кохання, це вона під іменем Дзуні записана в книзі життя Шевченка. Михайло Чалий (1816–1907), автор книжок «Жизнь и произведения Тараса Шевченко» (1882), розповідає, що в 1830 році Т. Шевченко «..познакомился с одною хорошенькой швеей и впервые сознал и глубоко восчувствовал свое человеческое достоинство. Ему тогда исполнилось 16 лет. Заронившееся в душу чувство первой юношеской любви к девушке, принадлежавшей к другой среде, с независимым образом мыслей, имело сильное влияние на его забитую, загнанную, но глубоко впечатлительную природу. Эта первая привязанность, по сознанию самого поэта, облагородила его душу, возвысив его в собственных глазах. «Я в первый раз пришел тогда к мысли (передавал он Сошенку), отчего и нам, крепачам, не быть такими же людьми, как другие, свободные сословия?» Но мимолетное блаженство, открывшее сироте-крепачу совершенно новый мир, промелькнув волшебным призраком среди неволи и страданий, должно было

заставить его еще сильнее почувствовать свое безвыходное положение... Независимость от панского произвола свободных сословий, к которым он не принадлежал, но к которым мог бы принадлежать по своим способностям, — мысль эта страшно мучила несчастного юношу и повергала его в мрачное настроение духа, близкое к самоубийству» [180].

Вільнодумний характер Ядвіги, відданість батьківщині, переживання за її долю — почуття, які так були знайомі й зрозумілі Шевченкові, ймовірно, й поріднили Тараса й Дзюню. «Я тоді вперше прийшов до думки, — так згодом, уже в Санкт-Петербурзі, розповідав Тарас Григорович товаришеві, маляру й педагогу Іванові Сошенку (1807–1876), — чому й нам, нещасним кріпакам, не бути такими ж людьми, як й інші свободні верстви». Михайло Чалий так оцінював стосунки Гусиковської й Шевченка: «...вона доброю стороною глибоко вплинула на його серце» [181].

Український письменник Олександр Кониський також свідчить: «Добродій К. Болсуновський переказував мені, що йому хвалився Сошенко, що те перше кохання Шевченкове була полька-варшав'янка, але жила вона у Вільні» [182].

Ядвіга Гусиковська першою могла познайомити Тараса і з ранньою творчістю А. Міцкевича, з нею Шевченко міг побачити Варшаву з історико-мистецького погляду: місця зустрічей патріотів — учасників революційного руху того часу, побувати в якомусь костьолі, де збиралася молодь. Імовірно, Тарас і Ядвіга відвідували передмістя Варшави, бачили кам'яниці й мости над Віслою, які межували з Широком Дунаєм. Маршалківська вежа, краєвиди й кам'яні сходи, замки давнього міста, будинки в архітектурному стилі готики — за цими враженнями й відчуттями Шевченко усвідомлював

історію й мистецтво стародавньої Польщі. Перед ним відкривалися зразки архітектурно-мистецьких стилів, пам'ятки історії народу, культури попередніх століть: храм Святого Яна XIII–XIV століття, костюл св.Анни, заснований княгинею Анною Мазовецькою 1454 року, комплекс забудови Королівського замку початку XVIII століття; Колона Зигмунта III, палац Радзівіллів, пам'ятник князю Юзефу Понятовському (1763–1813) скульптора-датчанина Бертеля Торвальдсена (1770–1844), представника датського класицизму, автора пам'ятника Дж. Байрону для Кембриджа (1830–1831). Юний Тарас уперше побачить зразки західноєвропейського мистецтва, а усвідомить їх історико-культурний контекст тільки навчаючись в Академії мистецтв Санкт-Петербурга. Неспроста в повісті «Художник» у перших рядках твору Т. Шевченко згадає долю скульптора Торвальдсена як типовий приклад драматичного шляху персонажа повісті і своїх страждань на засланні незалежного поета-живописця: «Великий Торвальдсен начал свое блестящее артистическое поприще вырезанием орнаментов и тритонов с рыбьими хвостами для тупоносных копенгагенских кораблей» [183]. У мистецькому класі Карла Брюллова Шевченко, зрозуміло, від першого імпульсу вражень 1830–1831 років перед палацом Радзівіллів опановував за доступними йому зразками скульптури Б. Торвальдсена («Три грації» – 1817–1819; «Амур і Психея» – 1807) своєрідність класичної скульптури.

Неспроста на засланні, в умовах заборони поезії й малярства, Тарас Шевченко звертався до скульптури, найкращі європейські зразки якої бачив у Литві й Польщі. Можливо, саме від першого захоплення як художника перед костюлом св. Анни у Вільно й палацом Радзівіллів у Варшаві, Тарас Шевченко не лише при-

гадав Торвальдсена в повісті «Художник», а й супутницю Ядвігу, в товаристві якої оглядав литовську й польську столиці. Під час перебування у Вільно, в науці маляра Рустема, Шевченко-козачок, як стверджував Іван Франко, разом із Павлом Енгельгардтом їздив «звичайно по ярмарках та контрактах», ось чому так Тарас Шевченко любив бувати на Київських контрактах!

Перше кохання Тарасове — Ядвіга Гусиковська, ймовірно, і була причиною його роздумів про свободу взагалі та про його особисту волю, що особливо проявилось, коли хлопець переїхав до Санкт-Петербурга. Тарас Шевченко читав Адама Міцкевича, товаришував із Броніславом Залеським, надихався від їхніх творів думкою свободи нації й свободи окремої людини. Шевченко впізнав у литовцях таких, як і українці, поневолених слов'ян, різанину повстанців описав у поемі «Гайдамаки», де горить ненависть лише до магнатів, а не до народу гнобителів, а в післямові до твору сказав: «Серце болить, а оповідати треба, хай сини й внуки бачать, що їхні батьки помилялися, хай знову братуються зі своїми ворогами». Шевченко знав, чому нам, українцям, брататися треба з литовцями і поляками. Звертаючись до українських гетьманів, художник писав: «А чванитесь, що ви Польщу колись завалили! Правда ваша: Польща впала і вас роздавила». Отже, Шевченко перший сформулював істину, на якій стоїть свобода! Пам'ятаймо: Тарас Григорович ніби звертається до нас — ваша перемога над братом буде вашою поразкою, а смерть брата — вашою смертю!» [184].

Уже на засланні поет у сні бачив Вільно. Тарас, хоч і подумки, знову милувався граціозними лініями костюлу св.Анни, біля входу якого стояла кохана Дзюня. Цей Шевченків сон оспівав народний поет Литви Антанас Венцлова (1906—1971):

*«І, пливучи із заслання по Волзі,
Він знову бачив готику костьолу
Святої Анни й дівчину кохану,
Яка молилась, ставши на коліна...
А може, то стояла не вона,
А люд, що під хрестом страждань схилився,
Бентежний, хоч затурканий і вбогий» [185].*

До речі, Венцлові належать і переклади творів Тараса Шевченка: поеми «Кавказ», «Сон», «Катерина»; вірші «Заповіт», «Лічу в неволі дні і ночі», «О люди! люди небораки!». Ці твори згодом увійшли до литовських видань Кобзаря: «Поезії» (1951), «Вірші» (1955), «Коебзар» (1961). Антанас Венцлова також автор статей про Т. Шевченка: «Безсмертя поета», «Тарас Шевченко у Вільнюсі» (1953) і «Тарас Шевченко» (1964).

...Головною вимогою листопадового повстання 1830 року польського визвольного руху було відродження незалежної Польщі й об'єднання її розрізнених частин. Дзюня була серед тих молодих людей, які штурмували Ратушу й страйкували в аудиторіях університету — Вільно на той час пережило повстанську ейфорію. Членів товариства «філоматів і філаретів» арештовували й вивозили за межі Литви, до Сибіру. Можливо, така ж доля спіткала й Д. Гусиковську?

Юний Тарас, за переказами, міг бути у Варшаві й бачив перебіг окремих подій тих років. Деякі шевченкознавці заперечували факт перебування молодого Тараса в польській столиці, мовляв, нічого поет про Варшаву не написав. Але найближчі поетові друзі Микола Костомаров та Микола Білозерський у спогадах пишуть про те, що Тарас оповідав їм про своє перебування у Варшаві як у час польського повстання 1830 року, так і пізніше. Зокрема М. Костомаров у «Спо-

минках про Шевченка» стверджує, що Т. Шевченко «...розповідав, як він був у Варшаві під час повстання 1830 року і як революційний уряд випровадив його з іншими росіянами, давши йому грошей тодішніми революційними асигнаціями; проте з якого приводу він потрапив до Варшави — цього не говорив» [186]. Фольклорист та етнограф Микола Білозерський (1833–1896) у статті «Тарас Григорович Шевченко за спогадами різних осіб (1831–1861) у розділі «Про Шевченка у Варшаві» пише: «Шевченко в 40-х роках розповідав малоруському поетові 30-х і 40-х років Вікторові Миколайовичу Забілі (який жив на хуторі біля Борзни, помер 1869 р.), що коли його, як дворового кріпака, вели взимку етапом з Варшави до Петербурга, то в нього порвався один чобіт, так що відпадала підощва, і Шевченко, щоб не відморозити ноги, змушений був міняти чоботи, взуваючи на якийсь час цілий чобіт на ногу, що мерзла в драному чоботі; ці зупинки набридли етапним солдатам, і один з них ударив Шевченка по шії. Це може відноситися до 1831 року, коли Тарас Шевченко був у Варшаві і його випровадили разом з іншими росіянами за розпорядженням польського революційного уряду» [187].

Дослідження літературних й архівних джерел дає підстави стверджувати, що Тарас Шевченко, мешкаючи у Вільно, їздив із паном і до Польщі. Тільки людина, що бачила Варшаву та Москву приблизно в один час ХІХ століття, могла характеризувати міста так, як це зробив Шевченко, називаючи українських гетьманів «варшавським сміттям» і «грязю Москви». Відчувається відмінність між цими містами, у Варшаві вже були дерев'яні тротуари, а в Москві їх ще не було. Не може бути сумніву в тому, що кріпак Енгельгардта, «козачок» Тарас був у Варшаві, можливо, брав уроки ма-

лювання в художника-француза Лямпі, бачив бої повсталих поляків з царськими драгунами — палац Енгельгардта досі стоїть у Варшаві. Тарас Григорович Шевченко таки повернувся до Варшави... пам'ятником. 13 березня 2002 року польське суспільство прийняло пам'ятник Т. Шевченку як символ справжнього братерства між нашими народами. Певну роль відіграв тут бронзовий напис на пам'ятнику, чотири рядки з вірша «Полякам»:

*«Подай же руку козакові
І серце чистеє подай!
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай» [188].*

Ці слова несуть у собі жагу оновлення взаємин між українцями, литовцями й поляками на засадах злагоди, довір'я й моральної чистоти. Це волення з кривавої минувшини, але воно позбавлене ненависті, повне віри й любові, піднімається як заклик Всевишнього до нових поколінь наших народів...

...Хто бував у Вільнюсі й стояв у каплиці Острих воріт перед чудотворною Остробрамською іконою, не забуде художньої картини, особливо — її магічного естетичного впливу. На образі, що називався за місцем походження «Корсунським», а за змістом — «Благовещенським», зображена Богоматір зі складеними на грудях руками й схиленою головою, немов свята занурена в думки неземної таємниці. Ікона, за однією з легенд, привезена у Вільно з Криму, за іншою — з українського козацького містечка Корсуня Великим князем Литовським Ольгердом Гедиміновичем (1345–1377). Князь подарував святиню дружині Барборі Радвілайте (Барбарі Радзивілл), яка принесла її в дарунок Святотроїцькому храмові, зведеному на місці, де загинули від язичників придвор-

ні бояри Ольгерда — Антоній, Іоанн і Євстафій. З 1431 року образ знаходиться в каплиці нижче Острих воріт, де щороку 14 квітня вшановували пам'ять мучеників.

У квітні 1498 року за особистої участі Великого князя й придворної знаті закладено нову стіну й браму з високою вежею, які дістали назву «Острих воріт». Ікону Божої матері розташували в кімнаті з південного боку, в кіоті — декорованій рамі, щоб захистити святиню від кіптяви свічок, вологи й протягів, до неї було зроблено окремий вхід зі східцями.

Одним з перших, імовірно, мистецьких вражень Тараса під час перебування у Вільно й було знайомство з Віленською іконою Божої матері «Остробрамська Мадонна», про яку юнак так багато чув від литовчан, можливо, й від Ядвіги. У листі від 10, 15 лютого 1857 року до Бр. Залеського, мріючи про повернення до Литви, Т. Шевченко напише: «...и в одно прекрасное утро мы с тобою молимся перед образом Божией Матери Остробрамской» [189].

Отже, юний Тарас бачив у Вільно Остробрамську Мадонну. І не може бути, щоб майбутній поет і художник уже тоді не схилявся перед видатним витвором мистецтва. І добре, це — знаково, що Мадонна зберігалася в каплиці. Була б ікона в музеї — чи побачив би її кріпак? Тож немає сумніву в тому, що знайомство з образом Остробрамської Мадонни входить до активу формування мистецької культури молодого Тараса Шевченка в дні його перебування у Вільно. На той час, 1829 року, таке знайомство мало обов'язковий характер, оскільки йшлося про місце релігійного культу.

Зображення Остробрамської Мадонни репродукується в багатьох виданнях, зокрема й в «Нарисах історії мистецтва Литви» істориком Юозасом Юргінісом, де читаємо про

зображення на іконі, це: «...замислена жінка зі схиленою головою із сумним та збайдужілим поглядом. Художник, який малював цей образ, був великим митцем». В обличчі Мадонни автор зумів передати «...глибоку людську безнадійність й риси згасаючої жіночої краси. Ім'я його невідоме» [190].

Остробрамська Мадонна належить до творів періоду пізнього ренесансу й датується другою половиною XVI століття, що визначається як за технікою живопису, так і за стилем, у якому виконано твір. Однак чи не найцікавішим є те, що наприкінці 20-х років XX століття у зв'язку з реставрацією ікони встановлено, що Остробрамська Мадонна має чималу подібність до відомих портретів Барбари Радзивілл (близько 1520–1551), дружини Великого литовського князя й польського короля Сигізмунда II Августа (1520–1572), романтична історія якої, до речі, відома й Шевченкові, знайшла відгомін у літературі й мистецтві. Згадаймо, яким твором закінчує свій шлях у мистецтві художник, герой однойменної повісті Шевченка — це Мадонна, яку «...начал он с своей жены». «Экспрессия младенца и матери удивительно хороша... Полюбовался его неоконченной «Мадонной», — розповідає в листах до оповідача учень К. Брюллова, художник Григорій Михайлов (1814–1867). І ось епілог: «Я просил Михайлова проводить меня на квартиру вдовы, на что он охотно согласился, потому что ему самому хотелось еще раз посмотреть на неоконченную «Мадонну»... Я спросил о «Мадонне». Хозяйка не поняла меня. Михайлов растолковал ей... Она ввела нас в другую комнату, и мы увидели «Мадонну», служившую заплатой старым ширмам. Я предложил ей десять рублей за картину. Она охотно согласилась. Я свернул в трубку свое драгоценное приобретение, и мы оставили утешенную десятью

рублями вдову» [191]. Через два речення Шевченко поставить дату: «4 октябрю 1856». Пролетять чотири місяці й шість днів, і, пишучи листа до Бр. Залеського, Тарас Григорович уявою перенесеться до Вільно й стоятиме «...перед образом Божией матери Остробрамской» [192].

У житті обидві Мадонни йшли на відстані чверті століття одна від одної. Однак немає сумніву в тому, що Тарасів шлях до словесного образу Мадонни в Новопетрівському укріпленні пролягав і через Остробрамські ворота Вільно у 1829—1831 роках, де ренесансна Мати Божа, хоча й без немовляти, була одним з тих визначних полотен, що прислужилися формуванню естетичних ціннісних орієнтацій майбутнього художника Тараса Григоровича Шевченка.

Вільнюсці Остробрамські ворота називають іще «Святими», які не одне століття оберігали місто від лихоліть та стояли на сторожі їхнього спокою. Щодень тисячі людей проходять крізь браму, зупиняються й хрестяться на храм, вклоняються й поспішають у справах. У минулому тут пролягала дорога на Ошмяни, й тому литовці називали їх ще «Ошмянськими». Ворота, як і фортечні стіни, зводилися «усім миром», тобто за участі кожного громадянина міста на початку XVI століття для захисту Вільно від нападів татар. Однак наприкінці XVIII століття стіну знесли, залишивши тільки частину біля воріт — саме тут Тарас Шевченко й бачив Остробрамську ікону.

...Віленською темою у спадщині Тараса Шевченка ми завдячуємо двом обставинам: життю поета у Вільно та знайомству з Бр. Залеським — художником, істориком, письменником та громадським діячем, який також мешкав у литовській столиці. Якщо перше назавжди залишило в Тара-

совій пам'яті глибокі враження від міста, то друге — через далину років підживлювало його юнацькі спогади, й він завдячував Броніславі, що повертав його в «місто європейське й першого серйозного кохання».

Проясень. Залеський Броніслав (1820—1880) — польський історик і художник; приятель Тараса Шевченка. 1845 року жив у Вільно (нині м. Вільнюс). 1848 року за зв'язок із учасниками польського визвольного руху арештований, засланий у солдати до окремого Оренбурзького корпусу рядовим. Брав участь у військових діях проти середньоазійського Кокандського ханства. За старання службу удостоєний звання офіцера. Знайомство Т. Шевченка й Бр. Залеського припадає на початок листопада 1849 року, коли після повернення Аральської описової експедиції до Оренбурга Бр. Залеський був як художник відряджений допомагати Шевченкові завершувати малюнки, виконані під час експедиції. У 1851 році вони разом брали участь у Каратауській експедиції. Перебування в горах Каратау було найпліднішим (після Аральської експедиції) періодом малярської творчості Шевченка на засланні; за цей час він створив кілька десятків малюнків аквареллю, сепією, олівцем, а Бр. Залеського зобразив поруч себе на малюнку сепією «Т. Шевченко серед товаришів». Як художник, Броніслав допомагав Тарасові завершити серію малюнків для очолюваної О. Бутаковим експедиції з вивчення Аральського моря. З 1860-го жив у Польщі й Франції, дирек-

тор Польської бібліотеки в Парижі, член Академії знань (попередниці Польської академії наук), автор і видавець біографічних і мемуарних праць. Бр. Залеському Т. Шевченко присвятив біографічну повість російською мовою «Художник» [193].

Бр. Залеський разом з іншими поляками за «революційний бунт» у Вільно був побритий у солдати й відісланий до Оренбурга. Поляки-засланці згуртувалися у своєрідне товариство, в якому постійно обговорювали проблеми майбутньої незалежності й розвитку Польщі та України. На цьому ґрунті каторжани з Шевченком, писав Бр. Залеський, «...дуже швидко дійшли до порозуміння. Шевченко, внук одного з гайдамаків, який... мріяв про удільну малоросійську незалежність, там із Польщею погодився, писав вірші до друга-поляка і позбувся багатьох давніх помилоквих понять, а нашим братам дав можливість цілком збагнути чудову, зворушливу й поетичну душу українського народу» [194].

Броніслав, «знайшовши спільність» із Тарасом, листувався з поетом, пропонував дрібні послуги, не забував і після повернення із заслання. Бр. Залеський — єдиний, хто був обізнаний з поезією Тараса Шевченка й залишив про неї віршовані, проденникові й епістолярні відгуки. Особливо значущими видаються автентичні свідчення Бр. Залеського (попри окремі неточності) про особливості індивідуально-національної вдачі Т. Шевченка, його відверті, часом контрверсійні судження.

Бр. Залеський у листах, при зустрічах, у творах нагадував Т. Шевченкові про Вільно, про прекрасний час його формування як особистості й художника. Попри закид Шевченкові, що він «...палає ненавистю до ляхів і прославляє уманську різню», Бр. Залеський заперечував і захоплено відзначив: «Ці поезії наповнили моє серце невимовною насолодою. Нічого не

важить, що він недбало обходиться з нами, бо це був останній поет із панщанних селян, яким польська шляхта далася взнаки. У моїй душі так живо нагадалася Україна. До того ж він незвичайний поетичний таланти у складанні поем і вираженні серця». Бр. Залеському найбільше могли сподобатися такі Тарасові твори, як «Катерина», «Наймичка», «Садок вишневий коло хати...», «Тополя», «Гамалія», «Іван Підкова» [195].

Як свідчить Броніславів лист із Парижа до наддніпрянського небожа, Людвіка Янковського (1878–1921) — польського історика родом з України (Липовецький повіт на Київщині), 4 березня 1845 року, Залеський всебічно знав про поетичну, фольклористичну й археографічну й малярську діяльність Тараса Шевченка й вітав її: «Літературний рух і запал, про яких ти мені писав, роботи й подорожі Т. Шевченка і т. п. тішать мене й спонукають до співпраці» [196].

Для майбутніх поколінь приятелювання Т. Шевченка й Бр. Залеського стало чи не найбільшим річищем, яким докотилися хвилі поетових почуттів до цього балтійського краю: взагалі віленська тема епістолярної спадщини Кобзаря порушується в листах лише до одного адресата — Бр. Залеського: «Вместо «Авария» я буду говорить «Литвы», — 15 лютого 1857 року напише Тарас Шевченко з далекого Новопетрівського укріплення до приятеля [197]. І хоча мрія поета про відвідання литовської столиці, про що писав у тому ж листі, лишилася нездійсненою, проте цей документ красномовно засвідчив, що й через 26 років після від'їзду з Вільно, Тарас Григорович зберіг глибокі почуття до міста своєї юності.

Із листа Т. Шевченка до Бр. Залеського, 10 лютого 1857 року (Новопетрівське укріплення): «Для душ сочувствующих и любящих воздушные замки прочнее и прекраснее матери-

альных палат эгоиста. Эта психологическая истина непонятна людям положительным. Жалкие эти положительные люди. Они не знают совершеннейшего, величайшего счастья. Рабы, лишённые свободы, и ничего больше» [198].

Из Тарасового листа до Бр. Залеського 8 листопада 1856 року з Новопетрівського укріплення: «Недавно мне пришла мысль представить в лицах евангельскую притчу о блудном сыне, в нравах и обычаях современного русского сословия. Идея сама по себе глубоко поучительна, но какие душу раздирающие картины составил я в моем воображении на эту истинно нравственную тему. Картины с мельчайшими подробностями готовы (разумеется, в воображении), и дай мне теперь самые бедные средства, я окоченел бы над работой. Я почти доволен, что не имею теперь средств начать работу. Мысль еще не созрела, легко мог бы наделать промахов. А в продолжение зимы обдумаю, взлелею, выношу, как мать младенца в своей утробе, эту бесконечно разнообразную тему, а весной, помолясь Богу, приступлю к исполнению хотя бы то в собачьей конуре» [199].

Розглянемо жанровий малюнок «Т. Шевченко серед товаришів», на якому художник зобразив себе в юрті поруч з друзями-поляками під час походу в гори Каратау. Тарас Григорович сидить за похідним столом з олівцем у руках. Його уважний погляд спрямований на натурника Людвіга Турно, який стоїть спиною до глядача й розглядає ескіз Шевченкового малюнка «Циган» [200]. Людвіг Турно одержав звання прапорщика 1853 року, підпоручика — 1856 року. Можливість виїхати у відпустку на батьківщину дістав 1857 року, остаточно був звільнений від військової служби 1859 року. Бр. Залеський на рисунку сидить на килимі; в одній руці в

нього піала з чаєм, у другій — люлька. Біля нього лежить розгорнута книжка, на титулі якої видно дату виконання малюнка: «1851». Від споглядання цієї сцени віє ширістю й теплотою людських стосунків. Картина цікава поєднанням європейського — одяг, самовар, столик, баклажка, книжка, рушник, папір, олівець, і мусульманського — юрта, килим, люлька, піала, шабля — побуту.

Відзначаючи майстерність художника, про рисунок «Т. Шевченко серед товаришів» згадував Микита Савичев (1820–1885), письменник і журналіст: «Малюнок зроблено сепією на кольоровому папері, білки кинуті китайським білилом... Анатомія, рельєф — чудові! Цей малюнок одержав би в Академії вищий бал, а знавець-любитель дав би за нього щедрі гроші» [201].

У листі до Бр. Залеського 13 травня 1857 року Тарас Шевченко писав: «Посылаю тебе 17 штук для «Виленского альбома» [202]. Тут ідеться про малюнки, які призначалися для публікації в образотворчій серії «Віленський альбом», що її в ті роки видавав у Вільно Ян Казимир Вільчинський (1806–1862). Це видання містило також і віленські краєвиди. Нам невідомо, чи виявив себе Шевченко-художник у змалюванні столиці Литви, однак своїм словом поет її оспівав, створивши власний «Віленський альбом».

...Шевченко не раз дякує Бр. Залеському за копії своїх акварельних малюнків, зокрема за рисунок «Скеля Монах», зроблений дружиною капітана Бутакова, Ольгою Миколаївною. Офорт та роботу Т. Шевченка й опис зображеної місцевості Бр. Залеський вмістив у своєму альбомі — недалеко від Новопетрівського рейду, на кам'янистому крутому березі моря, піднімається скеля «Монах» у вісімдесят футів заввишки, на-

звана так через свою форму. Вона стоїть як кам'яний сторож пустелі. Її оточують лише розкидані поодинокі скелі, а біля підніжжя вічно реве море. Мешканці укріплення, позбавлені протягом зими будь-яких засобів сполучення із західним узбережжям Каспію й прагнучи дізнатися, що нового діється на білому світі, з приходом весни, як тільки зникне лід, що сковує море, вибираються на вершину «Монаха» й з нетерпінням виглядають на обрії перший парус. Звідсіля вони легко його помітять, тому що «Монах» панує над іншими стрімчаками цього узбережжя, але ні одне судно, навіть маленький човен, не пристане до підніжжя скелі, так багато підводного каміння в оточуючих її водах. Акварель могла бути виконана Шевченком не раніше травня 1853 року, коли Тарас Григорович зблизився з родиною коменданта Новопетрівського укріплення Іраклія Олександровича Ускова (1811–1882) й перестав боятися з його боку особливого нагляду за собою. Комендант запрошував художника до своєї господи, намагаючись робити це так, щоб панібратство не впадало у вічі сторонім.

Не пізніше кінця жовтня цього 1853 року Тарас Шевченко послав акварель Залеському, про що Броніслав повідомляє чиновника з Проскурова, колезького асесора Аркадія Венгріновського (1818–1880) листом: «Маю ще для тебе рисунки, мій Аркадію, того характеру, що й «Циган», про продаж котрих буду тебе просити, але мушу їх затримати тут ще на пару тижнів». В наступному листі дає пояснення до надісланих робіт: «На одному з цих малюнків маєш вид скелі, що називається «Монах», за декілька верстов від тієї фортеці, на другому — пристань Новопетрівська, на третьому — тріо музичне в степу» [203]. Бр. Залеський затримав у себе на деякий

час ці твори Шевченка для копіювання. У листі від 5 лютого 1854 року Тарас дякує Броніславу за малюнки: «Еще раз благодарю тебя за копию «Монаха» [204]. Тоді ж малюнок скопіювала художниця, дружина флотоводця Ольга Бутакова (1830–1903), про що свідчить текст листа: «Алексеем Ивановичу пожелай всех благ от меня в его новой жизни; поблагодари его за память обо мне, а ее за копии с «Монаха» [205].

Тарас Шевченко познайомився з О. Бутаковою 10 березня 1858 року в місті Владимирі, про що зробив запис у «Журналі»: «На почтовой станции встретил А.И. Бутакова, под командою которого плавал я два лета 1848 и 49 по Аральскому морю... Теперь он с женою едет в Оренбург» [206]. Ще раз вони зустрілися в Санкт-Петербурзі. Поет подарував, підписавши, Ользі Миколаївні «Кобзаря» (1860). В альбомі Бутакових було дванадцять Шевченкових малюнків, майже всі зберігаються в Національному музеї імені Тараса Шевченка, з чотирьох з них О. Бутакова виконала офорти. До речі, це той «земляк Венгержиновський», який надавав підтримку політичним засланцям, серед яких був і Шевченко, й підпав під суворий таємний нагляд жандармів і якому Тарас в Оренбурзі подарував автопортрет. 1850 року Аркадій був звільнений в чині губернського секретаря й повернувся в Україну, допоміг Тарасові поновити листування з княжною Варварою Рєпніною.

Бували також випадки, коли Бр. Залеський знімав копії з малюнків Шевченка і поширював серед знайомих та шанувальників. У листі від 20 серпня 1857 року він писав про успішний продаж малюнків «Дочка Хіоського гончаря», «Сцена з казарми», «Щасливий ловець», «Молитва по вмерлих», а також про плани реалізації сімнадцяти малюнків, виконаних Тарасом під час експедиції в Каратау.

А Європа вперше побачила та дізналася докладніше про життя, звичаї й побут прикаспійських казахів і туркменів у 1865 році з багатоілюстрованої книги саме завдяки Бр.Залеському «*La vie des steppes Kirghizes*» («Життя киргизьких степів»), надрукованої в Парижі з малюнками Тараса Шевченка. Видавці багатотомного видання «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» (19 томів, 1899–1914), у якому 7 («Малороссия») і 14 («Новороссия») томи присвячені Україні, друкуючи в 1885 році 10-й том за редакцією російського географа, статистика та мандрівника Петра Семенова-Тян-Шанського (1827–1914), також з допомогою малюнків Т. Шевченка знайомили читача з «Русской Средней Азией».

Більшість мистецьких робіт Тараса Шевченка, висланих у Литву до Бр. Залеського, зберігалася свого часу у Вільно. Одна з них – «Щасливий ловець». До речі, 1947 року малюнок було передано Академією наук Литовської РСР в дар українському народу до 30-річчя Української РСР.

Зробив Бр. Залеський і копію Шевченкового малюнка «Трію», на звороті олівцем його рукою зберігся напис: «Киргизька мелеть хлебъ на ручномъ жернове а мужъ тренькаеть на нехитромъ инструменти BZ». Назву сепії встановлено на підставі листа Бр. Залеського до А. Венгржиновського 21 лютого 1854 року, де він дає опис цього малюнка: «Трію музичне в степу, що складається з киргиза, що грає на балалайці, жінки, що меле на жорнах, і корови, що ричать», а також сповіщає, що під час експедиції в Каратау зробив копію з малюнка Т. Шевченка «Трію»: «...у меня есть копия, но лишь та, которую я делал в Кара-Тау, я ее сохранил на память о тебе, друже мой; она, натурально, не заменит оригинала, но ты ее теперь справиш» [207].

Рисунок «Тріо» міг бути виконаний лише в час тривалої зупинки експедиції, коли Т. Шевченко мав змогу ближче познайомитись з місцевим населенням, тобто не раніше прибуття в долину Апазир. Під час експедиційної подорожі Т. Шевченка як художника цікавили не тільки гірські пейзажі, історичні місця та архітектурно-художні пам'ятки, він виконав кілька творів сепією, аквареллю та начерків олівцем з життя й побуту місцевого кочового населення, а також і самої експедиції. Досі не встановлено точно ні місця, ні часу їх виконання. Але з листів та обставин відомо, що в основному вони виникли, коли експедиція долала переходи від Ханга-Баба до Кугусу, тобто до центрального Каратау, і якою вона не пішла [208].

На Шевченковому малюнку «Тріо» зображено сценку мирного існування молодії казахської родини. Перед нами інтер'єр передньої частини юрти. Одна половинка широко відчинених дверей освітлена сонцем. Близько порога, ліворуч від центру, сидить напівгола молода жінка, крутить жорно і уважно прислухається, повернувши голову до чоловіка, теж молодого, який сидить праворуч від неї і грає на домбрі. Крізь відчинені двері видно шматок степу і, геть далі, два намети, а біля самого порога стоїть корова, вона ніби придивляється до свого теляти, що лежить посеред юрти. На стінах і долівці розвішані та розкладені різні предмети побутово-господарського вжитку: килим, сідло, упряж, шабля, кумган...

Від кожного з цієї трійці на картині віє спокоєм і рівноваженістю. Всі вони становлять гармонійну цілісність і єдність, як символ непорушних законів життя. Все в цій картині вражає своєю довершеністю, відчуттям міри та ритму. Особливо чарує майстерно виписана постать жінки — м'які, плавні лінії нахилоного вперед торса, витягнутої правої руки

і підігнутої назад ноги, трохи піднята голова в білім тюрбані і застигле в здивуванні обличчя.

Чимало шевченкознавців, зокрема й Мечислав Гаска (1907–1996) ідентифікував персонаж із сепії «Шевченко серед товаришів», або «Трію», який сидить долі перед самоваром, з Броніславом Залеським. На перший погляд, попри всю несхожість його зображення на малюнку з відомим портретом роботи Тараса Шевченка, ця гіпотеза здається ймовірною хоч би тому, що польський художник брав участь у поході 1853 року. Проте, крім несхожості, вражає ще й така характерна деталь: на згаданому персонажі ми бачимо галстук. Серед учасників походу 1853 року не було невійськових, а в ті часи військові галстуків не носили. В кожному разі це напевно не міг бути ані Бр. Залеський, ані Плещеев, ані Фішер чи будь-хто з інших учасників штурму Ак-Мечеті. Адже всі вони були військовими.

Підсумовуючи все нами з'ясоване, ми можемо сказати, що сепія «Шевченко серед товаришів» створена в 1853 році, десь восени, в кінці походу чи безпосередньо після нього. Треба додати, що тепер ми твердо знаємо не тільки рік створення сепії, а й те, що вона створена водночас з аналогічним автопортретом, який згодом опинився (очевидно, разом із особою, якій він був подарований) у Парижі, де Бр. Залеський зробив з нього офорт. Судячи з матеріалу, на якому виконаний автопортрет (брістольський папір), він, очевидно, виконувався поблизу великого міста (скоріш за все Оренбурга), де такий матеріал можна було знайти.

Для дальших висновків звернімось до листування Кобзаря зі своїм колегою по пензлю. Адже майже всі чи принаймні більшість своїх кращих робіт Шевченко пересилав через нього або посилав їх йому для фотографування, копіювання чи літографування.

Бр. Залеський повідомляв А. Венгржиновського, що надіслав йому в Одесу Шевченкові малюнки, серед яких був і «Трію»: «Знову послав я тобі, Аркадію, рисунки, котрих ти давніше просив... На одному з цих малюнків маєш вид скелі, що називається Чернець, на другому — пристань Новопетровська; на третьому — трію музичне в степу». Цей коротенький опис малюнка дуже важливий тим, що вказує на зв'язки художника, солідарність з ним у різних кінцях Російської імперії та інтерес до Шевченкових мистецьких творів. Окрім того, тут проглядається цікава деталь, що свідчить про різне розуміння Тарасового твору, його ідеї. Бр. Залеський пояснює назву картини просто, а точніше сказати — примітивно: «трію», отже музичне. А відтак змушує корову ричати, коли ж насправді вона стоїть спокійно і тихо. Т. Шевченко, звичайно, не мав на увазі «музичного трію», а скоріше трійцю — того ж таки киргиза, його дружину і корову — взаємно пов'язану, нерозлучну в своєму існуванні життєву картину буття. За трактуванням Бр. Залеського, цей твір у своїй основі є бурлескно-пародійним, тимчасом як Т. Шевченко цілком серйозно відтворює в ньому типову картину з багатовікового побуту кочівного народу колишнього Туркестанського краю. Коли обидва художники — учасники експедиції — були на волі, Бр.Залеський писав з Литви в Санкт-Петербург Т. Шевченкові: «Трио твое, друже мой, не знаю, где находится, может быть ты с ним встретишься теперь на родине» [210].

Як дослідив письменник Анатоль Костенко (1908–1997) у книзі «Оживуть степи», тільки після Другої світової війни надійшли відомості, що оригінал малюнка «Трію» знаходився до останнього часу в приватній збірці в Польщі, а тепер у Варшавському національному музеї. В українських виданнях ця картина

репродукується не з оригіналу, а з копії, яку Бр.Залеський надіслав Тарасові Шевченку в Санкт-Петербург і яка нині зберігається у Національному музеї Тараса Шевченка в Києві.

В одному з листів 1856 року до Бр. Залеського Тарас Шевченко писав: «Мой единый друже!.. Без тебя все-таки я сирота круглый в Оренбургском безлюдном краю. К кому я в этой пустыне прилну полным сердцем без тебя?».

Бр. Залеський повернувся із заслання раніше, ніж Т. Шевченко, й між ними зав'язалося жваве листування. Живучи переважно в маєтку батька на Случчині, Броніслав повідомляв Тарасу мистецькі новини, запрошував поета до себе в гості. Змучений, але не зламаний Кобзар мріяв побувати в Білорусії в Залеського, й у «Журналі» 13 червня 1857 року навіть накреслив план: «...моего путешествия таким образом... я думал проехать через Крым, Харьков, Полтаву, Киев и Минск, Несвиж и, наконец, в село Чирковичи и, обняв своего друга и товарища по заключению Бронислава Залеского, через Вильно проехать в Петербург» [212].

Як бачимо, Тарас Шевченко не переставав мріяти про відвідини Вільно, побачитися з приятелем — на жаль, ці мрії не здійснилися.

Розповідаючи про узи дружби, які пов'язували Тараса Шевченка з вільнюсцями, не можна не згадати поета, філософа й громадського діяча Едуарда Сову, який народився в литовському селі Швенченіс і, як Бр. Залеський, навчався в Дерптському університеті.

Проясень. Едуард Сова (справжнє прізвище — Едуард Вітольд Желіговський; 1816–1984) — польський поет, учасник національно-визвольного руху в Литві, з яким Шевченко встановив близькі

особисті й творчі взаємини. 1838 року за участь у конспіративних студентських товариствах був ув'язнений і висланий з Вільно до Дерпта; 1851 року за опублікування революційної драми «Йордан» (Вільно, 1846) засланий до Петрозаводська, звідки переведений до Оренбурзького краю. Тут заочно познайомився з Шевченком і підтримував з ним зв'язок за посередництва Бр. Залеського, мав намір перекладати твори Шевченка польською мовою. Шевченко ще на засланні перекладав вірші Желіговського, але переклади не збереглися [213].

Після розгрому організації польського військовика, революціонера й журналіста Шимона Конарського (1808–1839), Желіговського в 1850-му, як і Тараса Шевченка в 1847-му році, притягли до відповідальності за «неблагонамірені» літературні твори й «революційні погляди й виступи таємно». Едуард Сова активно боровся за виправлення моралі, за освіту селян, не випадково віленські губернські власті побачили в його поезії «думки й поняття справжнього комунізму». У січні 1851 року Едуарда відправлений під нагляд поліції до Петрозаводська, де пробув у засланні два роки. Наприкінці травня 1853 року в Оренбург з Міністерства внутрішніх справ Російської імперії прибуло повідомлення: «Зважаючи на свідчення начальства Олонецької губернії про зразкову скромність, похвальну поведінку та благородний спосіб життя дворянина Едуарда Желіговського, який перебуває в Петрозаводську і який в січні 1851 року за найвищим велінням висланий із Віленської губернії з встановленням за ним нагляду, визнаючи за можливе задовольнити клопотання останнього про переведення його на жительство до Оренбурзької

губернії, де, за порадою лікарів, вживання кумису було б корисне для його здоров'я, і повідомивши про виконання цього Олонецького губернатора, я вважаю за обов'язок доповісти про це вашому превосходительству й уклінно просити вас, вельмишановний пане, зробити відповідне розпорядження про продовження встановленого за Желіговським поліцейського нагляду і на новому місці його проживання» [214].

За переказами, Е. Сова мав рукопис Шевченкової повісті «Варнак» з присвятою автора й «декілька зошитів поем і пісень», які були передані Едуардові польським поетом «української школи» Юзефом-Богданом Залеським (1802–1886). Наприкінці 1855 року Тарас Шевченко настирливо пише Бр. Залеському: «Мне давно хочется завести переписку с Совой, но не знаю, как и начать. По-польски я писать не умею, а по-русски как-то неловко, но на всякий случай сообщу мне его подробный адрес. Будешь писать ему, кланяйся и целуй его за меня» [215]. Згадки про Е. Сову зустрічаються й в інших листах. Тарас Григорович з великою похвалою пише про поезії й переклади Едуарда, шле йому «найсердечніше» привітання. Т. Шевченко широ зрадів, одержавши від Бр.Залеського портрет польського поета Сиви: «Что-то близкое, родное я вижу в этом добром, задумчивом лице; мне так любо, так отрадно смотреть на это изображение, что я нахожу в нем самого искреннего, самого душевного собеседника!» [216].

Т. Шевченко вперше зустрівся з Е. Совой на другий день після повернення до Санкт-Петербурга, про що зробив запис у «Журналі» 28 березня 1858 року: «Вечер провели мы у В.М. Белозерского, моего союзника и соседа по каземату в 1847 году. У него встретил я моих соигнанников оренбургских... Желіговського (Сова). Радостная, веселая встре-

ча» [217]. Едуард подарував Тарасові свою збірку «Poezye Antoniego Sowy. Petersburg», 11 квітня 1858 року читав свою недруковану драму «Зорський».

У 1859 році Е. Сова став співзасновником у Санкт-Петербурзі польської демократичної газети «*Slowo*» за редакцією юриста і видавця Йосафата Огризка (1827–1890), до якої виявляв зацікавленість і Т. Шевченко, плануючи друкувати поезію та прозу. Вийшло лише 15 номерів – газета була заборонена жандармерією через публікацію в №15 листа польського історика й громадського діяча, ідеолога польського демократичного руху Йоахима Лелевеля (1786–1861). Тарас Шевченко ознайомився з його історіософічними й політичними концепціями через студента Санкт-Петербурзького університету Леонарда Демського, що тільки посилювало Тарасову національну ідентичність як українця. Т. Шевченко в повісті «Художник» писав про Лелевеля як ідеолога-історика, що, коли ніхто «...не превзойдет своего идола Лелевеля в отечественной истории, то по крайней мере сравниться с ним» [218].

Здобувши дозвіл повернутися на батьківщину, Едуард Сова оселився недалеко від Вільно й захопився поезією, а прославився поемою «Іордан», опублікованою 1846 року, в якій талановито показав «обмеженість дворянства» й жорстокість у ставленні до кріпаків. У цій поемі Сова закликав народ своїми силами визволятися від гніту панщини, його поетичну творчість високо цінили віленські критики, які, зокрема, писали: «У Вільно з перших балад Адама Міцкевича до 1847 року жоден із поетів не вмів так сильно вразити думку співвітчизників і так могутньо вплинути на них, як передчасно вгаслий автор «Іордана». Згаданий тут Іордан – заголовок відомої драми Сиви-Желіговського, що вийшла 1846 року у Вільно.

Шевченко знав цю драму, ознайомився з нею, ймовірно, ще під час заслання в Оренбурзі, коли ближче зійшовся з поляками-засланцями. В листі 25 вересня 1855 року, одержавши портрет Е. Сови, Т. Шевченко писав Бр. Залеському: «О, с каким бы наслаждением я прочитал бы теперь его «Иордана»! Но это желание несбыточное» [219].

За пропагандистську діяльність Едуарда Сову 1851 року схоплено й заслано до Петропавлівської фортеці, згодом побрито в солдати й відправлено в Оренбург на каторгу. З Шевченком Едуард листувався через посередництво Бр. Залеського й був серед вільнюсців першим перекладачем поезій Шевченка польською мовою. «Если увидишь Сову или будешь писать ему, то расцелуй его за меня за его прекрасные сердечные стихи» [220], — щиро писав Т. Шевченко із заслання Броніславу 10 лютого 1855 року. Про які вірші Сови-Желіговського йдеться — не зазначено. Може бути, що ці слова стосуються взагалі поезії Сови, бо її Шевченко цінував високо. «Переводы Совы, — читаємо в листі до Бр. Залеського 9 жовтня 1854 року з приводу його думки перекласти на польське «Катерину», — так прекрасны, как и его оригинальная поэзия» [221]. Але більш підстав гадати, що Тарас Шевченко має тут на увазі конкретний вірш Сови, може, навіть причетний до самого нашого митця: право на це дає сама інтимна, особиста фразеологія: «расцелуй его за меня, за его прекрасные сердечные стихи». Ми знаємо, що згодом, вже в Санкт-Петербурзі Едуард Сова записав у Шевченковому «Журналі» 13 травня 1858 року свій вірш «Do brata Tarasa Szewczenki». Аналізуючи твір, літературознавець Василь Щурат (1871–1948) писав про те, що зазнав «малого розчарування», бо той самий вірш знайшов у друкованій збірці Сови, що вийшла перед присвятою його

Шевченкові під заголовком загальнішим «Do poety ludu» і без згадки про автора. «Справа ясна, — робить висновок В. Щурат, — Желіговський сфабрикував посвяту Шевченкові із заготовленого ранше перекладу з болгарського, змінивши в нім заголовок і додавши одну строфу, і це будить деякі рефлексії на тему вартості відзиву Желіговського про Шевченка» [222]. Торкаючись цього Щуратова розчарування, літературознавець, історик-архівіст Володимир Міяковський (1888–1972) висловив думку, що це «..все ж не відкидає можливості, що й первісний текст був написаний з думкою про Тараса Шевченка, а всі одміни двох текстів, як і самий підзаголовок, «..це все могло бути зроблено, як тоді часто бувало, про цензорське око» [223]. Нам здається, що можна піти далі й на підставі цієї подяки од Т. Шевченка Е. Сові в листі до Бр. Залеського цю думку висловити більш категорично. Сова, певне, ще 1855-го року через Бр. Залеського прислав Шевченкові присвяченого йому вірша, а коли, друкуючи 1857-го року, посвяту викинув і замінив на загальник «Do poety ludu», то це зроблено з тих самих причин, з яких російський публіцист і письменник Микола Чернишевський (1828–1889) у своїх «Очерках Гоголевського периода русской литературы» ім'я російського літературного критика й публіциста Віссаріона Бєлінського (1811–1848) приховував під усякими загальниками, і Пантелеймон Куліш (1819–1897) у «Запискахъ о Южной Руси» надрукував «Наймичку» з «...альбома хуторской барышни», а в «Эпипологъ къ Черной Радѣ», розповідаючи про Тараса Шевченка як про «величайший талантъ южно-русской литературы», прізвище його не згадує. Причина тут одна: ім'я Шевченка до його амністії було під забороною, і зрозуміло, що Е. Сова того «жандармського табу» переступити не міг, проте

посвяту не тільки «ранше» написав, але, мабуть, і надіслав Тарасові вірш відразу, тобто, 1855 року. Наведена Шевченкова подяка й була відгуком саме на надісланий йому твір.

Одержавши від Бр. Залеського портрет Едуарда Сови, Тарас Григорович з пошаною відгукується про колегу: «Ты пишешь, — відповідає Тарас Бр. Залеському, — что желал бы сблизить меня с ним покороче. Дай Бог, чтобы все люди были так коротко близки между собою, как мы с ним» [224]. Певна річ, і тут більше мова про літературне споріднення, але важила й особиста симпатія до людини, що переживала такі самі, як і Шевченко, муки заслання, його «глубоко трогает этот страдалец». Дякуючи Бр.Залеському за портрет Е.Сови, Тарас Шевченко додає: «Благодарю тебя, тысячу раз благодарю за этот сердешный подарок!» [225].

Коли Шевченко повернувся до Санкт-Петербурга 1858 року, вільнюсі, які проживали там, гаряче вітали поета й влаштували на його честь вечір. «Радостная, веселая встреча, — писав Тарас Григорович у «Журнале». — После сердечных речей и милых родных песен мы расстались» [226]. У цій історичній зустрічі брали участь найближчі друзі митця, колишні оренбурзькі засланці, прогресивні діячі — прапорщик Ян Станевич (1832–1904), Зигмунд Сераковський, а поет Е. Сова написав вірш «Братові Тарасу Шевченку», переклад якого українською мовою зробив Максим Рильський (1895–1964):

*«Синові й співцю народу
Личить гордість, милий брате,
Лаври, пишна нагорода,
Чисті, як твій сум крилатий.
Ти в гіркій і скорбній долі
Два вінки дістав криваві,*

Не служив-бо марній славі,
А братам, що у неволі.

Тяжко плакав люд голодний,
Але й стогін був — виною!
Та могутчою луною
Підхопив ти зойк народний.
Ти росив сльозами слово,
Кожна пісня — муки вияв...
І натхнення дух чудовий
Чоло страдника овіяв.
Чудо слова бачиш, брате?
Так, як сонця не сховати
В ясний день, — сховать не може
Слова жоден із тиранів,
Бо воно, те слово Боже,
У співців, не в капеланів!

Утікає морок з поля,
Коли день забагрянів.
Не за горами там воля,
Де народ співця родив!» [227]

**Білявий
хлопчик
у науці
Академії
мистецтв**

«Я хорошо знал, что живопись — моя будущая профессия, мой насущный хлеб. И вместо того, чтобы изучить ее глубокие таинства, и еще под руководством такого учителя, каков был бессмертный Брюллов, я сочинял стихи».

Тарас Шевченко

«Поет великий, багатосторонній — від широкого історичного пафосу до найінтимнішої лірики. Його балади, безперечно, найкращі, найправдивіші з тих, які на той час писалися в Європі».

Владислав Оркан

«Тарас Шевченко — пророк, що тримає людину і співає народові його власну рідну пісню».

Леонард Севінський

Першого грудня 1830 року наказом імператора Миколи I впроваджено воєнний стан у Віленській та інших суміжних з Польським королівством губерніях, й імператор листом 24 грудня 1830 року, адресованим губернатору Олександрові Римському-Корсакову, писав: «Сучасне становище губерній, суміжних з Королівством Польським, покладає на тих, хто начальствує в них, дуже складні обов'язки, пов'язані з частими роз'їздами та особливими зусиллями... побоюючись, щоб надмірні зусилля при роках ваших не мали несприятливого впливу на ваше здоров'я, я визнав за благо призначити вам коло дій не таке обтяжливе... У цьому переконанні, увільнивши вас від посади Литовського військового губернатора й призначивши членом Державної ради, я цілковито впевнений, що ви в цьому новому званні принесете всю ту користь, якої я чекаю» [228]. Римського-Корсакова, який не зміг передбачити наслідки повстання й допустив його, було усунуто від посади, закінчилася й кар'єра Павла Енгельгардта, а отже — вирішена доля Тараса Шевченка.

Із обозом «свого пана» сімнадцятирічний Тарас Шевченко з Вільно прибув до «Північної Пальміри» 9 лютого 1831 року. У «Прибавлениях к № 36 Санкт-Петербургских ведомостей» (четверг, 12 лютого) в рубриці «Приехавшие в столичный город Санкт-Петербург 9-го февраля 1831 года» зазначається:

«Из Вильны генерала от инфантерии Римского-Корсакова гвардии Уланского полка ротмистр Энгельгардт» [229].

Шевченко в Санкт-Петербурзі поселився з «колишнім ад'ютантом генерала від інфантерії Римського-Корсакова» на вулиці Моховій, 138 в будинку Щербакова, неподалік Літнього саду. Будинок надвірного радника Миколи Щербакова — в сучасному Санкт-Петербурзі, це — вулиця Мохова, 26 — другий ліворуч цією самою вулицею від її перехрестя з вулицею Пестеля, якщо нею йти в напрямку Литейного проспекту. У протилежний бік — набережна Фонтанки, міст Пестеля, а за ним праворуч — кінець Літнього саду. Від під'їзду будинку Щербакова до воріт парку йти хвилин п'ять-десять, а якщо за Шевченком «бігти» — то й того менше. Зазначу й таку деталь першої адреси, де мешкав із паном Тарас Шевченко, — Павло Енгельгардт оселився поблизу будинку свого старшого на десять років брата підполковника Василя Енгельгардта, який тоді перебував на службі у головного управителя шляхів сполучення генерала від кавалерії герцога Олександра Вюртемберзького і виконував функції чиновника для особливих доручень, разом з тим залишаючись у військовому відомстві. Це й пояснює, чому Павло оселився саме на Моховій, а не за іншою адресою Санкт-Петербурга.

Зв'язок між Павлом і Василем Енгельгардтами досить тісний — старший брат не тільки допомагав молодшому, а й перебував у постійному контакті з ним, особливо з квітня 1831 року, коли обидва були на службі у головного управителя Шляхів сполучення герцога О. Вюртемберзького.

Відтепер кріпак Тарас Шевченко, окрім прямих обов'язків, мав можливість милуватися красою архітектурних ансамблів, бродити набережною Неви, вулицями та мостами, зведени-

ми й руками українців-каторжан, чути мову різних народів. Доля подарувала йому нагоду прилучитися до прекрасного, вчитися малювати, бути знайомим із найвідомішими майстрами пензля... В листі редактору «Народного чтения» Шевченко писав: «...я в светлые весенние ночи бегал в Летний сад рисовать со статуй, украшающих сие прямолинейное создание Петра... О первых литературных моих опытах скажу только, что они начались в том же Летнем саду в светлые, безлунные ночи» [230].

Тарас у перший рік перебування у столиці виконував не тільки чорнову роботу як козачок, а й, так би мовити, мистецьку: П. Енгельгардт віддавав хлопця розписувати орнаменти у приміщеннях багатіїв, арабески плафонів у палацах. А вже 1832 року Т. Шевченка законтрактовано в науку до майстра петербурзького живописного цеху Василя Григоровича Ширяєва (1795 – р.с.н.), який зобов'язався навчити хлопця «...живописи, как-то: рисовать, писать мифологические и исторические фигуры и фарцорнамент, цветы и разные украшения по стенам и потолку клеевыми и масляными красками». Укладення контракту саме з Ширяєвим не було випадковим – Василь Григорович походив з дворових селян смоленської поміщиці капітанші Г. Огон-Догановської, знайомої родини російського публіциста-народника Олександра Енгельгардта (1832–1893), родича Шевченкового власника. Їхні маєтки на Смоленщині сусідували.

Про ширяєвський епізод життя Тарас згадує так у своїй «Автобіографії»: «В 1832 году в С.-Петербурге, по неотступной его просьбе, помещик законтрактовал его на четыре года разных живописных дел цеховому мастеру, некоему Ширяеву. Ширяев был ретивее всякого дьячка-спартанца. Но, не-

смотря ни на какие стеснения, он в светлые летние ночи бегал в Летний сад рисовать с безобразных неуклюжих статуй. Достойное украшение Петрового сада» [231]. Потім Шевченко переїхав на Загородній проспект, на горище будинку Ширяєва, де прожив понад шість років. Сьогодні на цьому будинку встановлено меморіальну дошку.

Петро Жур, віднайшовши архіви про перебудову Великого театру і на складений у зв'язку з цим контракт на проведення живописних робіт артілью Ширяєва, зважає на згадку про реставраційні роботи головного героя повісті «Художник»: «В воскресенье поутру явился мой приятель. И на спрос мой, почему он не был в Летнем саду, сказал мне, что у них начиналась работа в Большом театре (в то время Кавос переделывал внутренность Большого театра) и что по этой причине он теперь не может посещать Летний сад» [232].

Артіль В. Ширяєва виконує відповідальні розписи будівель. «Он был цеховой мастер живописного и малярного цеха, — писал згодом про Василя Григоровича у повісті «Художник» Т. Шевченко. — Держал постоянно трех, иногда и более замарашек в тиковых халатах под именем учеников и, смотря по надобности, от одного до десяти нанимал, поденно и помесечно, костромских мужичков — маляров и стекольщиков, — следовательно, он был в своем цеху не последний мастер и по искусству, и по капиталу» [233].

Окрім участі в оздобленні архітектурних споруд, Тарас пробує малювати історичні композиції. А деякі з них, можливо, стали підготовчими малюнками і для декоративних розписів, які виконувала артіль Ширяєва. Ці малюнки Шевченка ще, безперечно, позначені впливом класицистичних канонів, притаманних тогочасному образотворчому мистецтву, хоча

сам вибір сюжетів свідчить про інтерес молодого художника до історичної тематики, яка прославляла високі громадські ідеали, патріотизм, захист скривджених і поневолених, про що й свідчать Тарасові роботи — «Смерть Лукреції», «Смерть Віргінії», «Смерть Богдана Хмельницького»

Малювання орнаментів, квітів та прикрас, чого теж мав навчити Ширяєв, мабуть, найуспішніше опанував Шевченко, бо саме Тарас готував рисунки тих «орнаментов и арабесок», якими був розписаний Великий театр у Санкт-Петербурзі. Скажімо, на малюнку аквареліста Василя Садовникова (1800–1879) «Зал Великого театру» видно квіти й орнаменти, якими розписано плафон, стелю над оркестром та ложі театру — ймовірно, їх розмальовував і Т. Шевченко.

Є підстави гадати, що В.Ширяєв брав участь і в оздобленні будинку дружини брата Шевченкового пана — Василя Енгельгардта. Прекрасне оформлення цього приміщення, перебудованого 1829 року архітектором Павлом Жако (1798–1860), зал, розписаний П. Скотті, викликали захват. «Когда это помещение было отстроено и отделано, — писав один із журналів, — весь Петербург сбегался смотреть на это удивительное, тогда несравненное явление. Весь город был полон толками про готическую и китайскую комнаты». Можливо, і квартиру Павла Енгельгардта в будинку Щербакова, і його розкішний кабінет, з іронією згаданий Т. Шевченком у повісті «Художник»: «...все это роскошно, дорого, великолепно, но все это по-японски великолепно» [234], — розписував Тарас з В. Ширяєвим. Очевидно, тоді П. Енгельгардт придивився до Ширяєва, а Василь Григорович — до «підручного козачка» Тараса Шевченка.

Тарас Шевченко, окрім прямих обов'язків, мав можливість милуватися унікальною архітектурою, це місто «було народ-

жене імперською стати столицею» «регулярної держави» Петра I — і стало таки великим, гігантським втіленням європейської правильності, вражаючої, красивої, розкресленої «продуманості», але разом з тим її ж, імперії, азійського бездушшя, холодної нелюдськості. Російські класики, від Пушкіна до Достоевського та Блока, захоплюючись «Північною Пальмірою», дуже тонко відчували цю суперечність. Наші великі співвітчизники, насамперед Шевченко, дивилися на «Петрополіс» — слово, яке іноді вживав Тарас — ясними, гострозорими очима, вільними від п'яного імперського захоплення. І все ж останнє слово — за Шевченком. Його слова звучать як вирок. У поемі «Сон» Павло Полуботок прокладає Петра I:

*«О царю поганий,
Царю проклятий, лукавий,
Астиде неситий!
Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними костями;
Поставив столицю
На їх трупах катованих!» [235]*

Коли читаєш ці рядки, то ясно бачиш: часто повторювана думка про те, що Тарас Шевченко — національний пророк України — аж ніяк не порожня фраза. Перед юним Шевченком поставали неповторні своєю красою архітектурні ансамблі, площі, вулиці, набережні. Водночас виявлялися соціальні контрасти міста: за розкішними декораціями, створеними талантом К.-Б. Растреллі, Дж. Кваренги, К. Россі, — картини народних злигоднів, убогства, безпросвітності.

Середовище «Північної Пальміри», знайомство з відомими людьми Російської імперії не могло не вплинути на куль-

турний і духовний світ юного Тараса Шевченка. Тут доречно нагадати слова англійського політичного діяча, письменника Бенджаміна Дізраелі (1804–1881) із його книги «Історія літературного генія» про те, що: «...геній виховує сам себе, у цьому ми посилаємось на власне свідчення всіх членів цієї великої сім'ї, але це самовиховання проходить не завжди вдало, й багато геніальних людей закінчували свої дні серед руїн власного таланту і з розбитою душею. Багато великих людей половину свого життя витратили на те, щоб надолужити згаяний час або використати в собі сліди поганого виховання» [236].

Вісімнадцятирічний Тарас Шевченко, один із мільйонів українських кріпаків, який приїхав до столиці з почтом ротмістра лейб-гвардії уланського полку Павла Енгельгардта, на позір мав, враховуючи тогочасний суспільний контекст, досить обмежений вибір варіантів поведінки: випадок закинув його в це місто, й максимум того, на що людина з його стартовими можливостями могла розраховувати — стежа живописця середньої руки, який з часом назбирає грошей і купить «відпустку». Тарасові не випадало марити, подібно до Миколи Гоголя, успішною кар'єрою, та й не був він ошелешено-комічним «провінціалом в столиці». Т. Шевченко, звичайно, мріяв, але про дещо інше: ще з дитинства утямив, що «високі посади» не для нього, й батько, відмовляючи йому в праві на спадщину, мав цілковиту рацію: тому, хто шукає «залізних стовпів», майно на правду ні до чого.

Шевченкова доля завжди була більшою за життєпис, точніше, доля виповнювала подієвий ряд біографії соборно надіндивідуальними сенсами: «история моей жизни составляет часть истории моей родины». Драма народу втілюється у драмі Тарасового життя, резонуючи з потаємними дума-

ми юнака, надією на волю. Вочевидь і Шевченкова поява в Санкт-Петербурзі була далеко не випадковою. За О. Пушкіним, у «военной столице» Російської імперії опинився онук нерозкаяного гайдамаки, і то не зі своєї волі, а в статусі ніби «військовополоненого», бо саме в Санкт-Петербурзі імператриця Катерина II підписувала маніфест про знищення Запорозької Січі й віддавала своїм офіцерам і сановникам у рабство вільних козаків як звичайну військову здобич. Нащадки тих, на чийй крові й сльозах будувалися пишні кам'яниці, вустами посланця Тараса вирішили нагадати петербурзькому Вавилону давню притчу про Каїна та Авеля. Євангельський сюжет про малих, які стали великими, й великих, які змаліли, проявлявся у декораціях адміністративного класицизму, руйнуючи сцени з намальованими на них химерами «самодержавця, православ'я й народності».

Шевченкові не доводилося розчаровуватися в Санкт-Петербурзі, від самого початку ні про яку його віру в легітимність імперського панування не могло бути й мови — свою роль у тому відіграло й перебування у «Вільні, городі преславнім», де Тарас бачив і, ймовірно, читав заборонену літературу й чув од Ядвіги гасло польських повстанців «За нашу і вашу свободу». А загалом синтагми родової легенди й пам'ять колективних проклять ефективніше за будь-які зовнішні обставини формували рецептивне поле столиці. Тараса Шевченка з огляду на це вільно назвати типовим сковородинцем, знане його свідчення про те, як він у дитинстві «списував» Сковороду, не варто локалізувати лише в конкретному біографічному епізоді: водночас «списувався» й весь метатекст вітчизняного барокового універсалізму — мілітарно-світоглядної надбудови над майже 200-літньою героїчною авантюрою козацтва.

На підставі вивчених архівних документів назву прізвища молодих художників, у колі яких тогочас перебував Тарас Шевченко, це, зокрема, Івана Трохимовича Хруцького (1806–1870) й Гната Степановича Щедровського (1815–1870). Обидва вихідці з Литви, наприкінці 20-х та на початку 30-х років XVIII століття навчалися у Вільно, також у художника Яна Рустема, згодом мешкали в Санкт-Петербурзі і були, як і Т. Шевченко, «сторонніми учнями Академії мистецтв». Якщо про знайомство Шевченка з ними у Вільно важко судити, то їхні постійні зустрічі й творче спілкування в Санкт-Петербурзькому «Товаристві заохочування художників» не підлягають жодному сумніву. Причому знайомство Тараса Шевченка з Гнатом Щедровським могло відбутися ще 1835 року – коли вперше розглядалися рисунки «стороннього учня» Т. Шевченка, тоді було оцінено й роботу «молодого художника Г.С. Щедровського». В журналі засідань Комітету зазначено, що розглядалися його рисунки «...юнака, хлопчика та жінки» з картини О.Є. Єгорова.

Через Є. Гребінку і К. Брюллова Шевченко увіходить у салони найвищого інтелігентного товариства столиці імперії. Тарас Шевченко приятелював з Карлом Брюлловим, учився в нього, ходив на етюди, цінував як добропорядну творчу особистість. У його пам'яті назавжди закарбувалися спільні з Брюлловим відвідування Ермітажу. «О, якби я міг передати вам хоч соту, хоч тисячну частку того, що я від нього тоді чув! – вигукував Шевченко. – Його слова неможливо перекласти на папір, вони скам'яніють». Кожний похід до Ермітажу перетворювався для Тараса на лекцію з теорії мистецтва. Примусити думати – ось головний постулат методу Брюллова. Улюбленим, найчастіше вживаним словом під час роз-

мов з учнями в нього навіть було характерне «розумієте...». Приблизно те саме відбувалося на щорічних виставках в Академії. За Карлом Брюлловим зазвичай прямував натовп студентів, які «ковтали» його репліки, слухали «з відкритим ротом». Він був влучний в оцінках, відразу розпізнавав талановиту роботу і був нещадний до бездарності. Розмови з учителем про спокій духу й чистоту совісті багато в чому допомогли Шевченкові знайти моральний стрижень, який проніс через творче життя. «Не клопочіться про те, щоб вас хвалили, щоб не принижувати себе у власних очах; ретельно вивчайте свою справу, не жалійте на це своїх зусиль; намагайтеся не здаватися знавцями, а бути ними насправді» — ось головні моральні постулати «Великого Карла». Не багатьом ця наука виявилася по силах, але Шевченко став одним із обраних, хто пішов далі вчителя. Тарасові вдалося це тому, що став послідовником створеного Брюлловим напрямку, який не виник би, якби творець «Помпеї» не зруйнував загату академічних умовностей і не надав би своїм учням інерції руху єдино правильним для вітчизняного мистецтва шляхом. Тарас Шевченко зумів узяти все, що дав йому майстер пензля, і, дотримуючись його заповіту «страждати й любити», вкладав у свої творіння серце й душу.

Переглядаючи списки гостей, запрошених брати участь у товариських та літературно-мистецьких вечорах Санкт-Петербурга, можна ствердити, що молодий художник і поет Тарас Шевченко не тільки був там бажаним гостем, а й користувався атракцією салонів, тобто Тараса сприймала творча знать як «свого». Із збережених списків гостей подаю для прикладу учасників двох таких вечорів. У вечорі 27 квітня 1840 року в домі російського поета й перекладача Олексія

Струговщикова (1808–1878) брали участь такі особи: Петро Басін (1783–1877), професор живопису Академії мистецтв; Віссаріон Белінський (1811–1848), провідний літературний критик; Карл Брюллов і його брат Олександр (1798–1877), професор архітектури Академії мистецтв; Іван Віталі (1794–1855), визначний скульптор; генерал барон Павло Вревський (1805–1855); Михайло Гедеонов (1814–1854), цензор драматичних творів; Михайло Глінка (1804–1857), видатний оперний композитор; Едуард Губер (1814–1847), російський поет і перекладач; Павло Каменський (1810–1875), російський белетрист і цензор; брати Кукольники (українського роду): Нестор (1809–1868), російський поет і драматург, Павло – історик і етнограф (1795–1884); Андрій Лоді (1812–1870), артист-тенор; Микола Маркевич (1804–1860), український поет, етнограф та історик; князь Володимир Одоєвський (1803–1869), російський письменник і теоретик музикознавства; Іван Панаєв (1812–1862), російський фейлетоніст; Микола Рамазанов (1815–1867), російський скульптор; граф Володимир Сологуб (1804–1882), російський письменник; Дмитро Струйський (1806–1856), російський поет і музичний критик; Іван Сосницький (1794–1877), визначний російський актор; граф Федір Толстой (1783–1873), скульптор, віце-президент Академії мистецтв; Сильвестр Щедрін (1791–1850), художник-пейзажист; Яків Яненко (1800–1852), художник-портретист.

А на вечорі українського поета й історика Миколи Маркевича 9 травня 1840 року були, окрім багатьох названих у попередньому списку й Тараса Шевченка, ще й такі учасники: Фадей Булгарін (1785–1859), журналіст, видавець газети «Северная Пчела»; поміщик Григорій Галаган (1819–1888),

етнограф, знайомий Шевченка; Микола Греч (1787–1867), російський філолог і журналіст; Олександр Дрейшток (1818–1869), піаніст і композитор; генерал Іван Корбень (1800 – р.с.н.); Петро Корсаков (1790–1844), перекладач і цензор (пропустив «Кобзаря»); Карл Маєр (1799–1862), піаніст і композитор, учитель Глінки; Олександр Никитенко (1805–1877), професор російської словесності Санкт-Петербурзького університету, мемуарист, редактор «Журнала Министерства народного просвещения» і цензор; Микола Полевой (1796–1846), письменник, історик, журналіст і критик (Тарас Шевченко ілюстрував його «Історію...»); Микола Рігельман (1817–1888), чиновник канцелярії київського генерал-губернатора, товариш Т. Шевченка; Осип Сеньковський (1800–1858), орієнталіст і визначний російський журналіст («Барон Брамбеус»; польського роду), редактор «Библиотеки для чтения»; поміщики Тарновські з Лівобережної України; граф Павло (Том) Толстой, флігель-ад'ютант; граф Олексій Шереметьєв, чиновник Міністерства внутрішніх справ; Карл Штер (1824–1889), німецький гість, музика-скрипаль [237].

Зустріч з Іваном Максимовичем Сошенком (1807–1876) стала для Тараса Шевченка доленосною. Шевченкознавці наводять слова письменника і видавця Єгена Гребінки (1812–1848): «Не було б Сошенка, то не було б і Шевченка» [238].

Як же насправді відбулося це знайомство земляків у Санкт-Петербурзі і чи це було насправді? У дослідників є чимало версій та здогадок... Зважаючи на біографію Сошенка, записану з листів і спогадів художника Михайлом Чалим, уперше зустрілися не в Літньому саду: «Коли я був у „гіпсових головах“ чи то, здається, вже в „фігурах“ (1835–1836), разом зі мною малював брат дружини Ширяєва. Від нього я дізнався, що в

його зятя служить у підмайстрах мій земляк Шевченко, про якого я децю чув ще у Вільшаній, під час перебування в свого першого вчителя, художника Степана Степановича Превлоцького. Я пильно просив родича Ширяєва прислати його до мене на квартиру. Довідавшись про бажання познайомитися із земляком, Тарас другого ж дня, в неділю, розшукав мою квартиру на 4-й лінії й прийшов до мене в такому вигляді: одягнений в засмальцьований тиковий халат, сорочка і штани з грубого полотна заляпані фарбою, босий, розхристаний і без шапки. Він був похмурий і сором'язливий. З першого ж дня нашого з ним знайомства я помітив у нього велике бажання вчитися живопису. Він почав бувати в мене в свята, тому, що в звичайні дні й мені було ніколи, і його хазяїн не відпускав. Під час цих відвідин Тарас уривками розповідав мені деякі епізоди з свого минулого й майже завжди закінчував свої розповіді наріканнями на долю. Мене до глибини душі схвилювала жалюгідна доля юнака, але допомогти йому я був неспроможний. Та й чим міг допомогти його горю я, бідний трудівник-маляр, який працював безперервно заради шматка хліба насущного, без зв'язків, без протекції, без грошей. А врятувати обдарованого хлопця треба, хоч би що там було. В цей час я був добре знайомий з відомим малоросійським письменником Є. Гребінкою. От з ним я насамперед і порадився, як же допомогти нашому землякові. Гребінка щиро поставився до моєї пропозиції, почав часто запрошувати Тараса до себе, давав йому читати книжки, переказував різні відомості. Потім уже я представив Тараса конференц-секретареві Академії мистецтв В.І. Григоровичу з великим проханням визволити його з жалюгідного становища. З Гребінкою Тарас почав іноді бувати у придворного живопис-

ця Венеціанова, який, разом із Григоровичем, познайомив його з В.А. Жуковським» [239]. Шевченко про зустріч із Сошенком занотував і в «Автобіографії». Згадавши про сеанси в Літньому саду, Тарас пише: «В один из этих сеансов познакомился он с художником Иваном Максимовичем Сошенком, с которым и до сих пор в самых искренних братских отношениях. По совету Сошенка он начал пробовать портреты с натуры акварелью» [240].

Зрозуміло, що автобіографія та й повість «Художник» — це не «Журнал», і Шевченко міг переставляти події в часі й просторі, навіть вдаватися до художньої вигадки. Оскільки Т. Шевченко на рукописі своїх нотаток не ставив ніякої назви і, відповідно, не називав їх «Щоденником», то ми вживаємо назву «Журнал» з огляду на те, що у своїх записках художник серед назв «мої записки», «моя памятная книга», «пестрая книга», «прозаическая хроника», «верная хроника», «неизменная хроника» найчастіше називав свої нотатки саме словом «журнал».

Шевченкознавець Петро Жур, віднайшовши архіви про перебудову Петербурзького Великого театру й на складений в зв'язку з цим контракт проведення живописних робіт артілю Ширяєва, доводить — зустріч Сошенка з Шевченком відбулася таки 1836 року. При цьому дослідник зважає на згадку про реставраційні роботи головного героя повісті «Художник» (читай — Шевченка. — Прим. В.Ж.) Великого театру: «В воскресенье поутру явился мой приятель. И на спрос мой, почему он не был в Летнем саду, сказал мне, что у них начиналась работа в Большом театре (в то время Кавос переделывал внутренность Большого театра) и что по этой причине он теперь не может посещать Летний сад» [241].

Окрім розбіжностей щодо місця й обставин побачення земляків (всупереч розповіді Сошенка Чалому), віднаходимо в повісті й інші невідповідності. Наприклад, у повісті «Художник» Шевченків герой розповідає про зустріч у Літньому саду: «Я остановился. Мальчик (потому что это, действительно, был мальчик лет четырнадцати или пятнадцати) оглянулся и начал что-то прятать за пазуху. Я подошел к нему ближе и спросил, что он здесь делает.

— Я ничего не делаю, — отвечал он застенчиво. — Иду на работу, да по дороге в сад зашел. — И, немного помолчав, прибавил: — Я рисовал» [242].

Якщо відштовхуватися від дати, визначеної Петром Журом у книжці «Літо перше», Тарасові тоді виповнилося двадцять два роки. Навряд, щоб двадцятидвохрічного юнака можна сприймати за чотирнадцяти чи п'ятнадцятирічного, адже різниця відчутна. Чи розбіжність між датою зустрічі й віком героя повісті не наводить на думку, що Шевченко об'єднав у повісті різні події, віддалені одна від одної роками? Якщо так, то перший випадок (мабуть, близький до дати появи поета в Санкт-Петербурзі) відбувся в Літньому саду. Другий — знайомство з оповідачем у 1834–1836 роках, на квартирі Сошенка. Щоправда, дослідники, включаючи М. Моренця й П. Жур, не припускали сумніву щодо ідентичності оповідача з «Художника» з постаттю Сошенка, проте йдеться про дві різні, об'єднані в цьому герої художнього твору, особи.

П. Жур у доповіді на Дванадцятій науковій Шевченківській конференції звернув увагу на ще одну розбіжність між повістю й спомином Сошенка. У творі написано, що оповідач під час першого приходу до нього поета жив на верхньому поверсі, бо «сошел вниз», щоб запросити головного героя

(зважай, Тараса Шевченка. — *Прим. В.Ж.*), а, піднімаючись у квартиру, подався «на лестницю». За розповіддю ж Сошенка, він у цей час мешкав на 4-й лінії в будинку Мосягіна, у підвалі чотириповерхового будинку. Проте, звернувши увагу на цю суперечність, Петро Володимирович запевняє: Сошенко, коли писав спомини, ймовірно, забув, де мешкав, — насправді ж квартирував в іншому приміщенні. Більше того, Жур у цій же доповіді, як і в книжці «Шевченківський Петербург» ставить під сумнів об'єктивність розповіді Сошенка у викладі Чалого.

Наполягаючи на обставинах зустрічі, описаній у повісті, тобто на побаченні з Сошенком у Літньому саду, Петро Жур покладається на спогади Петра Гавриловича Лебединцева (1819–1896), надруковані 1882 року журналом «Киевская старина». Петро Гаврилович писав, що, мовляв, Сошенко розповідав про цю зустріч не так, як Чалому, а як викладено в повісті «Художник». Ось цей фрагмент із спогадів: «Про своє перше знайомство з Тарасом Григоровичем Сошенко розповідав мені інакше, ніж сказано у п. Чалого. Влітку, одного місячного петербурзького вечора, прогулюючись у Літньому саду, Сошенко побачив, що якийсь голодранець, у затрапезному пістрьовому халаті, босий і без шапки, копіює олівцем одну із статуй, що прикрашають алеї саду. Помітивши південний тип обличчя, Сошенко захотів глянути на його роботу. Зайшовши ззаду, він побачив, що малюнок досить непоганий; тоді, ляснувши юного художника по плечу, Сошенко спитав: «Звідкіль, земляче?» — «З Вільшаної». — «Як — із Вільшаної? Я сам з Вільшаної», — сказав Сошенко і, зацікавившись земляком, пізнав у цьому халатникові Тараса Шевченка, кріпака Павла Енгельгардта, законтрактованого Ширяєву в найми для фарбування даху та парканів. Досі він про Тараса ні від кого

не чув. Земляцтво, безсумнівний талант Тараса зворушили Сошенка, він вирішив спочатку зібрати про нього відомості, а потім представити професорові, через якого Тарасу Григоровичу дозволено відвідувати приватно Академію мистецтв, а згодом представити В.А. Жуковському, вихователю покійного государя імператора Олександра Миколайовича» [243].

Проте, порівнююючи Сошенкову розповідь в обох варіантах, кожен неупереджений читач віддасть перевагу написаному Чалим. Адже там стільки подробиць, не згаданих ні в повісті, ні в автобіографії Шевченка, до того ж таких, про які Чалий особисто не міг знати, тому сумніву не залишається в автентичності Іванової розповіді. Справді, не міг же Чалий вигадати, скажімо, прізвище Соловйова чи знати родинні стосунки Соловйова й Ширяєва. Натомість, у розповіді Лебединцева не знаходимо нових фактів, що викладено в автобіографії Шевченка й зацитовано в статті Чалого, знаючи, що повість «Художник» надрукована 1887 року. До речі, матеріали були, напевно, прочитані Лебединцевим до опублікування статті (автобіографічний лист до редактора «Народного чтения» побачив світ 1860 року, а стаття Чалого — 1876. — Прим. В.Ж.).

Висновок напрашується сам собою: якщо в частині зустрічі Сошенка з Шевченком маємо не повторення надрукованого, то це, принаймні, літературна ремінісценція. А раз так, то в повісті «Художник» об'єднано дві різночасові події: зустріч юного Тараса з кимось у Літньому саду за кілька років до знайомства з Сошенком, і справжнє знайомство з Іваном у його петербурзькій квартирі. Незаперечно одне: ця зустріч для Шевченка доленосна, вона вплинула на подальший розквіт його таланту як маляра.

Яка ж життєва і творча доля Івана Максимовича Сошенка? Народився 15 червня 1807 року в Богуславі над мальовничою скелястою Россю, що протікала за 40 кілометрів від Кирилівки, тут минули й дитячі роки. Так само, як і Тарасик, слухав оповіді діда Івана про минуле України, що «діялося колись». Як виповнилося вісім років, бабця навчила грамоти, а потім дитину віддали «до дядка в науку». Іван старанно виводив білилами на дошці «польсько-латинські письмена», виявив хист до письма й малювання, читав Псалтир, був сумлінним і працелюбним. «Дяківська наука до того врізалася в пам'ять Івана Максимовича, — розповідав Сошенків біограф Михайло Чалий, — що в 60 років міг проговорити напам'ять спочатку до кінця любий псалом царя Давида».

Дід Сошенка — Кіндрат Соха славився вмілим кожум'якою, мав будинок у Богуславі на Лобунській горі й наділ біля села Туники, в урочищі Кругляк. Кіндрат передав у спадок синові Максиму садибу й майно, зобов'язавши сплатити борги. Максим Кіндратович виконав батькову волю, але, не бажаючи перейти в кріпацьку підлеглість до графині Олександри Василівни Браницької (р.н.н. — р.с.н.; рідної сестри Шевченкового поміщика В.В. Енгельгардта), відмовився від землі й майна, перебрався з родиною до Звенигородки.

На 13-му році життя Івана Сошенка відвезли до Вільшани, де впродовж дев'яти років навчався в художника-іконописця Степана Степановича Превлоцького (р.н.н. — р.с.н.; в різні часи навчав живописця Лапченка Григорія Гнатовича (1801–1879) та Шевченка Тараса Григоровича. — *Прим. В.Ж.*). Бабуся Івана Максимовича на правах родички Превлоцького впросила «взяти до себе хлопця на безкоштовне утримання». Сошенкова «наука» була схожа на Шевченкову: довелося не лише

вчитися малюванню, а й відробляти хліб — пасти телят, топити грубу, прибирати в хаті, носити воду...

У 1828 році, коли Тараса беруть козачком до панського двору у Вільшану, Сошенко залишає Превлоцького й переходить на «малярську ниву» самостійно. Замовлення для Мліївського храму склало Іванові репутацію вправного іконописця, гроші ж віддав батькові для придбання землі в Звенигородці. Більш як півтора року прожив Сошенко в селі Матусів (нині Шполянського району Черкащини), в рідного брата вчителя Олександра Степановича Превлоцького. Потім переїхав до Лебедина працювати над розписом іконостасу для головного престолу чоловічого монастиря.

До Санкт-Петербурга, за словами Михайла Чалого, Сошенко добився «без копійки» — молодий художник шукав роботу. Не відразу відчинилися перед Іваном двері Академії мистецтв — завдяки рекомендаційному листу, поданому конферанс-секретарю, славісту українського походження Віктору Івановичу Григоровичу (1815–1876), за сприяння якого й став студентом «живопису». 30 вересня 1838 року вчена рада Академії мистецтв надала Сошенку звання некласного художника — «...за портрети з натури, писані олійними фарбами», а 22 листопада вручили атестат про закінчення. Студентські неситі роки, північний холодний клімат, фізичне напруження щоденної роботи підірвали й без того слабке Іванове здоров'я, лікарі порадили залишити столицю — його призначили на службу в Ніжинське повітове училище.

Містечко зустріло Сошенка дощами й болотом, погодою, яка не поступалася Петербурзькому осінньому клімату — почалася педагогічна робота вчителя краснопису й малювання з мізерною платнею. Ці роки Іван прожив у скруті; час од

часу виконував випадкові замовлення, лише у вільні хвилини малював краєвиди, жанрові сцени, портрети з натури. У Ніжині він прослужив п'ять з половиною років, тут зустрівся з Шевченком перед другою мандрівкою поета Україною.

У грудні 1845 року Сошенка з Ніжина перевели до Немирівської гімназії, в містечку пробув до 1856 року, окрім офіційної служби, давав приватні уроки. 1847 року Іван одружився з донькою вчителя музики Марцеліною Віргінською. У Національному художньому музеї зберігається «Портрет невідомої» роботи Івана Сошенка — цілком можливо, це портрет дружини, в яку був закоханий до її смерті.

Саме на Немирівський період і припадає Іванове знайомство з Михайлом Чалим, колегою з гімназії. Вони стали друзями, а коли Чалого призначили інспектором 2-ої Київської чоловічої гімназії, запропонував Сошенкові переїхати до Києва — наприкінці листопада 1847 року Іван наважився, оселившись з родиною у чиновника 14 класу Івана Івановича Житницького на Козиному болоті (саме у нього на квартирі, тепер будинок № 8-а по провулку Т. Шевченка, 1846 року проживав і Тарас Григорович. — *Прим. В.Ж.*). Житницький був зятем художника Степана Превлоцького, який мешкав у Вільшані — маєтку П. Енгельгардта, неподалік Кирилівки, був першим учителем І. Сошенка, а 1828 року — й Тараса. Напевно, з Превлоцьким Житницький познайомився, коли перебував у Корсуні. Але чи був Степан його зятем, як твердить Чалий? Якби це було так, то Житницький мав би одружився з дочкою Превлоцького. Але відомо, що дружиною Житницького була Ольга Олександрівна, а не Степанівна, й, вірогідніше, що це донька брата Превлоцького — Олександра Степановича. Таким чином

виходить, що Житницький — зять брата С.С. Превлоцького. За свідченням того ж Чалого, цей родич вільшанського художника на початку 30-х років мешкав у Матусові, поблизу Шполи, у нього й квартирував Сошенко.

Київський період в біографії Івана Сошенка цікавий тим, що влітку 1859 року він зустрівся в «золотоглавому, садами повитому» місті з Т. Шевченком — це їх остання зустріч перед від'їздом Тараса до Санкт-Петербурга. Поет знімав квартиру в ті серпневі дні на київській околиці, Пріорці, й охоче бував у «старого друга Сохи», що мешкав у парафіяльному будинку Стрітенської церкви на Сінній (нині Львівській) площі. Священиком храму був тесть Михайла Чалого, отець Василь (Панов), за протекцією якого Іван розписував церкву.

На квартирі Сошенка й відбулося знайомство Шевченка з біографом Чалим, про яку Михайло згадував так: «Перша моя зустріч з ним відбулася у нашого спільного приятеля Івана Максимовича Сошенка. Це було в Успенський піст, друзів я застав за сніданком, який у зв'язку з постом був доволі скудним... У руках обох приятелів було по половині солоного платаного судака, яким вони ласовали без допомоги ножа» [244].

Зберігся будинок Києвоподільського повітового училища на вулиці Костянтинівській, 9/6, де через місяць після від'їзду Шевченка, восени 1859 року відкрито першу в Російській імперії недільну школу. Серед діячів на ниві народної освіти поряд з іменами Миколи Пирогова, Тараса Шевченка, Михайла й Надії Чалих не останнє місце займає й освітянська діяльність Івана Сошенка.

Коли про приїзд автора «Кобзаря» дізналися студенти університету св. Володимира, почали шукати, де міг бувати Коб-

зар, щоб зустрітися з поетом, і знаходили в товаристві Сошенка, Чалого й О.Ф. Сенчило-Стефановського. Друзі гуляли містом, мандрували аж до околиць, відпочивали на Оболоні, варили юшку на березі Дніпра — Іван Сошенко був зятим рибалкою. У прощальний вечір, який влаштували Шевченкові на квартирі І.Д. Юскевича-Красковського, під час душевних розмов Іван Максимович не здогадувався, що бачить Тараса востаннє. Сошенко пережив Шевченка на 15 років; зустрічав у травні 1861 року його домовину в Києві. Був присутній на прощальній панахиді в церкві Різдва Христового на Подолі. Разом із Михайлом Чалим супроводжував прах Кобзаря в останню путь пароплавом «Кременчуть» до Чернечої гори...

Двадцять останніх років Сошенко прожив у Києві. Скромний учитель малювання, сивий і худенький, з добрим поглядом ясних очей — таким запам'ятався знайомим. «Людина безмежної доброти» — так характеризує його приятель Михайло Чалий.

Якщо роботи учнів Івана Максимовича можна побачити в музеях Санкт-Петербурга, Москви, Києва, творів Сошенка збереглося мало, зокрема: «Продаж сіна на Дніпрі», «Хлопчики-рибалки», «Портрет бабусі Чалого», «Портрет дружини», «Пейзаж», жанрові сценки, окремі начерки академічного періоду. Він малював й ікони — роботи зникли разом із храмами, які розписував.

У середині липня 1876 року сімдесятилітній Сошенко надумав відвідати Богуслав. Дістався пароплавом Черкас, найняв візника, який поїхав поштовим трактом повз села Дибенці і Розкопанці, західніше Богуслава, проте в районі Дибенецького лісу розпочалася негода. Від дощу Іван промок, йому стало зле, й хворого поклали до Корсунської лікарні — він

підхопив запалення легенів. Недужого відвідав Варфоломій Шевченко. Місцеві ескулапи намагалися поставити земляка на ноги, але не мали ліків, та й умови були неважні. Із Києва поспішав виконувач обов'язків директора гімназії, де вчителював Сошенко, Онисим Іванович Пасецький, аби забрати хворого «до кращих лікарів», але не встиг — Івана Максимовича не стало...

...Через 180 років після зустрічі Тараса Шевченка з Іваном Сошенком автор цих рядків здійснив подорож до останнього місця спочинку Івана Максимовича. Серед розкішних лісів, де Рось стрімко тече між скелястими берегами, розкинувся райцентр Богуслав, до якого від Києва 125 кілометрів. Містечко веде початок від княжих часів, це Ярослав Мудрий 1032 року, укріплюючи кордони своїх володінь, заснував місто й нарік Богуславом — Богу слава! А в літописі 1195 року укріплення, ще тоді Богуславль, згадується нарівні з Каневом і Корсунем як одне із найсильніших південних форпостів Київської Русі. Ця земля народила чимало героїв-визволителів — скажімо, наказного гетьмана Самійла Самуся (середина XVII ст. — бл. 1713; нині на території Богуславського краєзнавчого музею стоїть пам'ятний знак борцям за возз'єднання Правобережної та Лівобережної України) був полковником, наказним гетьманом, керівником визвольного руху на Правобережній Україні. Відоме ім'я й керівника гайдамацького повстання Максима Залізняка (1740–1768) — ушавленого запорожця, одного з керівників Коліївщини. Богуславщина здавна була центром народних промислів — тут жили й працювали талановиті гончарі, ткалі, вишивальниці, ложкарі, килимарі — недарма ж тут вирували ярмарки. Та й козацькі чайки виготовляли в

цьому краї, багатому на соснові ліси, про що свідчить назва села неподалік Богуслава — Чайки.

Перший раз Богуслав Тарасик відвідав у серпні 1822 року, коли виповнилося вісім років, і батько, вирушаючи до містечка продавати сливи, взяв і сина. На ярмарку дитинча вперше побачило скупчення людей, почуло кобзаря й потім, дорослим, Тарас згадував: «То була перша моя зустріч з великим містом, церквами й різним-різним людом, що зібрався на величезну торговицю. А ще дивувався я баржі, на якій ми, сидячи з батьком на возі, переправлялись на другу сторону Росії».

У грудні 1822 року мачуха віддала Тараса в найми до кирилівського попа Григорія Івановича Кошиця (1797 — р.с.н.). У священика був син Ясь, який навчався в Богуславському духовному училищі. Шевченко виконував обов'язки кучера й щопонеділка возив поповича на навчання, а щосуботи забирав назад до Кирилівки.

...Добираюся Богуслава, аби побачити землю, яка народила талановитого «ангела», пройти його останнім шляхом, відвідати музей його імені. Прізвище «Сошенко» з його роду було тільки в Івана Максимовича; художник «облагодився», додавши до прізвища «енко» в Санкт-Петербурзі, насправді ж він од діда й батька — Соха. Загадкова історія з Богуславським музеєм Сошенка, який відкрився 15 грудня 1973 року: що це будинок Максима Сохи, батька Івана Максимовича, краєзнавці виявили навесні 1954 року. Тут мешкала родина Івана Юхимовича Николенка, історика, автора книжки «Наш край Богуславщина». Навесні він у хаті робив ремонт і в ніші стіни знайшов чорну теку з документами, які підтвержували, що «Богуславський будинок належав Максимові Сохі, хата була продана Свято-Троїць-

кій церкві, землю за Лобупською горою в урочищі Круглик забрала графиня Браницька».

Тепер у хаті Николенка — музей Івана Сошенка: експозиція розміщена в трьох кімнатах; у першій експонуються матеріали, що розповідають про Іванове дитинство — родина Максима Сохи була багатодітна: Іван, старший син, про що свідчить метричний запис у Покровській церкві, народився 2 червня 1807 року. Є ще й титульна сторінка метричної книжки Богуславського повіту за 1807 рік. Окрема експозиція — перебування Сошенка в Санкт-Петербурзі, навчання в Академії мистецтв (1832–1838). В експозиції — копія Іванової заяви правлінню Академії про «надання звання художника з історичного живопису» (16 вересня 1838 року). Експонується й атестат «вільного некласного художника», виданий 22 листопада 1838 року. У будинку-музеї представлена й фоторепродукції ескізів і малюнків Сошенка — «Портрет у Кумі» (Італія), «Форум Юлія в стародавньому Римі», «Битва Александра Македонського з Дарієм». Є тут і репродукції ікон, які він малював для храмів Різдва Христового в Тульчині, Успіння Богородиці (з постатями на повен зріст) на замовлення ігумені Немирівського монастиря — за живописне зображення Ісуса Христа художнику подарували будинок. Виставлені в музеї й картини: «Хлопчик-рибалки», «Продаж сіна на Дніпрі» та портрети історичних діячів — Хмельницького, Мазепи, Гонти. Впорядкована експозиція кімнати, де представлено матеріали про зустріч Сошенка з Шевченком, фотосвітлина, речі того часу, зшитки...

Минули роки, поховання «світлого Тарасового ангела» відвідала Ліна Костенко. Її вірш «Пам'ятник І.М. Сошенку» — мовчазна розмова з нащадками, наше ставлення до могил Великих українців:

*«От і стоїть надгробок
непримітний.
Уже тут сквер, давно вже
ні хреста.
Чи і в житті ти був такий
самітній,
Як ця твоя посмертна самота?
Ти в цей асфальт печально
так вклонився,
Де твій народ? То в черзі,
то в юрбі,
А хтось постояв, хтось
і поклонився
Оце і є наш пам'ятник тобі?» [245]*

...Повернімося до Тараса Шевченка, його нестримного бажання «полинуту в Україну». 2 березня 1840 року Тарас пише з Санкт-Петербурга старшому братові Микиті: «Може, я літом приїду побачиться, коли матиму час» [246]. Туга за рідним краєм така неймовірна, що художник не тільки словами її передає родичеві — «...так нехай же я хоч через папір почую рідне слово, нехай хоч раз поплачу веселими сльозами». На клаптику-листі Тарас малює автопортрети — нехай рідні бачать сумну постать, яка рветься до батьківського порога, просить свояка писати «не по-московському, а по нашому», бо українське слово «заспокоює». Отже, Тарасові, як творчій натурі, вкрай треба було нових вражень, зміни середовища, й Шевченко збирається в Україну.

...На шевченківській мапі Санкт-Петербурга позначено й Академію мистецтв, де митець «...посещал классы и вскоре сделался одним из любимых учеников — товарищей Карла

Брюллова... Совершился быстрый переход с чердака мужика-маляра Ширяева в великолепную мастерскую величайшего живописца нашего века». В Академії Тарас Григорович і мешкав, туди ж повернувся після заслання. У своєму «Журналі», писаному в засланні, Шевченко занотує: «Видел во сне Академию художеств» [247].

У Санкт-Петербурзі Т. Шевченко виступає і як ілюстратор книжкових видань. У його зверненні до графіки, зокрема до книжкової ілюстрації, є глибокий смисл: художник прагне до популяризації образотворчого мистецтва, наближення його до широкого глядача, до народу. І саме тому Шевченка цікавлять найбільш масові й дієві засоби поширення творів мистецтва: він збирався зайнятися літографією, коли звернувся до Київського університету з проханням призначити його на посаду викладача малювання; був одним з небагатьох художників, які опанували нову на той час техніку репродукування — гальванокаустіку, та одним з найвидатніших офортистів свого часу. Багато уваги приділяв Тарас Шевченко і роботі в галузі книжкової ілюстрації.

До малюнків на літературні теми Шевченко звертається уже в перші роки навчання в Академії мистецтв. Частина з них є графічним відтворенням образів, які зустрічаються в його поетичній творчості: «Утоплена», «Слепая» та ін. Але не всі малюнки на теми тогочасної літератури було виконано для певного видання. Тарасові малюнки «Марія» (1840), «Зустріч Тараса Бульби з синами» (1842), «Панна сотниківна» (1842), «Допит полонених» (1842) зроблено без наміру опублікувати їх в якійсь певній книзі і тому вони позбавлені тієї специфіки, якою відзначаються книжкові ілюстрації в повному розумінні цього слова.

Якщо не брати до уваги малюнків на теми власних творів, то найбільш раннім малюнком Шевченка на літературну тему є акварель «Марія» — ілюстрація до поеми О.С. Пушкіна «Полтава». Ця робота відзначається особливою викінченістю. За характером малюнка, композицією та колоритом це ще твір брюлловської манери. Акварель «Марія» заслуговує на особливу увагу тому, що за художніми якостями була однією з кращих робіт на пушкінські теми. Над малюнками на літературні теми Шевченко працював з великою уважністю і старанністю, до кожного з них робив ескізи, етюди, начерки. Ряд таких підготовчих матеріалів, а також відомості з листування дають можливість встановити, що Тарас Шевченко ще в 1842 році виконав, як він сам її назвав, «картину» на літературну тему «Панна сотниківна» за однойменним оповіданням письменника Григорія Федоровича Квітки-Основ'яненка (1778–1843), в якому подано образ доброї і чесної сільської дівчини, яка покінчила життя самогубством, щоб уникнути безчестя від панича-юнкера. В листі до Шевченка від 23 жовтня 1840 року Квітка-Основ'яненко писав: «Щоб-то якби ви мою панну сотниківну та розказали по-своєму своїми віршами: тоді б вона була дуже гарно розказана, і яка була добра, і як постраждала. Та ще б і змалювали її портрет» [248].

Картина «Панна сотниківна» не збереглася, але олівцевий ескіз до неї в літературі здебільшого називають ілюстрацією до оповідання «Панна сотниківна». Про те, що картина була виконана не олівцем, а фарбами (аквареллю чи олією), Тарас Шевченко вказує у листі до Квітки-Основ'яненка від 8 грудня 1841 року: «Малюю Вашу панну Сотниківну, хотів кінчить до Різдва, та й не знаю, бо тут тепер ні день, ні ніч, так чорт зна що. Прокинешся рано, тільки що заходишся малювать, дивишся, вже й ніч.

Отаке-то лихо. Тільки пензлі миєш, більш нічого» [249]. Серед малюнків Шевченка є детально опрацьовані олівцем етюди рукавів сорочки для панни сотниківни, такою ж мірою, як і етюди рукавів сорочки до картини «Катерина» (1842), причому виконані на тому ж самому аркуші. Для олівцевого ж малюнка такі викінчені етюди, безперечно, не були потрібні. Отже, Шевченко працював над картиною «Панна сотниківна», яка за масштабами, можливо, була близька до картини «Катерина», а даний малюнок був ескізом до неї; другий, менш опрацьований ескіз, є в альбомі Шевченка 1839–1843 років.

Тарас Шевченко 18 листопада 1842 року в листі до харківського викладача фізики, товариша Пилипа Миколайовича Корольова (1821–1894) писав: «Скажіть Грицькові, що я змалював його панну Сотниківну, і може на цім тижні пошлю йому» [250].

Унікальна створена Тарасом й ілюстрація – малюнок «Католицький чернець» – до оповідання літературознавця Миколи Надеждіна (1804–1856) «Сила воли». Гравюру з нього (на сталі) вміщено в збірнику «Сто русских литераторов», виданому 1841 року книговидавцем Олександром Смірдіним (1795–1857). Також Шевченко виконав ілюстрації до збірника «Наши, списанные с натуры русскими», книжок «История князя Италийского графа Суворова-Рымникского генералиссимуса российских войск» і «Русские полководцы». Шевченковими оригіналами-малюнками користувалися кращі гравери російської столиці, Парижа, Лондона. Тогочасна петербурзька критика високо поцінювала працю Шевченка-ілюстратора. Тарасів фронтиспис «Портрет Суворова», мною, як автором, використано для роману-хроніки «Восставшие против императора», бо фельдмаршал був хрещеним

батьком декабриста Олександра Поджіо (1798–1873) – Суворов приїздив до хлопця в Миколаїв із Одеси, де 1810 року на Андріївському бастионі стояв його командний пункт.

Поява імені молодого Шевченка на титульній сторінці петербурзького альманаху «Наші...» була і великою честю, і визнанням рівня майстерності, і показником ролі, яку відводив землякові Олександр Башуцький у своїх планах розгортання підготовки і випуску «Наших». А залучив до однієї справи талановитого видавця і журналіста з талановитим поетом і художником не хто інший, як сам Григорій Квітка-Основ'яненко. У листі до Тараса Шевченка ще в березні 1841 року він повідомляв, що Олександр Павлович Башуцький друкує дуже мудру книжку. Вказував на те, що там будуть різні народи: і школярі, і купці, і ковалі, і усякі: «Я списав нашого знахаря. І як треба до нього картинки, то я ваших вирізав та й послав йому, бо на виду він настояще так дивиться, як треба знахарю, що обдурює народ і мошеннича, та й вона дивиться на нього теж лукаво. Припадають вони обидва до моєї казки, тільки не знаю, щоб хто йому обділав як треба їх по-нашому, так я і указав на вас, і прохав його сеє письмо відослати до вас. Коли проситиме вас об сім, то, будьте ласкаві, учешіть наших так, щоб пальці знати було, щоб наші на славу пішли; як знаєте, так з ним і сконпонуйте, бо й він також штука на усяке діло». Нарис «Знахар» вийшов шостим і складав тринадцятий випуск «Наших...», який виявився передостаннім. Можливо, через цю нереалізованою виявилася повноцінна участь Т.Г. Шевченка в колективній праці «Наших...». Титульній же ілюстрації до «Знахаря» через багато років судилося стати ілюстрацією до повісті Г.П. Данилевського «Хуторянские друзья», де вона мала вже підпис «Чумак Омелько Брус».

Становлення майстерності Шевченка-ілюстратора пов'язано з його участю у видавничих проектах російського письменника, драматурга, літературного й театрального критика Миколи Олексійовича Полевого (1796–1846). У грудні 1842 року окремими випусками з друкарні «Journal de St.-Petersbourg» почала виходити багатоілюстрована праця «История князя Италийского, графа Суворова Рымникского, генералиссимуса российских войск. Сочинение Н.А. Полевого»; остаточний варіант книжки з'явився 1843 року й мав 336 сторінок. Роботу над ілюстраціями Шевченко розпочав наприкінці 1841 року, і не зайве нагадати, що саме тоді видавець В.С. Семененко-Крамаревський готував випуск перекладу «Історії Наполеона» Лорана де Лардена з півтисячею малюнків О. Верне. Первісна назва «Історія Суворова» вказувала на основний задум — створити життєпис російських полководців і діячів. Одночасно Семененко-Крамаревський шукав шляхів здешевлення виготовлення форм друку, навіть видав переклад книги Ф. фон Кобелла «Гальванографія» на цю тему. І симптоматично, що допомагав в оформленні видання Тарас Шевченко, який став першим українським ілюстратором художньої гальванографюри «Король Лір».

До кращих книжкових ілюстрацій Тараса Шевченка належать: «Суворов куштує солдатську їжу», «Прощання з солдатами у Тульчині», «Гра з селянськими дітьми в бабки», «Суворов б'є у дзвони», «У татарському наметі», «Суворов на варті і Імператриця», «Імператор Станіслав і Імператриця в Каневі», «Суворов у Катерини Другої». Інколи його сюжети немовби перегукуються, як-от: «Хворий Суворов у Потьомкіна» і «Смерть Потьомкіна в степу». Елементами екзотичності позначено рисунки «Суворов у кримського хана», «Суворов

на бенкеті в ногайської знаті», «Суворов дарує Муса-бею куплену ним красуню полонянку».

Знову ж таки перекликаються й поза текстом сюжет арешту Пугачова й сцена, в якій О. Суворов наказує посадити Пугачова в металеву клітку на колесах для перевезення до Москви. Образ ватажка в обох Шевченкових композиціях вирішений митцем як особистості, не скореної трагічними обставинами, як представника «нескореного народу». В атмосферу артистичного ательє вводить читача й ілюстрація «Художник Міллер портретує Суворова для Дрезденської галереї», і камерні сюжети: «Суворов приймає депутатів Варшави» та «Бал у Кракові».

Гравірування більшості ілюстрацій до «Історії Суворова» здійснювалося паризькою фірмою «Андрю, Бест і Лелюар», а також петербурзькими граверами Густавом Дерікером (1818–1874) і Лавієлем. За твердженням дослідника Олега Сидорова, «...начерки Т. Шевченка огрублені й спотворені французькими — паризькими граверами» [251]. Зіставлення відбитків з підготовчими матеріалами в альбомі 1839–1843 років (на превеликий жаль, видавничі оригінали книги М. Полевого не збереглися. — *Прим. В.Ж.*) показує, що вони наближено передають мистецьку роботу автора. Шевченко вдався до виконання малюнка пером, не знаючи можливостей конкретного гравера, якому доручено різьблення й подальших технологічних можливостей поліграфічної форми. Через це більшість виконаних Тарасом робіт світліші за тональністю, ніж дереворити, підготовлені за рисунками досвідчених ілюстраторів — С. Коцебу (1815–1889) й Рудольфа Жуковського (1814–1886).

Книга М. Полевого перевидавалася в імперії у 1858, 1890, 1893, 1897, 1900 та 1904 роках російською і в 1850 та

1852 роках — німецькою мовами. Ще до виходу книжки видавці одержали заявки на її політипажі від книгопродавців Франції, Італії й Пруссії, розпочалася робота над перекладами тексту. Наступною книжкою М. Полевого, в ілюструванні якої також узяв участь Тарас Григорович, стала праця «Русские полководцы, или жизнь и подвиги российских полководцев, от времен императора Петра Великого до царствования императора Николая I» (1845).

Для цього видання Шевченко підготував оригінали дванадцяти портретів, зокрема Петра I, О.Д. Меншикова, Б.П. Шереметьєва, Б.К. Міниха, П.О. Румянцева, Г.О. Потьомкіна, О.В. Суворова, М.І. Кутузова, М.Б. Барклая-де-Толлі, П.Х. Вітгенштейна, І.І. Дибича, І.Ф. Паскевича. Гравюри на сталі замовляли в Англії. Видавничих оригіналів малюнків Шевченка не знайдено, але, на думку книгознавців, гравер Дж.Г. Робінсон, репродукуючи Тарасові ілюстрації: «...пригладив, облагородив, знищив усю життєвість рисунків Шевченка». Участь молодого Шевченка в оформленні книжкової й журнальної продукції дала йому змогу набути досвіду роботи зображальної публіцистики в столичних виданнях, підготуватися до здійснення власного масштабного задуму офортного альбому «Живописна Україна».

Перші пошуки народної теми спостерігаються в таких Шевченкових малюнках: «Циганка-ворожка», «Хлопчик з собакою в лісі»; автоілюстраціях: «Сліпа з дочкою», «Невольник» (два малюнки); ілюстраціях до літературних творів: «Тарас Бульба з синами» (Гоголя), «Знахар» (Квітка), і, особливо, в картині «Катерина». Робота приваблює, насамперед, сюжетною глибоко гуманістичною ідеєю: Катерина символічно зберігає зв'язок митця з рідною землею. В листі до Григорія

Тарновського 25 січня 1843 року Тарас Григорович так передає художній задум: «Я намалював Катерину в той час, як вона попрошалася з своїм москаликом і вертається в село, у царині під куренем дідусь сидить, ложечки собі струже й сумно дивиться на Катерину, а вона, сердешна, тільки не плаче та підіймає передню червону запашчину, бо вже, знаєте, трошки тее... А москаль дере собі за своїми, тільки курява ляга — собачка ще поганенька доганя його та нібито гавкає. По однім боці могила, на могилі вітряк, а там уже степ тільки мріє. Отака моя картина» [252].

...Тільки після повернення із заслання Тарас Григорович 16 квітня 1859 року подав до Ради Академії мистецтв заяву з проханням ознайомитися з програмою для одержання звання академіка з гравюри, запропонував на розгляд кілька робіт. У своєму зверненні Шевченко писав: «Получив звание художника в 1844 году, с того времени я постоянно занимаюсь гравированием на меди. Представляю на благоусмотрение Совета две гравюры моей работы: одну с картины Рембрандта, изображающую притчу о виноградаре и делателях, другую с картины Соколова «Приятели» [253]. «Рада Академії мистецтв ухвалила «Визнати призначеним в академіки й задати програму на звання академіка гравірування на міді» [254].

Тарас Шевченко напружено працював і до осені 1860-го закінчив усі роботи за програмою. «На розгляд Ради академії він представив офорт-акватинту «Вірсавія» за оригіналом свого колишнього вчителя К. Брюллова та автопортрет. У вересні — жовтні 1860 року вони разом з іншими творами Шевченка експонувалися на річній академічній виставці (в Петербурзі. — Прим. В.Ж.) і здобули високу оцінку глядачів та критики» [255]. «2.IX.1860 року Рада Академії мистецтв надала йому звання академіка з гравірування» [256]. У дипломі зазначалося:

«С.-Петербургская императорская Академия художеств за искусство и познания в гравировальном искусстве признает и почитает художника Тараса Шевченко своим академическим, с правами и преимуществами, в установлениях Академии предписаниями. Дан в С.-Петербурге за подписанием президента и с приложением печати 1860 года октября 31 дня» [257].

...Що ж нині нагадує в Санкт-Петербурзі про перебування в місті українського пророка? Товариство імені Тараса Шевченка з любов'ю уклало «шевченківську» мапу «Північної Пальміри», де вказано місця, пов'язані з життям і творчістю Кобзаря. Зробимо й ми невеликий хронологічний тур, й уявімо, що йдемо за Тарасом Шевченком... Окрім вулиці Мохової та Літнього саду, в Анічковому палаці на Невському проспекті в царському сімействі відбулася лотерея-розіграш портрета Василя Жуковського, спеціально написаного Карлом Брюлловим заради викупу поета із кріпосної неволі. На виручені 2500 рублів асигнаціями була куплена свобода Тараса Шевченка (1838 рік, 22 квітня). У цей час художник мешкав на 4-й лінії Василівського острова; там Тарас Григорович написав поему «Катерина» (1838–1839).

Одночасно з навчанням в Академії мистецтв Тарас Шевченко слухав лекції у Санкт-Петербурзькому університеті — на тій самій набережній Неви Василівського острова. Він став людиною різнобічно освіченою, зосібна був тонким знавцем і цінителем західного мистецтва — живопису, музики.

В Аптекарському провулку Санкт-Петербурга колись розміщувалася редакція українського часопису «Основа», де друкувалися перші вірші Тараса Шевченка, а на 5-й лінії Василівського острова в домі Костюрина в 1840–1844 роках Тарас Григорович написав поеми «Гайдамаки», «Сліпа», «Гамалія»,

«Сон». Тут встановлено меморіальну дошку. Перша Шевченкова книга «Кобзар» надрукована 1840 року в друкарні Фішера на Італійській вулиці. Було тоді Тарасові Шевченку 26 років.

Ще одне доленосне Санкт-Петербурзьке Шевченкове місце — 1847 року перед відправкою у солдати і засланням художника тримали у попередньому ув'язненні Третього відділення на Фонтанці. Тут Тарас Григорович написав цикл «В Каземате. Моим соузникам посвящаю». На півночі Василівського острова, на Смоленському цвинтарі знаходиться місце першої — до перепоховання поета «на Вкраїні милій» — могили Тараса Шевченка (1861). 1989 року тут встановлено пам'ятний знак — великий камінь. Недалеко від Смоленського православного кладовища є вулиця, названа ім'ям українського поета. А в приміщенні училища на вулиці Гороховій у 1898 році відбулося перше зібрання Петербурзького українського товариства імені Тараса Шевченка.

У 20-ті роки ХХ століття за проектом латвійського скульптора Яніса Тільберга (1880—1972) поряд із сучасною станцією метро «Горьковская» встановлено перший Санкт-Петербурзький монумент Т. Шевченку з написом: «Великому українському поету-крест'янину (1814—1861) великий руский народ». Пам'ятник було виконано в гіпсі; він швидко зруйнувався і демонтований.

У 2000 році на Каменеостровському проспекті Петроградської сторони встановлено новий монумент Тарасу Григоровичу Шевченку в бронзі. Це подарунок автора — скульптора Леоніда Молодожанина, громадянина Канади. На його відкритті були присутні український і російський президенти.

**Дерева,
оповиті
піснями,
легендами
й народною
славою**

*«Сновигаю по цьому чортовому болоту
та згадую нашу Україну».*

Тарас Шевченко

*«Шевченко зумів в житті Вітчизни від-
найти загальнолюдські мотиви, які роблять
поета зрозумілим і дорогим для кожного,
незалежно від його національності... Кожна
нація вважала б за найбільшу для себе честь
назвати такого поета своїм».*

Віктор Острогорський

*«Тарас Шевченко — не тільки геній сам
собою, не тільки просто геній. Одночасно в
ньому втілено поетичний геній українсько-
го народу».*

Карл Еміль Француз

Шевченкові двадцять дев'ять років, він уже вільний, не кріпак. Доля розпорядилася так, що Тарас, який понад усе любив батьківщину, майже половину життя перебував за її межами. До речі, Шевченко визначає батьківщину у «Журналі» трьома назвами: «Малороссия», «Украина», «родина». Він щиро ділиться враженнями від зустрічі з батьківщиною в «Автобіографії»: «...после долгой и тяжелой разлуки увидел он свою прекрасную родину». Книга П. Куліша «Записки о Южной Руси» нагадала йому його «прекрасную бедную Украину». «Передо мной красовалась моя прекрасная, моя бедная Украина во всей непорочной меланхолической красоте своей», — пише Шевченко, згадуючи петербурзький період свого життя. Таким чином, усі три назви рідного краю у журнальних нотатках — «Малороссия», «Украина» та «родина» — уособлюють Шевченком розуміння поняття «батьківщина».

...Початок 1843 року видався теплим: ранішнє сонце хоч іще холодне, але від теплих променів помітно танув сніг, лід тріщав на Неві й масово гайвороння здіймало галас у Літньому саду. Багато подій прошуміло в житті художника за чотирнадцять бездомних літ, які провів на чужині. Із «тикової куртки мацапури» Тарас перенісся на крилах музи до світлих залів Академії мистецтв. Був викуплений на волю. Став малярем і портретистом. Дав світові «Кобзаря». Але все

більше «тягнуло» додому, в Україну, почав збиратися. Та зненацька сталося лихо: під час подорожі восени 1842 року до «Шведчини й Датчини», як писав: «Так занедужав, що ледве привезли в Ревель, там трошки очуняв». У листі до викладача 2-ї Харківської гімназії Пилипа Миколайовича Корольова (1821–1894) 18 листопада (до речі, діда конструктора Сергія Корольова), сповнений відчаю безнадії, сповідується: «Молю тільки бога милосердного, щоб поміг мені весни діждати, щоб хоч умерти на Україні» [258]. На рік довелося відкласти мрію — лікувався, приходив до тями, збирав кошти.

Нарешті 25 січня 1843 року на пропозицію відвідати качанівську садибу Тарновських і виконати замовлення — намалювати «Катерину», митець відповідає Григорію Степановичу (1788–1853): «Ох, якби-то мені можна було приїхати до солов'я, весело б було, та не знаю, спіткали мене прокляті кацапи так, що не знаю, як і випручаться. Та вже ж як-небудь вирвусь хоч після великодня і прямисінько до вас, а потім уже даліше» [259].

Тарас Шевченко усім серцем рвався додому, звідки його силоміць вивезли ще хлопчаком. Але де взяти необхідні кошти? Тому пішов на відчайдушний крок — продає право на друкування «Кобзаря» й «Гайдамаків» книговидавцю Івану Лисенкову. Виручені 1500 срібних карбованців і мали бути використані для поїздки. На той час Качанівка не була знаним населеним пунктом. Силами кріпаків тут споруджено за проектом італійського архітектора Вартоломея Растреллі (1700–1771) палац, облаштовано бібліотеку й картинну галерею, над озером насаджено парк. У різні часи в маєтку побували: М. Гоголь, С. Гулак-Артемівський, М. Максимович, М. Маркевич, В. Штернберг, В. Забіла, М. Костомаров, Л. Жемчужников. А російський композитор Михайло Іванович Глін-

ка (1804–1857) писав тут оперу «Руслан і Людмила», поклав на музику поезії Віктора Миколайовича Забіли (1808–1869) «Не щебечи, соловейку» та «Гуде вітер вельми в полі».

З Григорієм Тарновським Шевченка познайомив у Санкт-Петербурзі живописець-пейзажист Василь Іванович Штернберг (1818–1845) – поміщик мав у столиці двоповерховий будинок, куди приїздив із дружиною на зиму. «Я рідко там буваю, – розповідав поет від імені автора у повісті «Художник» свої враження від оточення Тарновського, – і то, власне, заради Штернберга. Не до душі мені цей поблажливий тон і підле підлабузництво його неотесаних гостей» [260].

Коли Тарас Шевченко вперше виїхав до України, з ким і якою дорогою – про це існують версії, часто суперечливі. Скажімо, шевченкознавець Павло Іванович Зайцев (1886–1965) у монографії «Життя Тараса Шевченка», наприклад, пише: «Коли саме вибрався Шевченко з Петербургу – невідомо, але, мабуть, не раніше як у травні. Їхав просто на Чернігівщину до Качанівки, до Гр. Тарновського» [261]. Літературознавець Іван Дзюба конкретизує, що із Санкт-Петербурга: «...виїхав Шевченко 19 травня разом з Євгеном Гребінкою та його сестрою Людмилою» [262]. Петро Жур у книжці «Літо перше», в сцені зустрічі в Ніжині Івана Кульжинського (1803–1884) і Євгена Гребінки та коментарях нічого нового не повідомляє: «Шевченко й Гребінка вирушили на Україну Білоруським трактом. І не самі. З ними їхала сестра Гребінки Людмила, яка вчилася в Олександрівському училищі Виховного товариства шляхетних панянок у Смольному» [263]. Інші дослідники висловлюють припущення, наприклад, що виїзд друзів стався не на початку року, а в другій половині червня 1843 року.

Інспектор Ніжинського ліцею князя Безбородька, письменник, історик, учитель М. Гоголя Іван Григорович Кульжинський (1803–1884), який знав Гребінку в ліцеї, розповідав про зустріч з Євгеном у Ніжині пафосно: «...пізно ввечері в червні 1843 року я, стомлений денною роботою, пішов прогулятися по ніжинському бруку від ліцея до монастиря. На розі біля монастиря у нас продаються булки й бублики. Підходячи до цього місця, я почув голосний сміх якогось знайомого мені голосу. Бублейниці дзвінкими голосами вторили цьому добродушному сміхові своїм сміхом. Я підійшов ближче — дивлюся і сам собі не вірю:

— Євгене Павловичу! Чи це ти? Гребінка кинув куплені ним бублики і стрибнув мені на шию... Він тоді їхав з Петербурга до матері і віз із собою свою сестру... яка скінчила курс навчання в Смольному монастирі і, звичайно ж, могла їхати з братом на Україну на початку червня 1843 року» [264].

І. Кульжинський не згадує про Шевченка — їхнього супутника. Очевидно, Тарас, як і мав намір, поїхав далі, в Качанівку, до Г. Тарновського, а Євген Гребінка з сестрою на якийсь час затримався в Ніжині. Отже, знову сумнів — «очевидно».

Насправді ж проїзні Т.Шевченкові видають 11 травня 1843 року, про що засвідчено у вихідних паперах Академії мистецтв: «Билет. Ученику Тарасу Шевченко на проезд в Малороссийские губернии сроком на 4 месяца и на беспрепятственное где нужно будет жительство» [265]. Виходить, із Санкт-Петербурга Тарас Григорович виїхав не пізніше 12–13 травня 1843 року.

Досі в шевченкознавстві переважала думка, що Тарас не мав змоги їздити на далекі відстані власним коштом, завжди його хтось брав із собою, або підсидав «попутником». Біогра-

фи Кобзаря обминали мовчанкою цю обставину. Письменник і перекладач Олександр Кониський (1836–1900) у нарисі «Тарас Шевченко – Грушівський. Хроніка його життя» зауважив: «Могло бути, що й з Петербурга він поїхав укупі з Гребінкою просто до його в Убіжище (хутір в Пириятинському повіті, недалеко від Мойсівки). У такому разі треба думати, що приятелі виїхали з Петербурга, де Гребінка учителював, на початку червня, коли закінчилися шкільні роботи. Може, вони спершу приїхали в Качанівку, куди літом зазвичай приїздили вчені, письменники і артисти» [266].

Звідтоді й загуляло оте припущення із застереженням «могло бути», яке перекочувало з видання у видання, аж доки шевченкознавець Микола Шудря запропонував власну гіпотезу щодо часу й маршруту Шевченка «першого літа». Шукаючи фактів для підтвердження версії, не відкинувши запобігливе «мабуть», Шудря посилається на формулярний список Євгена Гребінки, де занотовано: «1843, травня 17 дня, звільнений у відпустку на канікулярний час терміном до 15 серпня». Однак, це навіть не квиток для проїзду, а лише запис дати, з якої починався літній відпочинок Шевченкового приятеля, з яким Тарас зібрався в Україну. Між іншим, Шудря вважає, що Гребінка, не маючи тарантаса, добирався в червні 1843 року до Ніжина «казенним екіпажем», тобто державним, взятим для тимчасового користування [267]. Тут не могла трапитися помилка: того ж року інспектор Кульжинський запрошений до Тифліса на посаду директора Закавказьких училищ. Отже, Іван Кульжинський не обмовився на слові, сказавши, що зустрівся зі своїм вихованцем «у червні». Згодом це засвідчив і сам Гребінка в листі від 23 липня того ж року до редактора «Литературной газеты»,

мемуариста Федора Коні (1809–1879): «От я і в Малоросії, прожив у себе в селі тижнів зо два і тепер приїхав у гості до брата... От вам і адреса: його благородію Аполону Павловичу Гребінці в Єлисаветград... У Харкові я прожив кілька днів: Основ'яненко вам кланяється» [268].

Запитання: «Коли ж і з ким уперше їхав Шевченко в Україну?» — на нього дає відповідь інформація газети «Киевские губернские ведомости»: в оголошенні про прибулих до Києва «впродовж 4–11 червня 1843 року» названо й «таємного радника А.Я. Стороженка». А в цей час Тарас Григорович уже був у Києві, в його альбомі на малюнку «Коло Межигір'я» зберігся напис рукою письменника Пантелеймона Куліша (1819–1897) під текстом народної пісні, який вочевидь, стосується саме коментованого начерку: «1843, іюня 13 въ ночи на плыту, на Днѣпрѣ, против Межигорскаго монастыря».

Отже, Тарас Шевченко виїхав з Петербурга не з Євгенком Гребінкою, а підсів у карету таємного радника А.Я. Стороженка (1791–1858). Андрій Якович — російський генерал українського походження, був поліцмейстером у Варшаві, помічником князя Івана Паскевича, до речі, родом із України — народився в Іржавці, що на Полтавщині. Мав маєток — посаг першої дружини, в селі Богодухівка Золотоніського повіту (нині — Черкащина).

З родинного архіву «Стороженки», який побачив світ у 200 пронумерованих рукописних примірниках і зберігається в архіві Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, видно, що Андрій Якович, «причастившись святих тайн», збирався відбутися з Царства Польського до Малоросії. Дорогою затримався в Санкт-Петербурзі, куди приїхав у середу 19 квітня 1843 року. Зупинившись у будинку Павла Ен-

гельгардта на Іжевському проспекті, 3, звідси надсилає гроші синові в Дерпт і запрошує негайно зустрітися: «Сам я тут пробуду лише два тижні й вирушу в Малоросію так само на два тижні, а звідти назад, до Варшави. Чекаю» [269].

Ящо вважати, що термін перебування Андрія Стороженка в столиці вичерпувався десь 5 травня 1843 року, то можна з вірогідністю сказати, що Т. Шевченко, знаючись із родичем Павла Енгельгардта, міг заприятелювати з земляком (до речі, Андрій — товариш Євгена Гребінки), і, мабуть, уже вдвох вертали шлях од Неви до берегів Дніпра... Отже, знову оте «мабуть»!

Як з'ясувалося, на Андрія Стороженка в Іржавці — його родинному гнізді, очікували невідкладні справи. Мальовниче поселення Прилуцького повіту на Полтавщині значно відрізнялося від знаного нинішнім поколінням «колгоспного села». Найдавніша письмова згадка про Іржавці належить до XVII століття й пов'язана з іменем Івана Стороженка (бл. 1615–1693), який з дружиною Марією Богданівною — донькою гетьмана Богдана Хмельницького — оселився там, започаткувавши династію сотників і полковників Стороженків. За твердженням історика Володимира Кривошеї, який опрацював «поминальні записи» Хмельницького, у гетьмана було чотири сини й дев'ять дочок. Доля кожного з дітей простежена недостатньо, особливо, дівчат. Достеменно відомо, що нащадки Богданові народжені першою дружиною — Ганною (Гафією) Сомковною (р.н.н. — 1647), молодшою сестрою приятеля Богдана — Якимом Сомком — Переяславського, згодом Прилуцького полковника, а в 1660–1663 роках наказного гетьмана Лівобережної України. Сліди Марії Хмельницької знаходимо в документі «Прошение Павла Григорьевича Стороженка в Правительствующий Сенат по департаменту

герольдії» (від 30 січня 1839 року). Там, зокрема, написано про Івана Стороженка — засновника династії: «...оный пращур — дед мой и в то время уже служил в чине дворянском сотником Иченским, когда в 1654 году генваря 6 дня блаженной и вечнодостойной памяти великий Господин Гетман Малороссийских Козаков Богдан Хмельницкий с своими чиновниками учинил царю Алексею Михайловичу присягу... и Малороссия присоединилась к России, и яко... зять по законному супружеству с высокоблагородною дочерью онаго Гетмана Мариею Богдановною Хмельницкою занимал в штате своего властнаго Гетмана и тестя значительное место при том церемониали» [270].

Після Андрусівського перемир'я 1667 року Україна виявилася роздERTOю між Польщею й Московією, настали сумні часи Руїни. Сім'я Стороженків подалася на Лівобережжя, в тихий закуток Гетьманщини, до села Ржавиця Прилуцького повіту на Полтавщині, що належав дядькові Марії — Якимові Сомкові. Родина Івана Стороженка й Марії Богданівни — «високоблагоуроджена донька гетьмана Богдана Хмельницького» — розрослася в наступних сторіччях багатим потомством достойників: господарів землі, державних мужів, учених, істориків краю, письменників, митців, а передусім — патріотів. Особливо відомими були Андрій Стороженко (1790—1857, псевдонім «Царинний») — герой війни 1812 року, колекціонер, письменник, етнограф, автор «Історії Полуденної Росії», який зберіг для України неоціненний скарб — «Реєстр Войська Запорозького 1649 року», й Олекса Стороженко (1805—1874) — письменник, автор оповідань із українського життя, драми «Гаркуша», роману «Брати-близнюки», повісті «Марко Проклятий» (незакінчена). А також — Микола Стороженко

(1836–1906) – історик літератури, професор Московського університету, голова Російського шекспірівського товариства й водночас – автор праць про Тараса Шевченка та з історії України.

Андрій Стороженко 1837 року продав належний йому батьківський маєток, а грошей покупець повністю не заплатив. Тепер кошти були вкрай потрібні для придбання нового нерухомого майна, й, окрім того, в цьому краї у Стороженка що не село – то родичі: Лизогуби, Томари, Дарагани, Горленки, Романовичі. А мати – Дарія Петрівна Тарновська – сестра в перших власника Качанівки. Як Шевченка не зацікавила така особистість, як не використав нагоди їхати разом в Україну? Виходило ніби так: Шевченкові й Стороженку випадала спільна дорога, а не з Євгеном Гребінкою та його сестрою Людмилою – треба цьому ще знайти нові документи підтвердження.

Їхали відомим Білоруським шляхом – баюрами, під зливами, через ліси й убогі села. До речі, під час довгої й нудної дороги Шевченку не було сумно – Тарас їхав із письменником та істориком, із тим Андрієм Стороженком, який був автором 3-томової «Истории Южной России» (не опублікованої і загубленої), історичних нарисів про Богдана Хмельницького й Івана Мазепу та спогадів («Записок»), з яких опубліковано лише уривки.

Враження од баченого під час далекого путі Т. Шевченко напише в повістях «Музыкант» і «Княгиня»: «В продолжение моего странствования вне моей милой родины я воображал ее такою, какою видел в детстве: прекрасною, грандиозною, а о нравах ее молчаливых обитателей я составил уже свои понятия, гармонируя их, разумеется, с пейзажем. Да мне и в голову не приходило, чтобы это могло быть иначе. После

двадцатилетних испытаний я немного оперился и, разумеется, полетел прямо в родимое гнездо. Вскоре передо мною засверкали давно знакомые мне белевские хатки. Они как будто улыбались мне из темной зелени.

Может ли быть место в этих милых приютах нищете и ее гнусным спутникам? Нет! А иначе человек был бы не человек, а простое животное. С этим сладким убеждением я проехал почти всю Черниговскую губернию, нигде не останавливаясь» [271].

Цей білоруський, а згодом — і український край Шевченко знав ще з часів поїздки із поміщиком Павлом Енгельгардом до Вільно, коли був козачком і всюди pana супроводжував. Проїхали Гомель, і через Городню до Чернігова прибули 24 травня 1843 року. Поки міняли коней та відмічали подорожні на поштовій станції, Тарас пройшовся базаром, який розкинувся поруч. А потім знову в путь...

Першим місцем призначення став, звичайно, Іржавець, його дісталися від Чернігова через Ніжин і Монастирище. Село розкинулось за 20 верст від Ічні. Генерала з гостем зустрічали родичі з розкритими обіймами. Що не кажи — голова! А ще з якого роду? Прапрадід Іван Стороженко, за переказами, був вихідцем з правобіччя Дніпра — чи не з-під Канева чи Суботова? В Запоріжжі його обрали на старшого, як попервах у козаків називали гетьмана. Діставши земельну ділянку біля Іржавця на Лівобережжі, генерал влаштував і свій осідок. За дружину стала Марія Золотаренчиха, пасербиця Богдана Хмельницького. Спершу Стороженка наставили ічнянським сотником, а далі й прилуцьким полковником. Усі його наступники — сини, внуки і їхні діти — змінювали одне одного на сотництві.

Упродовж двох тижнів Тарас Шевченко, напевне ж, з Андрієм Стороженком, навідував родичів генерала. Чому ж

ніхто із цих Стороженків не занесений до словників та історичних довідників із шевченкознавства? А привід був... Записувач спогадів — Микола Володимирович, що сором'язливо приховав своє авторство за криптонімом «С-ко», і, звичайно, передовсім сам Андрій Якович Стороженко, який допомагав художникові розшукувати матеріали для «Живописної України» — види, «чи то історією, чи то красою прикметні». В академічному зібранні творів Т. Шевченка подано лише побіжну примітку до листа художника від 29 червня 1844 року, адресованого з Санкт-Петербурга Осипові Бодянському: «Андрій Якович Стороженко (1791–1858) — чиновник, літератор, власник колекції історичних документів». А ще: «Супутник поета під час його першої поїздки на Україну» — повної інформації про нього немає [272].

Ще питання — звідки Тарас знав про Андрія Стороженка? В листі до Григорія Тарновського від 25 січня 1843 року Шевченко згадує про одного з Дараганів, з яким, очевидно, був знайомий з академічних часів у Санкт-Петербурзі. З Дараганівною Ганною Михайлівною був жонатий і А. Стороженко, отже, можливо, що в Дарагана того й стрівся з ним Шевченко. Але й поза тим Тарас Григорович, як людина, що вельми захоплювався українською історією, не міг не знати про такого ерудита, як Андрій Стороженко, хоча б од того ж таки філолога-славіста Осипа Бодянського (1808–1877), якому пише про Стороженка, або од Куліша чи навіть Гребінки — обидва також знали Стороженка й цікавилися його роботою та колекцією старожитностей. В автобіографії Панька читаємо, що, перебуваючи у Варшаві 1847 року, «Куліш унадивсь до його (Андрія Стороженка. — Прим. В.Ж.) ходити, бо він мав його якимись великої ваги документами, що ніби

в його на Вкраїні заховані». Гребінку сам Стороженко закликає до себе на село й подає йому думку написати рецензію на Маркевичеву «Історію Малороссії», — «слабеньку», на думку А. Стороженка, компіляцію.

Шукаючи знавців старовини для співробітництва, не міг Шевченко обминути визначного на свій час авторитета, як Андрій Стороженко. Тим більше, що їх пов'язувала ще одна сторона Стороженкової вдачі — захоплення мистецтвом. «Если бог благословит осесть мне в Украине, — писав Андрій до одного з петербурзьких приятелів, — приезжай: я покажу тебе украшающие хату мою произведения Мориллоса, Рафаэля, Менгса, Тинторетто, Лагрене, Каналетто, Гамильтона, Остаде, Гакерта и других художников; покажу кипы славянских манускриптов и касающихся Руси; покажу, наконец, рукописные труды мои по сему предмету». Оця спільна з художником-Шевченком у Стороженка риса — доказ того, що один про одного знали, хоча це, опріч згадки в листі до Бодянського — «Стороженка я теж оцим турбую», і більш нічого не знайдено в документах [273].

Між іншим, до роду Стороженків належить й український письменник Шевченкової доби, він же скульптор і музикант, Олексій Петрович Стороженко (1805–1874), якому Тарас Григорович 5 лютого 1860 року підписав на згадку щойно виданого «Кобзаря», й історик української літератури Микола Ілліч Стороженко (1836–1906), професор Московського університету та директор Румянцевського музею в Москві (народженням з Іржавця, що біля Ічні, а не з Харківської губернії, як доводить стаття в «Короткій літературній енциклопедії»). Йому, на щастя, поталанило: ім'я занесено до «Шевченківського словника» за те, що «...на ювілеї

М.С. Щепкіна в 1888 році виголосив промову про дружбу актора з Шевченком. Всіляко допомагав родичам поета» [274].

Їду за Шевченком, який віз до Качанівки рисунок «Катерина» для картинної галереї поміщика Григорія Тарновського, садиба якого заснована російським полководцем графом П.О. Рум'янцевим-Задунайським (1725–1796) як одна із резиденцій президента Малоросійської колегії й генерал-губернатора Малоросії. Тоді ж, за проектом московського архітектора Карла Бланка (1728–1793), український зодчий Максим Мосцепанов (1763–1801) вибудував розкішний палац у романтичному стилі й спланував парк. Другий будівельний період садиба переживає в 1808–1824 роках за нових власників — поміщика Григорія Почеки (1765–1816) та його дружини Параски Андріївни (за першим шлюбом Тарновської).

Григорій Тарновський, цей «можновладний герцог», як називав його конференц-секретар Академії мистецтв Василь Григорович (1786–1865), качанівський «цар», як уклінно величали місцеві підлабунзики, Тарновський вважав себе високим, професійним знавцем мистецтва. Під час подорожей до Західної Європи, поїздок до Санкт-Петербурга зібрав картини відомих художників як Теньєр, Деннер, Ван Дейк, а також роботи російських майстрів — Воробйова, Брюллова, Михайлова, Кіпренського, Айвазовського. Серед збірки творів В. Штернберга, що зображували природу Качанівки, була й картина «Переправа через Дніпро поблизу Києва».

Як написала у споминах донька поміщика, поетеса та прозаїк (літ.псевдонім М. Вірляна) Марія Тарновська (1892–1975), Тарас Шевченко «любив співати в колі друзів, водити хороводи довколо дерев у парку». Про це переповідає й

мистецтвознавець Василь Петрович Горленко (1853–1907): «В Качанівському парку є галявина біля старого дуба, де, кажуть, збиралися кріпосні артисти й челядь у вільні вечори. Учасником таких зібрань був і Тарас. Там, на цих зібраннях, він говорив від душі й плакав» [275].

Василь Тарновський-старший не лише дозволяв проводити веселощі на території садиби, а й брав у них участь. Із спогадів Марії Тарновської дізнаємося, як, зокрема, відзначали свято Маковея: «Тут, на березі, під гайком, очікує на прибулих угощення: горілочка й горішки, медяники і... торба насіння. Групами розташувалась барвиста юрба. Всім керує сам Вас. Вас. Із чаркою в руці й штофом у другій він обходить всіх і пригощає. Співає з ними й танцює під захоплені вигуки гопака. Дядько у своїй сфері» [276]. Характер Василя Тарновського-старшого розкриває зміст листування з Пантелеймоном Кулішем, який незмінно називав його «знайомим безцінним другом». Пантелеймон Олександрович так писав до Тарновського-молодшого: «У Вас знання життя й витончений смак, що в сукупності й в столиці не зустрінеш. Ви — особа виключна» [277].

Василь Тарновський-молодший (1837–1899) познайомився з Шевченком, коли Тарас приїздив до батькового маєтку в село Потоки. У листі від 27 лютого 1857 року П. Куліш згадує, що В. Тарновський «...таки схаменуєсь на Тараса», тобто — виділив кошти для придбання Шевченкових творів. В іншому посланні розповідається про 17 акварелей, в яких, за висловом Куліша, втілена «душа Тарасова». П. Куліш пояснював, що Тарасові акварелі будуть розігрувати в лотерею. «Шкода, — пише Панько, — що історія заточення нашого поета розійдеться по чужим рукам. Годилося б панам нашим

захватити в свої руки такі клейноди» [278]. В. Тарновський придбав кілька акварелей митця, в яких відображено гори Каратау й краєвиди Новопетрівського укріплення.

У 1891 році В. Тарновський-молодший надрукував альбом офортів Т. Шевченка, а один примірник надіслав П. Кулішу. Із цього приводу Панько відписав у листі 29 травня 1891 року: «Як з горем змішані радощі, так з прозою поезія. Зібрали Ви пахощі, шановний добродію Василю Васильовичу, та й нам дали понюхати, приславши в Ганнину Пустинь (мовиться про хутір Мотронівка, родове гніздо дружини П. Куліша — О. Білозерської, тепер у складі с. Оленівки Борзнянського району Чернігівської області. — Прим. В.Ж.) преппишний офортівий альбом. Шевченко був троїстий поет... Блажен, хто в сих троїстих розкошах благородно кохається. Дякуйте милосердному Богові, що поставив душу Вашу на таку гарну стежу, а ми дякуємо Вам, що Ви й про нас не забули. Щиро прихильний до Вашого спасенного діла» [279].

У Василя Тарновського-молодшого сформувався потяг до українського як родинна необхідність, яка настільки захопила, що Василь Васильович навіть у повсякденному житті наслідував побут і звичаї попередників. Одяг пошитий за зразком козацького строю, носив як удома, в Качанівці, так і при виїзді до міста. Письменниця Марко Вовчок (1833 — 1907) у листі до чоловіка, Опанаса Марковича (1822—1867), 29 серпня 1857 року розповідає про зустріч з Тарновським-молодшим: «Бачила Василька Тарновського в синіх шароварах, в сорочці вишиваній і в чемерці, привітав нас любенько» [280].

Василь Тарновський-молодший не тільки збирач і колекціонер, він листувався з Шевченком, допомагав розповсюджувати поетові твори, був творцем музею української старо-

вини. На прохання поета, піклувався про передачу «Кобзаря» до недільних шкіл Києва й Чернігова. Викупив майно, що лишилося після смерті Тараса Шевченка: мольберт, муштабель, палітру, живописне й гравірувальне приладдя, ослінчик, баклажку, сорочку, маску, зняту на смертному одрі, перстень із пасмом волосся, меморіальні речі, пов'язані з перевезенням до Канева. Упорядковував могилу, з друзями щорічно їздив на прощу, фрахтуючи пароплав. Та й чавунний хрест на могилі Кобзаря встановлений турботами Василя Тарновського-молодшого. Близько двох з половиною сотень книжок, пов'язаних із життям і творчістю Т. Шевченка, колекція портретів в оригіналах та копіях, картини, гравюри, а ще — мапи, плани, фотографії, зібрання предметів запорозької старовини — його унікальне зібрання.

Художник Ілля Рєпін (1844–1930) відвідавши Качанівку 1880 року, ознайомився із колекцією картин Тарновського, замальовував композиції для полотна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». Для похмурого козака із смерковим поглядом позував Василь Васильович Тарновський, а образ козака Голоти змальований з кучера Василя Тарновського Никишки. Рєпін, будучи захоплений Никишкиними щербатістю, одноокістю, нетверезістю і смішливістю, встиг його замальовати, коли вони разом з Тарновським переправлялися через Дніпро на поромі. У Качанівці Рєпін змальовував козаку амуніцію (а разом — і самого Василя Васильовича), якої у Тарновського було дуже багато. Його колекція старовини козацької епохи стала основою колекції Чернігівського історичного музею.

На схилі літ Василь Тарновський-молодший прагнув перевести до Качанівки прах Т. Шевченка, М. Костомарова,

Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського й упорядкувати «український некрополь», але плани залишилися нездійсненими. Під кінець життя через борги змушений був продати маєток промисловцю-цукрозаводчику Павлу Харитоненку (1853–1914), зібрання заповів землякам: «Колецію мою українських старожитностей... і всього, що стосується пам'яті поета Шевченка, я відписую у власність Чернігівського губерніяльного земства без права вивласнення й переміщення з м. Чернігова, з тим, щоб музей називався моїм ім'ям». Шевченкіана В. Тарновського значна: 758 експонатів, це 18 оригіналів листів Тараса Григоровича різним особам, близько 30 автографів творів, особисті речі, малярське приладдя, мистецькі твори. До речі, в колекції знаходилися також національні реліквії — шабля Богдана Хмельницького, бандура й палаш Івана Полуботка — все зникло, перейшло у приватні руки. На жаль, 13 червня 1899 року, за кілька днів до відкриття музею, В. Тарновського-молодшого не стало. Більша частина колекції потрапила до Київського Товариства старожитностей і мистецтв. З часом зібрання повернулося до Чернігова, в Музей українських старожитностей, який у 1920-х роках став носити його ім'я. Однак більшовики під час реорганізації, «загубили» ім'я шанувальника Шевченка...

...Подолавши од Києва майже 200 кілометрів, автомобілем доїжджаю Качанівки й зупиняюся біля парку, який виплеканий трьома поколіннями Тарновських. Не в розмірах його унікальність, а в тому, що увібрав, здається, найкраще після Уманьської «Софіївки», чим багате світове паркове мистецтво й українська природа. В різноманітті кольорів і пахошів, у кришталевій чистоті джерел, у дзеркальній гладі великих та малих ставків (площею 125,63 га) зачаровує сад непов-

торною красою. Тут збереглися мости, овіяні легендами гірки «Кохання» і «Вірності», «Романтичні» руїни на березі Великого ставу, які є пам'яткою садово-паркового мистецтва XVIII століття. На території налічується 50 порід дерев і 30 видів кущових насаджень. У формуванні ландшафту особливу роль відіграли хвойні породи, акліматизовані в лісостепу — ялина, сосна кедрова та Веймутова, модрина, ялиця сибірська, кипарисовик горіхоплідний. З порід екзотів привертають увагу бархат амурський, лох вузьколистий, птелея, катальпа...

Мандруючи алеями, уявляв місця, де міг зупинятися Тарас Шевченко, милувався деревом, статуєю, озером, краєвидом. Певно ж,десь тут вів розмови з Василем Тарновським-молодшим, який мріяв перетворити родинне «гніздечко» на пантеон української культури. Історик, етнограф, фольклорист і письменник Дмитро Яворницький (1855–1940), дослідник Запорозької Січі, який 1909 року випустив «Матеріали до біографії Т.Г. Шевченка», відвідавши Качанівку, описує лицарську залу палацу Василя Тарновського-молодшого: «На всіх стінах, згори до низу, висіли портрети гетьманів, полковників, генеральних суддів, осавулів, митрополитів, архирейів, гетьманш, дружин полковникових, різних паннок «панського достоїнства» — нічого вже цього «добра» немає [281]. Господарями Качанівських маєтностей упродовж 1914–1918 років була старша донька «цукрового короля» Павла Харитоненка Олена та її чоловік Михайло Олів. При них садиба була упорядкована: в залах розміщалися картинна галерея, бібліотека, підтримувалися традиції минулого. Не переводилися й гості: приїздили художники М. Добужинський і Петров-Водкін, поети й мистецтвознавці, державні мужі. Але

культурне життя Качанівки поступово завмирало. 1918 року садиба націоналізована більшовиками, з 1925 до 1933 — діяла дитяча комуна імені Воровського. А потім переходила з рук у руки, як прапор на полі бою...

Що ж нині являє собою Качанівка, ця окраса України, що розташована на північному сході Чернігівщини в Ічнянському районі, на березі чарівної річки Смош? Уже немолодий парк, збереглася «альтанка М. Глінки», човнова пристань, «романтичні» руїни, «дуб Довженка», господарський двір і Георгіївська церква; ландшафтний район «Пуста криниця», «дуб М. Гоголя» і «Тарасів дуб» та «галявина Шевченка», погруддя Кобзаря... Ще й нині, після буремних літ милує око палац Тарновського: тут бували великі особистості — альбом для почесних відвідувачів Качанівської садиби налічує 600 автографів, з яких дешифровано половину.

У 2009 році відбудовано центральну алею заповідника, а після святкового відкриття першими, виспаною квітами доріжкою, пройшли три пари молодят, які в той день «стали на рушник». Таким чином, відтворено легенду про розкішне весілля доньки промисловця й мецената господаря маєтку Павла Харитоненка Олени, з тих пір весільні пари тут часті гості. Частину приміщень маєтку займають художні виставки; в дні етнофестивалю демонструються доробки майстрів українського мистецтва: вишивки, живопис на склі й розпис емаллю. Приміром, подружжя Сергій і Тетяна Колечки, які виставляють доробки, досконало володіють стародавньою технікою гарячої емалі, яка бере початок з доісторичної доби (емалевий розпис досяг розквіту в VI столітті до нашої ери. — *Прим. В.Ж.*). На українських теренах цей вид мистецтва поширений в епоху Київської Русі, виготовлені в такий спосіб

ікони, церковні чаші, хрести, прикраси не піддаються впливу часу. Картини Колечків вражають сучасників оригінальністю, нагадуючи полотна, зроблені з коштовного каміння.

Твори Ярослава Даниліва, які також знайшли прихисток у заповіднику, демонструвалися в Україні й за кордоном, експонуються в колекціях вітчизняних, європейських й американських музеїв, але спершу — в Качанівці. Живопис на склі, просторові композиції Даниліва виконані в традиціях старовинного вітражу. Вони ніби трансформують народні картини в твори сучасного мистецтва. А вишивки співачки Анжеліки Рудницької мистецтвознавці називають «іконостасом генетичної пам'яті українського народу». В них майстриня поєднала класичну техніку вишивання з графічними етнічними символами.

Качанівка вражає своєю самотністю, не повністю зруйнованою красою. Для відновлення цього чарівного куточка варто залучити серйозні інвестиції, аби не втратити те, що залишилося, якнайшвидше перетворити край на важливий туристичний об'єкт, куди б приїздили відвідувачі як заради ознайомлення з історичним минулим України, так і задля духовного відпочинку.

До речі, у Качанівському парку покоїться під курганом тлін маляра, приятеля Т. Шевченка, автора спогадів про нього — Григорія Честахівського, який помер 1893 року в Санкт-Петербурзі, за відомостями Олександра Лазаревського — у березні, а за дослідженням А.Н. Плацендара — 3 квітня (напевніше, старого стилю; у нотатці, підписаній «Щирый другъ покойного А.Н. Плацендаръ», ідеться про Григорія Честахівського як «спочившаго 3-го Апреля». — Прим. В.Ж.); цю саму дату вказано й у споминах Михайла Тарновського (без

уточнення стилю, але, ймовірно, за старим стилем, бо за ним таки подано інші дати в цих спогадах). Спочатку Чес-тахівського поховали в Санкт-Петербурзі на цвинтарі Олександр-Невської лаври, а потім перепоховали, як і Шевченка, в Україні, куди його перевіз Василь Тарновський-молодший. У цьому ритуалі була, напевно, справедливість долі. Насипали «козацьку» могилу однакових розмірів із тією, що в Каневі, над могилою Тараса Шевченка, й поставили дерев'яного хреста.

...Улітку 1843 року з Качанівки Тарас Шевченко їздив у Пальчики до батька українського культурного бортництва Петра Прокоповича (1775–1850), але точних підтверджень усе ще не знайдено. Прокопович купив біля верхів'я річки Дочи, поблизу села, болотяну плантацію, територію упорядкував, зберіг алею лип, про які «прозірливий», як називали Петра Івановича, розповідав легенду, що, мовляв, «це залишки саду генерального писаря за часів Мазепи, а згодом — гетьмана Пилипа Орлика». Інше переказували, що саме в Пальчиках народився син гетьмана — Григорій — хтозна...

У Шевченковій «Біографії» написано про місяць, беззазначення року, що «...кінець травня Шевченко прожив у Качанівці... Напевне, відвідав і село Пальчики, де жив бджоляр-винахідник П. Прокопович» [282]. Отже, «напевне». Полтавський краєзнавець Петро Петрович Ротач (1925–2007) у «Полтавській Шевченкіані» друкує невизначено: «1843 року, під час поїздки до Батурина, Шевченко, ймовірно, відвідав Прокоповича у селі Пальчики» [283]. Такої ж думки й Петро Жур, який не вказує час: «Видко, у цей приїзд до Качанівки відбулася зустріч Шевченка з знаменитим українським бджолярем Прокоповичем, який жив в околицях Батурина». Знову припущення, «видко». Не зрозуміло, з яких причин, але й Василь Тарновський-молод-

ший у нарисі «У Качанівці», написаному 21 серпня 1843 року, не підтверджує факту поїздки Шевченка до Прокоповича, хоч Тарас гостював у Тарновських майже місяць, за кілька кілометрів від Пальчиків. Можливо, тому, що спогади писав згодом і міг призабути поїздку до бджоляра?

На жаль, документально підтверджених даних про зустріч художника з «славному пчеловодом» Прокоповичем немає, хіба що залишилася книжечка економіста, правнука бібліографа Олександра Матвійовича Лазаревського (1835–1908) – Олександра Лазаревського (1948–2010), де переповідається, знову ж таки, не підтверджена розповідь: «У кабінеті Олександра Матвійовича Лазаревського, як згадує син Гліб Лазаревський, над дверима висіла картина, мальована олією в формі трикутника «Пасішник рудий Панько» в білій сорочці, синіх шароварах, лисий, трохи схожий обличчям на Шевченка. Він викурює бджіл із дерев'яних вуликів, на кожному з яких написано: «Гребінка», «Основ'яненко» та інші. Пізнати автора роботи «Пасішник...», – справа фахівців, але Олександр Матвійович – людина обережна, розповідав, що картину «ніби намалював Тарас Григорович, перебуваючи на пасіці». Мовляв, не дочекавшись повернення господаря, художник «накинув» малюнок «Пасішник рудий Панько», надав картині трикутної форми, щоб умістити над дверима куреня. А підпис на рамці зробив О.М. Лазаревський». Однак, це тільки припущення нащадка, знову ж таки «ніби малював Шевченко» [284].

Про «славного бджоляра» й бажання зустрітися Тарас Григорович напише в повісті «Близнецы» 1855 року: «...около Батурина где-то живет наш великий пасичник Прокопович. Послушаю его разумных наставлений» [285]. Знаючи впертий характер художника, його бажання товаришувати з

неординарними особистостями, переконаний — Шевченко і Прокопович зустрічалися...

Мимоволі закрадається й інша думка — не міг же Шевченко не використати можливість побачити «пасішника», про якого йому «прожужжали уши» Тарновські, адже відстань від Батурина до Пальчиків десять верст — пішки можна добратися. Більше того, в образі героя повісті «Близнецы» пізнаються риси бджоляра: скажімо, як і Прокопович, Никифор Сокира після військової служби оселився на хуторі й завів пасіку, був наділений, як і Петро Іванович, мудрістю, любив у всьому лад та охайність.

Гостюючи у бджоляра, Шевченко поспішав побачити й каплицю церковного діяча Дмитра Ростовського, яку Прокопович придбав у Крупецького монастиря. Картина «Пасішник рудий Панько» довгий час зберігалася в родині Лазаревських, як згадує Олександр Глібович, онук Олександра Матвійовича Лазаревського. Певний час про неї не було відомо, згодом потрапила до схоронників Національному музеї Тараса Шевченка.

Не розповісти про «пасішника Прокоповича», знайомого Т. Шевченка, слава й справи якого живуть і цінуються понині, було б несправедливим. Нагадаю, народився Петро Іванович у Митченках 1750 року в родині священика Іоана Прокоповича. Закінчив Київську духовну академію, після чого пішов на військову службу в Переяславський кінно-єгерський полк, а 1798 — у відставку й уподобав бортництво, поставивши виробництво на науковий ґрунт.

Перше знайомство з бджолами в Петра відбулося на пасіці молодшого брата Федора, а вже 1799 року Прокопович зацікавиться промислом «серйозно», за рік-другий на обійсті

з'являться вулики-дуплянки, які й стали «стартовим капіталом», коли пожежа позбавила «поміщика» даху й винокурні. Та даремно кажуть — немає лиха без добра, адже біда не залишала Прокоповичу іншого виходу, як бути бджолярем. Разом із найнятим на підмогу столяром, відставний поручик зиму виготовлятиме вулики-дуплянки, на що «витратить 10 рублів», дивом «вихоплених із вогню». А через кілька років купить біля Батурина землю й за рік 450 вуликів стоятимуть у кінці городу, в березі, в тіні верб, біля ставка.

На той час, за традицією, бджіл тримали в дулянках. Щоб забрати мед, потрібно комах викурити, або знищити. Петро Прокопович створив «гуманний спосіб» медозбору: вивчив прорахунки російських, німецьких, французьких й угорських колег і розмістив медоносні сім'ї в лежаках з колотнями і в дулянках, а про «гениальну мысль» напише до «Журналу»: «В конце 1813 года мгновенно представился мне план дощатого втулочного улья» [286].

Окрім дулянок, пасічник мав ще й так звані «мати» — циліндричної форми вулики, які виготовив із житнього солом'яного килима — Петро Іванович помітив, що дикі бджоли селяться під стріхою з жита. Експериментуючи, виготовив вулик у формі паралелепіпеда, чотирикутної форми — це й стало початком створення дерев'яного вулика. Втулковий, або рамковий, вулик і розподільну до нього рамку Петро Іванович виготовив навесні 1814 року, а вже 1839 — тримав 3 тисячі бджолородин, які приносили прибутку 20 тисяч карбованців на рік. Згодом пасіка стала чи не найбільшою в світі — налічувала 10000 вуликів, за що Прокопович прийнятий дійсним членом Московського товариства сільського господарства.

Шевченко, під враженням побаченого, нарік господарство Петра Прокоповича «великим бджолиним заводом», намалював ескізи й зробив етюд «На пасіці», де вказав час — «Н.р.V.1843», тобто — написана робота в травні 1843 року. На лицьовій стороні аркуша «Сліпий» автором датовано також «1843 рік». У центрі — етюд до картини «На пасіці», справа — частина такої ж замальовки (обрізана), зліва та вгорі частини ескізів, можливо, до начерків: «Судня рада», «Сліпий» і «Селянська родина». У живописній композиції «Невольник», «Біля криниці» справа вгорі олівцем напис рукою художника, що не прочитується. По нижньому краю аркуша в центрі чорнильні рядки: «Батько в пасіці, вуліки довбає, а діточки несуть йому обідать». Нащадок козацького роду, любитель і знавець української старовини Петро Іванович Прокопович заповів поховати його біля пасіки...

...Приміщення школи пасічників в селі Пальчики Бахмацького району Чернігівської області не збереглося. У полі, навпроти поселення, біля автомобільної траси Київ-Москва «всесвітньо відомому бджоляру-винахіднику» встановили бронзовий пам'ятник, але «мисливці» за кольоровими металами монумент викрали. Та попри роки й лихоліття, земляки про Петра Івановича не забули: йому відкрито погруддя в Батурині, діє пасіка, переказуються легенди жителями села Митченки, туристи п'ють воду із «Криниці Прокоповича». Встановлено пам'ятний знак — камінь-пісковик із табличкою й написом про «відкриття Прокоповичем у селі Митченки 1828 року першої на території України школи бджільництва» — не повний перелік того, що нагадує сьогодні про «пасішника».

...Не раз серце Тараса Шевченка тішили спомини про краєвиди «золотоголового, садами повитого и тополями

увенчанного Києва». З Качанівки художник виїхав до міста над Дніпром через Прилуки, Пириятин, Бориспіль — «всього якихось 250 верст», і прибув поштовою каретою до «золотоверхого». Про місто поет передасть враження устами героя поеми «Варнак: «Святий Київ наш великий». А в поемі «Наймичка» так:

*«Піду помолюся
Усім святим у Києві
Та й знову вернуся!» [287]*

Останньою поштово-кінною станцією перед Києвом були Бровари. Знайомство Шевченка з Броварщиною розпочалося, коли Тарасові виповнилося 15 років — тоді хлопчик літом 1829 року їхав з Павлом Енгельгардтом до Вільно через села Бровари, Димерку, Богданівку, Рудню, Семополки, Калиту. Зберігся запис про ті часи: «От Киева до Броваров, до устройства шоссе, дорога пролежала по болотистым и песчаным местам, так что в сухое время от глубоких и сыпучих песков, а в сырое от топких болот переезд был сопряжен всегда с большими затруднениями, а иногда и с опасностью». Цим шляхом прямувала й героїня поеми «Катерина», знедолена, знеславлена покритка:

*«Заплакала, пішла шляхом
В Броварах спочила» [288].*

А в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» є Тарасові рядки: «С любовью принял лепешущих крошек старый Белогруд и распахнул свою синеполую рызу чуть-чуть не по самые Бровары... Рязанова трактир, как голова утопленника показывается из воды, а гигант-мост, как морское чудовище растянулся поперек Днепра и показывает изумленному человеку свой темный хребет из блестящей пучины. Прекрасная, величественная картина» [289].

Про відвідини Броварів літнього 1843 року Шевченко напише і в повісті «Художник»: «...приехал к тому самому часу, как смотрительша раздувала в сениях на очаге огонь для кофейника. Выпивши за умеренную цену стакан кофе и взявши, тоже за умеренную цену, бутылочку броварского ликеру (изобретение той же смотрительши), он ввечеру уже весело рассказывал о своем экзамене благосклонным слушателям на ганку уединенного хутора» [290]. Господинею придорожньої кав'ярні була дружина доглядача станції, рід якого з'явився в містечку більше трьохсот років тому, а доглядачка поштової станції — грекinya Євдокія Євстафіївна Оробоєвшла.

Від «благосклонных слушателей» — місцевих жителів броварчан Шевченко, перепочиваючи «на ганку», почув розповіді про гетьмана Остряницю і про те, що князь Ярема Вишневецький тримав тут загін, озброєний гаківницями. Броварчанам не сподобався Ярема, взялися за вила, озброєнців перебили, а Вишневецький накивав п'ятами. Селяни організували броварську сотню, на чолі якої обрали Федора Ведмідя, в мирний час козаки бралися за лопати та сокири: зводили хати й церкву, допомагали жнивувати...

Почуті в Броварах перекази не залишилися байдужими для Шевченка, про це свідчать герої й події, які Тарас змалював у творах: «Прогулка с удовольствием и не без морали», «Близнецы», «Сотник», «Катерина». Скажімо, відгомін легенд про розбійників — борворів, маємо у поемі «Варнак»:

*«Вийшов я з ножем в халяві
з Броварського лісу,
Щоб зарізатися. Дивлюся,
Мов на небі висить
Святий Київ наш великий»* [291].

Заради справедливості слід сказати: намагання окремих краєзнавців «переконати», що Тараса Шевченка до написання поеми «Сотник» надихнули розповіді про сотника із Броварського села Гоголеве Матвія Соболівського, не підтверджено документально, це припущення. В основі поеми — реальні події, як пише Тарас Григорович, відбувалися «...в Борисполі...де хата була за тином, сотникова» [292].

Розлив Дніпра починався, за старим стилем, у березні й продовжувався до кінця квітня, про це Тарас не забуде: «Левый берег реки со стороны местечка Бровары представляет обширную равнину, перерезанную болотами и озерцями, поросшую кустарником и мелким лесом. Подходя к Днепру, эта равнина оканчивается возвышенностью, называемой Лысой Горой (нині район стації столичного метро «Лівобережна». — *Прим. В.Ж.*), которая составляла берег реки, а теперь отделена от него низменными поемными лугами в три версты шириной» [293].

За тридцять хвилин автомобілем долаю двадцять шість кілометрів шляху до центру Броварів, що знаходиться на розвилці вулиць — одна виводить на Чернігів, друга, через Гоголів — на Прилуки. У Шевченкові часи на краю вулиці у бік Чернігова стояла поштово-кінна станція, нині — кінотеатр імені Тараса Шевченка. На меморіальній дошці викарбувано: «На цьому місці знаходилась поштово-кінна станція, де часто бував Тарас Григорович Шевченко». Навпроти кінотеатру — скверик, у центрі височіє пам'ятник Кобзареві. Краєзнавець Дмитро Гамалій (1919–1994) у книзі «Броварські шляхи Кобзаря» (1994) дослідив, використовуючи різноманітні джерела, коли художник відвідував містечко.

...У дні найбільшої повені води Дніпра доходили до Лисої Гори, заливаючи частину Броварського шосе. Ось чому, дивлячись з Київських гір, складалося враження, що вода підійшла «чуть-чуть не по самым Бровары», які виднілися на горизонті. Отже, була підстава Шевченкові вигукнути: «Прекрасная, величественная картина!». З 1803 до 1823 року лівобережжя Києва й лівобережжя Десни до її гирла територіально належали Броварській і Гоголівській волостям Остерського повіту Чернігівської губернії. Міщанин Федір Косьмович Резанов (у Шевченка «Рязанов». — Прим. В.Ж.) бере в оренду на 12 років ділянку, яка належала товариству казенних селян Кухмистерської слобідки Гоголівської волості («Кухмистерская»; німецькою «недорогая общественна столовая». — Прим. В.Ж.) і 1835 року біля лівого берега Дніпра навпроти Наводницької переправи зводить трактир з «ресторацією та билиардом» — нині це столичний район Березняки, біля моста Патона [294].

Люди, які добиралися до Києва й чекали переправи через Дніпро наплавним мостом, користувалися послугами «недорогої столової» Федора Резанова. Дніпро поступово, день — другий, входив у береги, і з червня до жовтня наводився міст на дерев'яних понтонах, центральна частина якого розкривалася, щоб пропустити пароплави.

Шевченко також зупинявся в «Трактирі Резанова», коли прямував до Києва і, чекаючи переправи та щоб не гаяти час, робив замальовки, зокрема «Київ з боку Дніпра» та «Київ із-за Дніпра». Це — олівцеві роботи, де в загальних контурах окреслено комплекс споруд Києво-Печерської лаври і Микільського собору з дзвіницею, та малюнок «Київ з-за Дніпра» — краєвид міста зображено від Наводницької переправи. Важливо розпізнати передній план замальов-

ки з його фронтальним наповненням. Погляд художника, звернений на Київські гори, зберіг увінчані стрункими архітектурними обрисами Золотоверхий Михайлівський монастир, церкви Києво-Печерської лаври й дзвіницю, яку прорисовував найретельніше.

...Переправу налаштовано, і художник Шевченко рушив до «золотоверхового». Перетнувши шлагбаум біля Московських воріт, що відкривав вхід з Іванківського шляху, піднявшись на Печерський пагорб, художник нарешті видихнув: «Київ». Тарас любив це місто з дитячих років, коли з батьком приїздив на «прошу» й стояв, «як укопаний», вражений банями храмів Києво-Печерської лаври, висотним Пустинно-Миколаївським монастирем, блакиттю тихоплинного Дніпра. Ці незабутні відчуття Шевченко висловить у прозових рядках: «Далеко, дуже далеко від милої, прекрасної, моєї бідної батьківщини я люблю іноді дивитися на широкий безлюдний степ і линути думкою на береги широкого Дніпра... Але найчастіше я тішу свою старечу уяву картинами златоглавого, садами повитого й тополями увінчаного Києва. І після ясного, непорочного захвату, навіяного спогляданням краси твоєї нев'янучої, упаде на моє осиротіле старе серце журба, і я лину у віки давноминулі» [295]. До речі, серед уживаної в Шевченковій поезії топоніміки Дніпро там згадується 80 разів. Велика частота використання гідроніма у Шевченкових текстах, аж до наділення ріки рисами олюдної істоти, можливо, мала на інтуїтивному авторському рівні не лише етнонаціональну наповненість, а й душевну насолоду.

...Київ найбільше приналежить до себе на зламі XVIII–XIX століть. То як визначити, звідки починати відлік його занепаду чи де найпомітніша вершина в розвої міста? Трохи

історії: 1811 року «вселенська» пожежа на Подолі поглинула дерев'яні житлові, адміністративні й виробничі будівлі, яких було майже дві третини — 2068 одиниць. І відтоді запрошений до Києва архітектор Вільямс Гесте (1761–1832), шотландець за походженням, «переносить» осердя міста з придніпровського пониззя на Печерську височину. Але всупереч його проектів, схваленому російським монархом, будівництво тривало на подільському попелищі. Зводяться приміщення Контрактів (1817) і Гостиний двір (1825). Оновлюється дерев'яна церква Різдва; розширюються мури Флорівського монастиря; з'являються споруди Духовної академії. Дешиця з новобудов припадає й на прирічкову ділянку — міський театр на Хрещатику й культова ротонда на Аскольдовій могилі. Архітектор Гесте відмовляється від променевого (радіального) розташування вулиць і рекомендує прокладати їх прямо, щоб у перетині виходили квадрати, зручніші для садибної забудови.

На Печерськ перебираються керівні установи. Окрасою цього чарівного закутка стали Маріїнський (1755) та Кловський (1756) палаци, заводські корпуси «Арсеналу» (1784–1801), Будинок Інституту шляхетних панянок (1838–1842), аристократичні осторонці в Липках. Але переселенців з Подолу на гору зовсім не турбувала ошатність домівок — вони мали однарусні, найчастіше дерев'яні житла, які, хоч і споруджені нашвидкуруч, та не відзначалися міцністю, були теплі.

Тож не випадково, вже за чверть століття, 1837 року, архітектор Вікентій Беретті (1781–1842) створив новий генеральний план влаштування київської людності. Він, що найважливіше, впорядковує й випрямляє Олександрівську вулицю для сполучення Печерського з Подолом і Верхнім містом; йому першому спало на думку використати під за-

селення землі так званого «Нового Строєнія» — від Золотих воріт і до берегів Либеді, заснувати Латинський квартал для викладачів і студентів спорудженого ним на замиському пустирі університету св. Володимира (1837–1843).

Головна артерія Києва за півстоліття після освоєння Хрещатицької долини змінилася: замість вулиці Московської права міського шляхопроводу від Бессарабки до Сінного майдану перебрала найкоротша дорога в новій частині — Хрещатик. Якщо за перших відвідин Києва Тарасом Шевченком, напровесні 1829 року місто налічувало до 30 тисяч душ, то під час його приїзду в 1843–1844 роках тут уже мешкало понад 45 тисяч киян.

Найдовше Тарас, коли приїздив в Україну, затримувався в Києві: оселився в дерев'яному будинку навпроти Інституту шляхетних панянок на вулиці Інститутській (не зберігся). Це знайшло підтвердження в Шевченковій повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»: «Квартира у меня была в Киве как раз напротив институту, не на Крещатике, а на горе». 30 квітня Тарас Шевченко ненадовго перебрався в трактир купчихи Христини Марр з готельними номерами в будинку архітектора Вікентія Беретті (1781–1842) на Хрещатику біля Бессарабської площі (нині приміщення Національної Спілки журналістів України; вулиця Хрещатик, 27а). До речі, навпроти трактиру, де зупинявся Тарас, у будинку Сухоставського (не зберігся) квартирував з матір'ю й історик Микола Костомаров (1817–1885); з 1 серпня 1846 року — викладач історії університету св. Володимира, який за сумісництвом читав курс російської історії в першій Київській гімназії та Інституті шляхетних панянок. Тут, у Костомарова, Тарас Шевченко й зустрічався з «братчиками» — О. Марковичем,

О. Пильчиковим, П. Гулаком і В. Білозерським, читав поезії. Костомаров досить яскраво змальовує ті зустрічі: «Швидко, одначе, ми зійшлись і подружили. Тарас Григорович прочитав мені свої недруковані вірші. Мене охопив страх: враження, яке вони справляли, нагадало мені Шіллерову баладу «Занавішений санський ідол». Я побачив, що муза Шевченка роздирала завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і захоплююче було зазирнути туди!» [296].

У «грязной гостиннице» купчихи довго Тарас Шевченко перебувати не зміг і разом з поетом Олександром Афанасьєвим-Чужбинським та художником Михайлом Сажиним (р.н.н. — 1885) перебрався в район Козиного болота і зняв кімнатку в будинку чиновника Івана Івановича Житницького (р.н.н. — 1889). Це була історична місцевість, колишні «города» Володимира, Ярослава й Ізяслава-Святополка: над Козиним здіймалася Старокиївська гора, увінчана Софією, Михайлівським Золотоверхим монастирем, руїнами Десятинної церкви. Гора була оточена валами, а болотна низина, де паслися кози, і називалася «Козиним болотом», або ще — «Підваллям».

На Шевченковій акварелі «Костел св.Олександра у Києві» зображено католицький куточок міста, центральну частину займає важка монументальна споруда костьолу. На площі перед ним — численні постаті жебраків, міщан та колоритна фігура ксьондза в червоній мантиї. На другому плані — стрункі високі тополі і силуети бань Михайлівського монастиря. З властивим умінням Тарас Шевченко передає освітлення споруди. Костьол святого Олександра, прокафедральний храм Києво-Житомирської дієцезії, є найстарішою святинєю Києва й належить католицькій релігійній громаді. Святиню вирішили будувати коштом дворянства Київської губернії,

який складав 25 копійок, наданих з кожної селянської душі, зібраних 1814 року. Разом із дозволом на будівництво 31 липня 1815 року визначено рескрипт сенатору Болотникову про виділення місця для зведення храму «В Киеве, между старым Киевом, Подолом и Печерском». Місцевість внесли до плану міста 19 грудня 1816 року — це площа 3447 квадратних сажнів, і, після представлення імператору, затверджена 28 травня 1817 року під зведення храму. Пізніше, згідно з проектом архітектора Мілянського, до цієї ділянки додано ще 1340 квадратних сажнів землі; 31 липня того ж року земля урочисто передана в посідання й опіку отців-домініканців, а 30 серпня наріжний камінь у фундаменті майбутнього монастиря було освячено архідияконом Йоахимом Грабовським.

Костьол почав зводитися 30 серпня 1817 року за проектом архітектора Людвиг Станзані, а завершував будівництво архітектор Ф. Мехович у місцевості, відомій з давніх часів як «Лядська слобода». 30 серпня 1842 року новозведений костьол освячено виконувачем обов'язки архідиякона Київського Юстином Стейгвілло, який і став його настоятелем. Споруда окремими деталями — колонадою, великою одинарною банею — дещо нагадує архітектурні форми римського класицизму. На другому плані, праворуч — дзвіниця й бані Софійського собору, ліворуч удалині — пожежна вежа й споруда університету св. Володимира. Поруч — будинок настоятеля, що в перебудованому вигляді зберігся до наших днів.

Щоб намалювати картину «Костел св. Олександра у Києві», Тарас Шевченко прилаштувався вище нинішнього Українського дому — там нині Володимирська гірка — навпроти костьолу, а внизу стояв міський театр, який, не маємо сумніву, відвідував і Тарас Григорович. Театральний репертуар задо-

вольняв різноманітність смаків вимогливого глядача: ставили драми, трагедії, комедії, опери, балети, пантоміми, лялькові спектаклі, влаштовували концерти. Дерев'яний київський театр приймав російські, українські, польські, французькі, італійські трупи, видатних акторів першої половини ХІХ століття — Щепкіна, Мочалова, Живокіні, Мартинова, Самойлова, Сандунову, Каталіні. Вистави давали впродовж року, а припиняли тільки на Великий піст. На урочистості в Царські дні театр багато «ілюмінував», а вхід до «галереї» й «партер» був безкоштовним.

З наявних літературних та архівних джерел найбільш докладний опис київського театру «на Царской площі» дав історик Микола Закревський (1805–1871). Оскільки автор «Літопису й опису Києва» сам був киянином, бачив театр і, поза сумнівом, бував у ньому, його опис можна вважати першоджерелом: «...театр был против Государева сада, ниже теперешняго Доминиканского костела, вначаль Крещатицкой улицы, вблизи Крещатицкого ввоза (Александровскаго спуска). Это было деревянное строение правильной, нѣсколько тяжелой архитектуры». На жаль, ні проект споруди, ні більш пізні його плани не збереглися. Відомі три зображення театру: малюнок Закревського, літографія «Відъ Хрещатику въ Кіевъ» і на панорамі Києва.

Т. Шевченко любив київські краєвиди, історичні місця, про це згадує в «Споминах» Афанасьєв-Чужбинський, який мешкав із Шевченком і Михайлом Сажином (1845–1934) на Козиному болоті: «Шевченко задумав малювати всі визначні види Києва, внутрішній вигляд храмів і цікаві околиці. Сажин узяв на себе частину роботи й обидва художники пропадали зранку, якщо тільки не заважала погода. Захоплю-

вався Шевченко й красою саду, в хвилини розпачу й роздумів ходив його алеями: «На мальовничій дикій стежці, що вела з Царського саду прямо на Поділ, я раз несподівано побачив Тараса Григоровича» [297].

Художник Т. Шевченко прямував до Києво-Печерської лаври через Царський сад, щоб змалювати храми, внутрішній вигляд Ближніх і Дальних печер, цікаві типи прихожан. Оскільки Царський сад, а нині — Міський, розташований між Маріїнським та Хрещатим парками, де Шевченко малював і відпочивав, буде не зайвим згадати дещо з його історії. Закладений 1743 року за проектом італійського архітектора Вартоломеєм Растреллі (1700—1771) на основі старовинного Регулярного саду біля царського палацу, заснованого Петром I, у парку за участю садових майстрів Д. Фока й Л. Гофмейстера висаджено плодові дерева, розбито різнорівневі оранжереї.

На Тарасовій картині «Краєвид старого Києва з боку Царського саду» бачимо попереду тополі, а за ними — храми Києва: Софійський собор, Михайлівський Золотоверхий монастир, Олександрівський костел та дві дерев'яні церкви поблизу Софійської площі — Іоанна Златоустого і Троїцьку, розібрані 1885 року в зв'язку з побудовою Присутствених місць. Царський сад поет згадує й у повісті «Близнець»: «...я пошел в сад. Хожу только я себе по большой аллее один-одинешенек, и присяду иногда, чтобы полюбоваться старым Киевом» [298]. Розповідаючи про зустріч з двома незнайомцями, що приїхали на прощу до Києво-Печерської лаври, художник намалював на передньому плані трьох молодих «джентльменів», серед яких упізнаємо Шевченка з друзями, ймовірно, Сажином й Афанасьєвим-Чужбинським, які проходжаються алеєю саду, захоплюючись його красою.

На картині не важко впізнати руку Шевченка — натурально змальовані дерева на передньому плані, й тополі — Тарас Григорович майже на всіх картинах «садив» ці дерева.

...Розповідаючи про Шевченкові етюди й ескізи краєвидів Києва, треба відзначити, що вони мальовані художником як задуми майбутніх творів. Не всі, на жаль, були здійснені, окрім офортів, які ввійшли до альбому «Живописная Украина в офортах». Щороку у видавництві мало виходити десять картин цієї серії. Задуму художник надавав значення неспроста: «Якби мені Бог поміг докончить те, що я тепер зачав, то тойді склав би руки та й у домовину. Було б з мене — не забула б Україна мене мизерного. Так ось що зачав то я зачав, а вже кончу — не знаю як, бо без людей і грошей не втну нічого», — так писав Т. Шевченко до князя, етнографа М. Цертелєва (1790—1869) [299]. Побожування справдилися, бо, розпочавши малювати для «Живописної України», Тарас Григорович не мав фінансової можливості завершити, забракло грошей, та й з тих меценатів, до яких звертався, ніхто не підтримав, окрім княгині Варвари Рєпніної. Одержавши перші три гравюри, княгиня писала Шевченкові: «Честь и слава, честный труженик! Да благословит Господь ваш подвиг» — і лист за листом шле до Тараса, підбадьорюючи й заохочуючи його, вимагаючи програми «Живописної України» і якнайбільше білетів на неї, які розповсюджувала на дворянських виборах у Полтаві, Чернігові, Одесі, рекомендувала знайомим, збирала передплату.

Золоті ворота були центральною брамою Києва впродовж XI—XIII століття. Описуючи розбудову столиці князем Ярославом Мудрим, автор Літопису Руського звертає особливу увагу на споруду: «Заложив Ярослав город — великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву свя-

тої Софії, премудрості Божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах кам'яну, Благовіщення святої Богородиці». З розбудовою Києва Золоті ворота опинилися в центрі міської забудови. У XVIII столітті і їх рештки засипано землею для збереження древнього вигляду. Розкопав Золоті ворота 1832 року археолог-аматор Кіндрат Лохвицький (1770–1849), збереглися фрагменти двох бічних стін. Під керівництвом українського архітектора італійського походження Вікентія Беретті (1781–1842) руїни воріт зміцнено цегляними контрфорсами.

Про малювання Шевченком Золотих воріт розповідає О. Афанасьєв-Чужбинський: «Пішов він (Шевченко. — Прим. В.Ж.) якось рано-вранці малювати руїни Золотих воріт, за якими в той час місто ще не розбудовувалось, і сказав, що повернеться ввечері. Золоті ворота були близько від нашої квартири. Я одержав записку, якою нас запрошували на чай, і хотів сповістити Тараса Григоровича, щоб нікуди не заходив, тому що в знайомих, куди нас кликали, він завжди бував охоче. Підходжу до Золотих воріт і що ж бачу? Тарас Григорович розстелив свою квітчасту хустку, на неї посадив трирічну дівчинку і з клаптиків паперу майструє їй якусь іграшку. Він розповів мені свою пригоду. Годині о п'ятій Тарас Григорович сидів і працював, аж раптом за валом унизу почувся дитячий плач, на який він спочатку не звернув жодної уваги. Та плач не вгавав і ставав сильнішим. Місце безлюдне. Шевченко не витримав, пішов гребенем валу і глянув униз. У рову сиділа дитина й жалібно плакала. Поблизу — ні душі, лише кілька телят паслося віддалік. Він пробіг кроків двадцять — нікого. Нічого робити, треба було спуститись і взяти дитину. Дівчинка перелякалась і заплакала ще дужче. Заспокоївши її, наскільки було можна, Тарас Григорович поніс свою знахідку

до Золотих воріт. Йому якось вдалося забавити її, але добитися толку не можна було, бо дівчинка лепетала «мама», «няня» і більше ні слова. Давав він їй бублика, але дитина не могла вкусити і тільки повторювала «мама», «няня». Тарас Григорович не знав, що робити. Два-три перехожих постояли, подивились і не признавали дівчинки, а йому не хотілося втратити чудового освітлення і разом з тим шкода було залишати біля себе налякану і, звісно, голодну дівчинку. Я прийшов вчасно й одразу ж пішов у сусідні будинки, яких було поблизу зовсім небагато. Проте ніде не знали дівчинки. Становище ускладнювалося. Ми вирішила йти додому й сповістити в поліцію. Я взяв портфель, Тарас Григорович — дитину, й таким чином дійшли ми до Софійського собору. Молода жінка, одягнена по-домашньому, з переляканим видом вибігла з завулка й, побачивши нас, кинулась назустріч.

— Мати! — сказав Шевченко й, не кажучи їй ні слова, подав дитину» [300].

І сьогодні деякі києвознавці під сумнів ставлять рисунок «Рештки Золотих воріт. 1846» — це робота Шевченка, чи його товариша Михайла Сажина? Після арешту Тараса портфель з його малюнками залишився у М.Сажина, у будинку на Козиному болоті. Про це Шевченко писав у листі до народного Андрія Лизогуба (1849—1879) 11 грудня 1847 року: «Сажин мені нічого не пише, не знаю, де він дів мою портфель з рисунками дрібними, там цілий жмут їх було. Як побачите його, то спитайте, та й візьміть до себе, а ящик з олійними фарбами нехай собі оставить». А. Лизогуб відповів Шевченкові 23 лютого 1848 року: «Ви писали, щоб я взяв у Сажина Ваші дрібнії рисунки, тільки я сього не зроблю, раз за тим, що я того Сажина може й не побачу, а друге за тим,

що якби і побачив, то він мені їх не отдасть» [301]. Ми так і не знаємо, чи це були ті малюнки, про які згадував О. Афанасьєв-Чужбинський і Т. Шевченко в листі до І. Фундукля, чи ще якісь інші, невідомі.

Авторство «Рештки Золотих воріт», ймовірно, належить Шевченку й Сажину — Тарас, скажімо, робив ескіз, промальовував церковні бані, молоді тополі, людей, а Микола завершив роботу. Згадаймо спомини Афанасьєва-Чужбинського й порівняймо з Шевченковими малюнками «Костел св.Олександра» чи «Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві». На малюнку «Рештки Золотих воріт» зображено стіни в руїнах, передній і дальній краєвиди в затіненій частині композиції. На першому плані видніється майданчик із стародавніми золотоворітськими стінами як одне з улюблених місць прогулянок киян. У глибині, над одноповерховою забудовою старого Києва підносяться золоті бані собору св. Софії й дзвіниці Софійського монастиря — це художній стиль Шевченка: вдаліні обов'язково мають виднітися, ніби в тумані, бані храмів — чітко промальовані митцем здаються легкими, майже прозорими.

...Пройдімо вулицею Володимирською від Софійського майдану вперед, до «червоного» корпусу Національного університету імені Тараса Шевченка. Мабуть, цією бруківкою ходив і Тарас Шевченко: з ящиком, де лежало малярське приладдя, й роздивлявся навкруги — художника цікавило все в історичному місті. У той період починає формуватися нинішня структура вулиці — будуються кам'яні приміщення, спершу 1–2-х, а згодом 3–5-ти поверхові. Зводяться ряд адміністративних, громадських, житлових споруд, готелі. На місці, де розкопано залишки Ірининського храму — це

ріг Володимирської й Ірининської вулиць — споруджується з використанням вогнетривкої цегли «Стовп Святої Ірини», або «Ірининський стовп».

Будинок Головного корпусу університету св.Володимира збудований в 1837–1843 роках у формах класицизму, так званого «російського» за проектом архітектора Вікентія Беретті. Споруда вийшла величною й суворою: попервах стіни корпусу не були пофарбовані в червоний колір, а були білими. Питання про зовнішнішній вигляд університету порушив архітектор 1842 року: «Можна буде пофарбувати стіни жовтою фарбою, а карнизи й пояски білою, як зазвичай формують всі будови в місті, або ж таким чином під колір вапна, я ж зі свого боку вважав би за доцільне пофарбувати весь простір від цоколя до підколон під граніт бризками, а решту не виділяючи ні поясків, ні карнизів, під колір вапна, так, щоб вся будівля здавалася зробленою з одного каменю» [302]. Але бажання архітектора не здійснилося; спочатку корпус університету пофарбували в червоний колір, а вершини колон — у чорний — кольори стрічки ордена Святого Володимира, а після Жовтневого перевороту 1917 року, на зразок Зимового палацу в Санкт-Петербурзі — у коричнювато-червоний колір, який став для корпусу традиційним.

Сучасник Тараса Шевченка, професор Олександр Романович-Славатинський (1832–1910) так згадує Київ у районі університету: «На моїх очах засаджувався Бібіковський бульвар тополями й осоками, що вже зникають. Він закінчувався біля теперішньої Володимирської вулиці, за якою між університетом і Мініховим валом, що тягнувся вздовж Підвальної й Прорізного провулку, був довгий пустир із дерев'яними амбарами, де розміщувалися інтендантські склади. Ботанічний сад закін-

чувався тоді Траутфеттерською гіркою (Траутфеттер Ернст-Рудольф Ернестович (1809–1889), ботанік, професор Київського університету, 1847–59 – ректор. – *Прим. В.Ж.*), за якою, аж до Митрополичого гаю, був порожній простір» [303].

Панорамне зображення Шевченком картини «Університет св. Володимира» виконано, ймовірно, за метрів триста, з пагорба, ліворуч од Бессарабської площі. Судячи з фотографій другої половини ХІХ століття, саме цей ракурс і був найзручнішим для огляду фасаду навчального закладу. Монументальна й депо похмура споруда в стилі класицизму тріумфально панує над нерегулярною й нещільною, переважно одноповерховою на той час, забудовою Києва. Відсутність оригіналу унеможливує художню експертизу, проте мистецькі елементи, притаманні пензлю Тараса Шевченка, переважають...

У нижній частині композиції роботи «Університет св. Володимира» зображено обсаджений тополями Бібіковський бульвар (нині бульвар Тараса Шевченка). Третій будинок угорі праворуч належав цукрозаводчику і меценатові Миколі Терещенку (1819–1903), де тепер розміщено Національний музей Тараса Шевченка. Коментовану роботу, як й інші київські краєвиди Тараса Григоровича, традиційно приписували Михайлові Сажину. Але, зважаючи на відмінні риси художньої манери митців, зокрема, на майже прозорі контури зображених тополь, в акварелі мистецтвознавець Володимир Яцюк вбачає Шевченкове авторство. Наприклад, суто Тарасовою манерою малювання є виразна група купчастих дерев у лівому куті аркуша, ошатні будиночки переднього плану з неодмінним висвітленням однієї стіни й суцільно тонованими вікнами, і, звичайно ж, тополі, що невеличкими групами й поодинокі ніби біжать угору від Бессарабки, поступово зменшуючись.

Щоб переконатися в правдивості чи сумнівності висловлених міркувань, пропонуємо розмістити поряд малюнок університету, який вважаємо твором Т. Шевченка, й «Університет св. Володимира (з Ботанічного саду)», до якого, без сумніву, причетний Сажин, і порівняти передні плани малюнків, їх природне й стафажне наповнення (тополі, ялини, постаті людей), тональну насиченість. У літературі дискутують, що споруду університету на акварелі Сажина міг малювати й Шевченко, як і тополі. Йдеться не про підписаний Михайлом малюнок, який зберігається в Національному музеї Тараса Шевченка, а про його аналог, віднайдений у 1960-х роках (нині експонат Дніпропетровського художнього музею, г-1543). І, як підтвердження того, що Тарас Шевченко, як мовиться, з усіх боків розглядав університет, шукав місце, з якого краще намалювати будівлю, приведемо спомини історика Миколи Костомарова (1817–1885): «У перших числах червня 1846 року, — згадує Микола Іванович, — мене обрали одноголосно на кафедру російської історії в університеті св.Володимира, примусивши прочитати пробну лекцію на задану тему. То був для мене радісний й вікопомний день; вперше поділитися своєю радістю довелося мені з Тарасом Григоровичем. Виходячи з університету, на пустирі, що відділяв тоді університет від Старого Міста, я зустрів Тараса Григоровича» [304].

Під час святкування 125-річчя від дня народження художника 5 березня 1939 року Київському державному університету присвоєно ім'я Тараса Григоровича Шевченка. А наступного дня, 6 березня, навпроти корпусу на невисокому кургані встановлено пам'ятник Кобзареві (автори — скульптори М. Манізер, архітектор Є. Левінсон), що викликає асоціацію з Тарасовою горою в Каневі. До нього ведуть п'ятимаршові

сходи з боку головного входу до парку, виконані, як і стилобат, з бучардованого граніту. На чоловому боці постаменту з червоного граніту зроблено напис накладними бронзовими літерами «Т. Шевченко. 1814—1861», нижче слова із «Заповіту»:

*«І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом»* [305].

Шевченківський Київ, з найранішої появи міста й до його перепланування, можна уявити зеленою пасмугою від побережжя Подолу до круч Печерська. За рахунок околиць розпросторювався від саду «Кинь-Грусть» до історичних Видубичів, забудова понад Дніпром сягала від двох із половиною тисяч метрів до п'яти тисяч. І з північного заходу до північного сходу пролягала майже на сімнадцять верст. За присутності художника, в Києві пересувалися пішки, а їздили, звісно, возами й каретами. На кожному кроці височіли бані храмів і соборів. Справжніми перлинами правічного благочестя вважалися свята Софія, Михайлівський монастир і Києво-Печерська лавра.

«Золотоглавий» уже був не той, що полонив Тараса в дитячі роки. За чотирнадцять років Шевченкової відсутності в Києві сталися значні зміни. Впорядкування міста відбувалося швидким темпом, проте краса природи зазнала великих пошкоджень; сади й гаї зникли або втратили первісний вигляд, даючи місце новим вулицям, які заплановані владою ще 1834 року. Де ж уперше, як приїхав до Києва, зупинився Шевченко, про які місця згадано в творах? Не виключено, спочатку Тарас міг поселитися в Печерському готелі «Зелений трактир», а потім уже знайти приватний прихисток. До

речі, цим «трактиром», одним із перших світських готелів, володіла Києво-Печерська лавра, якій належала й готельна садиба на вулиці Московській, 30. Цими провулками, біля історичних пам'ятних місць не раз ходив і Шевченко.

Десятого грудня 1845 року Тараса Шевченка офіційно затвердили членом Археографічної комісії й доручили змальовувати історичні пам'ятки в Чернігівській та Полтавській губерніях. На початку 1846 року художник працював у різних регіонах, повертався до Києва, знову їхав на розкопки. У березні керівництво намітили нову програму робіт: для досліджень мали виїхати до міст і сіл Центральної й Правобережної України. Генерал-губернатор Д. Бібіков 21 вересня 1846 року видав розпорядження за № 7247: «Г. сотрудику Временной комиссии для разбора древних актов Шевченко. Поручаю Вам отправиться в разные места Киевской, Подольской и Волынской губерний и постараться собрать следующие сведения: 1-е. О народных преданиях, местных повестях и сказаниях и песнях и всему, что Вы узнаете, составит описание, а песни, рассказы и предания сколько можно списать в том виде, как они есть; 2-е. О замечательных курганах и урочищах, где и в каком месте они есть и какие на счет собственно их существуют на месте предания и рассказы, а также и исторические сведения. С этих курганов снять эскиз на счет их формы и величины и списать каждый по собранным сведениям; 3-е. Осмотреть замечательные монументальные памятники и древние здания и составить им описание, чтобы можно было распорядиться снять с них в будущем году рисунки. Если бы где Вы имели возможность достать какие-либо древности, письменные грамоты и бумаги, то таковые доставить ко мне, или узнав, где они находятся, и о том донести;

4-е. Кроме сего отправитесь в Почаевскую Лавру и там снимете: а) общий наружный вид Лавры, б) внутренность храма и в) вид на окрестность с террасы. Все собранные Вами сведения, описания и рисунки, по возвращении Вашем в Киев представить ко мне. Подорожную и примерно на прогоны и кормовые 150 руб. серебром при расходной тетради вы получите из моей канцелярии» [306].

Художник Шевченко працював у комісії майже півтора року, до березня 1847 року, отримуючи щомісячну платню 12 карбованців 50 копійок. Збереглися «Археологічні нотатки», зроблені Шевченком, у яких названі й описані храми, церковні старожитності, а також могили й укріплення, зокрема, Телепень (між Яготином і Пирятином); містечко Лубни, село Солонці (в семи верстах за Сулою; тут був узятий в полон гетьман Наливайко. — Прим. В.Ж.); містечко Луком'я (в сорока верстах від Лубен над Сулою); Хорол та його околиці; місцевість між Миргородом і Багачкою, Устивицею й Сорочинцями «для замалювання пам'яток старовини». «Любил он, — згадує враження поета від баченого Олександр Афанасьєв-Чужбинський, — и уважал природу. Блуждая с ним по лесам над Сулой и Слепородом, мы, бывало, просиживали у норки какого-нибудь жучка и изучали его незатейливые нравы и обычаи. Большое удовольствие доставляли Шевченку крестьянские дети, которые в деревнях обыкновенно целые дни проводят на улице. Т.Г. не раз садился к ним в кружок и, ободлив пугливое общество, рассказывал им сказки, пел детские песни, которых знал множество, серьезно делал пищаки и вскоре приобретал привязанность всех ребятишек» [307].

Залишився того періоду незакінченим Шевченком начерк «Китаївська пустинь» з означеними в контурі спорудами.

Столичним проспектом Науки добираюся району з дивною назвою «Мишоловка», відомого з XVIII століття. Нині тут виростають висотні будинки котеджного типу, ущільнюючи й без того густу садибну забудову. Це супроводжується збільшенням чисельності жителів і, відповідно, наростанням антропогенного тиску на прилеглі ділянки лісу. Влітку, не маючи безпосереднього доступу до дніпровських пляжів, тутешні мешканці відпочивають на берегах Дідорівського озера.

У східній частині лісу за «Мишоловкою», серед високих крутих горбів, в оточенні густих заростей заховалася Китаївська пустинь — пам'ятка історії й культури. В затишній долині серед зелені над каскадом ставків височить п'ятиверхий бароковий храм — давній осередок православ'я. Тут, над стрімкими дніпровськими кручами, в давні часи стояв літописний давньоруський град Китаїв, південний форпост столиці Київської Русі. Вчені з'ясували, що Китаїв — археологічний комплекс, який складається з давньоруського городища, селища-посаду, курганных могильників і печерних лабіринтів.

Є кілька версій стосовно походження назви Китаєва: історик і вчений-етнограф Михайло Максимович (1804–1873) споріднював назву з тюркським «китай», що означає «укріплене місце, городище». Академік і археолог Петро Толочко пов'язує її з давньоруським «градом» X–XIII століття, припускаючи, що «за далеких часів тут існувало літописне місто Пересічень». Розповідають, що пустинь заснував у середині XII століття князь Андрій Боголюбський (1110–1174), який збудував замиський палац. На сьогодні від того маєтку залишилися сліди підмурків у рештках земляного валу. В XVI столітті ченці Печерського монастиря облаштували у Китаївській пустині скит. «Пустинь» стала пристановищем для усамітнення

монахів і з тих часів є місцем паломництва. Поновлено й чоловічий храм «Китаївський пустинницький скит».

Бруківка від «Мишоловки» веде праворуч угору, до Китаєво — лісистого пагорбу на південній околиці міста. Коли Тарас Шевченко сюди добирався, Китаїв був розташований в місцевості, вкритій буковим і грабовим лісом. На південному сході вершини зберігалися вали й рів — залишки городища феодальних часів. У повісті «Варнак» поет неспроста згадав місцевість: «...огромные пещеры, вырытые, как кажется, во время Андрея Боголюбского. На горе, в которой вырыты пещеры, заметны и до сих пор следы земляных укреплений, может быть, ограды его загородного терема». З городища перед художником відкривався прекрасний краєвид на Дніпро й Задніпров'я.

Усамітнений монастир, як написано на дощечці, підпорядкований Києво-Печерській лаврі. Прийнято вважати, що скит біля стародавніх Китаївських печер виник у XVII столітті. Проте засвідчена документами історія обителі починається з 1716 року, коли коштом Дмитра Голіцина тут збудовано дерев'яні церкву в ім'я св.Сергія Радонезького, трапезну й келії. Нову трапезну, теж дерев'яну, з церквою в ім'я Трьох російських святителів — Петра, Олексія й Іони — споруджено на пожертви імператриці Єлизавети Петрівни (1709—1762), яка відвідала пустинь 1744 року. Після пожежі 1757 року Синод дав дозвіл на спорудження нового, цегляного Троїцького храму, освяченого 1767 року. Через шістдесят три роки було зведено 45-метрову дзвіницю, трапезну з церквами Двадцяти апостолів і Трьох святителів, келії, будинок настоятеля, господарські споруди. За проектами архітектора Павла Спарро (1814 — р.с.н.) збудовано Братський корпус, цегляну огорожу з воротами. Після того, як до приміщень додалися

три келійні корпуси, лазня та двоповерховий «новий дім» для похилого віку священнослужителів, подвір'я набрало форми шестикутника, оточеного будівлями.

Розглядаю Шевченків етюд «Китаївська пустинь»: у центрі композиції видніються бані Троїцької церкви, яку звів у 1763–1768 роках майстер українського бароко Степан Ковнір (1695–1786) на місці згорілого дерев'яного храму Сергія Радонезького коштом князя О. Голіцина й киян. Ближче до переднього плану — контури монастирської дзвіниці, будівель початку ХІХ століття. На передньому плані, в обрамленні дерев, зображено греблю на струмку, що збереглася донині.

Перебуваючи в Києві, Т. Шевченко поринав і в ярмаркове дійство на «Контрактах», у будинку торгів, що піднісся над Подолом чотириколонним портиком, увінчаний трикутним фронтоном — нині Котрактова площа, будинок № 1. Саме з Подолу й розпочалася після пожежі відбудова Києва; після надання місту Магдебурзького права, на головній площі побудували дерев'яну ратушу. За традицією середньовічних міст ХVІІІ століття, спорудили ротонду фонтану «Феліціан» (на честь богині Феліцити), перейменовану на початку ХІХ століття на «Самсон» — це перша гідротехнічна споруда міста. На головний майдан виходили фасади славнозвісної Києво-Могилянської академії — вищого навчального закладу східнослов'янських народів, що відігравав вагому роль у духовному житті не тільки України, Росії й Білорусі, а й Греції, Болгарії, Молдавії, інших країн. Західна сторона площі завершувалася церквою Пирогошної Богородиці, про яку згадував у ХІІ столітті автор «Слова о полку Ігоревім».

З 1798-го до 1929 року на площі проходили ярмарки, укладалися комерційні угоди. Торгували в усіх приміщеннях

Контрактового будинку, в головній залі другого поверху виступали бали-маскаради, концерти, вистави, бенкети, що розпочиналися щороку 19 січня і закінчувалися 5 лютого. Маскаради, як правило, влаштовувалися на користь притулків, і аристократія вважала за обов'язок їх відвідати й пожертвувати на благодійність. Танцювали на балах українську «Метелицю», «Голубця», «Козачка», «Гопака», французькі контрданси, німецькі алеманди, виконували російську «Бариню», «Циганочку», а закінчувався бал, як правило, «Алегриком», який був не що інше, як фокстрот. До відома: «примою балів» вважалася графиня Євеліна (Єва) Ганська (у дівочтві Ржевуська (Жевуська); 1801–1882). Разом з Євеліною приїздив до Києва на «контракти» й французький романіст Оноре де Бальзак (1799–1850), її чоловік, який написав: «Петербург — молоде місто, Москва — стародавнє, Київ — вічне» [308].

Окрім різноманітного краму й забавок, Тараса Григоровича на Контрактах захоплювала торгівля книжками. Зокрема, в крамниці польського видавця Теофіла Глюксберга, куди художник «заглядав», пропонували продукцію тільки іноземну — російською, англійською і французькою мовами. У повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» розповідається, що автор послав слугу Трохима «...в книжную лавку Должикова купить себе книгу по своему нраву» — книгарня видавця П. Должикова, про яку йде мова, містилася на Подолі разом із конторою Київського товариства страхування капіталів і реалізовувала тільки видання російською й українською мовами. Шевченко, коли приїздив до Києва, не раз заходив і до бібліотеки Должикова з дивною назвою «Аптека для душі» — отже, маємо ще адресу в Києві, де неодноразово бував Тарас Григорович. У «бібліотеці Должико-

ва» художник міг «перегорнути» й придбати видання, зокрема, ті, що пропонувалися у «Каталозі» бібліотеки під назвою «Роспись русским книгам, журналам и газетам Кабинета чтения Павла Должикова», де зазначалося спрямування видання на «...лиц, кои ищут чтения легкого и приятного, а не научного» [309]. З російських письменників у бібліотеці були твори Капніста, Фонвізіна, Державіна, Толстого, Сологуба, Жуковського, Пушкіна; з українських — Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Гребінки, Метлинського, Тополі; альманахи — «Молодик», «Ластівка», «Українські мелодії» Маркевича й збірки українських пісень Максимовича...

Хто ж цей Должиков, до бібліотеки й книгарні якого «завжди поспішав Шевченко»? Даних про видавця надзвичайно мало, як і про походження. Вдалося визбирати в архівах, що Павло Должиков належав до дрібно-дворянського «сословия», родом із Чернігова. Під час російсько-турецької війни воював на полях битв у складі 19-го Єгерського полку, відзначився хоробрістю при облозі фортеці Варна, а після її захоплення, «не смотря на усталость, пошел интересоваться ее улицами». Згодом став редактором газети «Листок для родины». Повернувшись із Болгарії, жив у Білій Церкві, де 1831 року заснував бібліотеку. З дозволу генерал-губернатора Дмитра Бібікова (1792–1870) на початку 1843 року відкрив громадську бібліотеку в Києві, але не на Печерську, як планував, а Подолі, «...по Александровской улице, в доме купца Багреева близ письменной почты».

Тарас Шевченко полюбив усім серцем київські краєвиди, людей, із завершенням навчання в Академії мистецтв прагне осісти — садами повитого й тополями увінчаного Києва. У повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»

Шевченко описує весняну повінь на Дніпрі: «Зима з контрастами та іншими радощами незримо промайнула переді мною. Перед обличчям березневого сонця сконфузився й почорнів білий сніг. Струмки весело заворушилися у горах і побігли до свого пращура Дніпра-Білогруда сказати про наближення свята богині Яри. З любов'ю прийняв гомінких крихіток старий Білогруд і розгорнув свою синьополу ризу ледь-ледь не до самих Броварів. Рязанова трактир, як голова потопельника, визирає з води. А гігант-міст, як морське чудовисько, розтягнувся впоперек Дніпра й показує здивованому чоловікові свій темний хребет із блискучої безодні. Прекрасна, велична картина!» [310].

Шевченко провів у «золотоверхому» місті активний творчий час життя, малював пейзажі, до нас дійшли такі роботи як «У Києві», «Видубицький монастир», «Коло Дніпра», «Михайлівська гора з боку Хрещатицького спуску», «Київ з боку Дніпра», «Київ із-за Дніпра», «Коло Межигір'я», «Дальні та Ближні печери Києво-Печерської лаври», «Васильківський форт у Києві», «Китаївська пустинь», «Вишгород», створив багато олівцевих начерків.

...Розповідаючи про Шевченка як художника, не згадати про його зустріч з Пантелеймоном Олександровичем Кулішем (1819–1897) в Києві неможливо — приятелі відвідали багато місць, які Тарас замалював, вели задушевні бесіди — вулиці й набережна Дніпра це пам'ятають — Україну неможливо уявити без цих особистостей! Дослідники сперечаються, коли мова заходить про час і місце їхньої зустрічі: в «Шевченківському словнику» читаємо про те, що Панько й Тарас «..познайомилися в 1843 році» — не вказано ні місця, ані числа й місяця. Іван Дзюба в книзі «Тарас Шевчен-

ко» пише: «Вже в перші дні перебування в Києві Шевченко знайомиться з Пантелеймоном Кулішем, і це була доленосна для обох зустріч» [311]. Як дослідив Петро Жур, зустріч Шевченка й Куліша відбулася в «...Старому Києві, неподалік від Софійського собору, де мешкав Панько. Стіни своєї кімнати Куліш розмальовував людськими постатями, кращих учнів нагороджував власними малюнками. У цій кімнаті й застав Шевченко Куліша за мольбертом. На поетові був парусиновий балахон і картуз, що зсувався на потилицю, подібно до козацького шлика. Куліш згадував:

— А вгадайте, хто? — це були перші Тарасові слова, промовлені ним чарівно-веселим і безтурботним голосом, що ним захоплювались і жінки, й діти. Мабуть, Куліш уже знав про приїзд Тараса Григоровича до Києва, тому одразу ж догадався, хто завітав:

«Я відповів:

— Шевченко.

— Він, — відповів Тарас, засміявшись так, як сміються наші молодіці. Вусів тоді не було ще в нього, і в усьому обличчі багато було жіночого» [312].

Для встановлення правди про зустріч двох класиків української культури, розберімося детально й звернімося до споминів. Коли 1839 року Пантелеймон Куліш вступив до університету св.Володимира, студенти навчалися в найнятих приміщеннях на Печерську: в будинку «Присутствених місць» (нині Міністерство внутрішніх справ, вулиця Богомольця, 10), навпроти Царського (нині Маріїнському) палацу, та в маєтку генерала Бегечева (1724–1791) на вулиці Інститутській над Хрещатиком (нині Міжнародний центр культури і мистецтв). У зв'язку з будівництвом корпусу для університе-

ту через вали й руїни храму святої Ірини почали прокладати вулицю Володимирську.

П. Куліш, як пише П. Жур і повторюють його припущення й інші дослідники, мешкав «біля Софійського собору» не в 1843 році, а в 20-х числах «июня» 1855 року, коли приїхав до Києва без дружини й поселився в Старому місті, у «флігелі будинку Мартинова». Вже звідси Панько пише записку В. Тарновському-молодшому, просить відрядити когось придбати три сажени дров, а також «...послати на Подол к живописцу Сенчиле в дворянское училище, чтобы забрать у него купленную для меня посуду и перевезти на мою квартиру» [313].

Коли ж і де зустрілися Куліш і Шевченко у Києві, то, ймовірно, якщо вірити Паньковому запису пісні «Да все луги все береги, ніде води не напиться»: «1843, июня 13, в ночи на плыту, на Днепре против Межигорского монастыря», цим і зафіксована дата перебування Тараса в Межигір'ї. З поданих у газеті «Киевские ведомости» днів приїзду Андрія Стороженка з поетом до Києва (від 4 до 11 червня), найдоречніше запам'ятати «9 червня 1843 року». До речі, в Києві митець розпочав малювати олійними фарбами портрет Пантелеймона Куліша, але завершити не встиг. А їхня перша зустріч відбулася на Житомирській вулиці, в будинку полковниці Михеєвої. Куліш так розповів про цю радісну мить: «Ввиходить хтось... у полотняному пальті. — Здорові були. А вгадайте — хто?

— Хто ж, як не Шевченко? (А ніколи не бачив його й намальованого).

— Він і є! Чи нема у вас чарки горілки?

Тут уже й пішло справдешнє січове балакання, а далі й співи (Шевченко мав голос пречудовий, а Куліш знав незліченну

силу пісень). Почали потім їздити навкруги Києва, рисувати, рибу за Дніпром варити» [314].

Без сумніву, Шевченко ділився з Кулішем задумом видати альбом «Живописная Украина», в проспекті вказано Панькове ім'я як співробітника. Приблизно тоді ж, 1843 року Тарас познайомився і з польським критиком та письменником Міхалом Грабовським (1804–1863), бо його ім'я теж є в проспекті альбому. Про те, що Грабовський не тільки посвячений у плани Тараса Шевченка, а й мав бути причетним до написання пояснювальних текстів і передплати, свідчить лист Куліша до Шевченка з Києва 5 червня 1844 року: «Присилайте Ваші картинки в Чигирин з надписом: «Михайлу Грабовському». Я в його буду, і він знатиме, куди міні їх переслать, да розтолкуйте міні хорошенько, що й як ви хочете робить; а то не второпаю, що для вас компоновати» [315].

Про київську адресу Міхала Грабовського дізнаємося зі статті Михайла Максимовича «О месте церкви св.Андрея». Вчений, згадуючи древній храм Святого Симеона, розповідає, що він стояв навпроти того місця, де сад А. Муравйова межує з садибою покійного Міхала Грабовського, тобто — вгорі Андріївського узвозу ліворуч, як спускатися на Поділ. Тут бував Куліш, ймовірно, заходив і Шевченко...

Тоді ж Шевченко й Куліш їздили до Межигірського монастиря, про що є запис у дорожньому альбомі митця, відвідали Києво-Печерську лавру, Видубицький монастир, ловили рибу на Дніпрі й записували народні пісні. Щоб опинитися по той бік Дніпра, в Межигірському урочищі з давнім монастирем і фаянсовою фабрикою, треба насамперед проїхати київським Подолом й околицями до Вишгорода, а там уже, пройшовши берегом, дочекатися переправи через річку. Дорогою

мандрівників могла принадити мальовнича садиба господаря маєтку «Кинь-Грусть» Платона Лукашевича (1772–1845). Вона вирізнялася не тільки своєю чарівністю з-поміж зелених дач і заміських будиночків, а й гостинністю «поважного лагідного дідка», який дозволяв усім, за незначну плату, гуляти в садах і оранжереях, милуватися білими лебедями на ставку, відпочивати в альтанках, слухати музику військового оркестру і з висоти Княжої гори оглядати схований в мареві Київ. Своїх відвідувачів пан Лукашевич неодмінно запрошував до кімнати пити чай і кисляк, смакувати цукерками й оршадом.

Не розбудованою, майже ще пустинею була в сорокових років ХІХ століття «Кинь-Грусть». Платон Лукашевич відкупив маєток ще 1838 року в генерала Бегічева після випуску небожем збірки «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни». Ця особа не могла не цікавити Куліша, Шевченка і Сенчила-Стефановського, й вони, прямуючи до Межигірського монастиря, звичайно, ненадовго затрималися в Лукашевича.

У листі від 26 листопада 1844 року Тарас Шевченко писав до приятеля, генерал-майора Якова Кухаренка (1800–1862): «Був я уторік на Україні — був у Межигорского Спаса. І на Хортиці, скрізь був і все плакав, сплюндрували нашу Україну проклята німота з москалями» [316]. Пізніше з'явився щоденниковий запис у «Журналі»: «Сегодня я, как и вчера, точно так же рано пришел на огород, долго лежал под вербою, слушал иволгу и, наконец, заснул. Видел во сне Межигорского Спаса, Дзвонковую криницу и потом Выдубецкий монастырь. А потом — Петербург и свою милую Академию. С недавнего времени мне начали грезиться во сне знакомые, давно не виданные предметы. Скоро ли увижу все это я наяву?» [317].

«Межигірський Спас» — так художник у творах, листах і «Журналі» називав Межигірський Спасо-Преображенський монастир. Чому ж настільки глибоко лавра запала у Шевченкову душу, аж з'являлася уві сні й змушувала плакати?

Межигірський Спасо-Преображенський монастир, за переказами, існував за часів Київської Русі, документальні згадки відносяться до 1523 року. Кияни звернулися до влади Великого князівства Литовського, під протекторатом якого тоді була Україна, з проханням дати згоду на відбудову лаври. В 1523 році король польський і великий князь литовський Сигізмунд I Старий (1467–1548) надав грамоту київському воєводі Андрію Немировичу (1462–1541), за якою ігумену Михайлу Щербині було дозволено відбудувати запустілий монастир і відродити общину. З напису на Євангелії, подарованому в монастир Андрієм Полозом у 1546 році, відомо, що 1555 року в Межигір'ї існувало три храми: св. Спаса, св. Миколи та св. Апостолів Петра і Павла, а також закладена печерна церква на горі Пекарницькій. На початку XVII століття в лаврі зведено нові дерев'яні храми Петра і Павла (1604), трапезна Микільська (1609), соборна Спасо-Преображенська (1611).

Межигірський монастир у давнину мав тісні зв'язки з Запорозькою Січчю, яка передавала йому значні кошти на утримання шпиталю для старих запорожців, а багатствами поступався лише Києво-Печерській лаврі. З 1672 року володів виключним правом призначати священиків на Січ, йому підпорядковувалися Самарська, Лебединська й Левківська лаври. Звідси направлялися на Запоріжжя викладачі грамоти, які навчали дітей козаків у школах Січі. Визначну роль у козацькому житті монастир відіграє ще з часів гетьманування Сагайдачного при ігумені Комментарії. Запорожець

вважав обов'язком побувати в монастирі й поклонитися «Спасу Межигірському», даруючи на пам'ять ікону, лампади, церковні предмети. Срібло й золото йшло сюди з усіх боків. Очевидно, не одна сотня турецьких червінців, здобута в битвах, перейшла до монастирської скарбниці, як і скарби похилих вояків, які давали обітницю завершити у ньому останні дні життя та стриглися в монахи. Саме там, за переказами, деякий час був послушником ватажок Коліївщини Максим Залізняк (1740–1768).

У монастирі були поховані гетьман Євстафій (Остап) Гоголь, полковник Семен Палій і наказний гетьман Самійло Самусь, який 1704 року в Ніжині передав гетьманові Мазепі булаву й клейноди на правління від польського короля. Рукописна книга «Синодникъ» багато розповідає про донаторів та опікунів Межигірського монастиря, на який жертвував не тільки гетьман Іван Мазепа, а й родич «Федір з Києва».

Коли Межигірський храм відвідали Шевченко й Куліш, на стінах однієї з церков ще розглядалися портрети ватажків, тоді ж митець записав народні пісні про Семена Палія, Івана Бондаренка. Під враженням перебування в Межигір'ї Шевченко написав поему «Чернець»:

*«Аж до Межигорського Спаса
Потанцював сивий.
А за ним і товариство
І ввесь святий Київ» [318].*

Отже, малюнок «Києво-Межигірський монастир» виконано Шевченком в околицях колишнього села Міжгір'я Київського повіту Київської губернії (нині місцевість Києво-Святошинського району Київської області), за 20 кілометрів на північ од Києва, поблизу міста Вишгорода; нині

робота зберігається в Національному музеї Тараса Шевченка. Художник зображує архітектурний комплекс Межигірського Спасо-Преображенського монастиря, одного з найдавніших в Україні, заснованого ще 988 року, одночасно з введенням християнства в Київській Русі. У центрі композиції — за ворітьми — п'ятибанева церква Преображення Господнього (1676–1690), праворуч — Петропавлівський храм з дзвіницею; перед огорожею — одноповерховий дерев'яний будиночок, мабуть, помешкання монахів. Зазначимо, що в той час, коли його малював Шевченко, монастир не діяв. Тарас у поемах «Сліпий», «Чернець» й вірші «Заступила чорна хмара», повісті «Близнюки» й в «Журналі» також згадує Межигірський Спас.

Тепер про найголовніше — датування роботи над малюнком встановлено відповідно до запису на сторінці 21-й альбому 1839–1843 років, який і визначав час перебування Тараса Григоровича в Межигір'ї. Окрім «Києво-Межигірського монастиря», художник зробив етюд «Коло Межигір'я» — в центрі композиції стовбур вікового ясеня, біля дерева всілися обідати прочани, а ліворуч, над обривом — у капелюсі, ймовірно, автор малюнка: заклавши руки за спину, розглядає краєвид. Робота не завершена — постаті не промальовані, обличчя не розпізнати. Тоді ж, 13 червня 1843 року, Куліш вписав до Шевченкового альбому народні пісні про Палія й Бондаренка, вгорі аркуша — кінець запису фольклору: «Да все луги, все береги!». Нижче, ліворуч — ескіз рисунка «Коло Межигір'я», праворуч від якого рукою того ж таки Панька занотовано: «1843, іюня 13, вь ночи на плыту, на Днѣпрѣ // противъ Межигорского монастыря». Саме ця дата і є підставою для дослідників творчості художника

стверджувати, що малюнок виконаний 1843-го року. Таке датування зустрічаємо й у Повному академічному виданні творів Шевченка в 10-ти томах (Київ, 1961), і в альбомі «Святий Київ наш великий» (Київ, 2004).

Деякі слова про мистецький твір «Києво-Межигірський монастир» — Шевченко змалював архітектурний ансамбль не діючої на той час козацької Лаври. У центрі композиції — п'ятибанева церква Преображення Господнього (1676–1690), праворуч — другий поверх мурованої брами-проходу з церквою Петра й Павла, найближче до глядача — дзвіниця. Головне враження справляє зображення споруд Києво-Межигірського монастиря, яке займає центральну частину рисунка й максимально наближене до глядача. Решта — одноповерховий дерев'яний будинок на першому плані, дерева (ліворуч та праворуч за парканом), контури будівель (у глибині) — власне доповнення до основного зображення. Цей архітектурний краєвид пожвавили дві людські постаті на передньому плані, що є характерним для Шевченка-художника. Преображенська церква, дзвіниця Петропавлівського храму, брама й дерев'яний будинок прорисовані художником більш чітко. Малюнок передає вигляд архітектурної пам'ятки XIX століття і тому разом із мистецькою має історичну цінність, тим більше, що лавра до наших днів не збереглася. Щоправда, за високою огорожею, в яру біля Межигір'я дзюркотить з Шевченкових часів Дзвінкова криниця, з якої Тарас пив, про що засвідчено на пам'ятному камені й рядках із поеми «Чернець»:

*«Іде чернець Дзвонкову
У яр воду пити
Та згадує, як то тяжко
Було жити в світі»* [319].

Із часом джерело Дзвінкової криниці замулилося — невинний час і людська недбалість зробили свою справу, але 2005 року криничку облагородили, одягнули дерев'яні шати у вигляді каплиці з православним хрестом. Знову не заростає крута стежина до «дзвінкової», де межигірські монахи думали про життя й вічність, невмирущу красу природи й долю України. І сьогодні вода, вибігаючи з підніжжя гори, біля якої монахи ще 988 року звели каплицю та облаштували потічок срібними дзвіночками, якими й нині бавиться вітерець, відтворюючи мелодію безсмертя, якою заслуховувався митець...

На засланні поет записав у «Журналі»: «Бачив уві сні Межигірського Спаса, Дзвонкову криницю і потім Видубицький монастир». Вибір для змалювання архітектурного офорту «Видубицький монастир у Києві» — один із шести офортів серії «Живописна Україна» — відповідав програмі, за якою Шевченко укладав розділ «Виды примечательные по красоте или историческим воспоминаниям». У нижній частині аркуша гравійовано авторські дату й підпис: «Шевченко 1844» та назву «Выдубецкий Монастырь у Києви» (правіше — те саме французькою мовою. — Прим. В.Ж.). Києво-Печерська лавра та розташування монастиря поєднали в собі обидва пункти: приваблювали митця красою набережної Дніпра й складним минулим. Характер краєвиду й листи Варвари Рєпніної до Шарля Ейнара дають підставу вважати, що рисунок виконано влітку (до жовтня), часу приїзду митця в Яготин. Передавши своєрідні особливості історичної пам'ятки, її неподільний зв'язок з навколишнім пейзажем, художник створив сповнену поезії картину єднання церкви й природи. Твір поживається жанровим мотивом: на передньому плані, перед монастирем, біля куреня стоїть пастух, праворуч — дві

корови, ліворуч видно Дніпро, човни з людьми. Первинна композиція практично залишилась незмінною. На відміну від підготовчого малюнка, автор узагальнив і «зібрав» передній план, змінив стафаж: жанровій сцені надано виразнішої образної цілісності. Підсилено світлові ефекти, зокрема контраст висвітлених і затінених частин. Увиразнено контражурним стало зображення барабана церкви з банею і хрестом на тлі світлої купчастої хмари.

...Дорога з Києва до Кирилівки (тепер село Шевченкове на Черкащині) 15 червня 1843 року потребувала для поета близько трьох діб. Та в селі художник гостював недовго, його записів про перебування в цей час на малій батьківщині немає. В академічному десятистовику рисунок «Батьківська хата в Кирилівці» датовано «...на підставі запису в метричній книзі Кирилівської церкви», який свідчить, що Шевченко був у Кирилівці у вересні 1843 року, бо 20 вересня він був записаний хрещеним батьком свого племінника. Однак, Петро Жур оприлюднив доволі логічну версію, за якою художник 1843 року побував у Кирилівці ще раніше: у червні. Біограф Шевченка, доводячи, що поет з Києва відразу поїхав до свого села, вказує, зокрема, на таку деталь: в альбомі «безпосередньо за малюнками Києва («У Києві», «Пейзаж Києва», «Київ із-за Дніпра» та ін.) і перегукуючись з ними, йдуть малюнки, виконані в Кирилівці.

Слушність такого доказу нелегко заперечити, бо відомо, що ескіз до «Судньої ради» наявний не лише на звороті «Батьківської хати», а й на сторінці з «Межигірськими записами». Через те змушені вказати у датуванні рисунків на «кирилівському аркуші», крім вересня, ще й червень 1843 року. На жаль, розв'язати дилему — червень чи вересень — не до-

помагають ні копія з рисунка, що її зробила княжна Варвара, ні її лист із цього приводу до художниці Глафіри Псьол (1823–1886), бо писаний 11 січня 1844 року: «Я скопіювала хатку Тараса Григоровича, й він сам спитав у мене дозволу написати що-небудь унизу, й тоді не придумав нічого вдалішого, як помістити оці, добре відомі тобі два вірші:

*«В ком веры нет, надежды нет,
Надежда Бог и вера свет».*

Шевченко ще додав до них дату свого народження: «1814 г., 25 февраля» [320]. Цей лист Г. Псьол давно опублікований і добре відомий, але ніхто не звернув на нього уваги, і навіть на Шевченківській ювілейній виставці в 1939 році ця копія фігурувала як оригінал.

Нині копія малюнку «хатки Тараса Григоровича» зберігається в московському Музеї приватних колекцій (збірка Іллі Зільберштейна). Репродукція перемальовки Рєпніної добре znana шевченкознавцями, її опублікували в академічному дванадцятитомовику літературної й образотворчої спадщини Т. Шевченка.

Шевченків автопортрет-начерк робився водночас із писаними поетом текстами, бо в сукупності своїй (зображення хати, самозображення, дата народження, рядки з поеми «Тризна», яку поет присвятив Варварі Рєпніній) все оте, писане й малюване, становить доволі складну сюжетну мистецько-літературну єдність, і вичерпне витлумачення її змісту може додати дешифру й до розуміння первісного авторського малюнка батьківської хати художника.

Спробуємо в уяві сумістити це зображення з тим, гадаємо, автопортретним начерком, що завершує Шевченків альбом. Маємо на оці подібну замальовку постаті на весь

зріст на другому форзаці альбому. У десяти томовику творів Шевченка про замальовки на цій сторінці написано: «На аркуші — не пов'язані між собою в різних напрямках три начерки: постать чоловіка на весь зріст та два профілі, один з них нагадує профіль Шевченка».

Щодо поетового маршруту до рідних місць, шевченкознавці посилаються на Тарасову повість «Прогулка с удовольствием и не без морали». Але й Петро Жур, який, здається, найсумлінніше досліджував життя митця, припустився низки неточностей. Скажімо, в книжці «Літо перше» Петро Володимирович спростовує твердження літератора-мемуариста Гліба Лазаревського (1877–1949), який вказує такий шлях: виїзд із Києва поштовими кінями 15 червня, а потім — до Василькова 36 верст, Білої Церкви — 44, Таращі — 39, Баранячого Поля — 22, Звенигородки — 45, верст 40 до Кирилівки, отож разом верст 226 (беру ці відомості з поштового путівника 1850 року. — *Прим. В.Ж.*). На таку подорож могло піти близько трьох діб, перебування Тараса вдома не менше п'яти днів. І потім зворотна дорога — Звенигородка, звідти — від Баранячого Поля 18 верст до Богуслава, 33 — до Канева, а там із переправою через Дніпро верст 20 до Переяслава й 84 — до Пирятина, і вже «Убежище». На це піде не менше трьох діб, і якраз своєчасно Шевченко прибуває до Гребінки».

Однак П. Жур не погоджується із Глібом: «Розрахунки Лазаревського потребують певного уточнення. І зробити його можна й треба за допомогою Тараса Шевченка. В повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» оповідач їде з Києва до сусіднього з Кирилівкою села Будища, причому доїжджає до Звенигородки, а після Баранячого Поля в Лисянці наймає «коней убік». Відомо, Лисянка — за 20 верст від

Кирилівки. А від Баранячого Поля до Лисянки — 25 верст. Таким чином, увесь шлях від Києва до Кирилівки складав не 226 верст, як підрахував Гліб Лазаревський, а всього 186. У червні поштовими дорогами можна було їхати, як передбачалося тодішнім положенням про поштову їзду, з середньою швидкістю 10 верст за годину — згадаємо, що від Петербурга до Чернігова 1844 року письменник Володимир Даль (1801—1872) проїхав із швидкістю 200 верст за добу. Отже, за добу, максимум за дві доби Т.Шевченко міг добратися Кирилівки.

Але й тут не до кінця вивчено архівні матеріали обома дослідниками. Гліб Лазаревський вписує в маршрут подорожі Звенигородку, містечко, якщо їхати з Києва, за Лисянкою на відстані 40 верст. Од Звенигородки до Кирилівки 25, а від Кирилівки до Будищ — 20 верст. Отож, за Лазаревським, оповідачеві повісті, щоб доїхати від Лисянки до Будищ треба подолати 85 верст. Але від Лисянки до Будищ — дві версти: у шевченкознавчій літературі й досі побутує хибна думка, що в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» йдеться про село Будище, в якому Тарас козачкував у поміщика Павла Енгельгардта. Насправді в Шевченковому творі розповідається про інші Будища, які розділяє річка Гнилий Тікич — тепер це село Лисянщина, за три кілометри від райцентру. Будище ж, що сусідствує з Кирилівкою, належало Звенигородському повіту. Тож і зворотний шлях оповідача Тарасової повісті Г. Лазаревський вказує неправильно.

Потребує певного (даруйте за каламбур) уточнення й уточнення Жура. Скажімо, Петро Володимирович вважає, що герой твору «Прогулка с удовольствием и не без морали»: «...доїжджає до Звенигородки, а після Баранячого Поля у Лисянці наймає «коней убік». Тобто, Звенигородка, на його дум-

ку, розташована перед Лисянкою, якщо їхати з Києва. Але ж це, як ми вже знаємо, зовсім не так — насправді цього часу Шевченків маршрут до Кирилівки проліг через Корсунь — Мошни — Золотоношу — Пирятин.

У другій половині червня 1843 року Шевченко виїздить з Києва на Полтавщину через Бориспіль, далі Переяслав, хутір Убіжище до Євгена Гребінки, з яким відвідали в селі Євгенового приятеля штабс-капітана Василя Ростенберга. Друзі познайомилися з онукою приятеля, чорноокою красунею Марією — Гребінку вразив погляд дівчини, вишукана аристократична зовнішність. Перед від'їздом Євген попросив у Василя Ростенберга руки його онуки, але дістав відмову. Той заявив, що Маша ще молода для шлюбу. Якщо Євген кохає, то рік почекає. Машенька ж присягнулася, що чекатиме. Повернувшись додому, Євген не міг заспокоїтися і вночі, при світлі свічки, «на одному подиху» написав вірш «Черные очи», який став романсом і виконується понині. Як нас тривожать ось ці рядки:

*«Очи черные, очи страстные,
Очи жгучие и прекрасные!
Как люблю я вас! Как боюсь я вас!
Знать, увидел вас я в недобрый час!»*

Лише через рік Євген зізнався Марії, що кохає. На жаль, сімейне щастя, Євгена і Марії, виявилось недовгим — через чотири роки після весілля Є. Гребінки не стало... А про авторство мелодії ніхто загалом не замислювався. Романс з'явився в пісенниках наприкінці 50-х років XIX століття як циганський. Уперше «автором» музики романсу «Черные очи» названий Флоріан Герман у програмі ювілейного концерту виконавця російської естради Вадима Олексійовича Козіна (1903–1994) в Магадані. Наприкінці 60-х років XX століт-

тя Всесоюзне радіо в музично-освітній передачі повідомило слухачів, що «Герман є автором військового маршу, під звуки якого армія Наполеона напала на Росію 1812 року» — мелодія залишилася в народному фольклорі. Однак, невідомо — хто поклав проникливий, ліричний вірш Євгена Гребінки на музику колишнього маршу. Гребінці належить авторство понад сорока віршів, деякі з них стали піснями, зокрема «Помню, я еще молодухкой была», а «Казак на чужбині» й кілька інших написані на мелодії українських народних пісень.

...Напевне, в Гоголеві Тарас зустрівся з художником Платоном Бориспольцем (1805—1880), в цей час — з 24 по 26 червня в містечку проходив базар — Шевченко з Гребінкою шинкарували та ярмаркували до 28 червня, а тоді подалися до володарки села Мойсівки Тетяни Густавівни Вольховської (1763—1853) на бал, на традиційне свято Петра й Павла. У 1804 році Волховські тут збудували палац, вишуканість якого вражала сучасників. Навколо палацу був закладений парк, який прикрашали численні статуї, фонтани, альтанки. Неспроста Олександр Афанасьєв-Чужбинський (1817—1875) — письменник і фольклорист, друг Тараса Шевченка, називав цю пишноту «Малоросійським Версалем».

Для Шевченка поїздка в Мойсівку була знаковою — це перший «вихід» художника на «панську» аудиторію. Олександр Кониський розповідає про ті «розкоші» так: «В оцьому Версалі... був, властиво кажучи, вертеп панської деморалізації. Тут пани не тільки проїдали та пропивали піт і працю кріпаків, але й не гидували обігрувати в карти стару, сліпу, бездітну Вольховську і, коли в неї нічим було платити, забрали векселі».

Художник приїхав з Євгеном Гребінкою «на бали» 29 червня 1843 року: цього дня за традицією поміщиця відзначала

іменини покійного чоловіка. З представників полтавської гілки роду Волховських треба згадати єпископа Тверського й Кашинського, Ростовського і Ярославського, ректора Троїце-Сергієвої й Тверської семінарії Петра (чернече ім'я — Афанасій; 1712—1776). Відомий й полтавчанин Володимир Вольховський (1798—1841), офіцер Генерального штабу, генерал-майор із Полтавської губернії, ліцейський товариш Олександра Пушкіна (1799—1837), який був членом гуртка «Союз благоденства» («Союз благоденствия»), за що зісланий на Кавказ (1829—1837), де 1837 року став начальником штабу в головнокомандувача Окремим Кавказьким корпусом генерана Григорія Розена (1782—1841), а також журналіст, письменник Фелікс Волховський (1846—1914), якого чомусь вважають онуком поміщиці.

Про теплий прийом, який влаштовано Шевченку під час перших відвідин Мойсівки, розповів у спогадах письменник і етнограф Олександр Афанасьєв-Чужбинський: «Пам'ятаю, що після гамірного сніданку я повернувся до себе покурити й почитати. Проходячи повз головний під'їзд, я почув голоси: «Гребінка! Гребінка!» — і зупинився. Євген Павлович від'їздив до ганку в супроводі незнайомця. Вони вийшли. Супутник був середній на зріст, кремезний; на перший погляд обличчя його здавалося звичайним, але очі світилися таким розумним і променистим світлом, що мимоволі я звернув на нього увагу. Гребінка одразу ж привітався зі мною, взяв за плечі і, штовхнувши до своєї супутника, познайомив нас. Це був Т.Г. Шевченко» [321]. Афанасьєв-Чужбинський продовжує розповідати про той час: «Було це наприкінці червня. На Петра й Павла в одному старовинному домі у Т. Волховської з'їжджалися поміщики не тільки з Полтавської, а й з Чернігівської й навіть Київської губерній. Бали були для Мало-

росії своєрідним Версалем: туди везли напоказ наймодніші сукні, найновіші мазурки, найдотепніші каламбури, і там же відбувався іноді перший виїзд панночки» [322].

Серед публіки, яка збиралася в Мойсівці, були гості, хто чув про художника Шевченка або й читав «Кобзаря» чи вірші, які ходили в списках. На цей час твори поета переписувалися від руки й розповсюджувалися рукописи (своєрідний самвидав), малюнки Шевченка знали любителі мистецтва. Під час мойсівської зустрічі Тарас Григорович опинився в центрі уваги гостей, особливо жіноцтва й молоді, читали напам'ять уривки з його творів, просили розповідати про творчі плани.

Серед знайомств, які в Т. Шевченка зав'язалися за два дні перебування в Мойсівці, особливо позначилася зустріч з поміщиком, ротмістром у відставці Віктором Закревським (1807–1858) і з підполковником Олексієм Капністом (1796–1869), сином поета Василя Капніста (1758–1823), комедію якого «Ябеда» цінував.

Ще одним завсідателем Мойсівки, з яким познайомився Т. Шевченко, був Платон Лукашевич (1806–1887), а також — члени «общества мочемордия» — тими, хто не просто пив, а «мочив морду». Гурт «Мочимордів» — це своєрідний орден, заснований в червні 1843 року «на Мойсівському балу», типова реакція інтелігентів на «фальш провінційного панського життя». Організатором і «генеральним старшиною», або «высокопьянейшество» (прізвисько «Мочиморденко». — Прим. В.Ж.), був Віктор Закревський. До речі, в будинку сенатора з Полтавщини Григорія Закревського (1839–1906), родича П. Вольховського, було зібрано картинну галерею з малюнків і портретів Т. Шевченка.

«Жартівники» обрали Шевченка «гетьманом», при цьому не обмежувалися товариськими втіхами. Молодь дискуту-

вала про «життя-буття» й плани «у засніженому Петербурзі». Заступником «гетьмана», тобто «генеральним обозним» став історик, автор п'ятитомної «Історії Малоросії» Микола Маркевич (1804–1860), «військовим осаулом» – граф, офіцер, художник Яків де Бальмен («Дибайло», 1813–1845). Яків зі свояком – художником Михайлом Башиловим (1821–1870) – виконали в першій половині 1844 року по 39 ілюстрацій до рукописного «Кобзаря». Текст «Кобзаря», який В. Закревський одержав 20 липня 1844 року для передачі Шевченкові, переписаний латинським алфавітом, бо мав бути виданий в Західній Європі. У дружини племінника В. Закревського зберігалися вісім карикатурних портретів членів «товариства мочимордія» – роботи до нас не дійшли.

У Мойсівці, за переказом, Шевченко 29–30 червня 1843 року написав «Бал у Волховських» – акварельний малюнок, місце зберігання невідоме. Про роботу довідуємося зі статті Опанаса Сластьона «Шевченко у мистецтві»: «У селі Березовій Рудці Пирятинського повіту в жінки небіжчика сенатора Закревського висять на стінах 2 акварелі, на яких намальований бал у Волховських у Мойсівці, де усі або більшість постатів – портрети гостей. Всі роботи належать до 1845 року» [323]. До 1845 року акварель віднесено помилково, оскільки цього року Шевченко в Мойсівці не був, а, можливо, Тарас намалював іншу картину – не буває ж диму без вогню?

Удруге село Мойсівку Т. Шевченко відвідав 12 січня 1846 року, куди прибув із Яготина, де гостював у Рєпніних. Серед гостей на іменинах Тетяни Волховської Тарас Григорович познайомився з власником села Бігач Миколою Івановичем Кейкуатовим (1806–1865) і його дружиною Катериною Федорівною (уродженою Бутович), портрет якої намалював.

Перебуваючи в маєтку Волховської, Шевченко намалював і портрет Олександри Іванівни Шостки (Шостак), розіграний тоді ж у лотерею для виручки портретованої, яка розтратила церковні гроші. Про цей епізод і долю малюнка детально розповів у спогадах Андрій Стороженко: «Історія невідомого досі художнього твору пензля Шевченка така. О.І. Шостка являла собою особливий тип свого часу, дещо подібний до Марії Дмитрівни Ахросимової з роману «Война и мир». Це була небагата дворянка, вдова бригадира, без освіти, але з гострим розумом і вродженим тактом. Усі дуже любили її за веселу вдачу, і тому не було іменин, весілля, хрестин і взагалі будь-яких святкувань, на які б не кликали Шостку. Приїхавши будь-куди, вона часто залишалася на кілька днів і в нагороду за повідомлені новини та господарчі поради одержувала завжди різні подарунки у вигляді їстівних припасів і всіляких речей. Ледей устигала Шосточка привезти усе це добро до свого «куреня», як уже приїздив чийсь екіпаж за нею, і вона знову летіла збирати «мед» і звеселяти своїх покровителів. Часто доводилося їй, звичайно, виконувати роль свахи. Словом, вона була скрізь бажаною гостею, для кожного — потрібною людиною. У 1843 році з нею скоїлося лихо: архієрей дав жінці книгу для збору пожертвувань на одну церкву; вона зібрала карбованців п'ятдесят, але ось тут і поплутав її гріх — взяла й розтратила чужі гроші. Становище було, певна річ, дуже неприємне, і от вона, щоб виплатитися з нього, зізналась якось у Закревських в усьому широко й просила допомогти їй. Голова «товариства мочемордія» В.О. Закревський побачив у цьому чудову нагоду потішитися й тому на її слізне зізнання, мовляв, відповів: «Я вам допоможу, серденько Олександра Іванівна, але для цього потрібно, щоб ви погодилися на мою

пропозицію — нехай Тарас зніме з вас портрет на весь зріст, як є, з животиком і чудовими ніжками, про решту не запитуйте, це вже моя справа».

Слід сказати, що О. Шостка була високого зросту, товста й незграбна. Шосточка погодилася, і Шевченко зробив її портрет: були намальовані сад, клумба троянд і жінка, яка йде всипаною піском доріжкою під парасолькою в чорному шовковому платті, трохи піднятому, щоб видно було ноги, й у білому чепчику. Подібність портрета з оригіналом була разюча, в художньому відношенні робота Тараса Григоровича відзначалася винятковою реальністю. Розміром портрет був з аршин заввишки і чверті три завширшки. 12 січня дешеві лотерейні квитки швидко розійшлися серед гостей, зібрана сума покрила розтрату О.І. Шостці, а портрет виграла моя бабуся. Та, на жаль, одна її знайома, якась Ганна Корніївна Огронович, двоюрідна сестра Шосточки, після настійних прохань змусила подарувати їй портрет. Г.К. Огронович уже кілька років як померла, й робота пензля нашого великого поета пропала безслідно. Припускають, що Огронович подарувала портрет родичам, у яких згодом згорів будинок і в ньому, можливо, й художній твір Тараса Григоровича.

Тарас Шевченко малював у Мойсівці й Марію Давидівну Корсун (1812–1886) — поміщицю села Велика Круча, Пирятинського повіту Полтавської губернії. Звернімося до споминів Олександра Афанасьєва-Чужбинського про Шевченка серед гостей балів, зокрема про його захоплення та його захват чарівними жінками: «Захопився було на короткий час він однією відомою красунею, котра крутила голови всім, хто потрапляв у її зачароване коло. Захоплення було неймовірне. Шевченко не на жарт задумувався, малював її голівку й декіль-

ка разів писав їй вірші. Я завжди був радий, коли йому хтось подобався: шляхетна вдача ставала ще вишуканішою, і він тоді працював з більшим запалом. Невдовзі, проте, Тарас розчарувався в красуні. Якось запросила вона його вранці прочитати їй поему й Шевченко заспішив до неї з душевним трепетом. Але ж що ж чекало на нього? У затишній вітальні жінка сиділа на канапі в оточенні студента, гусара й товстелезного генерала — трьох завзятих своїх залицяльників — і майстерно маневрувала по-своєму, обдурюючи трьох, то тішачи їх по черзі надією, то навіюючи на них розпач. Поет зніяковів, і хоч як атакувала чарівна красуня його люб'язністю — він пішов із твердим наміром ніколи більше не відвідувати її й дотримав слова...» [324]. Хто ж вона, оця «звabниця» Корсун, яку намалював Шевченко? Перед нами — зображення молодої вродливої жінки (31 рік!) в очіпку, з рожевими бантами, чорного оксамиту сукня з жабо, погляд темних очей спокійний, щось лагідне залягло на губах. Кольором стиглої вишні відтінює налиті соком щоки й трохи приглушує чорне, дещо тьмяне, вбрання.

Колекційний власник роботи, київський архітектор Георгій Павлович Шлейфер (1855–1913) свідчив, що це портрет «пані Горленко», не назвавши її ім'я й по батькові, про що записано до «Каталогу» під № 41. Історик мистецтва Олексій Новицький у книзі «Тарас Шевченко як маляр» (1914) подає такий коментар: «Є непевність щодо автентичності цього твору: можна гадати, що коли се й праця Шевченка, то все ж таки не обійшлося без участі якогось іншого маляра». На думку Петра Жура, це могла бути дружина Олександра Петровича Горленка — 27-річна Тетяна Іванівна, котра жила в одному з хуторів поблизу села Линовиця, де бував Шевченко. Серед численного роду Горленків дружина підполковника

О.П. Горленка — Тетяна Іванівна — найвірогідніше й портретована Шевченком 1843 року». Полтавський дослідник Андрій Кузьменко вважав, що це портрет Любові Давидівни Горленко, дочки повітового маршалка прилуцького дворянства, яка 1839 року стала дружиною князя Дмитра Михайловича Жевахова, й портрет намальований Шевченком 1845 року. За інформацією «Шевченківського словника»: «...ім'я та побатькові портретованої не встановлено. Відсутність підпису, а також реставраційні поправки, зроблені в манері, відмінній від почерку Шевченка» [325].

Жінка — за першим чоловіком — Александрович, за другим — Корсун, а в дівочтві — Марія Давидівна Горленко, була з українського славетного козацького роду, про що засвідчує «Малороссийский родословник» історика Вадима Модзалевського (1882–1920). Марія Давидівна, 1812 року народження, рано овдовіла, залишившись на руках із маленькою Варварою, була в родинних зв'язках із родиною генерала Стороженка Андрія Яковича. З часом, віддавши свою «Вар'єту» (Варвару) за «Вольдемара» (Володимира Стороженка, сина генерала), стала бабусею їхніх дітей: Андрія (1857 року) й Миколи (1862 року народження). Один з них, під криптонімом «С-ко», напевне, Микола Володимирович Стороженко (1862–1942) — історик і педагог із Пирятинщини, надрукував матеріал у 12 числі «Киевской Старини» за 1885 рік — «Епізод із життя Т.Г. Шевченка». Як переконує листування Шевченка з Кулішем, Андрій Стороженко цікавився постаттю Кобзаря, їздив до Великої Кручі збирати про нього спогади й ставив перед собою цілком визначене завдання: «Горілчаних братів Шевченка я неодмінно розшукаю й запишу їхні розповіді». Андрію вдалося

здійснити намір — редакцією опубліковано єдиний уривок із згадкою «бабусі». Так ось, ця молода вдова шукала ще собі пари й розваг і замовила Шевченкові портрет...

Петро Жур, розповідаючи, як Шевченко гостював у Я. де Бальмена, пише: «На одному з хуторів поблизу Линовиці в той час жила родина підпоручика Олександра Петровича Горленка. Чи не портрет його дружини, 27-ї річної Тетяни Іванівни намалював у цей приїзд Шевченко?» [326]. Так, саме в той час Шевченко й намалював портрет М.І. Горленко, тільки чомусь шевченкознавець Жур її називає «Тетяною»...

Як дослідив Микола Шудря, це Шевченків портрет Марії Давидівни, доньки того Давида Горленка, який проводжав із Санкт-Петербурга в Україну Андрія Маркевича весною 1840 року й доводився їй рідним батьком. Але ж звідки в Марії нове (третє вже!) прізвище? Виходить, жінка овдовіла, залишившись з Варварою на руках, і 1-го жовтня 1840 року побралася вдруге з Олександром Михайловичем Корсуном (1803—1855). Він ще за часів ректора Харківського університету Василя Джунковського й декана етико-політичного факультету Івана Кроненберга 1822 року дістав малу срібну медаль за навчання. Був довіреною особою князя Голіцина, потім — радником університетського правління в Харкові. А 1836 року вийшов у відставку. «Молодята» оселилися не в місті, а в маєтку села Велика Круча. Все тут набуло чудового вигляду, навіть сільську церкву Івана Богослова перебудовано за проектом учня архітектора Тона Євгена Червинського (1887—1930), який згодом упорядковував будинок Закревських у Березовій Рудці...

Отже, портрет «Невідомої» — робота Тараса Шевченка, докази — у «Фамільном архиве: Стороженки» міститься лі-

тографований портрет Марії Давидівни Корсун (Горленко). Це — не копія Шевченківської роботи, але за рисами обличчя видно: на обох зображеннях одна й та ж сама особа! Вони схожі, як дві краплі води...

Тож, коли малював художник портрет Марії Давидівни Горленко-Александрович — за першим, Корсун — за другим чоловіком? Треба думати, що Шевченко не міг це зробити під час мойсівських гулянь ні влітку 1843 року, ні взимку 1844. Правдоподібно: на це потрібна було більше часу. І не виключена можливість, що митець того ж літа, 1843 року побував у полтавському селі Великі Кручі, під Пирятином. А якщо це справді так, то відкривається новий маршрут Кобзаря; окрім Пирятина, в якому довелося гостювати пізніше, в родичів Григоровича й Гудовського, Тарас Григорович відвідав й оселі Александровичів — Ограновичів — Стороженків. Отож, не завадило б відзначити не тільки меморіальною таблицею, що тут, у Великій Кручі, Тарас Григорович намалював портрет Марії Давидівни Горленко (Корсун), а й прилучити ще поселення на Полтавщині до місць перебування художника...

...Серед гостей в Мойсівці митець познайомився й з письменницею, Софією Олексіївною Закревською (1798 — р.с.н.), про це дослідник Павло Зайцев у монографії «Життя Тараса Шевченка» написав так: «Завжди скромний, Шевченко...був представлений господині дому і зайняв місце серед дам у товаристві молодой письменниці-дебютантки, панни Софії Закревської» [327]. На той час Софія мешкала неподалік Мойсівки, в селі Березова Рудка: сорокоп'ятирічна приятелька Євгена Гребінки, вона співробітничала в «Отечественных записках» — у перших номерах журналу була опублікована її повість «Ярмарок». Тут же мешкала й сестра письменниці —

Ганна Іванівна Закревська (уроджена Заславська, 1822–1857) з чоловіком, українським поміщиком, одним із власників села Платоном Олексійовичем, і Шевченко заприятилював із його братами: Михайлом (1818 – р.с.н.) і Віктором (1808–1869), істориком Миколою Маркевичем (1804–1860).

Надмірні витрати на влаштування таких свят, різке зростання боргів під заставу маєтностей, а також відсутність інтересу у поміщиці Тетяни Волховської до ведення господарства призвели до збанкрутіння. Після смерті 1853 року Тетяни Густавівни «Малоросійський Версаль» припинив існування. Щоб розрахуватися з боргами, родичам довелося продати частину земель, 1912 року й маєток перейшов у власність земства, яке переобладнало його під телефонну станцію та квартири для вчителів земської школи. Розкішну будівлю спіткала доля сотень інших – в роки революції та громадянської війни її пограбовано й зруйновано. Показово, що нині на території величного «Версалу» розміщується смітник...

Услід за художником Т. Шевченком через сто п'ятдесят років, подолавши зі столиці сто сорок кілометрів, їду в Мойсівку, на черкаську Драбівщину. Дістатися села просто: з траси Київ-Харків на межі Київської й Полтавської областей не пропускаю правий поворот на Кононівку (Драбів, Черкаси). П'ять кілометрів убитої вибоїнами дороги і селище Шрамківка. В центрі селища тримаюся дороги, що прямує лівим берегом річки. Декілька кілометрів – і в Мойсівці. Церква Павла й Петра, точніше – її руїни, знаходяться на протилежному кінці – навідуюся до святині, в якій молився й Тарас Шевченко. Спочатку храм був католицьким, про що свідчать елементи неоготики – готична кладка стін, елементи декоративного розпису, вузькі стріласті вікна. В середині

XIX століття церкву, яка стала православною, реконструювали, додавши портики біля бокових дверей і восьмиколонну галерею з балконом, яка охоплювала головний вхід. Розписаний храм був рослинним орнаментом із зображенням святих. Біля церкви з чотирьох сторін стояли каплички, одна з яких служила за усипальницю Волховських — її вже давно немає, місце заросло кущами.

Ось що про церкву Петра й Павла написано в книжці «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР» (1988): «Петропавловская церковь остроена 1808 года в стиле романтизма. Кирпичная, трехконхового типа, центричная, с колокольной над западной ветвью. Размеры ее значительны: длина 26,95 м, ширина 19,40 м. Основное ядро сооружения составляет квадрат, к которому с трех сторон примыкают полуциркульные в плане объемы равной высоты, а с запада — квадратная в плане двухъярусная колокольная. Главный фасад акцентирован портиком композитного ордера, центральные части боковых апсид отмечены четырехколонными портиками ионического ордера. Сооружение решено в строгой планово-пространственной схеме классицизма, а его декоративное убранство заимствовано из стиля готики. Оконные и дверные проемы завершены стрельчатыми арками, узкие башни, в которых устроены лестницы, ведущие на хоры, освещены щелевидными оконными проемами, фасады украшены декоративным рельефным фризом в виде пальметт, вписанных в стрельчатые обрамления. В оформление храма включен традиционный для классицизма металл, который подчеркивает неоготические элементы здания. Он заполняет пространство стрельчатых арок, представлен в решетке балкона, с трех сторон ограждающего второй ярус

колокольни. Внутреннее пространство сооружения решено лаконично. Центральное ядро перекрито полусферическим куполом на парусах и подпружних арках, боковые апсиды перекриты конхами, западная ветвь — полуциркульным сводом. Оригінально устроєні боковіє помешчення алтарної апсиди — в виде внутрєнних циліндрических полубашєн, піднімаються до свода и перекритих конхами. Пам'ятник являється рєдким произведєнієм архітектури романтизму, в котором конструктивна основа класицизму получила декоративное убранство неоготики» [328]. Чому Шевченко не замалював цей величний храм?

Отже, «Версаль» сьогодні вже не той — село Мойсівка зазнало руйнацій, як й інші українські поселєння. А 1843 року, коли Шевченко приїхав уперше, тут, у «хімерному саду», бурлили фонтани, милували погляд копії грецьких статуй, стояли граціозні альтанки, гроти, що мали назви: «Храм кохання», «Грот Діани», «Сховище пастушок». Від капличок не лишилося нічого — кам'яні плити-основи, засипані будівельним сміттям. Церква була діючою аж до 60-х років ХХ-го століття, а коли закрили — обікрали й зруйнували, залишилися тільки стіни. Безповоротно втрачено розпис інтер'єру, тинкування стін, тепер тільки завдяки невеликим фрагментам можна здогадуватися, якою церкву бачив художник.

Упродовж першої половини 1846 року Шевченко, окрім Мойсівки, відвідав чимало історичних місць Чернігівщини, був разом із О. Афанасьєвим-Чужбинським у Лубнах, проїздив Прилуки, завітав до Ніжина, а в Чернігові зобразив у сатиричному малюнку місцеву аристократію, а також зробив дванадцять записів про архітектурні пам'ятки міста: храм Спаса, Борисоглібську, Успенську, П'ятницьку

церкви, Троїцький собор, могилу Чорну, будинок семінарії. О. Афанас'єв-Чужбинський згадує, що «...в Чернигове, во-первых, нашлось довольно древностей, которые нужно было срисовывать, во-вторых, Шевченко получил просьбы снять несколько портретов» [329]. Про ці малюнки й портрети не збереглося відомостей.

На засланні Тарас Шевченко згадував поміщицю Тетяну Волховську у вірші «Г.З.», а в листі 15 січня 1851 року до княжни Варвари Рєпніної (1808–1891) написав: «Мне до сих пор живо представляется 12-е число генваря — и соседка ваша, Татьяна Густавовна Вольховская, жива ли она, добрая старушка? Собираются ли по-прежнему в этот день к ней нецеремонные соседи с чадами и домочадцы повеселиться денька два-три и потом разъехаться по хуторам до следующего 12 генваря?» [330]. Померла поміщиця Т. Волховська в Мойсївському маєтку, похована біля місцевого храму Павла і Петра — могила не збереглася, як і опіатність церкви, яку доруйновує вітер і час, а на сонці виблискують ще не зняті хрести...

Другого липня 1843 року Тарас Шевченко їде в Яготин — але не пізніше. Приводом до візиту стало замовлення генерала від кавалерії, князя Миколи Рєпніна-Волконського (1778–1845) намалювати дві копії його портрета з роботи швейцарського живописця Йозефа Горнунга (1792–1870). Портрет знаходився в картинній галереї Рєпніних і, зрозуміло, Тарас Григорович мав змогу ознайомитися з усім зібранням. Що ж собою являла художня колекція Рєпніних? Знову звертаємося до спогадів мандрівника, гебраїста Олександра Глаголева (1872–1937): «В доме богатое собрание картин, оставшихся после Графа Алексея Кирилловича Разумовского. Из произведений итальянской школы лучшее есть Тицианова «Даная»; «Мать

кормящая детей», произведение Лазарини; две картины Гви-зольфа, представляющие «Христа проповедующего в храме», Пантеон и своды Церкви св. Петра Антиолии; «Велизарий с мальчиком» неизвестного художника; две новые картины: «Слепец с мальчиком» и «св. Магдалина» и «Травля кабанов» Снейдерса также составляет украшение галереи».

Донька генерала, Варвара Рєпніна, згадувала, що Т. Шевченко з колезьким радником Олексієм Капністом (1796–1867) прибули до Яготина «...після великої грози та зливи і вже наступного дня художник узявся до роботи». Копії картин генерала вдалися на славу, поміщик задоволений, митцеві вручено гонорар і запропоновано гостювати кілька днів. Князівська родина оточила митця не стільки увагою, як ненадокучливою турботою, людяним, зігрітим любов'ю, прихильним ставленням до його таланту.

Генерал Микола Григорович Рєпнін (1778–1845) як особистість вартий нашої уваги. Учасник війни з Наполеоном, член Державної Ради, губернатор Саксонського королівства й Малоросії, знавець мов, історії, літератури, мистецтва — цей перелік не вичерпує інтересів і занять Рєпніна. Письменник Лев Толстой (1828–1910) використав епізоди з життя й військової кар'єри Миколи Рєпніна для героя роману «Война и мир» — Андрія Волконського, що є свідченням того, що графові були відомі героїчні вчинки князя, матеріали про які зберігалися в яготинському архіві. У жовтні 1813 року, в зв'язку із закінченням війни з Наполеоном, М. Рєпніна призначено генерал-губернатором Саксонії. Країна була на той час украй виснажена, і Микола Рєпнін докладав багато зусиль для її відродження. Безкоштовно або на пільгових умовах населенню видавалися продовольчі товари, зерно для

посівів, відпускалися матеріали на будівництво, знімалися податки. У Дрездені через Ельбу було поновлено кам'яний міст. Історики відзначають, що російський генерал-губернатор особисто для себе нічого не нажив, а витрачав кошти на благодійні справи. 4 листопада 1813 року генерал-губернатор Рєпнін конфіскував власність короля Саксонії — прибічника Наполеона, за винятком «регалій і родових маєтків». До привласнення належала й королівська картинна галерея...

У Яготині двадцятидев'ятирічний художник познайомився з тридцятип'ятирічною Варварою Рєпніною — жінка захопилася талантом і поезією Шевченка й... закохалася. Оскільки почуття не були взаємними, княжна вирішила, що їй Богом призначено стати ангелом-охоронцем Тараса, й усіма силами боролася з жагучим почуттям до хлопця. У листах до наставника француза Ш. Ейнара княжна відверто писала про свої душевні муки: «Я підлим чином цілими годинами віддаюся у владу своєї уяви, яка малює мені палкі картини жаги, а іноді й похітливості». Поет не міг примусити серце відповісти на кохання. Врешті-решт між Тарасом і Варварою зав'язалася довірлива дружба, яка тривала до останніх років життя митця. «Все дни моего пребывания когда-то в Яготине есть и будут для меня как ряд прекрасных воспоминаний» [331], — писав Шевченко до Варвари Рєпніної 7 березня 1850 року з Оренбурга. Єдиний відомий автопортрет Шевченка, датований 1843 року, зв'язаний з ім'ям В.М. Рєпніної. 27 січня 1844 року Варвара Рєпніна писала Шарлю Ейнару про те, що Шевченко в листопаді минулого року присвятив і подарував їй поему «Тризна»: «Шевченко отдал мне тетрадь, всю писанную его рукою, и сказал, что к этой рукописи принадлежит еще портрет автора, который он и вручит мне за-

втра». Як відомо з цього ж листа, читання поеми і написання до неї вступу точно датується 11 листопада 1843 року.

Дальша історія цього автопортрета відома з листування В.Рєпніної з біографом Шевченка Михайлом Чалим (1816–1907) [332]. 10 січня 1881 року В.М. Рєпніна повідомляє М.К. Чалого про те, що у неї «..находится портрет Шевченка, сделанный им самим» [333], і обіцяє в найближчий час вислати йому цей автопортрет та малюнок хати Шевченка, додаючи до цього: «Если вы не возвратите их до моей смерти (мне 73-й год), то пусть они останутся вашим достоянием, как уважаемому мною ценителю Шевченка» [334]. Михайло Чалий не тільки одержав цей автопортрет, а й опублікував його 1882 року в книзі «Жизнь и произведения Т.Г. Шевченка». Варвара Рєпніна не була задоволена цією книгою і 17 серпня 1882 року послала М. Чалому досить холодного листа, в якому, між іншим, писала: «Как вам ни трудно расстаться с портретом Шевченка, я прошу вас его мне возвратить, также и хату, которую не он рисовал, а я срисовывала из его книжки, где было несколько набросков, им сделанных» [335].

В Яготинський період з-під пера й пензля Шевченка майже «вилітали» вірші й картини. Стіни флігеля, де мешкав, прикрашали його роботи — тоді Шевченко захопився малярською творчістю, виконав копії портрета Миколи Рєпніна, одна з яких зберігалася в колекції О.Капніста (нині експонується в Національному музеї Тараса Шевченка, друга — в Ермітажі, Російська Федерація. — Прим. В.Ж.). Дата написання встановлена відповідно до даних в листі Рєпніної до Шарля Ейнара 27 січня 1844 року, де Варвара Миколаївна писала: «...я уехала с родителями в Седнево. В наше отсутствие Шевченко снова побывал в Яготине, у моего брата и

моей невестки, чтобы посмотреть портрет папы, писанный Горнунгом, так как ему заказали две копии этого портрета. Уезжая, он обещал еще раз приехать на две недели. Затем мы вернулись и однажды вечером в октябре входит мой брат вместе с господином, которого он тут же представляет моим родителям: это был он, Шевченко» [336].

На початку січня 1844 року Шевченком написано портрет дітей Василя Рєпніна — Варвари й Миколи: саме про цю роботу Варвара Миколаївна повідомляла в листі до Ш. Ейнара: «Он (Шевченко. — Прим. В.Ж.) работал в мастерской Глафиры над портретами детей моего брата, а я занимала их, чтобы они сидели смирно» — портрет зберігся в її колекції. 28 листопада Тарас Шевченко намалював автопортрет, який подарував Варварі Рєпніній із рукописом поеми «Бесталанний» («Гризна»). На звороті — перший ескіз малюнка «Сліпий», очевидно, в той самий час у Яготині виконано й інші варіанти на цю тему, зокрема, сепію, що належала О. Капністові. Варвара Рєпніна вийшла заміж за нащадка поета, гофмейстера царського двору, предводителя дворянства Харківської губернії Василя Капніста. Графиня була багаторічною попечителькою Лебединського жіночого училища (згодом гімназії), притулку для бідних дворян, заснувала в селі Межиріч Лебединського повіту (нині Черкащина) майстерню керамічної скульптури. Шанувальниця української старовини, колекціонувала кераміку, українські текстильні вироби: сукні, серветки, скатертини, рушники, прошиви, зразки народної вишивки. Її колекція мала неабиякий успіх на Паризькій виставці 1878 року.

Відомо, що під час Жовтневого перевороту (1917-й рік), коли різними бандами та більшовиками грабувалися садиби, розтягувалися цінні речі, Варвара Капніст надала твори

з колекції на Першу виставку української старовини в Лебедині (1918), організовану мистецтвознавцем Стефаном Таранушенком (1889–1976). Серед експонованого були: робота Тараса Шевченка «Кобзар з поводитирем», портрети родини Полуботків, рушники, вишиванки, українські килими. Варвара Миколаївна передала на зберігання до Музею красних мистецтв і старожитностей Харківського університету цінні речі з колекції: 17 половинних полотен та 6 суцільних плахт (відповідно 11 та 6 залишилися в Михайлівці). Восени 1918 року палац Капністів спалено, Варвара Василівна переселилася до флігеля, згодом із денікінськими військами потрапила до Криму й далі за кордон. Довгий час у дослідників не було відомостей про колекціонера, охоронницю родинних реліквій. Вважалося, що вона загинула у Криму під час більшовицького терору. Утім яготинською дослідницею Аллою Стравінською встановлено зв'язок із правнуком Варвари й Василя Капністів — князем М.І. Рєпніним (1834–1918), який проживав у Франції. Це дало змогу дізнатися про її останні роки життя, отримати фото й вишитий рушник. Варвара Василівна померла у Берліні 1922 року у 81-му віці, залишивши «Записки», копія яких знаходиться нині в Україні.

В Яготині Микола Рєпнін жив з 1866 року, коли маєток придбала дружина Софія Рєпніна, уроджена Волконська. Микола Васильович любив «родинне гніздо»: упорядкував робочий архів, бібліотеку й мистецьку збірку, привів у порядок парк. Один із сучасників Миколи Васильовича в 1914 році відзначав, що «...в жодному знаменитому маєтку улюбленців Імператриці не збереглося такої бібліотеки, картинної галереї, гравюр, зібрання з бронзи, меблів, як в Яготині». Микола Рєпнін переймався громадськими справами, виступав бла-

годійником, дбаючи про освіту, розвиток культури й науки. Саме князь Рєпнін 1908 року порушив питання про створення Всеросійської виставки в Києві, на якій представлена сільськогосподарська, промислова й ужиткова продукції. З відкриттям виставки М. Рєпнін став її головою й опікуном. У «Художественно-иллюстрированом альбоме» Всеросійської виставки за 1913 рік міститься фотографія Миколи Васильовича, яка дає змогу атрибутувати її з портретом, виконаним 1901 року київським живописцем Тимофієм Сафоновим (1873–1930). Зображення більш ніж поясне, подане в овалі. Портретований похилого віку, одягнений в мундир обер-гофмейстра, гаптований золотом, з муаровою блакитною стрічкою ордена Андрія Первозванного через плече й низкою нагород на грудях: орден св.Станіслава, орден св.Володимира, медалі «За бездоганну службу», «За 15 років служби», «300-річчя дому Романових». Мешкав Рєпнін у Київському особняку на вулиці Володимирській, 45. Як обер-гофмейстер губернського предводителя київського дворянства був похований у Києві на Аскольдовій могилі; могила не збереглася.

...У Рєпніних Тарас Шевченко на вечірніх зібраннях прихильників його творчості читав «Слепую», «Катерину». Познайомився з сестрами — Глафірою Іванівною (1823–1886) й Олександрою Псьол (1817–1887) — художницею й поетесою, лікарем Рєпніних Фердинантом Фішером (1784–1859). Теплі стосунки Шевченка склалися й з маляром, дяком Нечипором Філянським, його нащадки передають із покоління до покоління легенду, що поет: «...часто бував у Філянських, за чаєм друзі вели душевні розмови, а потім виходили на вигін над річкою Іржавцем і разом з кріпаками співали народних пісень». Прославив рід нащадок Філянських — полтавчанин,

син священика, поет, прозаїк, художник, геолог і музейний діяч Микола Філянський (1873–1938), який закінчив фізико-математичний факультет Московського університету (1899), вчився в художній студії Валентина Серова й архітектурній майстерні професора Федора Шехтеля (1859–1926). 1917 року Микола Філянський перебрався в Україну; завідував агрошколою в селі Яреськи на Полтавщині, працював у лісництві в Сорочинцях, музеях Харкова, Запоріжжя, трудився на спорудженні Дніпрогесу. 1937 року Миколу арештували катєбісти, сліди культурного діяча загубилися в сталінських ГУЛАГах...

В Яготині Тарас Григорович записав народну пісню «Соколе мій, чоловіче» й «Ворони клюють», виконав сепію «В Яготині» під назвою «Сільський вид на Україні», під номером 76 малюнок зазначено в списку Григорія Честахівського. На картині показано селянське подвір'я, де, ймовірно, Тарас зобразив свого приятеля — присів навпочіпки й розмовляє з хлопчиком. Ось як про цю сценку згадує, вже в Санкт-Петербурзі, Шевченковий приятель Григорій Честахівський: «Це було якраз на Великодніх святах в Яготині... Сиджу я, рису. Аж чую, щось позаду мене шамотить та все ближче підходить. Я розслухав, що це людська похідь. І промовило: «Простіть мене, будьте ласка, прошу Вас від щирого серця, випийте чарочку». Я оглянувся й бачу: стоїть з пляшечкою, й налило чарочку горілки, й частує мене. Та, видно, таке щире та добряче. Я випив, подякував. А воно дістає з кишені паски: «Ось, будьте ласка, заїжте святим хлібом». Та налило й другу. Я випив і другу. А воно давай благать мене до себе на обід. А тут вийшла з хати й жіночка в намітці й теж благає на обід. Я пішов. А люде побачили та посходились у хату чоловік з десяток. Я сів на покуті з чесним людом та й обідав» [337]. У літературі робота відома

під назвами: «Жінка в намітці» «Сцена коло хати, серед двору» і «Т.Г. Шевченко малює селянське подвір'я».

У роки тяжких для Тараса Шевченка випробувань засланням яготинські друзі його не забули: Рєпніна, сестри Псьол підтримували морально, писали листи, надсилали книжки. Варвара Миколаївна клопотала про звільнення поета, зверталася до шефа жандармів графа Олексія Орлова (1737–1807).

О. Афансьєв-Чужбинський згадував, що після Мойсівки і Ягодина Тарас Григорович у другій половині 1843 року гостював у нього в Ісківцях. Удвох відвідали ярмарку в Лубнах, звідси Шевченко поїхав у містечко Березань — до етнографа Платона Лукашевича (1809–1887). Можливо, поет завітав тоді й до Якова де Бальмена в село Липовиця, яке за двадцять верст від Березової Рудки...

Гостюючи восени 1843 року в етнографа та фольклориста Платона Якимовича Лукашевича (1809–1888), автора збірки «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни», Тарас Шевченко час од часу навідувався в Яготин до Рєпніних, імовірно, на побачення з Варварою Миколаївною, дорогою милуючись чудовою природою й золотою осінню, цим «світом тихим, краєм милим», як напише незабаром у зовсім не ліричній поезії «Розрита могила».

Отож, милуючись із селянського воза чи панської брички безмежними просторами, одного дня побачить, як на полях пана Лукашевича солдати розкопують козацьку могилу. «Що вони там шукають?» — зойкне душа митця. — «Що там схоронили старі батьки?» — і вибухне гнівною інвективою проти всіх — од царя «вся Русі» до гетьмана ясного України й дрібного пана-кріпосника. Під віршем «Розрита могила»

стоїть дата й зазначено місце написання: «9 октябрю 1843, Березань» — це перший твір поета періоду «Трьох літ».

Рід березанського пана Платона Лукашевича славився патріотизмом, пишався тим, що в їхнього прадіда поміщика Якіма Лукашевича 1753 року, більш як сторіччя перед тим, гостював мандрівний філософ Григорій Сковорода. Та й сам Платон Лукашевич непогано грав роль «доброго батька» своїх кріпаків. На це й купився Шевченко. Платон підтримував зв'язки з відомими діячами культури слов'янського світу: Яном Колларом, Вацлавом Ганкою, Ізмаїлом Срезневським, Миколою Костомаровим. Він познайомив фольклориста й етнографа Івана Вагилевича (1811–1866) з творчістю Кобзаря, а Шевченка — з «Русалкою Дністровою» — літературним альманахом, виданим 1837 року поетом Маркіяном Шашкевичем (1811–1843), з поемою Вагилевича «Мадей». І саме П. Лукашевич, на диво безсердечно повівся з Т. Шевченком, принизливо нагадавши про «його кріпацтво». А сталося це так: поміщик у негоду прислав із письмовим дорученням за 30 верст до поета, який гостював у Яготині, пішого кріпака й наказав повернутися того ж дня в Березань із відповіддю «не дивлячись ні на що». Дізнавшись про це, Тарас Григорович написав поміщику гнівного листа й повідомив, що пориває з ним стосунки. Поміщик Платон Лукашевич надіслав образливу відповідь, суть якої згодом Варвара Рєпніна повідомить Михайлу Чалому, зокрема, про те, що писулька була на зім'ятому обгортковому папері й мало такі зневажливі слова: «У мене таких, як той, що привіз тебе до мене (а це був брат Шевченка. — *Прим. В.Ж.*) — триста! Цим нагадуванням, що Тарасів брат кріпак, Лукашевич вразив чутливу душу Кобзаря, і він заривав».

Перебуваючи в Березані, Тарас Григорович намалював портрет в овалі поміщиці — робота фігурувала на виставці в 1911 році

під назвою «Портрет Маєвської» — створений художником романтичний образ сповнений життєвості й глибокої емоційності жінки. Шевченко зумів передати відчуття тієї миті, коли людина, позуючи митцеві, поринає у внутрішній світ, немовби залишається наодинці з собою. Малюнок виконано «в натуру», що дало змогу Тарасові виявити індивідуальне, особистісне в героїні. Робота відзначається колористичним вирішенням, продуманою системою світлових та кольорних акцентів, градацією приглушеної гами. Деталі одягу доповнюють риси характеру — жіночність, кокетливість, грайливість, безпосередність. Чорна стрічка на шії динамічними згинами підкреслює прекрасні в своїй округлості лінії ший і плечей. Маєвська одягнута в темну, глибоко декольтовану сукню з червоним закатом, голова прикрашена вишуканою зачіскою з рівним проділом посередині. Овальне обрамлення підсилює інтимний характер героїні, витримане в стриманій, але соковитій кольоровій гамі, де переважають блідо-рожеві й темно-сині тони. Малювання портрета гладеньке, з лєсируванням та відблисками, зіткане з енергійних мазків пензля митця.

Хто ця жінка — вдається дізнатися з листа П. Лукашевича до І. Вагилевича 21 вересня 1843 року: «Мені доручено дізнатися, чи живий в Львові оберфефлексфервальтер Людовік фон Ріхтер, або син його Клеменст? Він був живим і здоровим ще в 1833 році. Мешкав на Краківській вулиці в будинку Вольфа. То передайте уклін від небоги Терезії Олександрівни Маєвської». Відомо, що Шевченків портрет Терези Маєвської залишився в Березані, у Платона Лукашевича, а після його смерті опинився в літератора й краєзнавця Василя Горленка. Нині портрет Маєвської в Києві, експонується Національним музеєм українського образотворчого мистецтва. Нещодавно у Львові віднайдено й архів дядька Маєвської [338].

Що ж нині залишилося в Яготині й Березані пов'язане з перебуванням митця, — поспішаю в ті краї. В невеличкому будинку Яготина діє музей «Флігель Т.Г. Шевченка», малюнки на стінах залишилися тільки у фотосвітлинах — оригіналів немає. Зруйнований і палац Розумовського: під час Жовтневого перевороту 1917 року більшовики знищили унікальну споруду — вціліла тільки частина архітектурного шедевр, нині тут розташована картинна галерея, а в парку видніються залишки центральної частини замку. У 80-ті роки двадцятого століття робили розкопки фундаменту, досліджувалася навколишня територія — усе розкопали, порили. Як завжди, на завершення робіт коштів не вистачило — відкопаний фундамент поглинула земля...

Козацька могила збереглася в полі за Березанню — між лісо-смугою й залізницею. У наші дні незалежні козаки Березанської сотні на чолі з сотником Михайлом Ніколенком й отаманом Василем Середенком насипали на тім місці курган, встановили хрест, а в підніжжі — пам'ятний знак — камінь, на якому вибито, що саме тут 9 жовтня 1843 року в душі Шевченка спалахнули перші строфи полум'яної інвективи вірша «Розрита могила». Звичайно, радує те, що відбувалися всі ці події за підтримки місцевої громадськості й міської ради. Відвідав і «народний музей» — один з найбільших в Україні закладів такого типу: на 500 квадратних метрах площі виставлено понад 6 тисяч експонатів з найдавніших часів і до наших днів. Поряд з експозицією, присвяченою козацькому періоду, зал відведено Голодомору, який став найчорнішою сторінкою в історії Березані.

...Через 167 років після Шевченка, червневого літа 2013 року автор цих рядків поїхав до Чигирин. Тарас Григорович, після першої поїздки в Україну 1843 року,

вже в Санкт-Петербурзі, за ескізами виконав тушшю малюнок «Дари в Чигирині 1649 року» й офорт під такою ж назвою. Чигирин як козацьку столицю Шевченко згадує й у вірші «Хустина»:

*«Дождалися... З Чигирина
По всій славній Україні
Заревли великі дзвони,
Щоб сіддали хлопці коні,
Щоб меч-шаблі гострили»* [339].

Піднімаюся на Замкову гору біля бастиону гетьмана війська Запорозького Петра Дорошенка (1627–1698) – фрагмент Чигиринської фортеці XVII століття, або, як тепер кажуть «Богданову Гору» – тут Шевченко зупинявся. Вершина Замкової Гори, з якої Тарас Шевченко розглядав та малював краєвид, історична, про що нагадує кам'яний хрест, встановлений 1912 року. На південній грані його постаменту міститься чавунна плита з написом (подаю мовою оригіналу): «На память о войсковых старшинах Юрие Богуне и Илье Сутыге, преданных мученической смерти поляками, осаждавшими в 1597 г. город, и отбитыми и уничтоженными гетманом Павлом Наливайко». На північній грані цоколя – таблиця з написом: «На память о воеводе Иване Ржевском, полковнике Якове Коробке и прочих православных христолюбивых воинах, павших в бою при защите Чигирина в 1678 году от нападения 120 000 турецко-татарской орды».

Після Андрусівського миру 1667 року Україну офіційно поділено на Лівобережну (ввійшла до складу Російської імперії) й Правобережну (стала належати Польщі). П. Дорошенко, воюючи одразу проти двох імперій, проголосив себе «гетьманом по обидва боки Дніпра». Під час численних битв,

не забував про Чигирин, зміцнюючи фортецю на Замковій Горі. Коли війська чужинців узяли дорошенківців у нещадні військові лещата, а розбрат між своїми сягнув апогею (тоді брат ішов на брата), п'ятий гетьман Дорошенко з найвідданішими козаками «замкнувся» в останній твердині — у Замковому бастіоні, на горі. Протримався гетьман Дорошенко з невеликим загоном недовго — не допомогла навіть несподівана підмога козацького ватажка Івана Сірка (1610–1680). Побратими, передчуваючи близьку поразку, кілька вечорів пили оковиту й оплакували долю. Після гіркового похмілля Петро Дорошенко, аби уникнути зайвого кровопролиття, спустився із Замкової гори до лівобережного гетьмана Івана Самойловича (початок 1630-х — 1690), війська якого оточили місто, й зі сльозами на очах зрікся влади. Незабаром «гетьмана» вивезли до Москви — протримали у царських казематах і, не відважившись заслати до Сибіру, зробили воєводою далекої В'ятки. А ось Івана Самойловича, який тривалий час вірно служив російському цареві, звинуватили в зраді й заховали від людей, України та всього світу за мурами Тобольська...

Звідси, із Замкової гори, Т. Шевченко 1845 року малював до альбому (аркуш 14) «Чигирин з Суботівського шляху». Зліва внизу залишив чорнилом напис: «Чигринъ з Суботовского шляху». Що ми бачимо на картині, чому художника Шевченка привабив саме цей краєвид? Імовірно, на узбережжях Тясмину — річка омиває гору — стоять вітряки, а поодаль видніються селянські хатини, оточені деревостоем — уже зібрано сіно, й сіножаття складено в копиці та нахрест перекладено тичками. На Тарасовому малюнку бачимо дорогу в обіймах гори і річки, на якій видніється самотній рибалка. Простір із гори видно на півтора кілометра з півдня на північ

аж до Чигиринського дівочого храму. Це на захід. А на схід і північ та південь бовваніє гора, зліва на картині — рівнина, потім дорога, що в'ється улоговиною.

Ще з XV століття в підніжжі Замкової гори проходив торговий шлях із Києва до Криму, яким татари найчастіше й пробиралися в Україну. Розташування Чигирин на Чорному (татарському) шляху зумовило його важливе стратегічне значення для польської держави — на кордоні із «Диким полем» місто стало найважливішим форпостом Польщі. Дерев'яний укріплений бастионом та ровом із водою, відділений замок на скелі над Тясмином перешкоджав загарбницькому руху татар на північ. Але навіть таке укріплення не мало реальної можливості вистояти проти ворожої артилерії, хіба що витримати нетривалу облогу кінноти. Тільки за Богданових часів Чигирин набув високого, мало не абсолютного державницького статусу. Претенденти на булаву вважали за честь бодай ненадовго посісти символічний гетьманський престол саме в місті, де височіла Замкова гора.

«Дари в Чигирині 1649 р.» — ще одна Шевченкова робота, на якій попервах художник робить два ледве накреслені ескізи олівцем, один з яких далекий від композиції, а другий уже подібний до нього, але згодом Тарас створює прекрасний малюнок тушшю, по якому і гравірує офорт. В основу картини ліг історичний факт: після битви під Пилявцями у вересні 1648 року у Чигирин до Хмельницького, який розбив шляхетську польську армію і здобув блискучу перемогу, що зміцнила його авторитет як гетьмана, прибувають послы для перемовин та з поздоровленням від царя московського, від султана турецького та від короля польського. Послы привезли дорогі подарунки і кожний пропонував гетьману свою дружбу. Під офортом Шевченко дає пояснювальний текст,

який розкриває саму суть зображуваного і показує, що воля українського народу до возз'єднання з російським була непокінчена. Усі образи в офорті реалістично виразні — ми бачимо спокійну впевненість російського посла, розгубленість посла турецького султана і повну безнадійність польського посла. Тяжкіючи до вирішування світлотіньових завдань, Шевченко цікаво й ефектно вжив тут прийом світлотіньового контрасту — протиставлення темряви кімнати яскравому світлу, що ллється з відчинених дверей.

Самою композицією, а також характеристикою персонажів художник наче підказує глядачеві, що переговори послів з Хмельницьким закінчатимуться перемогою російського посланця. Прекрасно поданий інтер'єр — з різьбленням на сволоку, з картиною «Козак Мамай» на стіні — свідчить про глибоке вивчення художником даної епохи і підкреслює історичну правдоподібність зображуваної події. Слід зазначити, що, прагнучи показати ставлення Хмельницького до різних держав — Росії, Туреччини та Польщі через розкриття психологічного стану кожного з послів цих держав, Шевченко зводить у приймальній Богдана трьох послів разом, хоч відомо, що посольства прибували до гетьмана в різний час.

...За Богдана Хмельницького й Суботів став осередком культури; гетьман мав чималу бібліотеку, сина Юрія і дітей підлеглих навчав латини та музики вихованець Києво-Могилянської колегії чернець Добродіяшко. Як і в Чигирині, гетьман зводить у Суботові маєток, оточений двома рядами частоколу. Від того часу від укріплень нічого, крім залишків фундаменту однієї з башт, не залишилося. Руїни вкриті скляним куполом, а всередині влаштовано музейну експозицію. Навпроти гетьманського палацу в 1653 році побудовано Іл-

лінську церкву як родинну усипальницю Хмельницьких, яка збереглася. Тут, за переказами, має бути похований гетьман, але точних даних іще немає... З козацьких літописів та історичних джерел відомо, що праху Богдана вороги не дали лежати в усипальниці. Чернігівський літопис XVIII століття повідомляє: в добу Руїни 1664 року поляки здобули гетьманську резиденцію. За наказом коронного обозного Стефана Чарнецького (1599–1665) замок зруйнували, останки Богдана Хмельницького викинули з домовини й закопали в невідомому місці. На Чигиринщині розповідають легенду про те, що козаки, щоб не допустити наруги над гетьманом, перед нападом поляків перепоховали «батька Богдана» в Холодному ярі. Як було насправді — невідомо...

Шевченко замалював для майбутньої «Живописної України» околиці міста з Богданової гори, звідси виступали козаки в походи, тут збиралися на раду — обирати гетьмана. На передньому плані художник зобразив убогу хату-мазанку; за народним переказом, Шевченко і переночував у такій же халупі Онопрія Лютенка, а в хатині Петра Білоуса зустрічався з мешканцями, читав вірші, бесідував з кобзарями, ходив на курган, який тепер називають «Шевченковим».

Шукав на Богдановій горі місце, звідки Шевченко малював «Чигрин з Суботівського шляху». Переді мною відкрився краєвид, на який дивився художник — головним об'єктом зображення є не архітектурна пам'ятка, а велична гора, що займає половину малюнка. Під горою — церква, хати й подвір'я простолюду, дерева, вдалині — вітряки, проглядається силует дівочого монастиря, заплава річки з човном. Дивлюся на пластично довершений краєвид — панораму Чигирини, і ніби чую Шевченкові рядки з поеми «Сон»:

*«Іду я тихою ходою,
Дивлюсь — аж он передо мною,
Неначе дива виринають...
А онде, онде за Дніпром
На пригорі, ніби капличка,
Козацька церква невеличка
Стоїть з похиленим хрестом» [340].*

Зі старовинних архітектурних пам'яток, що збереглися в Чигирині на час приїзду Т. Шевченка, діяв жіночий монастир, який знаходився за півтори версти від містечка й тривалий час був чоловічим, а з 1735 — жіночим. Найбільшу його цінність становила чудотворна ікона Божої матері — до цієї святині й подався художник. На першому плані Тарасової сепії «Чигринський дівочий монастир» — фрагмент поселення, а потім лавра, що височіла над хатками під солом'яними стріхами. У правому нижньому кутку підпис: «Чигринській Монастирь. Дивичій». Характерно, акварель виконана двома кольорами — індиго, або берлінська лазур для неба, і сепія, або близький до неї колір, — для землі; будівлі зазвичай не прокриваються фарбою, вони підкреслено білі — власне, саме такі краєвиди, скупі за колірною гамою, первісне походження яких — пленер, переважають у поезіях і повістях Шевченка, причому колористичні епітети «білий» та «зелений», рідше «синій» явно домінують. Очевидні й паралелі між ними й акварельними чи олівецевими рисунками з натури.

Через два роки, на засланні в Орській фортеці, вертаючись думками в Україну до Чигирин, Тарас описує дівочий монастир у поемі «Княжна»:

*«Блукаючи по Україні,
Прибивсь якось і в Чигирин,*

*І в монастир отой дівочий,
Що за пісками на болоті
У лозах самотний стоїть» [341].*

У цьому уривкові Т. Шевченко висловив мету приїзду до Чигирина, а саме: шукати старовину, «блукаючи по Україні». Можливо, до написання поетичних творів про історичні події й спонукали Чигиринські походи 1877–78 років, про які Тарас Григорович знав — набіги турецько-татарської армії. Після зречення в 1676 році гетьмана Війська Запорозького Петра Дорошенка (1627–1698), Туреччина прагнула зберегти вплив в Україні. Намагаючись використати ім'я Б. Хмельницького, навесні 1677 року султанський уряд проголосив Юрія Хмельницького (1641–1685) гетьманом і «князем Малоросійської України» й вислав з військовим загоном на Поділля. Турецьке командування планувало здобути політичний та військово-стратегічний центр Правобережної України — Чигирин, а потім розпочати наступ на Київ і Лівобережну Україну. В кінці червня 1677 року 120-тисячна турецька армія й 40-тисячний загін кримських татар під командуванням Ібрагім-паші переправилися через Дунай і 3 серпня розпочали облогу Чигирина. У триденних боях українсько-московська армія — 30 тисяч українських козаків і 24 тисячі московських солдатів на чолі з гетьманом І. Самойловичем і воєводою Г. Ромодановським, завдали татаро-турецьким військам втрат, примусили загарбників відступити — перший Чигиринський похід для турок і татар закінчився невдачею.

Офортів Тараса Шевченка «Дари в Чигирині 1649 року» передували два ескізи; сидять три послы — російський, польський і турецький в палаці Богдана Хмельницького з дарами, чекають, доки вийде гетьман. На малюнку такий підтекст:

«Изъ Царя-града, изъ Варшавы и Москвы, прибывалы послы зъ великими дарами єднать Богдана и народъ Украинскій уже вольный и сильный Султанъ, окроме великого скарбу при-славъ Богданови червоный оксамитовый жупанъ на горноста-евій хутри штальтъ княжой порфиры, булаву и шаблю, одначе рада (опрыче Славного лыцаря Богдана) присудыла єднать Царя Московського». Праворуч той самий текст французькою мовою. В першому начерковому рисунку — центральним об'єктом композиції став горизонтальний ряд пакунків на столі, обабіч них — постаті: турецького посла, який простягнутою рукою демонструє привезені скарби, а навпроти нього — ледь намічені постаті козаків. У другому, технічно значно досконалішому, до композиції внесено й концептуальні та художньо виправдані зміни. З'явилися всі три персонажі-посли; увагу акцентовано на двох конкурентах посольської акції — послах Москви й Туреччини. Стіл із дарами тепер повернутий торцем до глядача, що дозволяло відсунути вглиб громіздкі дари і, таким чином, вияскравити постаті персонажів, розведених столом на своїх «позиціях». Змінено планування інтер'єру, розташування вхідних арок; козаків переміщено в суміжний pokій. За основними параметрами другий ескіз можна ідентифікувати з офортом. Поряд із чіткою прорисовкою численних деталей і прикрас інтер'єру, реквізиту, одягу, прекрасною «роботою» світла в акцентуванні головної думки, тут досягнуто такого ступеня конденсованості, коли в зовні статичній сцені вчувається глибоке внутрішнє напруження під час очікування того важливого політичного вибору, до якого в цю мить, тут же неподалік, дійде старшина. Сміслова глибина твору виявилася навіть більш значущою, аніж винесена Шевченком у заголовок назва, і це закладено в ескізі.

Історичних фактів про прибуття послів Росії, Польщі й Туреччини до Б. Хмельницького в Чигирин саме 1649 року немає. В «Истории русов», яку читав Шевченко, названа інша дата: травень 1650 року. Відомості про саму подію художник узяв, безперечно, із зазначеного джерела, на це вказують деталі, згадані у виданні: «Послы турецкие поднесли гетману от имени их дорогой цены и дулейман, похожий на мантию с горностойными опушками, да сорок мешков серебряных турецких левов в дар войску» [342].

Головне ж у Шевченковому офорті «Дари в Чигрині 1649 року» — трактування історичної теми художніми засобами. На малюнку зображено палати Богдана Хмельницького, в центрі композиції — дари від послів трьох держав. Найбагатші гостинці — турецького султана. Більш скромні — двох інших послів. Багаті подарунки контрастують із скромною обстановкою палат гетьмана, які мало чим відрізняються від обстановки хати заможного козака. У турка мало сподівань на успіх, про це свідчить його похмурий, насуплений вигляд. Далі сидить польський дипломат, на дві третини затінений постаттю турка. Ліворуч від дарів, найближче до внутрішніх покоїв гетьмана, весь освітлений промінням сонця, що йде з другої палати, сидить у високому кріслі сивий боярин. Він спокійний і впевнений: коли не зараз, то пізніше, але успіх його місії забезпечений. Біля входу до другої палати, яскраво освітленої сонцем, де, очевидно, відбуватиметься прийом, стоять на сторожі два козаки. У цій палаті зібралися члени Ради, чекаючи виходу гетьмана. В першому листі до О. Бодяньського Шевченко назвав свій офорт «Дари Богданові і українському народові».

У Шевченковій серії є й офорт «Судня рада», яким Т. Шевченко хотів, мабуть, протиставити привселюдний народний

суд бюрократичному. На офорті відбито старовинний звичай українського народу — розбирати позови, не вдаючись до офіційної юстиції. Офорт відзначається розкриттям соціальної нерівності — сільський суд зібрався, щоб розсудити двох односельчан. Один із них, не сподіваючись, що справа вирішиться на його користь, схилив голову, другий — у багатому одязі, стоїть гордо, впевнено. У тіні, за рогом, видніється чиновник — «п'явка», що залагоджує якісь «темні справи» чи бере хабаря. Але візуально це протиставлення світлого й темного. До офорта додано таку підтекстовку Шевченка: «Отаман збирає на село громаду, коли що трапиться незвичайне, на раду й суд, коло оранди або на майдані. Громада, порадивши й посудивши добре й давши мир ворогам чи то кару, розходитьсЯ, п'ючи по чарці позової». Наведено той самий текст французькою мовою.

Перші відбитки офорта, які Шевченко надсилав друзям ще до виходу альбому, викликали щире захоплення. Відомий славіст, професор Московського університету Йосип Бодянський в листі до Т. Шевченка писав: «Дякую Вам за «Судню раду». Нестеменна вона, от як буває на святій Україні! Що за лиця в підсудимих! Так от Вам і кривда, що совість тягне крючком у землю гадіти, але вмісті з тим і свята покора приговору старого з цілком; а от і правда, з прямою, одкритою, ясною головою, що не жде, а сама лізе на слова судді — гарно козаچه-земляче, дуже гарно!» [343].

До речі, у Суботові Шевченко познайомився з козаком Антоном Яременком, чия клуня стояла поруч «Богданових палат». У примітці до містерії «Великий льох» Тарас написав: «Козака Яременка клуня на тім місці, де стояли Богданові палати» [344]. У хаті місцевого жителя Петра Білоуса художник

читав вірші, а Іван Донцов, брати Степан і Євмен, переписали їх і давали читати односельцям.

Нині Чигирин — районний центр Черкаської області; Кам'яну, або ж Замкову, гору перейменовано на «Богданову» — тут поставлено пам'ятник гетьманові Зиновію-Богданові Хмельницькому. Діставшись міста, не можна не відвідати Національний історико-культурний заповідник площею 1250 гектарів. До його складу входять 27 пам'яток історії, археології, архітектури, природи й природні надбання сіл: Суботова, Стецівки, Медведівки, урочища Холодний яр, а також п'ять музеїв — Б.Хмельницького й археологічний — у Чигирині, історичний — у Суботові, краєзнавчий — у Медведівці, етнографічний — у Стецівці. Історико-культурний потенціал заповідника унікальний — тут зберігаються пам'ятки різних часів, але найбільша частина їх пов'язана з козацтвом та становленням державності українського народу.

Під час реставраційних робіт 1969–1973 років усередині Іллінської церкви Суботова проведено археологічні дослідження, які виявили три поховання козаків: двоє віком 40–45 і один — 60–65 років. Збереглися рештки одягу й натільні срібні хрести. Археологи й історики вважають, що поховані або родичі гетьмана, або соратники, але не Богдан Хмельницький. Можливо, один з них — бихівський полковник Данило Виговський (р.н.н. — 1659), брат гетьмана Івана Виговського (р.н.н. — 1664) й зять Богдана Хмельницького, замордований московською владою, тіло якого видали родичам для поховання в Суботові. Але знайдені останки не належали ні гетьманові, ані сину Тимошу, який загинув у 21-річному віці й також, за переказами, в Іллінському храмі знайшов вічний спочинок. Що ж стосується склепу Богдана Хмельницького біля південної стіни вівтаря, то встановлено,

що поховальна яма мала розміри 2,3 х 0,7 метра й була накрита брилою з каменю-пісковика. Відтак невідомі копачі, ймовірно, не в змозі проламати зверху, відсунули каміння, виломили нижню частину стіни церкви й витягли домовину із тліном гетьмана. Ніхто не дає відповіді на запитання, хто це зробив: чи поляки, які, за легендою, поглумилися над прахом Богдана, чи козаки, які сховали прах гетьмана в місці, недоступному для вандалів. Засвідчено, що земля в цій частині храму перекопувалася неодноразово. У 1969–1973 роках в Іллінській церкві експедицією Інституту археології АН УРСР проведено архітектурно-археологічне обстеження і з'ясовано, що «ніякого поховання немає» – 1954 року за проектом архітектора І.Шмільсона в церкві встановлено символічний гранітний надгробок Б. Хмельницькому.

...Шлях Тараса Шевченка із Суботова в Кирилівку та до Богуслава пролягав через село Шендерівку, що тулиться біля річки Боровиця. Прямою до мальовничої Шендерівки Корсунь-Шевченківського району, що на Черкащині, назва якої, за легендою, походить від прізвища польського пана Шендерівського, який і заснував поселення. Територія села на південь від Росі заселена ще в давні часи, про що свідчать знахідки знарядь праці кам'яної доби в урочищі Копані й берегах річки. На південь від Шендерівки знаходиться стародавнє городище, на північ – курган. Дата заснування села невідома, але в «Енциклопедичному словнику» Брокгаузена і Єфрона написано «...известная с XVI столетия». З 1864 до 1879 року тут мешкав із родиною й працював помічником управителя князя троюрідний брат поета Варфоломій Шевченко.

Від Кирилівки до Богуслава й Шендерівки художникові Шевченку можна було того часу дістатися кількома шляхами. Один, найдовший, пролягав через села Моринці, Почапинці,

Лисянку (майже 80 верст), другий — Моринці, Почапинці, Джуржинці, Щербашенці (70 верст); третій — через Моринці, Почапинці, Комарівку, Шендерівку (60 верст) і четвертий путь, найкоротший (50 верст) ішов селами Моринці, Нова Буда, Шендерівка. Тобто, найзручніше їхати двома останніми дорогами. І в обох випадках зустрічалася Шендерівка. Отже, іще в дитинстві, й у 1843 та 1845 роках Тарас міг бувати в селі, на базарі й відвідувати знайомих...

Чому ж Тараса Шевченка, окрім перебування там у родича, цікавила Шендерівка? Чи не тому, що знав історію про те, як шендерівчанки праниками для білизни повбивали шляхтичів на березі ставка за кривди? Про Шендерівку в художника є рядок у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»: «Курнатовские вызвались нас проважать до Шендериевки, чему я был очень рад». Згадка в творі, звісно, не дає підстав твердити, що Т. Шевченко бував у селі. Мабуть, саме так міркували й автори «Шевченківського словника»: у виданні немає Шендерівки. Якщо художник навідувався туди, то, безперечно, зустрічався з людьми і, зрозуміло, селяни передавали поколінням історії про такі зустрічі, придумували легенди. Могло бути й так, про що згадував Варфоломій Шевченко, який у Шендерівці 13 грудня 1875 року написав «Споминки про Тараса Григоровича Шевченка»: «Пишучи оці споминки через шістнадцять літ, я наче тепер чую, як Тарас увечері при місяці у мене в садочку співає, як у голосі його виливається чувство, як його пісня говорить! Наче тепер бачу, як інколи, було, під кінець пісні затремтить його голос і на довгі вуса його скотяться з очей сльози» [345].

...При канцелярії Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора для збирання й видання історичних

документальних матеріалів 8 грудня 1843 року створена Тимчасова комісія для розгляду давніх актів, або Київська Археографічна комісія, її співробітником як художник, збирач фольклорних та етнографічних матеріалів став і Тарас Шевченко. Його безпосереднє завдання полягало в змалюванні історичних й архітектурних пам'яток, посада відкривала художнику ще й можливість ознайомитися з джерелами минулого. На цей час припадає знайомство з істориками, етнографами й фольклористами як М. Максимович, О. Бодянський, М. Костомаров, що не могло не позначитися й на розширенні історіографічних інтересів, об'єктах поетичного оспівування і, природно, мові. Подорожуючи Україною, зокрема містами Фастів, Яготин, Пириятин, Березань, Лубни, Хорол, Миргород, Чернігів, художник Шевченко описував і замальовував історико-культурні пам'ятки, занотовував фольклор. І, безперечно, спілкувався зі співробітниками комісії — Пантелеймоном Кулішем, Петром Чуйкевичем, Миколою Іванишевим, Олексієм Сенчило-Стефановським.

Мандруючи селами й містечками України, Тарас Шевченко збагатився й знаннями з топонімики — географічними назвами певної території, місцевості, міг зв'язати воєдино давнє й сьогоденне, Україну з близькими й далекими землями. Україна постає в іменах Києва, Чернігова, Львова, Харкова, Черкас, Полтави, Чигирин, Почаєва, Суботова, Батурина та інших міст обох берегів Дніпра, аж до Дунаю. Лише в поемі «Гайдамаки» Україна згадана митцем 36 разів. А ось шляхи, якими їздив Тарас Григорович і які єднали Україну: Чорний шлях виходив од Дніпра, біг через степи Запорізькі, воєводства — Київське, Подільське й Волинське — на Червону Русь до Львова. Цей простір заповнений десятками назв:

Андруші, Байбузи, Балта, Бихів, Борозна, Борисполь, Будища, Вишгород, Гирівка, Гоноратка, Гончарівка... Але на першому місці за вживаністю в творах Шевченка були Дніпро й Київ.

...Є в Національному музеї Тараса Шевченка робота, виконана олівцем, підписана Шевченком унизу, зліва — «Стенка». Дослідники не визначилися, який же краєвид Полтавщини чи іншої місцевості України зображений на малюнку. На думку, яка не підтверджена документально, директора Царичанського історико-краєзнавчого музею Анатолія Білоконя: «...тут легко впізнається місцевість Шедіївських околиць». Такої ж версії дотримується й полтавський літературознавець Петро Ротач: Шевченко відвідав у липні 1845 року Шедіївку, приїхавши на гостини до поміщика Андрія Лук'яновича, щоб намалювати портрет: інші ж краєзнавці припускають — у липні 1843 року художник Шевченко гостював у селі Коновалівці, провідував Олексія Капніста й намалював «Урочище Стінка» — таку назву має вкрита мішаним лісом місцевість уздовж річки Артиполот. Дніпропетровський краєзнавець Віктор Дем'янов співставив малюнок із краєвидом на околиці села Коновалівка (стара назва — «Стенки») й переконанті у свій правоті — це тут малював Шевченко, в Машівському районі Полтавщини.

У нинішній Черкащині також зустрічаються урочища й поселення з дивною назвою «Стенка». Скажімо, «Белоусова стенка» — урочище, назване за іменем власника, значилося за дві версти від Чигирина; в тому ж місці помічено на картах «предместье» «Стенка»; відома «купчая на луку з «Стенкою Ірдинського монастиря під Смілою»; на річці «Стенка» розкинувся хутір Миколаївка; існував і хутір «Стенка» поблизу «села Сердюковка». Як бачимо, рідкісна в наш час назва

«Стенка» в минулому вживалася часто й означала, як засвідчено в словникові В. Даля, «стрімку площину, бокову крутість, крутий укіс» — таких краєвидів в Україні чимало.

Серед краєзнавців дискутується думка про те, що Тарас Шевченко насправді малював «Стенку» на Черкащині, зокрема, на Смілянщині. Шлях художника до Лузанівки можна вважати таким: Ярове-Лузанівка — Сердюківка — урочище «Стенка» — Ташлик. А далі Тарас попрямував через Ротмистрівку у Носачів, тобто, до найближчої поштової станції, далі — до Звенигородки та Кирилівки.

Для ототожнення урочищ автор цих рядків вирішив, передусім, співставити краєвид краю Богдана і Тараса із Шевченковим малюнком та проаналізувати відповідні гіпотези. Вивчаючи газету «Киевские губернские вести» за 1907 рік, фізик із села Мала Яблунівка нинішнього Смілянського району Черкащини, один із конструкторів космічних апаратів, краєзнавець Анатолій Коваленко в книжечці «Тарас Шевченко і Смілянщина» натрапив на оголошення, в якому повідомлялося, що «Жужман Иван Николаевич» продає з торгів землю «при с. Ташлыке, под названием «Стенки» или хутор «Стенки». Чи не той це хутір «Стенка», що «...у села Сердюковка», як значилося в «Сказании о населенных местностях Киевской губернии» Л.Похилевича? Ташлик і Сердюківка — села-сусіди, між ними близько п'яти верст, і якщо урочище розташоване там, то визначити місцезположення «при с.Ташлыке» й «...у села Сердюковка» не складно.

Які ж аргументи переважають? Чи Тарас Шевченко малював «Стенку» між смілянським селом Ташлик та залізничною станцією Сердюківка? По-перше, краєвид розташований біля Лузанівки (за чотири версти) — села, в якому

Тарас Шевченко був 1845 року. По-друге, урочище розкинулося неподалік маршруту, яким Тарас їхав із Лузанівки до Кирилівки. По-третє, сердюківське урочище й Шевченків малюнок мають чимало спільного: виступає зіва в долину пагорб, укритий деревостоем; такий самий краєвид горизонту — за сторіччя обриси ландшафту мало змінилися; вдалині, як і на Шевченковому малюнку, видніються будинки хутора й дорога, що пролягла до хат. Отже, Сердюківка, Ташлик, а також Ротмистрівка і Носачів (або замість них — Куцівка) — ось, здається, єдині села Смілянщини, які міг би відвідати чи проїздити через них художник Шевченко. Все інше, що писалося, недостовірне, не підтверджено фактами, а саме: що Тарас Шевченко, мовляв, не раз відвідував Смілу і що, в пам'ять перебування тут художника, його ім'ям названа Бобринська (вузова залізнична станція біля Сміли, нині — імені Шевченка); що Шевченко двічі бував у селі Сунки (9 верст од Сміли); що в село Лузанівка митець заїжджав 1843 року на гостини до «польського критика й письменника Міхаїла Грабовського».

Імовірно, близький до об'єктивності в дискусії про Шевченківську «Стенку» пошуковець Микола Шудря, який наводить такі аргументи: «Край Василівки, що на Полтавщині, за переказами й топографічною картою п'ятдесятих років минулого сторіччя, стояла корчма. Уродженець цих місць, доктор мистецтвознавства Михайло Цапенко (1907–1977), побувавши на батьківщині, зробив кілька фотознімків тамтешніх краєвидів. І треба ж, щоб людині так поталанило: вчений знайшов «точку», з якої малював Шевченко свої шкіци «Стѣнка» й «Бѣликъ» (тобто «Стінка» й «Білик»). Зупинившись біля корчми на Касяновій горі, яка відмежована Цапенківською долиною від сусіднього пагорба, що сьогодні зветься Цегельною, він

спрямував фотоапарат на заліснений схил ліворуч, де на осонні мріють хати Білогубівського хутора. Всі контури ландшафту, зображеного художником, точнісінько збігаються з тими, що передає знімок. Друге фото, на якому закарбовані основні риси цієї самої місцевості, схоплено об'єктивом із правого боку — виступ «Цегельні» на передньому плані, а вдалині заштрихований краєвид якогось маєтку («Біляки» — гадають місцеві слідопити). Одначе на малюнку чіткий, хоч і поспіхом зроблений, підпис «Бѣликъ» [346].

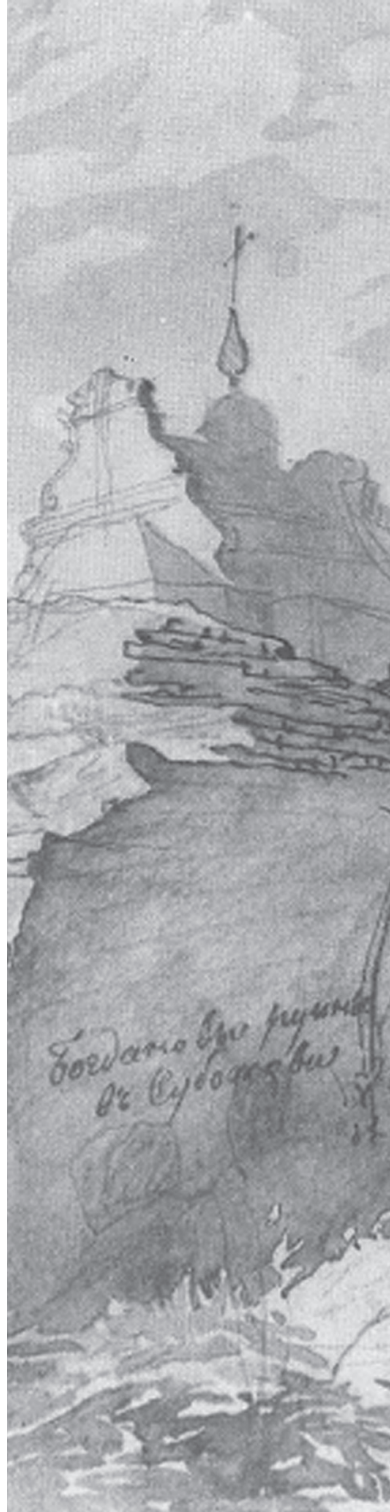
За «Памятной книжкой Полтавской губернии на 1865 год», складеною етнографом Павлом Бодянським (1809–1867), відомо, що на Полтавщині були тільки одні Біляки (щойно згадувані), розташовані на березі Хоролу за 90 верст від губерньського центру й за 30 — від повітового міста. Окрім того, існувало двоє «Біликів»: перші — на Ворсклі, за 14 верст од Кобеляк, і другі — на Хоролі, за 5 верст од Миргорода. Зрозуміло, ні Біляків, ні, тим паче, Біликів, не можна ототожнювати з населеним пунктом, де його змалював художник. Залишається хіба що припустити: Тарас Григорович, дивлячись із Касянової гори праворуч, бачив якесь поселення на місці сучасного Подолу, який у народі називають «Біляківським Подолом». За часів поета отам, із правого боку, стояли численні хутори — Березові, або Біликові, які містилися за 46 верст од повітового міста Хорола й за 8 — від волості — Білоцерківки, і налічували 398 дворів. Отже, одну з тих розкиданих довкола річки осель, приблизно на місці Подолу, й називали «Білик».

Київський науковець, дослідник історії архітектури Володимир Ленченко з Інституту проблем містобудування доводить, що олівцевий начерк «Хутір на Україні» також робота Шевченка, названа так Григорієм Честахівським,

хоча на тому ж аркуші зберігся авторський підпис «З. Хуторь БѢ...», (далі стерто), теж Василівського походження, і слід читати, як і на попередньому малюнку, «БѢликъ». Не викликає заперечення й гіпотеза В. Ленченка, згідно з якою сепія «Т.Г. Шевченко малює селянське подвір'я» також із Полтавщини і належить до «василівського циклу». До самого датування акварелі, як це вчинив шевченкознавець Дмитро Косарик (1904–1992), Ленченко певнить, що Шевченко малював «наприкінці липня з ґанку поміщицького будинку о шостій годині в полудень».

Насамкінець зазначу, що мало не весь 1844 рік проминув для Тараса Шевченка, так би мовити, під знаком, «Живописної України». Це видання своїм глибоким патріотичним змістом і високим професіоналізмом виконання знаменувало собою нову помітну сходинку у видавничій діяльності Кобзаря. До речі, безперешкодно здійснити видання «Живописної України» в умовах тогочасної цензури було не так легко, бо її аж ніяк не можна назвати ліберальною. Так, з 1832 року для заснування будь яких видань потрібен був «височайший» дозвіл царя, а, починаючи з 1842 року, світська цензура ознаменувала себе деякими визначними фактами цензурних погромів. Особливо ж дивно видається безперешкодна поява цього видання, якщо взяти до уваги його яскраву патріотичну спрямованість, а також те, що, крім мистецького та практично видавничого боку, був у ньому ще й літературний: уміщені офорти мали супроводжуватися написаними спеціалістами істориками текстами українською мовою.

Рідна земля,
мов у відчаї
мати

«Подивіться лише́нь добре,
Прочитайте знову
Ту́ю славу. Та читайте
Од слова до слова».

Тарас Шевченко

«Шевченко прийшов в українську літературу тоді, коли ча́ша народного терпіння переповнилась ви́цертъ. Неорганізований народний протест, не виявлений до кінця народний гнів збирався над Російською імперією як грандіозна хмара, що насувається, наливаючись свинцем... Але раптом лунає перший удар грому, перший розряд електрики, що зібралася в повітрі. Таким ударом в 30-х - 40-х рр. ХІХ ст. стала поезія Шевченка».

Олександр Білецький

«Тараса ми любимо ще й тому, що він, як професіонал-художник, за час заслання в Казахстані зробив десятки чудових малюнків з життя казахського аулу того часу, в яких зображував винятково непривабливе, тяжке життя бідняків і батраків. Ці роботи поета роблять його справжнім Рембрандтом».

Абдільда Тажибаєв

Коли Тарас Шевченко закінчував Академію мистецтв у Санкт-Петербурзі, художнику виповнилося 32 роки. Це був поважний вік, щоб обрати солідну мистецьку справу, яка стала б сенсом життя. Перед ним постав вибір: можна відшукати квартиру в столиці й продовжувати заробляти малярством чи піти у мандри за образами та враженнями для майбутніх картин і поетичних книг. Водночас непокоїло інше бажання — їхати на батьківщину. А якщо так, то слід поклопотатися про місце служби — адже в Російській імперії, починаючи від Петра I, кожен, хто належав до неподатного стану, мав служити згідно з табелем про ранги, а вже тоді думати про власні забаганки. І все ж в Тараса переважила ностальгія за Україною.

У «відпускній» зазначалося, що «Т. Шевченко может выбрать род жизни, какой пожелает». Отримання атестата на звання некласного художника з історичного й художнього живопису 22 березня 1845 року автоматично переводило його саме до такої соціальної категорії. Академія мистецтв користувалася привілеєм — її випускники наділялися правом вступати на службу за власним бажанням.

Отже, щоб повернутися до України, Тарас Шевченко повинен був обрати таку службу, яка давала б йому кошти на життя, адже він не мав земельної власності. Хотілося, звичай-

но, аби робота співпадала з професійними інтересами. Друзі кликали художника до Києва, який, завдяки розташованим тут канцеляріям київського військового, подільського й волинського генерал-губернаторів ставав адміністративним центром Правобережного регіону, а відкриття університету св.Володимира перетворювало його на значний науковий центр, де розгорталася масштабна наукова діяльність, чутки про яку перевершували будь-які сподівання. Тут престижне місце роботи, де можна сподіватися на закордонне відрядження для вдосконалення художньої майстерності.

Рання весна 1845 року для Тараса Шевченка була знакова: 22 березня Рада Імператорської академії присвоїла звання художника, мотивуючи це таким рішенням: «Поскольку Шевченко известен Совету по своим работам и награжден уже за успехи в живописи серебряною медалью 2-го достоинства, то удостоить его звания неклассного художника и представит на утверждение общему собранию Академии» [347]. Випадок звів Тараса на берегах Неви з братами Лук'яновичами: Миколою й Олександром — Микола служив у департаменті гірничих і соляних справ начальником відділу, мав університетську освіту, розумівся на літературі й непогано писав. Зокрема, в журналі «Невский альбом» надрукував статтю «Русская литература и публика», в якій написав: «Наслідуюмо французам у бородах та зачісках, але не наслідуюмо їх чомусь у любові до рідної мови». Микола познайомив Шевченка і з молодшим братом, Олександром, полтавським поміщиком, який тримав господарство в Миргородському повіті. Дізнавшись про намір Тараса весною вирушити до України, запропонував їхати разом. Більше того, запросив у Мар'янівське намалювати його і родини портрети — Тарас Григорович без вагань прийняв запрошення.

Не чекаючи ухвали загальних зборів Академії, які відбулися б аж восени, Тарас Шевченко подає прохання про видачу квитка для поїздки в Україну: «Имея надобность по художественным моим занятиям, ехать в Малороссию, всепокорнейше прошу правление Академии о выдаче мне билета на проезд как туда, так и обратно, равно и на беспрепятственное по месту пребывания жительство» [348]. 23 березня 1845 року в листі з Академії до приятеля, отамана Чорноморського козачого війська Якова Кухаренка Шевченко сповіщає: «Я сьогодні Петербург покидаю...Пиши, коли матимеш час, до мене...в Полтавську губернию в Миргородский повіт, село Мариенское. На ім'я Александра Андреевича Лукьяновича с передачею широму твоєму Шевченкові» [349]. Тарас мав намір тоді виїхати в Україну 23 березня, цим числом датований і квиток Академії мистецтв за підписом конференц-секретаря В.І. Григоровича на проїзд «в малороссийские губернии для художественных занятий». Але трапився попутник — Олександр Андрійович Лук'янович (1803—1879), поміщик Миргородського повіту Полтавської губернії, майор у відставці, й Шевченко вирішив мандрувати з ним. За віком Олександр був на десять років старший за Шевченка, але в дорозі це не стало перешкодою для розмов на мистецькі та суспільно-політичні теми. Як і старший брат Микола, Олександр був людиною освіченою, знався з літераторами й художниками Санкт-Петербурга й Москви, був знайомий з Гоголем.

О. Лук'янович виїхав із Північної Пальміри, як зазначено в «Прибавлениях» до «Санкт-Петербургских ведомостей», 27 березня 1845 року, отже, цього дня підсів попутником у його карету й Тарас Шевченко. Маршрут проліг через Подольск, Тулу, Орел, художник відвідав Глухів, зупинявся в селі Мар'їнське,

Кролівці, Кременчуку, є припущення, що був і в рідній Кирилівці. До речі, малюнок «Хата над водою», ймовірно, Т. Шевченко виконав у рідному селі. Для рисунка характерним є вміння художника простими засобами лінійної побудови досягти дивовижних ефектів у передачі простору, а зображенням на передньому плані створити необхідне обрамлення для довершеного малюнка. У списку Григорія Честахівського рисунок зазначено під номером «89» з таким описом: «Пейзаж: повітка огорожена тином, під тином ростуть верби понад ставками, хлів, коло хліва стоїть корова, повернувшись до його хвостом» [350].

У кінці квітня 1845 року подорожні дісталися Мар'янівського. Десять днів Шевченко гостював у Лук'яновичів; тут написав поеми «Єретик», «Сліпий», вірш «Стоїть в селі Суботові», намалював кілька портретів — зберігся тільки портрет Олександра Лук'яновича, який нині в Національному музеї Тараса Шевченка.

Коли Олександрова дружина народила доньку, на хрестини до сина приїхав із Шедіївського маєтку, що на річці Оріль Кобеляцького повіту, батько братів — дійсний статський радник, Симбірський цивільний губернатор Андрій Лук'янович (1776–1852). Тарас Шевченко дізнається, що генерал знайомий з Іваном Котляревським (1769–1838) — письменник гостював у Шедіївці, а в Полтаві їхні будинки сусідували. І що сюжет для «Наталки-Полтавки» Іван Петрович нібито запозичив із історії, яка трапилася в селі Буртах, також маєтності Лук'яновича. Під час розмов з'ясувалося таке: дружина Олександра Лук'яновича — Анастасія Федорівна — рідна сестра Івана Шимкова (1803–1836), прапорщика із села Михнівка Кобеляцького повіту, декабриста, який на 12 років засланий до Сибіру як «преступник IV разряду».

Відїжджаючи з Марїїнського, генерал запросив Тараса Григоровича в гості до Шедїївки, митець погодився. Тим паче, що траплялася нагода відвідати Полтаву — шлях до села пролягав через містечко — вклонитися могилі Котляревського, намалювати його будинок, побувати в кімнаті, де народжувалася безсмертна «Енеїда». У вітальні будинку Котляревського Тарас побачив ще прижиттєві речі письменника — стіл, для посуду шафу, стільці, жардиньєрку. У кімнаті економки збереглися меморіальні речі — ломберний столик, люстерко, комод для білизни. Світлицю прикрашали канапа, шкіряні крісла. На стіні — старовинний годинник та меморіальна річ — картина невідомого фламандського художника XVII століття. Кухня була заповнена речами кінця XVIII — початку XIX століття — це лава, мисник, вишивані рушники.

Т. Шевченко, працюючи на Прилуччині, мав за мету та завдання від «Археологічної комісії» змалювати архітектурні й історичні пам'ятки краю. У повісті «Музыкант» інформація про Прилуки починається інтригувально: «Если вы, благосклонный читатель, любитель отечественной старины, то, проезжая город Прилуки Полтавской губернии, советую остановиться на сутки в этом городе, а если это случится не осенью и не зимою, то можно остаться и на двое суток. И, во-первых, познакомьтесь с отцом протоиереем Илиею Бодянским, а во-вторых, посетите с ним же, отцом Илиею, полуразрушенный монастырь Густыню, по ту сторону реки Удаю, верстах в трех от г. Прилуки. Могу вас уверить, что раскаиваться не будет. Это настоящее Сенклероское абатство» [351].

Розкинувшись на узберегах Удаю, Прилуки й нині зачаровують природним ландшафтом, озерцями, березовими гаями й осіннім падолистом. На жаль, відомостей про пам'ятки

міста в Тарасовій спадщині майже не збереглося. Винятком є лише Спасо-Преображенський собор, про який згадується в повісті «Музикант»: «Я... принялся рисовать прекрасно освещенную вечерним солнцем каменную церковь, довольно неуклюжей, но оригинальной архитектуры, построенную полковником прилуцким Игнатом Галаганом, тем самым, что первый отложился от Мазепы и передался царю Петру, за что и был возведен в звание прилуцкого полковника и одарен великими маестностями в том же полку» [352].

Перед відвідинами Густині, Тарас Шевченко поїхав на запрошення поміщика Петра Григоровича Галагана (1792–1855) в село Дігтярі, яке розташоване на річці Удаї. У 1823 році село стало власністю Галагана, який в 1825–1832 роках звів будинок із парком, для облаштування яких запросив архітектора П.А. Дубровського та вченого-садівника І.Є. Бістерфельда. Поміщик утримував оркестр, створений з кріпаків, до репертуару якого входили симфонічні твори Бетховена, Вебера, Мендельсона, Шуберта, Шпора. Диригентом оркестру запрошений капелмейстер – австрійський підданий, вихованець Празької консерваторії, уродженець Карсбада Доменік Краузе. На одному з музичних вечорів 29 червня 1845 року, в так званий «Петрів день», був і Шевченко, який бачив не тільки салонний танець «кадриль» у виконанні чотирьох пар, а й слухав віртуозну гру скрипаля, що професійно проявив тонке розміння народної музики. До речі, дігтярівський скрипаль, кріпак Артем Наруга став прообразом Тараса Федоровича – героя повісті Шевченка «Музикант». У 30-х роках Наруга вчився в Санкт-Петербурзі, в маестро петербурзьких імператорських театрів Іоганна Ремерса (1805– р.с.н.), а впродовж трьох років – у Дрездені,

в польського скрипаля й композитора Кароля Ліпинського (1790–1861). У тій же повісті «Музикант» Шевченко згадує й Серве Андрієна-Франсуа (1807–1866) – бельгійського віолончеліста і композитора – його гру художник слухав у столиці, а 9 травня 1840 року зустрічався з Серве на вечорі в приятеля, історика Миколи Маркевича (1804–1860). До речі, 1847 року Маркевич поклав на музику вірш Т. Шевченка «Нащо мені чорні брови», поет присвятив Миколі Андрійовичу вірш «Бандуристе, друже сизий».

Тож неспроста на балу в Дігтярях Шевченка «...задела не на шутку віолончель» – характер згадок про віолончель та описів гри на віолончелі в повісті «Музикант» свідчить, що Тарас був любителем і знавцем віолончельної музики. Як можна судити з тексту твору, в 30–40-х роках XVIII століття у Санкт-Петербурзі Шевченко відвідував концерти з участю музичного діяча Матвія Юрійовича Вієльгорського (1794–1866). Художник знав, що були віолончелісти і в Україні, зокрема Андрій Йосипович Галенковський (1815 – р.с.н.) – автор мазурок для віолончелі «Спогади про Малоросію» (1839), що грав у Дігтярях, й Ілля Іванович Лизогуб (1787–1867), композитор-аматор, поміщик, господар маєтку в Седневі, де в 1846 і 1847 роках Шевченко гостював. Ілля Іванович належав до козацько-старшинського роду Лизогубів. За сімейною традицією став військовим, служив в Ізмайлівському полку, брав участь в Австрійському поході, був ад'ютантом малоросійського генерал-губернатора князя Миколи Рєпніна-Волконського (1778–1845). За мужність та відвагу, проявлені в Бородинській битві, Лизогуба нагородили золотою шпагою. Це Ілля Лизогуб матеріально допоміг поетові-засланцеві, купивши деякі Шевченкові малюнки,

просив начальника Оренбурзького краю Василя Олексійовича Перовського поклопотатися про полегшення Шевченкової долі. Портрет І.І. Лизогуба Тарас виконав у Седневі. У портреті — звична для художника стримана колірна гама, побудована на контрастах чорного, білого і червоно-вохристих тонів. Усміхнене повновиде обличчя з блискучими чорними очима, легкою блакитнуватою сивиною, що відтіняє опукле високе чоло, здається напрочуд молоджавим. Привертає увагу доброзичливий погляд Іллі Івановича.

Але Т. Шевченко поспішав побачити «Густинь», тобто Густинський Свято-Троїцький чоловічий монастир, заснований 1600 року й розташований в селі Густинь Прилуцького повіту Полтавської губернії. Що являє ця святиня, до якої так нелегко добирався поет і згадував у творах? Відповідь на запитання дає ознайомлення з лаврою, місцевістю, археологією й культурно-мистецькими пам'ятками краю, з історією святині. Назва монастиря в Густині, за легендою, походить од густого лісу, що розрісся на острові й оточував храми. У 1799 році лавру було закрито, а 1843 — відновлено, але освячення пройшло аж 15 травня 1844 року. Тарас Шевченко побував у монастирі наприкінці червня 1845 року й словами героя повісті «Музикант» поділився враженнями: «Я, изволите видеть, по поручению Киевской археографической комиссии посетил эти полуразвалины и, разумеется, с помощью почтеннейшего отца Илли, узнал, что монастырь воздвигнут коштом и працею несчастного гетмана Самойловича в 1664 году, о чем свидетельствует портрет его jako ктитора, написанный на стене внутри главной церкви. Узнавши все это и нарисовавши, как умел, главные, или святые, ворота, да церковь о пяти главах Петра и Павла, да еще трапезу и цер-

ковь, где погребен вечныя памяти достойный князь Николай Григорьевич Репнин» [353].

Фундатором Густинського монастиря художник вважав Івана Самійловича Самойловича (1630–1690), гетьмана Лівобережної (1672–1687) й Правобережної (1674–1687) України. Насправді Лавра заснована 1600 року ієромонахом Іосафом на землі князів Вишневецьких, а Іван Самойлович сприяв зведенню Троїцького собору (1672–1676), видатної пам'ятки української архітектури XVII століття. Чому ж князя Рєпніна поховано в Густинському монастирі? Генерал довго хворів і помер, «виснажений жахливими стражданнями» та заповів поховати в історичному храмі. «Мого доброго батька немає вже між нами! — писала Варвара Рєпніна Шевченку. — Ви зрозумієте порожнечу Яготина. Я почала писати з дороги в Прилуки, куди ми повезли священні останки його, тобто в Густинський монастир. Це було його бажанням: там поновлюються церкви, й одну хоче матінка відновити над ним» [354]. Згодом під Трапезною церквою був влаштований родинний склеп Рєпніних-Волконських.

Лавра в Густині діяла до Жовтневого перевороту 1917 року, в березні 1924 — більшовиками закрита: тут влаштували комуну для безпритульних дітей, ікони й різьблений іконостас XVII століття порубали. У 1940-х роках на території монастиря розміщувався психоневрологічний диспансер, а будівлі «охороняла» держава — табличка тих часів висить на стіні й донині. На щастя, в 1991 році психдиспансер закритий. 1993 року відновилося богослужіння, розпочалася відбудова лаври: 1994 року почала діяти Воскресеньська, 1997 — Троїцька, 1999 — Миколаївська, 2000 — Петро-Павлівську церкви. До ансамблю Густинського монастиря належить і трапезна з

Воскресенським (раніше — Успенським) храмом — пам'ятка найдавніша, не зруйнована (збудована 1638 року). В подальших перебудовах її спотворили; архівні фото середини 50-х років минулого століття зображають, наприклад, не грушовидний бароковий купол, а приземкувате шатрове накриття, подібне до вірменського монастиря Сурб-Хач у Криму. Трапезна за виразністю архітектурних форм була справжнім витвором — шедевром української національної культури і взірцем для споруд цієї типологічної групи. Основа композиції — зал, до нього зі сходу прилягає хатня церква, а із заходу — нижча прямокутна келарія. На жаль, під час реставрації не вдалося витримати архітектурний ансамбль в єдиному бароковому стилі. Зокрема, бачимо російські «цибулини», вкраплення «кремлівського» стилю — башточки під крутим шатровим завершенням зеленого кольору. Нині в монастирі перебуває Густинська чудотворна ікона Божої Матері й мощевичок із часточками нетлінних святих Феодосія Чернігівського, Дмитрія Ростовського, преподобних Лаврентія Чернігівського, Кукші Одеського, великомучениці Варвари, а також привезені зі Святої землі. Біля монастирського паркану в Густині пробивається цілюще джерело, з якого можна напиться, втамувати спрагу, а потім прямувати через Надвірні ворота, де колись була дзвіниця церкви Святого Миколая-Чудотворця, до лаври.

Шевченкова акварель «В Густині. Церква Петра і Павла» — художник змалював храм над родинним похованням — склепом Рєпніних. Уже відбудовано Свято-Троїцький собор, що виблискує золотими куполами, поспішають на Божу службу черниці, яких тут більше двадцяти. Найкраще зберігся з усіх храмів, витримавши лихоліття сторіч, — Мазепинський, що

став усипальницею князів, хоч купол не блищить золотом, але служба тут правиться щоденно.

До поховань Рєпніних можна спуститися камінними східцями, а їх 16, до склепів, які розташовані ліворуч, під церквою. Всього в підвалі сім поховальних камер; праворуч три, замуrowані, мармурові дошки з викарбуваними золотом іменами небіжчиків, що вставлені в архівольт, тобто — облицювальній деталі поховальної камери, розбиті. Плити розділені на дві групи обабіч проходу. Ліворуч покладені три з наступними епітафіями (подаю в орфографії оригіналу. — Прим. В.Ж.): «Марія Захарівна Голуб, дружина Дмитра Лазаревича Горленка, племінниця гетьмана Івана Самойловича»; «Дмитро Лазаровича Горленко, полковник Прилуцького полка 1692—1708 років. Наказний гетьман 1705 року. Фундатор Свято-Миколаївської (1693), святих Петра й Павла (1693—1708) надбрамних храмів Свято-Троїцького Густинського монастиря. 1731»; «Лазар Горленко, полковник прилуцький, трагічно загинув у кримському поході 1787 року. Упокоївся в склепі Свято-Троїцького собору 15 вересня 1697 року. Дружина: Евфросинія... 1713 року».

На протилежній стороні підвалу — дві поховальні камери, спустошені за часів більшовиків, третя — пошкоджена частково. Зусиллями черниць і краєзнавців встановлено, хто з Рєпніних залишився й покоїться: Андрій Дмитрович Горленко, бунчуковий товариш при гетьмані, знатний козак; батько святителя Іоасафа, Марія Данилівна Апостол, дружина Андрія Дмитровича Горленка, дочка гетьмана Данила Апостола, мати святителя Іоасафа. Серед небіжчиків — онуки князя: Василь і Варвара (в заміжжі — Капніст), з яких 1844 року Шевченко намалював портрети в овалі; князі — Петро Васильович

Рєпнін (1744–1773), Василь Миколайович Рєпнін (1806–1880), княгиня Єлизавета Петрівна Рєпніна, уроджена Балабіна, похована 1883 року. Навпроти поховальної камери, третя ліворуч (перші дві спустошені) – тлін княгині Софії Дмитрівни Рєпніної, уроджена княжна Волконська (1841–1875). І нарешті, сьоме поховання, перше ліворуч – Ор Миколайович Макаренко. Це поховання в княжому склепі має свою історію – коли більшовики надумали закрити монастир, археолог і мистецтвознавець Микола Омелянович Макаренко (1877–1938) запобіг його руйнації, не підписавши про це Акт. Його син Ор утопився в річці Удай, неподалік лаври під час археологічної експедиції на Прилуччині, тому й похований в монастирі, який врятував од руйнації його батько.

В альбомі 1845 року три малюнки, які Т. Шевченко виконав у Густинському монастирі: «В Густині. Церква Петра і Павла», «В Густині. Брама з церквою св. Миколи Чудотворця» та «В Густині. Трапезна церква». На них – «напівруїни», хоч лавру офіційно відновили й відкрили 1844-го року, йшли ремонтні роботи й до справжньої відбудови було далеко. На рисунках бачимо храми з похиленими банями й хрестами, з вікнами без шибок. Біля трапезної, де поховано М. Рєпніна, – стоси дощок, колод, діжка, яма для вапна й самотня постать прихожанина. На звороті аркуша художник накидає ескіз жанрової сцени, а вгорі над малюнком, ліворуч від селянина з косою, написав: «Данчич».

Краєзнавці серйозно не зацікавилися прізвищем Данчич, а тим часом – це приятель Тараса Шевченка, засідатель суду, титулярний радник Михайло Іванович Данчич (1819 – р.с.н.), виконував доручення як повірений у справах Г. Тарновського і М. Маркевича. Найімовірніше, радник міг познайомитися з

художником через приятеля, священика Іллю Бодянського, який вінчав М. Данчича 1834 року, хрестив дітей, а зацікавив Шевченка тим, що мав стародавні рукописи, один із яких подарував М. Маркевичу.

У журналі «Чумацький шлях» опубліковано статтю краєзнавця Георгія Гайдая «Косар» із Данчичевого хутора», в якій подано маловідомі деталі з життя Шевченкового приятеля: працюючи в місцевому архіві, Гайдаю вдалося документально встановити місцезнаходження садиби Данчичів у Прилуках, яка стояла неподалік нинішніх вулиць Кустівської й Шевченка. Площа, що засаджена парком, раніше була «Данчичевою левадою». Із західного боку луку розташовувалися будівлі маєтку: два панські будинки, комори, клуні, стайні, кузня. У другій половині ХІХ століття частину левади, яка виходила на нинішню Червоноармійську, а тоді Петропавлівську вулицю, забудували. Тут, поряд із Данчичевим маєтком, оселилися козаки Криворучки й Журавські, міщани Марченки, Стеценки, Нетребовські, Нефеди, Дроботи, Перепелиці, селяни Кошові й Котеленці. Їхні нащадки досі живуть на цих наділах.

Залишається з'ясувати, чи відвідував Тарас Шевченко засідателя суду в Прилуках і чи зберігся будинок М. Данчича. Зберігся — стоїть на вулиці Михайлівській, одноповерховий, з трьома вікнами й двома коминами на похилому даху. Високий, дерев'яний, щільний паркан закриває подвір'я — не таким воно було 1845 року, коли господарював Михайло Іванович. Будинок Данчичів, у якому мешкав наймолодший син Митрофан з матір'ю, зберігся за адресою: вулиця Кустівська, 29. Після Жовтневого перевороту та в роки громадянської війни Данчичів вигнали з батьківського дому, організували в

маєтку колгосп, а приміщення використали під правління артілі. Після Другої світової війни один із будинків розібрали й перевезли на фабрику господарчих виробів. Переповідають, у підземеллі знайшли тайник, в якому були пляшки зі старовинними колекційними винами. Після занепаду господарства «будинок Данчичів» перейшов у власність Прилуцького районного відділення «Сільгосптехніки» як житловий фонд; відтоді тут мешкає кілька родин.

Шевченкознавці, які видавали 1961 року мистецьку спадщину художника Шевченка, назвали його Густинський начерк «Селянин з косою». А перша назва зарисовки в каталозі музею Василя Тарновського була «Косар». Виходить, Тарас на малюнку зобразив не безіменного густинського селянина, а, ймовірно, Данчича — в капелюсі, а не в солом'яному селянському брилі, в широкому домашньому халаті, з косою й граблями — ніби вийшов чоловік ранковою рососою на леваду косити траву. Вгорі малюнка Шевченко написав і прізвище «косаря» — «Данчич» — прізвище рідкісне, мабуть, сербське. На звороті Шевченкового альбомного аркуша зображено ще й колоритну постать літнього козарлюги: у свиті, широких шароварах і чоботах, іще прилучанин, можливо, хтось із сусідів Данчича.

Під час відвідин Густині мені розповідали, що на старому міському кладовищі Прилук була могила з оригінальним пам'ятником: на кам'яних скелях під зламаним деревом сидів ангелок, тримаючи в руках вінок та овальний щит з написом. Це була могила дружини М.І. Данчича — Олександри Олексіївни, яка померла 1908-го року, 77-річною. Мабуть, поруч знаходилася й могила Михайла Івановича — подружжя прожило в мирі і злагоді більше сорока років. На

сьогодні спостеріг прикру реальність — понівечено могильник, біломармурову статуетку ангела скинуто з постаменту. Тож це, мабуть, і є символ нашої бездуховності...

На початку червня 1845 року Тарас Шевченко перебував у Кролевіці — містечку Сумщини, на ночівлю зупинився в повітового лікаря Ф.П. Рудзинського — це другий його приїзд, а вперше художник відвідував Кролевець у лютому 1844 року. На замовлення лікаря художник написав олійними фарбами портрет його сина, гусара Йосипа Рудзинського (1809 — р.с.н.), який на кілька днів заїхав до батька погостювати. Внизу роботи підпис: «Т. Шевченко. 1845»; робота виконана, ймовірно, впродовж 3–5 червня 1845 року, бо вже шостого червня Йосип працював у містечку Орші як «окружний начальник державного майна». Шевченків портрет, закомпонований майже по діагоналі на зелено-вохристому тлі, репрезентує романтично піднесений образ вродливого чоловіка середніх років з довгими гусарськими вусами. Обличчя відтінене чорним волоссям і темним мундиром, на якому — медаль за участь у російсько-турецькій війні 1828–1829 років та польський «Знак отличия за военное достоинство V степени» — за участь у кампанії 1830–1831 років. Замріяний погляд карих очей спрямований на глядача. У невеликому за розміром Шевченковому творі, виконаному олією, художник змальовує людину мужнього, вольового характеру. Основна увага зосереджена на обличчі, висвітленому на м'якому тоні тла. Світло в роботах Т. Шевченка — один із основних компонентів художніх засобів. У портреті ротмістра Й.Ф. Рудзинського відбилися характерні риси образотворчого мистецтва того часу — тенденції прогресивного романтизму й реалізму. Ця робота зберігається в Державно-

му музеї українського мистецтва. Портрети — один з найвизначніших як кількісно, так і за своєю художньою цінністю розділів мистецької спадщини Тараса Шевченка. Художник виконав їх у різній техніці живопису та графіки. До жанру портрета Т. Шевченко звертався протягом усього життя. Ще в Санкт-Петербурзі Тарас Григорович виконав серію портретів російських військових діячів, головним чином, учасників війн проти Туреччини. Можливо, тому й звернувся до створення портрета Й. Рудзинського, який також «понюхав пороху на полях брані».

Т. Шевченко, їдучи з Олександром Лук'яновичем 5–10 липня 1845 року на гостини в Шедієве, зупинився в полтавському будинку генерала, поряд із Успенським собором на однойменному майдані. У вірші «На вічну пам'ять Котляревському» (1838) оспівав Полтаву як «гніздо соловейка», де творилася «Енеїда», й пророкував Іванові Петровичу незабуття українцями «доки сонце з неба сяє». Полтава близько двадцяти разів згадується в повісті «Близнецы», де з Шевченком «не случилось ничего необыкновенного».

Відвідавши приміщення І. Коляревського, Тарас Шевченко запримітив, що на стволі, тобто — головній балці під стелею дерев'яної споруди, церковними літерами вирізаний напис: «Дом сей сооружен рабом Божиим N, року Божого 1710». Т. Шевченко малював «Будинок І.П. Котляревського в Полтаві» на фоні Успенського соборного храму аквареллю — фарба зручна й проста в роботі, наноситься на папір тонкими шарами, при висиханні сохне швидко — висвітлюється. На відміну від інших технік — майже не допускає виправлень і переробок. Новими перекриттями не можна прибрати нанесені фарби, темне місце висвітлити, а брудне — зробити яскравим.

Шевченко, ймовірно, намалював картину відразу, за день. Тарас оглянув історичні пам'ятки, споруджені на честь перемоги російських військ над шведами 1709 року, відвідав місце Полтавської битви, про що згадав у поемі «Іржавець»:

*«Наробили колись шведи
Великої слави,
Утікали з Мазепою
В Бендери з Полтави»* [355].

Розповідають: при відвідинах Полтави Тарас Шевченко знайшов час покласти квіти на могилу І. Котляревського, у пам'ять про письменника поставив свічку в триглавій дерев'яній церкві, яку й намалював. Це робота «Воздвиженський монастир у Полтаві», над якою Шевченко працював 1845 року, на ній зображено комплекс архітектурних пам'яток у стилі українського бароко XVII–XVIII століть. Це — лавра із собором, дзвіницею й іншими церковними спорудами, яку заснував 1650 року соратник Богдана Хмельницького, козацький отаман Мартин Пушкар (бл. 1599 — 1658).

Про Воздвиженський монастир у Полтаві Шевченко згадує в повісті «Близнецы». Тарас уточнює, що така панорама відкривалася від будинку А.Ф. Лук'яновича, куди герой повісті перейшов через майдан і долину, щоб краще роздивитися краєвид: «Долго смотрел он на монастырь и его чудные окрестности». Можливо, що саме з того місця, з подвір'я генерала й змальовувався краєвид з лаврою. Захоплено й майстерно передав Т. Шевченко літній час: похила гора з кущами й невисокими деревами, віддалена ярм і широкою долиною, над якою піднявся золотoverхий архітектурний ансамбль. Праворуч — широке, залите сонячними променями плесо річки Ворскли. Чоловік із клумаком, білий кінь, що пасеться,

одинокі хатинки з хлівом врівноважують і пластично організовують панорамну композицію.

Про Тараса Шевченка в Полтаві сьогодні нагадує хіба що «дуб Шевченка», перший в Україні «живий» пам'ятник Кобзареві, посаджений місцевою «Громадою» 6 травня 1861 року в час перепоховання художника і поета в Україні. Тоді громадівиці постановили: в день похорону Тараса Шевченка 13 березня на Смоленському кладовищі відслужити в Успенській соборній церкві молебень, але отець-ключар відмовився правити панахиду за «політичного злочинця». Дозвіл дав єпископ Полтавський Олександр (Андроник Іван Павлович), відомий тим, що 1856 року відкрив пам'ятну плиту над могилою останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського (1691–1803) в Соловецькому монастирі. Тоді службу в пам'ять Шевченка відправили в полтавській Стрітенській церкві, відбувся й «похорон» дуба, про що написано в нарисі літературознавця Всеволода Чаговця (1977–1950) «Біля могили Шевченка», надрукованому 1928 року: «Багатолюдна процесія шанувальників і прихильників поета пройшла через місто, несучи на плечах велетенський, могутній, розлогий, зрубаний під корінь дуб. І стовбур його, й гілля прикрашені національними емблемами, а натовп уособлював Україну, що оплакувала Тараса Шевченка. Демонстранти дійшли до пам'ятника Полтавської битви, і вже тут їх розігнали більшовицькі війська. Проведені арешти й екзекуції, причому, за переказами, тілесному покаранню піддана й представниця дворянства — Милорадович — за діяльну участь в організації «похорон дуба». Ідеться про громадську діячку Єлизавету Милорадович, засновницю недільних шкіл, меценатку, котра пожертвувала значну суму на

організацію у Львові «Товариства імени Тараса Шевченка». Є. Милорадович входила в Полтавську громаду, на чолі якої стояв Дмитро Пильчиков (1821–1893) — викладач кадетського корпусу, член Кирило-Мефодіївського братства. Серед організаторів «поховання дуба» значився й письменник і громадський діяч, що тоді працював у Полтавському губернському управлінні О.Я. Кониський; історик, педагог, викладач чоловічої гімназії О.І. Стронін; громадський діяч, начальник поштово-телеграфної станції Віктор Лобода, його дружина, письменниця (псевдонім «Кропива») С. Лобода-Пашківська; художник Ф. Ткаченко. У той час, коли труна з прахом Кобзаря дісталася Києва, члени полтавської громади в присутності «панів, козаків, кріпаків, міщан і купців», посадили дуб над дорогою в приватному саду І. Гуссона, що розміщувався на околиці Павленок за річечкою Тарапунькою, і з того часу дерево стало місцем пошанування пам'яті народного поета».

...Тарас Шевченко приїздив до полтавського села Решетилівка влітку 1845 року, коли їхав з Шедієва на Орелі й повертався звідти в село Мар'янське. Зупинявся в поміщика Олександра Попова, котрий, за переказами, був владною людиною. Художника зацікавила бібліотека багатія, яка налічувала 11 тисяч томів російською й іноземними мовами, він мав близько тисячі рукописів та архів, що залишилися після смерті батька — поміщика, управителя канцелярії князя Григорія Потьомкіна. У селі діяли ремісничі цехи — кушнірський, шевський, ткацький, за переказами, решетилівські шевці шили для січовиків чоботи. Окрім того, в панському господарстві розводили так звану «решетилівську породу овець» і виготовляли з них смушки. За переказами, село ви-

росло з хутора козака Решетила, в якого в цій місцевості була пасіка, але 1658 року спустошена кримськими татарами.

До 1670 року, коли Решетилівка як містечко остаточно перейшла до гетьмана Лівобережної України Дем'яна Многогрішного (1631–1703), Петро Дорошенко ще двічі захоплював село в свою власність. У березні 1709 року містечко було пограбоване шведами й перетворене на головний опорний пункт, 17 липня 1709 року в Решетилівці Петро І підписав так звані «решетилівські статті», а на трикутному мисі (нинішня територія стадіону «Колос». — Прим. В.Ж.) — узвиші, на правому боці річки Говтви та її притоки, зведена фортеця. В селі народився український і церковний діяч Симеон Тимофієвич, автор книжки «Наука христіанская із Євангелія вкортце сложная на каждую неделю на увесь рок» (1670). Із селом пов'язані й імена декабристів Борисових, «членов Общества соединенных славян, осужденных по I разряду и приговорены в каторжную работу вечно»: Петра (1880–1854) й Андрія (1798–1854).

Тарас Шевченко знав славу історію Решетилівки, неспроста згадки про село двічі зустрічаються в його повісті «Близнецы», зокрема, про те, що «...в Решетилівке церков с десять, я думаю, будет и живут все козаки» [356]. Тарас Григорович виконав два малюнки «В Решетилівці», позначені числами 7 і 9 1845 року, змішаною технікою, на яких той самий краєвид зображено з різних місць. На рисунку — Успенська церква, поряд за кам'яним муром, яким обгороджено садибу О.В. Попова, в розкішному саду видно оранжереї, альтанку й двоповерховий будинок. У загальну композицію природно вписано на різних планах жанрові мотиви — чоловік з хлопчиком, гурт селян, що розважаються, запряжений волами віз,

Шевченком показано лагідний образок життя українського містечка. В пейзажі майстерно відтворено лінійну перспективу, досягнуто точності в передачі архітектурних будівель, персонажів і рослинності — тополі на дальньому плані, вишні й яблуні. Всі елементи картини змальовано точно й досконало, постаті оживляють ландшафт, роблять його затишним і теплим.

Краєвид з іншого місця відтворено художником Т. Шевченком у другій однойменній акварелі — на передньому плані сидить пастушок, імовірно, автора надихнули споми-ни про дитинство, коли «пас ягнята за селом». За ставком — човен, на березі — хати й видніється церква. Робота, певно, виконувалася вранці, бо ще димить із комина, жінка з відрами на коромислі прямує від річки — несе воду для господарства. Картина недомальована, бо ліворуч на передньому плані художник тільки контуром вивів чоловічу постать, яка, мабуть, сидить на возі.

Тарас Шевченко й поміщик Андрій Лук'янович 12 липня 1845 року із Полтави вирушили на Приорілля, потім од Кобеляк до Шедієвого, а це близько сорока верст. За цей час художник багато почув від генерала про зустрічі з Котляревським, історію краю, яким проїздили, красу Шедієвого маєтку й приорільської природи. Тарас милувався приворсклянськими Білецькими ярами, порослими лісом, Кобеляцькими пагорбами... Між Кобеляками й Маячкою, останнім селом до Шедієвого, дорога пролягла степом, і розповідь Андрія Федоровича про маєток скоротила час.

Ми, звичайно, ніколи не дізнаємося, що і як господар розповідав гостеві про підвладні йому села — Шедієве, Бурти, Нехворощу, Маячку... Але залишилися спогади онуки Лук'яновича про дідів маєток, його дивацтва й розкіш: «Бу-

динок стояв на крутому березі Орелі, біля зарослих дере-зою та бур'янами траншей Української лінії — укріплень, створених на початку XVIII століття за указом імператриці Анни Іоанівни для захисту від набігів кримських татар. Десятки тисяч козаків і селян упродовж 30-х років XVIII століття в невимовно тяжких умовах насипали тоді оці «бурти на Орелі». Будинок і садиба діда декілька разів були перезакладені, але попри численні борги, маєток вражав гостей пишністю й оригінальністю. Андрій Федорович брав участь у війні 1812 року з Наполеоном, маючи чин полковника, служив під командуванням генерала Тралова, а в його з'єднанні воювала в чині поручика «кавалер-дівиця» Надія Дурова (1783—1866). Потім Лук'янович пермським віце-губернатором і симбірським цивільним губернатором. У пам'ять про героїчні роки дід поставив біля ганку дві французькі мортири, за якими доглядав відставний солдат, і в честь найпочесніших гостей наказував з них стріляти. Але і гармати вже були старі, й солдат, який за ними доглядав, теж був підтоптаний, тому інколи замість пострілу звучало гучне клацання. Та все одно це справляло на гостей враження». Отже, може бути, що Шевченко, відвідавши Шедієве, малював генерала? Тоді — де ж картина А.Ф. Лук'яновича?

Мабуть, і на честь Т. Шевченка в Шедієві відсалютувала французька гармата — гість же шанований! Але повернімося до споминів онуки Лук'яновича: «Кімнати й кімнатки будинку були найрізноманітніших видів та розмірів: зали з хорами й без хорів, вітальні, розписані зверху донизу примхливими зображеннями фантастичних ландшафтів, казкових птахів і небачених квітів. У кожній була потаємна штуковина — то шафа з хитромудрим замком, або прихованою пружиною та

непомітні двері» [357]. Шукаючи історичні дані про природу Приорілля, в Дмитра Яворницького знайшов такі рядки: «Орільські ліси йшли вузькою смугою по лівому березі Орелі, починались від впадіння ріки Багатої й закінчуючи гирлом, що на протязі 142 верств становило близько 5690 десятин лісу. Переважною породою був дуб, що досягав понад 6 аршинів в обвод, до одного аршину й 6 вершків діаметром. Крім дуба, росли берест, ясен, клен, верба, дикі яблуні й груші». Зачарований природою краю, літописець слави козацької називав Орільську долину «Палестиною, де в медових берегах тече молочна ріка» [358].

На околиці Шедієвого, гостюючи в Андрія Лук'яновича, Шевченко виконав ескіз половецьких «Кам'яних баб», які стояли обабіч ганку, перед будинком генерала, а також малюнки «На Орелі» і «Краєвид з кам'яними бабами». Одна з історичних пам'яток — скіфська скульптура, зображена на Шевченковому малюнку, зберігалася в музеї житомирського села Нехвороща, нині — в Полтавському краєзнавчому музеї.

Художник Тарас Шевченко побував у багатьох містах і селах Полтавщини — Андріївці й Андрушах, Березані та Яготині, Березовій Рудці й Біляках, Миргороді, Великих Сорочинцях, Великій Багачці й Решетилівці та Нових Санжарах, Кобеляках і Хоролі, Веселому Подолі, Лубнах, Прохорівці й Шедієвому, Кременчуці й Крюкові, знайомився з історичними пам'ятками, визначними місцями. Мальовничість природи справила на художника сильне враження й знайшла відображення у багатьох творах, зокрема в повістях «Наймичка», «Капитанша» й «Близнець».

...З приводу відвідин Тарасом Шевченком полтавського села Василівка немає єдиної думки, про яке поселення йдеться

ся: Василівку — Яновщину (Гоголеве) Шишацького повіту, чи Василівку поблизу села Веселий Поділ, колишнього Хорольського повіту? Припущення про відвідання Тарасом Василівки відстоює, зокрема, Петро Жур, зазначаючи, що в цьому селі на той час була церква, дзвіницю якої Шевченко і втілив у малюнку під назвою «У Василівці» — в гоголівській Василівці інший храм.

Крапку в дискусії поставив Микола Шудря в статті «Де ж малював поет? З приводу Шевченкової акварелі» Микола Архипович стверджує, що рисунок «У Василівці» Тарас малював у Хорольському, а не в Миргородському повіті. З акварелі видно, що рисував Василівську дзвіницю влітку [359]. А коли саме? Відповідь схована в щоденниковому записі Шевченка 20 липня 1857 року — перебуваючи на засланні, Тарас згадує ярмаркування в Ромнах дванадцять років тому: «Ильин день. Ильинская ярмарка в Ромни, теперь, кажется, в Полтаве. В 1845 году я случайно видел это знаменитое торжище. Три дня сряду глотал пыль и валялся в палатке покойного Павла Викторовича Свички. Сам он себя называл только огарком от большой свички и сальным огарком. Это был сын того самого полковника Свички, что, шутки ради, закупил во время контрактов в Киеве все шампанское вино без всякой коммерческой цели, а так, чтобы подурочить польских панов, приехавших в Киев с единственной целью покутить. А в своем местечке Городище (Пирятинского уезда) он учредил заставу, чтобы не пропускать никого, ни идущего, ниже в берлине едущего, не накормив его до отвалу и не напоив до положения риз. После таких шуток натурально, что после большой Свечки едва остался маленький огарок. Да и тот скоро погас. Мир праху твоему, мой благородный друже!» [360].

Згаданий «недогарок» — син поміщика-марнотрата, чие господарство за життя взяте державою «в опіку за розтратливість», виявився гостинною й лагідною людиною, «шляхетним другом» Кобзаря. Вони могли заприятелитися завдяки Євгенові Гребінці (адже його сестра доводилася дружиною Свічці) чи зустрітися на бенкетах у поміщиці Тетяни Вольховської в Мойсівці, куди запрошували збіднілого дворянина. З ним, напевне, й приїхав Шевченко до Ромен. А вже на ярмарку «Павло Вікторович», як написано в «Журналі», а насправді — Лев Миколайович, і познайомив Тараса Шевченка з кимось із далеких, але кривих родичів з Василівки—Хорольської.

Оцею «Роменський вузол» розплутував і письменник, фольклорист Гнат Хоткевич (1877–1938) та мучився над відповіддю на запитання: «Куди поїхав Шевченко з Ромен і з яким Родзянком?». Скільки загалом Родзянок знав Шевченко — невідомо, але за джерелами надibuємо трьох. Двох із них згадує Тарас у «Журналі» 9 липня 1857 року: «Видел во сне покойника Аркадия Родзянку в его Веселом Подоле, близ Хорола... Я, например, Аркадия Родзянку видел всего один раз, и то случайно, в 1845 году, в его деревне Веселий Подол, и он мне в несколько часов так надоел, что я убежал к его брату Платону» [361].

А намалював тоді Шевченко, коли був у Веселому Подолі в середині жовтня 1845 року, тільки малого Гаврила Родзянка, який згодом напише (з переказів своєї матері): «І будинок мого батька він залишив, коли всі ще спали, навіть не попрощавшись ні з ким. Спонукою до такого «внезапного исчезновения» був ляпас чи потиличник, якого дав дворецький хлопчикові з челяді в присутності Тараса Шевченка». Т. Шевченко знав двох Родзянок — Аркадія й Платона. Одного з них, Ар-

кадія, пізнав «случайно» й був у нього «несколько часов». Згодом побачимо, що все це чистісінька вигадка. З інших джерел пізнаємо, що Шевченко був знайомий іще з одним Родзянком. Син Аркадія Гавриловича, подаючи листа Шевченкового до батька, свідчив, що спочатку Тарас Григорович оселився в домі одного, теж хорольського, поміщика — Віталія Васильовича Родзянки. На питання, з ким виїхав Шевченко з Ромен, відповідь потрійна: з Аркадієм, Платоном (брати) або Віталієм. Тепер — куди?

Читаю Шевченківський «Журнал» за 20 липня 1857 року, де записані враження на Роменському ярмарку: «И на третий день моего пребывания в Ромнах... с непоименованным Родзянкою выехал из этого омута на Ромодановский Шлях» [362]. Отже, можна думати, ніби до одного з тих Родзянок. Кониський так і пише: «Поїхали вони в село Веселий Подол», тобто, Олександр Якович думає, що Тарас Шевченко виїхав із Ромен з Аркадієм Родзянком — на ярмарку Тарас Григорович познайомився з Віталієм Васильовичем Родзянко, якому Анастасія Олексіївна Свічка доводилася бабусею з боку діда. От із цим «непойменованим» Родзянком Тарас і вибрався з Ромен на південний захід, прямуючи дорогою через Лохвицю, Лубни й Хорол.

...Не пізніше 6 серпня 1845 року Тарас Шевченко, повертаючись із подорожі, побував у селі Лузанівка Канівського повіту. Тут митець зустрівся зі знавцем місцевої старовини, священиком Ієремієм Обидовським. Справа в тому, що в цьому поселенні мешкала, одружена з місцевим поміщиком, сестра бунтівника Андрія Красовського, який наприкінці 50-х років стане «ідейним соратником» поета. До речі, батько, генерал Опанас Красовський, став знаменитим у Російській імперії після кавказької епопеї 1827 року. Вірогідно, історик

М. Маркевич, який знав А. Красовського, міг рекомендувати поету відвідати Лузанівку й тамтешнього священика Ієремію Семеновича Обидовського, знавця місцевої старовини.

Тоді ж Тарас Шевченко зробив ескіз «Жанрова сцѣна», на якому написав: «Отець Иеремия Обидовский села протоиерей Лузановки Черкаского уезда». На перший погляд здається, що малюнки — різні за виконанням, рівнем виконання, місцем виконання — занадто перемішані, і в їх розміщенні не простежується система. Однак, якщо відкинути малозначні, нашвидкоруч виконані олівцем ескізи й начерки, брати до уваги тільки «головні», тобто — малюнки фарбами (акварель, сепія), робота над якими передбачає порівняно тривалі зупинки на маршруті, то можна помітити ось що: по-перше, починаючи з другого аркуша альбому, малюнки групуються більшою частиною згідно з місцем виконання: Густинь, Переяслав, Андруші, Потоки, Чигиринщина, по-друге, в розміщенні цих груп малюнків проявляється хронологічний порядок. Якщо простежити географічно-хронологічний ряд, починаючи від Потоків — село Канівського повіту, з яких Шевченко виїхав 4–5 вересня, й узяти до уваги, що 26 вересня 1845 року художник був у Кирилівці, звідки через села Зелена Діброва й Княжа вирушив відразу до Києва, можна зробити висновок: із Чигиринщини — район Чигирин — Суботів — Мотронинський монастир — Шевченко добирався до Кирилівки, очевидно, в другій половині вересня, й не інакше, як через Лузанівку. Село лежить на найбільш імовірному маршруті проходження, та й це місце, куди поет збирався заїхати, бо на те була причина: «Тоді ж він відвідав Лузанівку, де зустрівся зі знавцем місцевої старовини священиком І.С. Обидовським».

Чому малюнок № 201 з написом Т. Шевченка про його перебування в Лузанівці розміщений не за роботами, зробленими на Чигиринщині, а на початку альбому, чому село неначе випадає із географічного ряду пунктів маршруту? Щоб відповісти на це запитання, треба придивитися до перших малюнків альбому уважніше.

На малюнку № 201 обкладинки нашвидкуруч накиданий олівцем ескіз «Жанрової сцени» з невиразним і незрозумілим сюжетом. Аналогічна за сюжетом і композицією сцена, але ще менш розроблена, зображена також і на лицьовій сторінці першого аркуша (малюнок № 202). Але що для нас важливо, ліворуч від ескізу тут, на цьому ж малюнку, є ще два невеликих і значно краще виконаних місця, ніж в етюдах: селянина з косою й корови. Особливості зображення начерків, з одного боку, і ескізів, з другого, наводять на думку, що Шевченко малював їх у різний час і в різних місцях.

Порядок заповнення альбому тепер уявляється таким: спочатку, природно, на лицьовій сторінці першого аркуша — на полі малюнка № 202 — робляться два згадуваних начерки, принаймні один із них — начерк косаря, з написом «Данчич», — виконаний у Прилуках. Після цього виконуються рисунки № 203 «Селянин», № 204 «В Густині. Церква Петра й Павла» й № 207 «Михайлівська церква в Переяславі». Таким чином, коли Т. Шевченко у вересні 1845 року приїжджає до Лузанівки, значна частина альбому заповнена. Перебуваючи в селі проїздом і забажавши замалювати сценки сільського життя та постаті, художник Шевченко, ймовірно, відкриває альбом на першому розвороті й на вільному місці — поле малюнка № 202, квапливо наносить ескіз: видно стіл та обриси людей, удалині — краєвид. У цей час залишалося чимало

сторінок у середині й у кінці альбому. Але чекати правильно-го порядку у використанні незайманого місця в альбомі від людини творчої — Шевченка, не доводиться. Отож, не слід дивуватися, що Тарасові Шевченку, захопленому творчим процесом, «підвернулася під руку» перша сторінка альбому, нехай навіть і частково замальована. Не задовольняючись якістю, тут же повторює сцену більш виразним варіантом з лівого боку того ж розвороту, тобто на другій сторінці обкладинки — малюнок № 201, і, нарешті, робить напис: «Отець Ієремія».

...Тарас Шевченко після жнив 1845 року їхав на перекладних із станції Чигирин поштовим трактом Черкаси — Шпола, добирався до Звенигородки й зупинився в селі Русалівка перекусити в придорожній корчмі. В шинку Ониська Щерецького художник пообідав, про що згадує в «Журналі» 29 липня 1857 року: «...я сам бував и в Лысянцѣ, и в Ризинѣ, и в Русаливцѣ» [363]. Уже корчми немає — те місце заросле бур'янами, замулилася річка Багва, що була повною водою й на крутому березі якої стояв млин. За переказом, Тарас Шевченко після довгої тряскої дороги зупинився пообідати. Їв не поспішаючи й слухав, як уже захміліли дядьки співали «Ой, у полі могила», а музикою був кобзар на прізвище Дармограй.

У Русалівці Дармограїв чимало, на кожному кутку мешкали родини з таким прізвищем, художник Шевченко поцікавився, кого так називають і чому, за який вчинок чи провину. Вислухавши суперечливі пояснення, сказав:

— Вірогідно, Дармограй — це безкорислива, добра людина, що задарма грає.

— Воно що, мабуть, так, — погодилися веселі дядьки Русалівки, раді небайдужому гостю — їм не вистачало нового

спірозмовника: стали наперебій розповідати Тарасу легенду про русалок, якими аж кишать очерети та про нещасливе кохання дівчини до панича, яка, осоромлена багатієм, втопилася.

Тривала розмова з селянами, мальовничі краєвиди Русалівки запам'яталися Тарасу Шевченку. Народні перекази й надихнули поета до написання вірша «Русалка». На засланні Тарас напише повісті «Княгиня» й «Прогулка с удовольствием и не без морали», де змалює й село Надтікиччя — Русалівку, твори ж підпише псевдонімом «Кобзар Дармограй». Про те, що Тарас Григорович бував у цих краях, засвідчує й запис у «Журналі» 30 липня 1857 року про земляка, якого Шевченко випадково зустрів на засланні: «Разом з Андрієм Обеременком, земляком-солдатом, ходив на прощальну прогулянку». Обеременко Андрій — мешканець села Ризине Звенигородського повіту, рядовий Астраханської рухомої інвалідної команди, пекар, а згодом городник Новопетрівського військового госпіталю. Близько 20 років Андрій прослужив солдатом, був на каторзі «за друга» Т. Шевченку. Під час заслання Обеременко застудився й помер у неволі. Про земляка Тарас Григорович занотував у «Журналі», називаючи Обеременка «незрадливим, благородним другом»: «...якщо коли й мигнули світлі хвилини в моєму темному довголітньому засланні, то цими солодкими хвилинами я завдячую йому — моєму простому, благородному другові Андрієві Обеременку» [364]. Київський художник Іван Лось (1904–1975) 1964 року намалював картину «Друзі в неволі. Т. Шевченко і А. Обеременко».

...Кіньми через села Мельники й Кресельці Тарас Шевченко навідався й до Холодного яру, а вже потім — до Мотронинського монастиря. Холодний яр — лісове урочище, роз-

ташоване в межах Черкаської й Кіровоградської областей. Одне з найбільших підвищень називається Великодня гора, де, за переказами, перепоховано Богдана Хмельницького і його сина Тимоша, гетьманські скарби. Збереглися «гайдамацькі» криниці, козацькі урочища — Ратище, Гута, Гульбище, Кізева гора, Буда й Склик. Назва «Холодний яр» стала широко відома, ймовірно, й завдяки поезії Тараса Шевченка «Гайдамаки» і «Холодний яр». До того часу лісовий масив, що займав територію вздовж Тясмину й тягнувся аж до Суботова, мав назву «Мотронинський ліс».

Краєзнавець Лаврентій Похилевич, відвідавши ці краї, занотовує: «Если выехать из города на берег Днепра и ехать вниз, то возле Лысой горы — Холодный яр, из которого будто бы всегда веет холодом. Далее в полуверсте Смаленая гора; за нею долина, в которой стоял монастырек, выстроенный монахами, оставшимися после 1630 г.; а за долиной к югу Чернеча гора, на которой монахи косили сено; а к западу Березова гора. Вдоль северной подошвы Чернечей горы, течет Меланин поток» [365].

Сім тисяч гектарів цієї території — це лісове дубово-ясеневе урочище, в центрі якого — Мотронинський Свято-Троїцький жіночий монастир. Великий дзвін Лаври десятки років кликав гайдамаків на боротьбу, а його настоятелі освячували зброю повстанців. У XVIII столітті землі на південь від Холодного яру та Чорного лісу зайняли російські війська і на значній території поміж українськими селами з'явилися поселення молдаван, хорватів і сербів. Незабаром імператриця віддала сербам споконвічні козацькі землі — Чорний ліс. Місце Січі значиться на теперішній карті Холодного Яру, де нині стоїть тимчасовий знак з написом: «Гайдамацька січ

заснована в середині XVIII століття. Тут відбувались наради керівників повстання».

Після знищення Запорозької Січі, Катерина II роздала землі запорожців фаворитам. На цих угіддях, як писав Тарас Шевченко, «...байстрюки Єкатерины сараною сіли»: Потьомкіни, Самойлови, Давидови, Раєвські, Бобринські... Розпочалося масове, невпорядковане вирубування вікового лісу. В 1778 році Російська імперія почала будувати кораблі на Чорному морі, на верф'ях Миколаєва і Херсона — Холодний яр, Черкаський бір і Чорний ліс були основними постачальниками деревини.

У 30-х роках XVIII століття в Холодному яру організована Холодноярська січ. Цей ліс на десятки років став головною базою гайдамаків; їх очолювали М. Грива й І. Жила, Г. Похилий, С. Неживий, Максим Залізняк. Діяли й гайдамацькі загони під проводом Писаренка, Медвідя, Теслі, Письменного, Швачки, Журби, Бондаренка, Москаля, Середи, Чорного, Бороди, Рудя, Тарана, Невінчаного, Беркута... На території лісу є могили Гната Голого і Йосипа Шелеста.

У другій половині XIX століття господарем великих площ ланів та лісів був цукрозаводчик Микола Артемович (Нікола Артемійович) Терещенко (1819–1903), саме він став власником Холодноярських лісів. 1873 року вибухнуло повстання, яке охопило тоді понад 50 сіл, в історію увійшло як «Чигиринська змова». В 1877 році народовольці формували з холодноярських селян нелегальну організацію, яка налічувала майже 1000 осіб. Того ж року її було викрито й багатьох учасників селянського товариства «Таємна дружина» заарештовано. 1906 року есери, серед яких був і Яків Водяний (1886–1940), майбутній Холодноярський отаман, планували повстання на Чигиринщині — очевидно, знову селянам ур-

вався терпець. У 1918–1922 роках «повіяв новий огонь з Холодного яру» — неспроста край називають «бунтівним».

Нині до пам'ятних, козацьких місць Холодного яру відносяться: Троїцька церква (1804) Свято-Троїцького Мотронинського жіночого монастиря; 1100-річний дуб Максима Залізняка та 800-річний дуб-онук — ботанічні й історичні пам'ятки; пам'ятник на могилі мирних жителів, розстріляних у 1943 році на хуторі Буда (1966); пам'ятник Т.Г. Шевченку (1970); Мотронинське городище й курганний могильник скіфського часу VI–V століття до нашої ери; пам'ятник Партизанам (1972); могила Йосипа Шелеста, Вали, Склик, «Тулумбас» (1993); гайдамацький ставок та пам'ятні місця періоду Коліївщини 1768 року. Легенда свідчить, що під розлогою кроною 1100-річного дуба-патріарха Максима Залізняка збиралися повстанці на чолі з Северином Наливайком, відпочивали керівники повстань Б. Хмельницький, М. Залізняка та П. Павлюк (Бут). Старожили кажуть, що пісня «Ой, чого ти, дубе, на яр похилився?» оспівує саме дерево Залізняка; 1100-літній дуб — найбільше дерево в Україні й один із десяти найбільших у Європі. Розповідають, що біля дуба Залізняка в 1843 і 1845 роках Тарас слухав перекази жителів про Коліївщину й часи козаччини, написав поему «Гайдамаки», домалював картини «Мотрин монастир», «Дуб на хуторі Буда», «Стінка» і «Три хрести».

У Мотриному (Мотронинському) монастирі художник Шевченко бував і в дитинстві — Тараса приводила до лаври сестра Катерина в січні 1823 року «на прощу». «Монастир цей примітний тим, що на його цвинтарі поховано багато коліїв, про що свідчать кам'яні плити на деяких могилах. Маленький Шевченко, тоді вже грамотний, читав намогильні

написи, задовольняючи тим цікавість як свою особисту, так і інших богомольців; серед останніх чимало було таких, які добре пам'ятали покійників Мотронинського цвинтаря, і вони тут же доповнювали лаконічні написи своїми спогадами про коліїв. Ці розповіді Шевченко слухав так уважно, що його пам'ять зберегла їх надовго», — писав у спогадах Олександр Лазаревський [366].

Через два місяці після перебування на Чигиринщині, Тарас Шевченко написав вірш «Холодний яр», де протиставляється Гонта перевертню й служнику, візійно подається образ кари: «...в день радості над вами розпадеться кара. І повіє огонь новий з Холодного яру»:

*«...І здається,
Що ніхто й ногою
Не ступив там, а згадаєш,
То була й дорога
З монастиря Мотриноного
До Яру страшного»* [367].

Наче якийсь страх усім владам навівав той Холодний яр! Ніби поетичний Шевченків образ про «огонь новий», що має звідси спалахнути на гноблену Україну, можновладці сприймали як достеменне й повсякчасне попередження про небезпеку. Краєвид, який обрав художник для малюнка, й тепер постає перед подорожувальником, до Холодного яру доїжджаю через Медведівку, Мельники, Кресельці, найвідомішим — Шевченковим! — шляхом.

Авто біжить кілометрів два полем, праворуч якого стоїть табличка — вказівник, що спрямовує до Мотронинського монастиря, потім, у мішаному лісі дорога різко біжить униз, вихляста, як батіг, згодом вирівнюється й стелиться в обіймах

дубів і смерек. На галявинах видніються руїни валів, мабуть, іще від давніх, татарських часів як захисні — кожний клаптик землі обростає легендами. Скажімо, до тисячолітнього дуба Залізняка, що росте в заповіднику, потрібно доторкнутися й постояти так кілька хвилин — отримаєш частинку сили й мудрості предків.

Зупиняюся край дороги, де на стенді написано: «Склик». На цьому історичному місці у стародавні часи висів казан, і звук ударів об нього збирав місцевих козаків на раду, а поруч — скульптура перевернутого казана. Знаю з історії — місце збору, розташоване за два кілометри від Мотронинського монастиря, на Бойковій Луці, гайдамаки називали «Скликом». У 41-му кварталі Креселецького лісництва ще й тепер можна побачити залишки пенька 1000-річного дуба під назвою «Склик».

«Скликом» називали й казан, що був підвішений на дуб, а біля нього лежав молот, яким били, коли треба скликати гайдамаків на раду чи в похід, — тепер зберігається в Національному історичному музеї України. Шевченко добирався до монастиря так званим Чорним шляхом, тут зупинявся й малював кашоварний котел — на рисунку висить на міцній дерев'яній перекладині, але, за переказами, розміщений був в іншому місці, на пагорбі, за ворітьми Мотронинського городища — коли в нього гатили дубиною, гул розносився далеко Холодним яром, на десяток кілометрів.

Навкруги — п'янке свіже повітря, а густий ліс ніби прохолодна вода, обіймає й відчуваєш насолоду від дивного краєвиду — на галявинах проміння бавиться з листям та павутинням, але тиша й студінь усе відчутніше пронизують тіло, розумієш — ти в Холодному яру, який раптом розступається — перед нами Мотронинський монастир. Хто бачив ма-

люнок Шевченка, відразу впізнає кам'яну церкву, що стоїть серед подвір'я, дерев'яний храм не зберігся. За кам'яною церквою з правого боку видніється перевернутий казан, що висить на перекладині між двома стовпами. Достеменно про нього П. Кулішу розповіли мешканці, коли Панько тут був ще 1843 року: «Когда собирались гайдамаки в Мотронинском лесу, то сделали себе Сечь. Выбрали себе такое место, что с трех сторон пропасти, а с четвертой стороны поставили башню. Вокруг же обрубались лесом (т.е. засеками)... Это ж в одном байраке Сечь, а в другом, в Байковой Луке — склик. Скликом назывался у них казан, висевший на дубу, а возле него молот — для того, что, едва сделается тревога, тотчас прибежит козак и ну молотом валять, тогда уже все казаки сбегаются в место». Т. Шевченко, ймовірно, так уподобав цей казан і тушку, що олівцем намалював окремо під назвою «Склик».

Неширокими доріжками серед густого споришу поспішають монашки, розмовляють російською. Знаходжу місце, з якого Тарас Шевченко малював храм, фотографую святиню, прикидаючи на око, щоб малюнок і світлина співпадали. На стіні Свято-Троїцької церкви, ліворуч од входу, прикріплена дошка, яка інформує про ігумена Мельхиседека (Матвія) Значко-Яворського (1716–1809), який тут правив службу й благословляв на подвиги гайдамаків, шкода, що біля неї не можна покласти квіти.

Тарас Шевченко під час відвідин Мотронинської лаври цікавився долею ігумена, який у 1745 році пострижений у монахи в Мотронинському монастирі під іменем священика Мельхиседека та який, за переказами, освячував у Холодному ярі гайдамакам зброю. Згадую, що з літератури відомо про відважного Мельхиседека: це український церковний діяч,

закінчив Київську духовну академію, захищав православне духовництво від утисків єзуїтів та уніатів, виступав проти Берестейської церковної унії 1596 року на Правобережній Україні. Мельхіседек був ігуменом Мотронинського Троїцького монастиря в 1753–1768 роках, коли на Правобережній Україні вибухнуло повстання Коліївщина (1768). Саме в монастирі і йшла підготовка до виступу, звідти й розпочався похід загону Максима Залізняка. Після придушення повстання ігумена Мельхіседека судили за цією справою, виправдали, але був усунений російським урядом від церковних справ. Дев'яностотрирічний Мельхіседек помер у Глухівському Петропавлівському монастирі 14 червня 1809 року.

Те, що особа Мельхіседека постійно привертала увагу Тараса Шевченка — і не тільки в час написання поеми «Гайдамаки», віршів «Холодний яр», «Швачка» — засвідчує ціла низка фактів. По-перше, Тарас міг дізнатися про останні роки життя ігумена з розповідей Михайла Максимовича, який шукав дані про Мельхіседека на Глухівщині і мав чимало зібраних матеріалів. 7 липня 1860 року Феофан Лебединцев писав до Т. Шевченка про документи ігумена, які збирав на його прохання: «Оце зараз-таки мав бігти до Юзефовича (М.В. Юзефович — на той час голова Археографічної комісії — Прим. В.Ж.), щоб пустили мене до архіву губернської, а в центральному вже був. Добра там скільки — Господи! А як повитягаю дещо то звідціль, то звідтіль, то тоді і видрукую Мельхіседека. Воно б і давно вже пора».

Слова Ф. Лебединцев дотримав: матеріали про Мельхіседека публікував у журналі «Руководство для сельских пастырей». Саме з огляду на вміщені тут Лебединцевим дані про Мельхіседека, видання осіло в особистій бібліотеці Т.Г. Шев-

ченка; під № 95 значиться в «Описі книжок поета», який склав після смерті Шевченка фольклорист, етнограф, управитель друкарні й видавництва П. Куліша в Санкт-Петербурзі Данило Семенович Каменецький (1830–1881). До того ж варто мати на увазі, що «Руководство для сельских пастырей» редагувалося Ф.Г. Лебединцевим — тому, можливо, саме від нього й могло видання потрапити до рук Тараса Григоровича.

Статті Ф. Лебединцева про Мельхіседека з'явилися також у газеті «Киевские губернские ведомости» й збірнику «Архив Юго-Западной России». Однак перечитати ці публікації свого київського (з серпня 1859 р.) знайомця Шевченкові вже не судилося.

На подвір'ї, неподалік Свято-Троїцької церкви, освяченої 1801 року, є серед травостою давня могила. На кам'яному надгробку намагаюся прочитати напівстертий, але з рядками текст, де наче й слова збереглися, і літери вціліли, тільки їх не розібрати, а крізь давнину проглядають цифри «1793». З якого боку не підходи, як би сонце не освітлювало цей надгробок, схилений до сходу, вчитати на ньому написане не вдавалося. Певен, що кожен, хто опинявся біля церкви, обов'язково підходив до цієї могили і собі намагався дізнатися — хто ж тут лежить, коли народилася і вмерла людина, і коли, зрозуміло, на місці її останнього пристановища був покладений пам'ятний знак? Навіть у роки, коли храм стояв руїною, без вікон і дверей, десятиліттями нищений негодою, забутий владою, людьми й тодішніми церковними ієрархами, стежка до цієї могили — від церкви! — ніколи не пропадала, а камінь, що потріскався й облупився зусібіч, очевидно, не твердий, можливо, піщаник, не заростав. Утоптана навколо поховання галявина свідчила про допитливість людей, що сюди при-

ходять і, безперечно, намагаються прочитати написане. Саме ця могила зображена Шевченком-художником на його акварельному малюнку, виконаному тут 1845 року й власноруч підписаному — «Мотрин монастир». На просторі, що відкривається поглядом художника — з двома церквами, мурованою Троїцькою, а за нею дерев'яною, Іоанно-Златоустівською, постає цей же надгробок і невисокий сірий камінь-пам'ятник над ним. Поховання опинилося в центрі й на передньому плані зображення. Отже, неподалік нього розташувався художник з мольбертом і, звісно, після того, як роздивився, прикинув можливі варіанти майбутнього малюнка, на якому передусім мав показати головні споруди монастиря. Тож постав перед ним і надгробок, вже на Шевченків час один-єдиний на монастирському перед двома церквами подвір'ї.

Оглянувши територію Мотронинського монастиря, залишаю святе місце, зупинившись біля стели — ще за радянських часів на гранітному пам'ятному знакові вибиті слова: «Встановлено на відзнаку перебування у Холодному ярі в 1822, 1843 та 1845 роках геніального українського поета революціонера-демократа Тараса Григоровича Шевченка. 1968». Щодо дат — автори стели неуважно читали біографію Кобзаря.

...Отже, повернувшись із заслання через Новгород до Санкт-Петербурга, Т. Шевченко в 1859 році знову виїздить в Україну, і це була його остання подорож. Мандруючи як художник Київщиною (тепер Черкащина) на початку липня, Тарас Григорович відвідує Корсунь, місто на річці Рось, відоме перемогою Богдана Хмельницького в травні 1648 року над головними силами польсько-шляхетського війська. Шевченко створює тут пейзаж «В Корсуні», виконаний тушшю на

кольоровому папері. Рисунок входив до альбома Шевченка 1858–1859 років, відомого в літературі під назвою Корсунського, або Сулієвського альбому, який на сьогоднішній день зберігся лише в окремих аркушах. Наприкінці липня Тарас Шевченко робить олівцем і тушшю рисунок, який також входив до Сулієвського альбома, — «В Черкасах». Художник зобразив літній день, спеку. Тин, кілька хаток, одне деревце — ось і весь нескладний краєвид міста, звідки, до речі, 8 червня 1648 року Б. Хмельницький надіслав листа царю Олексію Михайловичу, в якому писав про возз'єднання України з Росією.

Затишні,
як скрізь у
цьому краї,
світлиці в
садах

1709

*«Гори мої високії,
Не так і високі,
Як хороші, хорошії
Блакитні здалека.
З Переяслава старого,
З Виблої могили».*

Тарас Шевченко

*«Україна прокинулась у Шевченкові,
і — краций доказ, як сила обставин веде до
самобутності областей і нероздільного со-
юзу, — Шевченко, народний в Малоросії, із
захопленням прийнятий, як свій, в російсь-
кій літературі, і став для нас рідний: так
багато було спільного в наших страждан-
нях і так самобутність кожного стає необ-
хідною умовою загальної свободи».*

Микола Огарьов

*«Огненне слово його наскрізь пройма-
ло серце не тільки тих, кому близьке було
народне горе, а й тих, кому й байдуже було
до того. Всі дивувалися красі та силі тієї
простої мови, якою Шевченко виливав свої
вірші. Увесь світ став прислухатися до його
мови, а на Вкраїні вірші приймали як благо-
вісне, пророче слово».*

Панас Мирний

Тарас Шевченко 10 серпня 1845 року приїхав до Переяслава, який розташувався в долині річок Альти й Трубежа (Трубайла). Засноване місто, за легендою, в 932 році на спомин про перемогу над печенігами (Переяслав у перекладі означає «перейняти славу»). Наприкінці X століття князь Володимир Святославович заснував цитадель (фортецю) для оборони від кочівників. Наприкінці XVI століття князь Острозький збудував замок і створив Переяслав, староство, до складу якого ввійшла й Полтава. За козацьких часів місто було центром повстань і битв, особливо значуща — на Борисовому полі, де українські війська на чолі з гетьманом запорізьких нерестрових козаків Тарасом Трясилою розгромили 12 тисяч жовнірів і німецької кінноти гетьмана Конєцьпольського; цій події Шевченко присвятив поему «Тарасова ніч», написану в Переяславі. До речі, за переказом, колись до Переяслава приїздили козаки з Київщини, аби подивитися у венеційське дзеркало. Його називали «справедливим», бо показувало людину, якою є вона насправді. Козаки платили за «сеанс» золотом, нині «справедливе» дзеркало показують безкоштовно.

За гетьманства Богдана Хмельницького місто стало полковим, а 17 липня 1654 року Переяслав відвідав антиохійський патріарх Макарій, третій з Халеба, й про враження засвідчив у своєму «Щоденнику» Павло Халебський, який

супроводжував патріарха: «Коли ми підїздили до Переяслава, назустріч нам вийшов полковник Павло Тетеря (1620–1670), родич Хмельницького, згодом – у 1663–1665 роках – гетьман пропольської орієнтації з царською корогвою, музиками, які гримали в литаври, вигравали на польських флейтах, духовенством і всіма переяславцями з корогвами; хресною ходою, вельми пишно й урочисто, провели нас до нової великої церкви в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці, поставленої з деревини; церкву ще не встигли упорядкувати, оздобити, а проте вона викликає подив вигадливою формою, летючістю, симетричністю й п'ятьма банями. У плані вона хрестовидна, тобто складається з чотирьох великих арок, а кожна з великих арок на кожній з чотирьох сторін світу має ще бокові, менші й дуже гарні арки, отож усього їх дванадцять. Головне перекриття з двома боковими утворює великий вівтар. Окрім великого, церква має ще чотири вівтарі: два в долішньому ярусі, в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці й Воздвиження Чесного Хреста Господнього, а два – в горішньому, на честь Акафіста, тобто – похвали Богородиці, Петра й Павла. В другому ярусі влаштовані місця для хорів: одні – над західними ворітьми для півчих, а вище, над ними, другий ряд колон у головному куполі, точнісінько як у Київській святій Софії за опорядженням; стовпи, хоча й дерев'яні, мають вигляд мармурових. Знадвору церкву вже потиньковано й розмальовано орнаментом. Велика галерея охоплює вісім кутів, має різьблені бильця. В середині храму стоїть устаткування, з допомогою якого підіймають канатами будівельні матеріали» [368].

У місті рівнинна його частина називалася Нижнім, а та, де замок, у районі дитинця, Верхнім містом, височать чоти-

ри церкви: на честь Воскресіння Господнього, Преображення Господнього (на майдані перед храмом 10 лютого 1649 року Богдан Хмельницький зустрічав польських послів; Адам Кисіль вручив гетьманові булаву й малиновий стяг із білим орлом і написом «Король Казимир»), а в січні 1654-го тут відбулася Переяславська рада. Діяла й церква, що належала ляхам, нині — монастир на честь Покрови Пресвятої Богородиці.

У 1698 році Іван Мазепа (1639–1709) поставив у центрі Переяслава собор у стилі українського бароко, про який Шевченко писав: «Собор Мазепин сяє, біліє». З містом пов'язана й загадка української історії — Змійові вали — двовалова система укріплень. Свого часу Переяслав за чисельністю населення значно випереджав Київ, а 1585 року, раніше за міста Лівобережної України, отримав Магдебурзьке право.

У Переяславі Тарас Шевченко зупинився в лікаря Андрія Йосиповича Козачковського (1812–1889), з яким познайомився 1841 року в Санкт-Петербурзі, коли той «числился штаб-лекарем». Андрій — корінний переяслівець, онук протоієрея Домонтовича, син протоієрея й ректора семінарії Йосипа Козачковського. 20 вересня 1845 року Козачковський повідомив Йосипові Бодянському в Москву, що безмежно радий, коли знову «...прилинув мій сизий голуб Шевченко. 9 днів, що прожив у мене, — як не були; змалював церкву соборну, Покрову і Михайла й хрест у каплиці. В кінці осені, або до началу зими, він буде в мене проїздом із Харкова в Київ, де, може, зазимує. Ми обидва жалкували, що ти хотів з'їхатися з ним у мене, та й одурив його. Кланяється і він тобі низенько, й просить, щоб ти послав до Щепкіна взяти у його повість його на руському языку «Слепая», і, коли візьмеш, то щоб переслав мені, за що дуже буду дякувати».

За рік до приїзду художника Козачковський писав Йосипові Бодянському, приятелю: «Про Шевченка я давно вже нічого не чув. Коли пишеш до його, то поклонись й од мене та скажи, щоб він не оддурався й моєї хати, як, бува, часом знову в Яготины, то заверне». Тарас Григорович гостював у Козачковського дев'ять днів, полюбив місто — це була для поета переяславська осінь, як для Пушкіна — болдінська! Шевченко малював церкви, складав вірші, знайомився з історичними пам'ятками, спілкувався з мешканцями, рибалив на Трубіжі, про річку й історичні біля неї події написав у «Тарасовій ночі»:

*«Вже не три дні, не три ночі
Б'ється пан Трясило.
Од Лимана до Трубайла
Трупом поле крилось»* [369].

Вирушаючи до Переяслава, Тарас Шевченко цікавився й стародруками бібліотеки Переяславської семінарії, серед видань якої було й Пересопницьке євангеліє, про що Шевченко в «Археологічних нотатках» занотував: «Бывший монастырь, ныне Соборная церковь во имя Вознесения Господня... построенная 1701 года... великолепная снаружи и до невозможности искажена внутри возобновлениями. В ризнице хранится удивительная по работе Евангелие... В той же ризнице хранится плащаница, шитая шолком и золотом, приношение какого-то господаря молдавского Петра с надписью кругом славянскими буквами, в конце выставлено 7069 (1561) року. Надпись я прочитать не мог по тесноте и ветхости букв» [370].

Історія Євангеліє така: архімандрит Григорій і писар Михайло Василевич, син протопопа із Санока, розпочали роботу

над перекладом священної книги на староукраїнську мову 15 серпня 1556 року в Троїцькому монастирі села Двірець, а завершили 29 серпня 1561 року в монастирі Різдва Богородиці села Пересопниця. Книгу замовила їй, відповідно, фінансувала волинська княгиня Настасья (Анастасія) Юріївна Жеславська (Заславська; р.н.н. — 1561), яка походила з князівського роду Гольшанських. Їй допомагала дочка Ганна-Євдокія, а також зять Іван Федорович Чорторийський (р.н.н. — 1567).

Після написання Євангелія це унікальне видання тривалий час зберігалось в Пересопницькому монастирі, про що, зокрема, свідчить інвентарний опис обителі 1600 року. Однак 1630 року храм припинив існування. Його власник, князь Миколай Чорторийський звернувся до короля Сигізмунда III з проханням передати обитель Клеванській єзуїтській колегії. Король відразу видав грамоту, згідно з якою монастир разом з майном та земельними угіддями переходив у володіння єзуїтів. Очевидно, в їхні руки й потрапило Пересопницьке Євангеліє. На якийсь час пам'ятка зникає, щоб з'явитися на початку XVIII століття в Центральній Україні. Зрештою, Євангеліє опинилося в руках гетьмана Івана Мазепи, який в 1701 році подарував її Переяславському кафедральному соборові: 17 квітня того року зроблено відповідний дарчий запис у Євангелії.

Майже сто років Пересопницьке Євангеліє зберігалось в соборі, а потім передано до бібліотеки Переяславської духовної семінарії, де його й виявив Осип Бодяняський, який у п'ятому числі «Журнала Міністерства народного просвещенія» за 1838 рік опублікував статтю про знахідку.

Шевченкознавцям варто звернути увагу на те, що Тарас Шевченко в «Археологічних нотатках» наводить дарчий

запис гетьмана Війська Запорозького Івана Мазепи. Можна, щоправда, «списати» на те, що анотація знаходилася на початку книги й впадала в вічі. Однак, видається, справа не лише в цьому. Т. Шевченко загалом обережно ставився до постаті Мазепи, хоч і зробив про нього ескіз. У неспокійний час Мазепа передав Пересопницьке Євангеліє до Переяслава на зберігання в Свято-Воскресенському храмі.

Диво врятування Пересопницького Євангелія сталося всупереч бажанню чужинців знищити на корені українську мову. Цар Михайло з подання патріарха Російської православної церкви Філарета в 1690 році видав Указ про спалення «Учительного Євангелія» Кирила Ставровецького. Тоді «збунтував» синод — накладається анафема на книжки, написані Петром Могилою, Кирилом Ставровецьким, видання знищуються. А 1720 року імператор Петро I Указом заборонив друк будь-яких українських книг — а Євангеліє збереглося.

Стародрук справив на Т. Шевченка сильне враження, художник залишив про «святую книгу» запис в «Археологічних нотатках»: «В скромной семинарской библиотеке хранится два Евангелия, писаны на пергамене изящными славянскими буквами, чернилом и киноварью — с прекрасными разноцветными рисунками по золоту. Первое писано в 7053 году... Второе Евангелие, также на пергамене, изящнее и роскошнее первого, писано малороссийским наречием 1556 года, с надписью на краях первых листов» [371].

Жанр «Археологічних нотаток» не передбачав глибокий і всебічний опис пам'ятки, однак дослідникам цікаві Тарасові подорожні записи, в нотатках наводиться й дарчий запис гетьмана, який художник ретельно переписав». Тарас Шевченко дізнався про пам'ятку від філолога-славіста та історика

Осипа Мксимовича Бодянського (1808–1877), який, описуючи Євангеліє, передусім вказав на естетичну цінність видання і що було воно «розкішним», книжка написана «малоросійським наріччям», тобто українською мовою. Правда, не весь текст перекладено на українську. Принаймні, перше Євангеліє — від Матвія, мовою наближене до старослов'янської основи. Інші ж видання, скажімо, Євангеліє від Луки, написано мовою народною. Певно, поет не випадково зауважив, що Євангеліє писане «малоросийским наречием».

Нині Пересопницьке Євангеліє — це дев'ятикілограмовий раритет, фоліант у дубових палітурках, переплєтених зеленим оксамитом та з пергаментними рукописними сторінками, зберігається в Національній бібліотеці імені В. Вернадського й потрапляє до Верховної Ради України лише під час інавгурації українських Президентів.

Шевченко, гостюючи в Переяславі в Козачковського, їздив на прогулянку за сім верст і в село Андруші.

Проясень. Андруші — село Переяславського повіту Полтавської губернії (тепер у складі Переяслава-Хмельницького, затоплене Канівським водосховищем). Тарас Шевченко перебував у Андрушах у серпні-листопаді 1845 року. Жив у будинку архієрейської садиби. У повісті «Близнець» згадується церква із цієї садиби. Згадка про Андруші є також в інших поетичних творах та листах. В селі Шевченко виконав два малюнки Андрушів: «Андруші і «Верби в Андрушах». У зв'язку з затопленням села церква з села була перевезена 1969 року до музею народної архітектури та побуту в Переяславі-Хмельницькому [372].

Про враження від баченого Тарас напише Андрієві Козачковському 16 липня 1852 року: «Помните ли нашу с вами прогулку в Андруши и за Днепр в Монастырище на гору? Вспомните тот чудный вечер, ту широкую панораму и посередине ее длинную, широкую фиолетовую ленту, а за лентой фиолетовой блестит, как из золота кованный, Переяславский собор. Какая-то чудная, торжественная тишина» [373].

У рік приїзду Т. Шевченка до Андрушів, село зазнало стихійного лиха: весняна повінь 1845 року знесла кілька хат, года пошкодила. З того часу селяни почали будуватися далі від низини, яку затоплювало. Облюбувавши місце на греблі, Т. Шевченко намалював сепію «Верби в Андрушах» — у далині видніються куполи церкви св.Георгія, яка зведена 1768 року на кошти сільської громади. Храм однобанний, до нього прибудовано дзвіницю. На передньому плані Шевченкового малюнка, праворуч — чумаки збираються в дорогу, в Крим за сіллю. Ліворуч на рисунку — ставок, над яким стоять обвітрені, в зажурі верби, взагалі дерев на малюнку багато. Т. Шевченко любив пейзаж із деревостоем, природа для художника була оберегом, який створює затишок, спокій, тишу. Розповідають, що біля церкви росли два дуби-близнюки, і що під сторічними деревами Тарас Шевченко розмовляв із селянами Денисом Бурчиком і Панасом Тарапоном, записав од них народні пісні. За переказами, коли буревій зламав на греблі вербу, то у віковичний стовбур хтось із андрушівців врізав портрет Шевченка...

В Андрушах Т. Шевченко був у серпні-жовтні 1845 року, природна краса схвилювала художника — привабливе й мальовниче село належало Переяславському монастирю. 1836 року в тінистому гаю збудовано дачу для архієрея «...з

видом на Дніпро й Трахтемирські гори». 14 квітня 1854 року Тарас напише Андрію Козачковському: «Поїдьте...погуляй собі гарненько в архієрейському гаї, та, гуляючи попід дубами й вербами, згадай той день, як колись перед вечорами ми з тобою в Андрушах гуляли...Мені тепер здається, що й раю кращого на тім світі не буде, як оті Андруші» [374].

Сепія «Андруші» — це малюнок Тараса Шевченка, на якому бачимо хату заможного селянина, під «залізом», за городом — ставок, а на передньому плані — одинока постать, імовірно, пастуха, який готує в казані юшку на багатті. І..верби, розлогі, що встояли під натиском вітру й віків. Шевченкові місця, з яких художник малював, уже не знайти, як не пройти й Тарасовими шляхами — село Андруші затоплено при будівництві Канівської гідроелектростанції. Церква св.Георгія, яка видніється на рисунку вдалині, перевезена 1969 року до музею народної архітектури й побуту Переяслава-Хмельницького, серед високоповних сосен стоїть як свічка.

Отже, на початку листопада 1845 року Тарас Шевченко знову «завернув» до Переяслава, на гостину до Козачковського; намалював портрет Андрієвої дружини, Марії Степанівни, будинок, написав вірш «Марусі» — після арешту художника й поета вірш і малюнок зникли. За переказом, Шевченко і Козачковський посадили перед будинком лікаря дві акації і сплели стовбури як символ їхньої дружби. Переповідають про це так: одного разу Козачковський садив дерева. Хворий Шевченко допомагав, товариші посадили акації в одну ямку, а стовбури переплели, й Шевченко, втрамбувавши землю, сказав: «Хай радуються всі люди, як гілля». Поет Олекса Ющенко (1917–2008) опоетизував цей факт у вірші «Акація в Переяслав-Хмельницькому».

У містечку художник Шевченко намалював сім акварелей, серед них — Покровська церква, збудована у XVIII столітті за проектом місцевих майстрів-архітекторів і під керівництвом переяславського муляра Мойсея Кіндратовича. Ліворуч на рисунку — внизу — авторський підпис чорнилом «Церква Покрови в Переяславі»; малюнок датується 10–20 серпня. На передньому плані — Старокиївська вулиця з калюжею, до якої прямує свиня; праворуч і ліворуч — будиночки з солом'яними стріхами, між якими вдалині височіє церковна споруда. На рисунку — три постаті: ліворуч, у тіні, яка падає від хати, розмовляють двоє селян, а праворуч, заклавши руки в кишені пальта, стоїть, імовірно, міщанин з борідкою.

Покровську церкву Т.Шевченко описав і в повісті «Близнець»: «Церковь во имя Покрова, неуклюжей и бесхарактерной архитектуры, воздвигнутая в знамение взятия Азова Петром Первым полковником переяславским Мировичем, другом и соучастником проклинаемого Ивана Мазепы. В этой церкви хранится замечательная историческая картина кисти, можно думать, Матвеева, если не иностранца какого. Картина разделена на две части: вверху — Покров Пресвятыя Богородицы, а внизу — Петр Первый с императрицей Екатериной I, а вокруг их все знаменитые сподвижники его. В том числе и гетман Мазепа, и ктитора храма во всех своих регалиях» [375]. Покровської церкви вже немає — знесена, на її місці було розбито парк, нині діє «Універмаг».

Шевченківська акварель «Михайлівська церква» — пам'ятка XI століття, сучасниця Переяславської ради. На її місці в XI столітті діяв Михайлівський собор, зруйнований військами хана Батия 1239 року. В «Археологічних нотатках» Тарас занотував про храм: «Церковь св.Михаила, по

преданню бувший монастирь, построенный каким-то князем черниговским Михаилом. Ни снаружи, ни внутри не осталось никаких признаков ее древности, кроме колокольни и при ней трапезы» [376]. У давньоруські часи головною спорудою храму був величний Михайлівський собор, збудований у кінці XI століття, прикрашений фресками й мозаїками, різнокольоровими полив'яними плитками. Собор, як і цитадель в цілому, зруйнований Батиєм 1239 року, а його залишки розкопані на початку 50-х років XX століття. Михайлівську церкву, про яку згадує Тарас Григорович, споруджено в середині XVII столітті в стилі українського барокко, вона кам'яна, тинькована, за планом близька до «тридільного типу». Видовжений прямокутний основний простір перекритий напівциркульним склепінням із розпалубками, до якого примикають гранчасті апсида й бабинець, скріплені зімкнутими склепіннями. Споруда накрита двосхилим дахом. Стіни розчленовані пілястрами, прорізані вікнами, які увінчані фронтончиками з ліпниною. Периметром храм обрамлений фризом і прикрашений керамічними розетками. В інтер'єрі збереглися розписи XVIII–XIX століття, які належать до київської школи живопису.

Тарас Шевченко замалював церкву св. Михайла такою, якою бачив після реконструкції 1748 року. Внизу на рисунку, з лівого боку – авторський напис чорнилом: «св.Михайла в Переяславі». Малюнок не має точної дати, дослідники вважають, зроблений під час перебування Тараса в місті 10–20 серпня 1845 року. На передньому плані акварелі, ліворуч видно частину оборонного валу, сьогодні там хати переяславців. Унікальна пам'ятка архітектури загальнодержавного значення – Михайлівська церква XVII століття, яка не має

аналогів в українській архітектурі, нині входить до складу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав. З 1959 року в будівлі храму розміщувався Музей українського одягу Середньої Наддніпрянщини. Задовольняючи звернення релігійної громади, наказом Міністерства культури і туризму України від 1 квітня 2010 року приміщення Михайлівської церкви передане в спільне користування заповідника й церковної громади УПЦ Московського патріархату.

«Вознесенський собор в Переяславі» виконаний Шевченком у той же період, що й інші акварелі — між 10 і 20 серпня 1845 року. На передньому плані малюнок — каплиця над підземним ходом, на другому, праворуч — дзвіниця. Як і собор, зведена в стилі українського бароко з певним впливом класицизму — цегляна, тинькована, в плані наближається до квадрата з увігнутими сторонами, триярусна, завершена куполом. Перший ярус із арковим отвором, рустований, яруси увінчують розкреповані карнизи. Церкву прикрашають колони й пілястри — в другому ярусі іонічні, в третьому — коринфські. Ансамбль Вознесенського монастиря почав формуватися з моменту будівництва Вознесенського собору, який зведений впродовж 1695–1700 років коштом гетьмана Івана Мазепи (1639–1709). Яскрава пам'ятка в стилі українського бароко, собор цегляний, тинькований, дев'ятикамерний. Увінчує будівлю бані на високому гранчастому барабані. Рамена хреста завершені високими хвилястої форми фронтонами, стіни розчленовані пласкими розкрепованими пілястрами. Портали й ліпні обрамлення вікон і барабану купола виконані в першій третині XVIII століття під час ремонту. В 1738 році на території монастиря відкрито колегіум, який розмістився в дерев'яній будівлі. Однак 1748 року сталася пожежа, яка

знищила дерев'яні будівлі монастиря. Нова цегляна споруда колегіуму зведена в 1753–1757 роках завдяки Переяславському єпископу Івану Козловичу (р.н.н. – 1757).

Вознесенський собор художник Шевченко детально описав у «Археологічних нотатках»: «Бывший монастырь, ныне Соборная церковь во имя Вознесения Господня, построенная 1701 года гетманом Мазепою, великолепная снаружи и до невозможности искажена внутри возобновлениями. В ризнице хранится удивительная по работе Евангелие, приношение гетьмана Мазепы, Московской печати 1698 года с надписью на оправе славянскими буквами: Сіє Евангеліє справилось коштомъ и накладомъ: его царского пресвітлого величества войска Запороского Гетмана, и славного чину святаго апостола Андрея кавалера Іоана Мазепы року 1701 іюня въ 1 день. Дѣлал иноземецъ Дробусъ. В той же ризнице хранится плащаница, шитая шолком и золотом, приношение какого-то господаря молдавского Петра с надписью крутом славянскими буквами, в концѣ выставлено 7069 (1561) року. Надпись я прочитатъ не мог по тесноте и ветхости букв» [377].

Згадується в нотатках собор Мазепин, білий, сяючий, і Дніпро, й Трибратні давні могили, Трубайло та Альта й у вірші «Сон» («Гори мої високії...»), присвяченому Переяславу.

У Переяславі Тарас не намалював лише Успенський собор, бо на нього «...неможливо дивитись, а не лише малювати» — це на площі перед цим храмом і відбулася Переяславська Рада. Ставлення Шевченка до діяльності Богдана Хмельницького неоднозначне; Тарас Григорович оцінював гетьмана як одного з «праведних», «славного Богдана» («Гайдамаки»), «геніального бунтовщика», слідом за народними думами називав «козачим батьком». До відома: втретє Богдан

Хмельницький одружився в Переяславі з козачкою Ганною Сомківною, в цьому ж Успенському соборі й вінчався.

Але Тарас Шевченко не залишився байдужим до Успенського собору; розпочинаючи «Археологічні нотатки», у розділі «Переяслов» митець описує долю історичної пам'ятки: «В цитадели древней крепости, или в вышнем городе, церковь Успения Пресвятыя Богородицы. Та самая, в которой присягал Богдан Хмельницкий на верность московскому царю, сгорела, и на этом месте в 1760 году построена новая по образцу древней, деревянная о девяти византийских куполах, с крещатыми окнами во фронтонах» [378]. Про Успенський собор Тарас Шевченко згадує і в повісті «Близнецы»: «Издали кажется в тумане, но над городом из тумана выходила белая осьмиугольная башня, увенчанная готическим зеленым куполом с золотою главою. Это соборный храм прекрасной, грациозной, полуурококо, полувизантийской архитектуры, воздвигнутый знаменитым анафемой Иваном Мазепой в 1690 году. Другая же темная деревянная башня с плоской осьмиугольной крышей полуотделяется от серенького фону. Это Успенская церковь, прославленная в 1654 году принятием присяги на верность московскому царю Алексею Михайловичу гетманом Зиновием Богданом Хмельницким со старшинами и с депутатами всех сословий народа украинского» [379].

Ще працюючи в артілі Ширяєва в Санкт-Петербурзі, Тарас Шевченко намалював картину «Смерть Богдана Хмельницького», яка не має авторської дати, але, зіставивши її за манерою і технікою виконання (туш) із згаданими історичними малюнками, датованими самим Шевченком, можна цей рисунок віднести до 1836–1837 років. Уперше згадана ця картина в творах польського поета Богдана Залеського

(1802–1886): «Шляхетний пан Константан Свідзінський, — пише Залеський, — за кілька днів перед смертю прислав мені також приємну пам'ятку про Шевченка; оригінальну акварель смерті Богдана Хмельницького і ескіз олівцем козацького бенкета». На звороті малюнка (виконаного не аквареллю, як помилково вказано в листі, а тушшю) є напис польською мовою рукою Дениса Залеського, сина Б.Залеського, який стверджує назву цієї роботи і належність її Шевченкові.

Зміст малюнка «Смерть Богдана Хмельницького» повністю відповідає народній думі «Смерть Богдана і вибір Юрія Хмельницького гетьманом», яка, безперечно, була відома Шевченкові. На картині зображено вирішальний момент в історії України — передача умираючим Богданом гетьманської булави своєму синові Юрію. Почуваючи себе тяжко хворим, гетьман у липні 1657 року скликав Раду, на якій виголосив свою останню промову — подякував козакам за вірність та хоробрість, повернув клейноди і попросив обрати нового гетьмана. Керуючись почуттям високої поваги до Богдана Хмельницького, запорожці обирають гетьманом сина Богдана Юрія. Смертельно хворий Богдан в оточенні старшин піднімається з ліжка і передає синові булаву. Юрій падає перед батьком на коліна, до нього підходять козацькі старшини з клейнодами та знаменами. В цей урочистий момент присутній і російський посол. Рисунок «Смерть Богдана Хмельницького» цікавий своєю широкою оповідальністю, глибоким знанням ще зовсім молодим художником Шевченком історичної епохи, умінням передати урочистість, піднесеність трагічної і водночас історично-важливої події.

Ще на Переяславщині Тарас Шевченко згадує дві пам'ятки, слід думати, пов'язані з цією ж церквою: «Крест сребряный,

вызолоченный, вышиною в аршин (1618), приделанный к бунчуковой булаве, с надписью на нижнем конце...Евангелие (1680 г.), писаное чернилом и киноварью красивыми славянскими буквами вроде почаетевских...Оправлена черным бархатом с грубыми железными украшениями» [380].

Описи історичних пам'яток архітектури давньоруського і середньовічного Переяслава, як і в інших містах, свідчать про знання Шевченком основ архітектури, зокрема стилів, хоч його характеристики окремих пам'яток не завжди узгоджуються з висновками дослідників. В «Археологічних нотатках», що записані в Переяславі, Тарас називає «храм Благовещения с прекрасной гармонической архитектурой» та «Церковь во имя Покрова, неуклюжей и бесхарактерной архитектуры, воздвигнутая, в знамение взятия Азова Петром Первым в 1696 г., полковником переяславским Мировичем, другом и соучастником проклинаемого Ивана Мазепы. В этой церкви хранится замечательная историческая картина, кисти, можно думать, Матвеева, если не иностранца какого. Картина разделена на две части: вверху — покров пресвятыя богородицы, а внизу — Петр Первый с императрицей Екатериной I, а вокруг их все знаменитые сподвижники его. В том числе и гетман Мазепа, и ктитор храма во всех своих регалиях» [381].

Переяславська осінь 1845 року була плідною в творчості Тараса Шевченка — поет написав 13 творів, серед них створені у В'юнищі, зокрема, поеми «Єретик», «Сліпий», «Кавказ», «Наймичка», містерію «Великий льох»...

Хто приїздить до Переяслава-Хмельницького, знаходить час зайти до музею «Заповіту»: в меморіальній кімнаті п'ятого залу відтворено інтер'єр гостьової кімнати лікаря А.Козачковського, де ночував Шевченко. Перед вікном — різь-

блений стіл, на якому папір з автографом рядків «Заповіту», чорнильниця, підсвічник, газова лампа, старовинні книжки, вазон, статуетка. В кутку — образи, лампадка, біля столу крісло, два стільці, шафа для одягу, поряд ліжка. Непроста історія поезії «Як умру, то поховайте» (25 грудня 1845 р.), яку зазвичай за стереотипом неправильно називають «Заповіт». Як відомо, поет цей вірш так не називав. У рукописному автографі відсутній заголовок. У лейпцизькому виданні «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки» (1859), де було вперше надруковано цю поезію, вона має заголовок «Думка», а у виданні «Кобзаря» (1867) Д. Кожанчикова — «Заповіт». На переконання І. Огієнка, автором цього, останнього, заголовка є М. Костомаров [382].

Насправді ж робота над віршем «Як умру, то поховайте» розпочата в селі В'юнище (зникло 1974 року у зв'язку з будівництвом Канівської гідроелектростанції. — Прим. В.Ж.). А було це так: коли Шевченко приїхав вдруге до Переяслава в кінці жовтня 1845 року, гостював у приятеля тиждень — Козачковський затіяв ремонт і 4 грудня відвіз художника «...к доброму гостеприимному Степану Никифоровичу Самойлову». «Гостеприимный Сомойлов», про якого пише художник, — поміщик, власник села В'юнище Переяславського повіту Степан Никифорович Самойлов (р.н.н. — 1850), з яким Шевченко познайомився 19 серпня 1845 року в Переяславі.

Майже місяць Тарас Григорович жив у Самойлова, за цей час написав поезії, як досліджено поденно: 14 грудня — закінчив «І мертвим, і живим...», через три дні пише «Холодний Яр», а 19 грудня — «Давидові псалми», наступні — «Маленькій Мар'яні», «Минають дні...», 22 грудня — «Три літа». Того ж дня задумав перші рядки «Заповіту»... В'юнище знаходилося по-

ряд із Дніпром, до околиць підступав сосновий гай; в альбомі Т. Шевченка зберігся краєвид села з авторським підписом «У В'юнищі». На малюнку зображено будинок, в якому, за перказами, мешкала попівна, вулицею йде жінка з немовлям. Ліворуч на рисунку ескізно художник окреслив селянок із клунками на спині, праворуч, біля будинку, віз та діжка. Надворі ранок, тихий і теплий, з комина клубочиться дим. На другому плані краєвиду — хутір, ймовірно, будівлі поміщика Самойлова.

Наприкінці грудня стан здоров'я Т. Шевченка погіршився — промок під осіннім дощем, недуга поклала в ліжко, з кожною годиною ставало гірше. Стурбований Самойлов закутав Тараса в кожуха і на бричці повіз до Козачковського. Біля Виблої могили, переповідав поміщик, як на долоні, Дніпро й кручі, поет підвівся на лігті, з сумом оглянув краєвид...

Завдяки турботам лікаря Андрія Козачковського, Тарас одужав, а коли хвороба вже не турбувала, поїхав на Чернігівщину виконувати завдання Археографічної комісії. У ніч з 24 на 25 грудня 1845 року Шевченкові після пігулок стало легше, серед ночі встав, засвітив лампу, папір лежав на столі, на який і лягли перші слова: «Як умру, то поховайте...».

«Заповіт» пішов межі людей, вірш переписували, читали в колі однодумців. Невдовзі полтавський учитель Гордій Павлович Гладкий (1849—1894) поклав Шевченкового вірша на музику — й полетіла пісня світом.

...Тарас Шевченко 1846 року відвідав хутір переяславський Бабачиха (нині — село Борисівка). На повороті з траси, яка біжить від центру Переяслав-Хмельницького, ліворуч, край поля на пагорбі височіє стела з барельєфом ватажка козаків Матвія Трясила й меморіальна дошка, оформлена під грамоту з написом: «Велике селянсько-козацьке повстання

1630 року, центром якого був Переяслав (Борисівське поле) під проводом Тараса Федоровича (Трясила) завершилося перемогою над польською шляхтою й стало початком національно-визвольного руху на Україні». Ось це й є Борисівське поле — лан, уже зібраний від урожаю та переораний, проглядається чорною скатертиною. До речі, сучасна територія Переяславщини зберігає пам'ятки трипільської, зарубинецької та черняхівської культур, багато цих пам'яток відкрито на обох берегах Дніпра, а також уздовж річок Трубежа й Супою. Переяславщина має визначне історичне минуле, свідченням чого є 64 пам'ятки історії та культури, які перебувають на державному обліку та під державною охороною. В археологічному плані за різноманітністю та чисельністю пам'яток (123 об'єкти) Переяславщина не поступається правобережним районам Київщини, що знамениті своїми визначними знахідками. Усе це свідчить про те, що люди на цих землях жили дуже давно. Тому, коли подорожував, мав на увазі, що усі плескаті пагорби, лани, які старанно виорані, худоба на пасовиськах, кружляння та зависання кібчиків над луками — бачили очі пращурів, бо саме ці краєвиди залишилися незмінними протягом багатьох віків.

Сфотографував історичну місцину на в'їзді, пряму до центру Борисівки, щоб подивитися, де, за переказами, на березі річки Альти князь Святополк наказав «убити брата Бориса». Той якраз молився, вбивці підійшли близько й проткнули його кризь намет. Отже, тут грішники з праведниками сходилися на відстані простягнутої руки. Тарас Шевченко відвідав хутір і замалював поховання князя Бориса (кінець X ст. — 1015), про що занотував у «Археологічних нотатках»: «На месте, где по преданию убит князь Борис, построена недавно церковь

(отсутствие всякого понятия о изящном, и снаружи, и внутри), в ней стоит у иконостаса величиною в три аршина серого гранита крест с высеченною надписью: Сей крестъ здѣ на мѣстѣ семь убіенно святаго страстотерпца Христова Бориса великого князя російскаго, водрузи Григорий Бутовичъ протопопъ переяславскій споспѣшествовалъ во ономъ Селивана Кириловича Билого, головы стрелецкаго, лѣта отъ сотворенія міра 7171 отъ Р.Х.1661 маія 2 дня». Праворуч угорі на вільному полі малюнка майже затертий напис чорнилом: «а дѣлалъ крестъ сей Харько безпальчій Мельникъ с товарищемъ своимъ Мартыномъ» [383].

Церква, що «недавно построена», — це Борисоглібський храм, зведений 1839 року, цегляний, тинькований, хрещатий, склепінчастий, тринавований з прямокутними в плані пастофоріями. Церква увінчана напівсферичним куполом на високому циліндричному барабані. Із заходу над притвором збудована висока двоярусна дзвіниця, верхній ярус якої — відкриті на чотири боки портики тосканського ордеру, завершена шпилем, форми споруди суворі й лаконічні. Приклад пізнього класицизму з рисами провінційної архітектури.

Сьогодні Переяслав-Хмельницький називають «містом музеїв»: 25 музеїв різної тематики, що об'єднує заповідник «Переяслав», експонується 381 археологічна, побутова й історична пам'ятка — за день не обійти. Чого вартий Музей народної архітектури й побуту Середньої Наддніпрянщини, розташований на 30 гектарах! Окрім цього, діє Музей кобзарського мистецтва, Музей українського рушника, Музей історії бджільництва, Музей архітектури Переяслава часів Київської Русі, Музей хліба, Музей-пошта, Меморіальний

музей Григорія Сковороди... Відкриті двері й Музею світопізнання і мирного освоєння космосу й Миколи Бенардоса (1842–1905) що винайшов електрозварювання. Родом винахідник із Херсонщини, але виставковий комплекс про Миколу Миколайовича є лише в Переяславі-Хмельницькому, хоч умер у Фастові, могила не збереглася...

Керував заповідником історик, Герой України (2005) Михайло Сікорський (1923–2011), життя якого з 1951 року нерозривно пов'язане з містом, зокрема, з Історичним музеєм, де Михайло Іванович, не маючи житла, прожив близько двадцяти років. Сікорський народився в Чигирині, але вдача — переяславська, експансивна. Для нього тут був центр світу, а тому серед музеїв — не лише «місцеві». Переяславську трудівницю, ланкову Олену Семенівну Хобту (1882–1960) Михайло Іванович називав «святою» неспроста. Жінка під час Другої світової війни, вже немолода, три роки жила в курнику, а в хаті вирощувала по 500 курей і здавала на потреби армії. Прославилася, стала Героєм праці, була на іменинах у Сталіна й простодушно запитала: «А чому ви, Йосипе Віссаріоновичу, оселедців не їсте?» Вона випросила в Москві перший бурякозбиральний комбайн для Переяславщини. Платон Майборода одержить Державну премію і за пісню «Про Олену Хобту».

Будинок Андрія Козачковського зберігся, хоч і в зміненому вигляді; 1954 року на подвір'ї встановлено погруддя Кобзаря, робота скульпторів О. Олійника й М. Вронського. Свого часу тут містився Історичний музей з кімнатою, присвяченою Т.Г. Шевченку, нині — Музей «Заповіту» Тараса Шевченка — тут зморений хворобою поет за столиком при мигтінній мідній лампі вивів рядки:

*«Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Вкраїні милій...»*

Далі слова без жодного виправлення побігли за легким поетовим пером і впокоїлися заповітним звертанням:

*«Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом» [384].*

Для нас, українців, «Заповіт» — така ж молитва, як для усіх християн «Отче наш». Немає, здається, мови, якою б не був провіщений Шевченків «Заповіт». Його сьогодні, коли б знайшовся диригент величного й велетенського духу, могла б заспівати планета різними мовами. Все, що пов'язане з написанням вірша, — кімнатка, в якій хворий поет підвівся з канапи й схилився над аркушем, дім, який поскрипував від нічного морозу — дорога для нас реліквія.

Замислимося над притягальною силою Переяславської землі... Адже хто хоч раз побував на берегах Трубежа й Альти, неодмінно прийде знову, приведе дітей, онуків. Згадаймо, що записано в книзі історії: скіфські воїни ставали таборами у дніпровських заплавах, на Великому лузі — загоювали рани, випасали худобу. Поставили в Переяславі в XI столітті Михайлівську церкву — з того часу місто стало резиденцією київських єпископів. Митрополит Єфрем відкрив для прихожан шпиталь, де лікували дніпровськими лікувальними травами. Запорізькі козаки, зранені шаблями, оздоровлювалися в Трахтемирівському госпіталі при монастирі, що на правому березі Дніпра. Рани гоїлися, душа оживала, повнилося силою й завзяттям козацьке тіло. Словом, місто Переяслав-Хмельницький нині справді унікальне, й пафос тут не зайвий...

...Серед історичних місць в Україні, що їх Шевченко відвідав як член «Археографічної комісії», була й Вибла могила, про що Тарас занотував: «Между местечками Березанью и Яготинном в 15 верстах от Переяслава огромное древнее земляное укрепление» [385]. Так, це не звичайна могила, яку місцеві жителі ще називають «курганом», а місце, овіяне легендою, яку Тарас записав: «Предание говорит, что такая-то княжна Переяславская Домна защищалась здесь от неприятелей (неизвестно от каких) и была ими побеждена, а укрепление разрушено, почему и называется Выблое, то есть Выбылое, оставленное». А в Орській фортеці, на засланні, у вірші «Сон» («Гори мої високії...») поет вказує на вік кургану:

«З Переяслава старого,

З Виблої могили

Ще старішої» [386].

Відомий рік заснування Переяслава (X століття), а якщо Вибла могила, як пише Шевченко, ще «старіша», то виходить, виникла, можливо, ще до Київської Русі — держави-імперії. І напевне, довго була оборонним рубежем князів проти кочівників, як, скажімо, Бронькняж на Трубежі, поміж Переяславом та Баручем (нинішня Баришівка). А можливо, отак відокремлено сиділи князі одного з племен, якщо вірити легенді про княжну Домну. Проте існує ще пояснення назви «Вибла» — могила називалася «Видною», бо з неї далеко, аж до обрію, проглядається степ, і охоронці південних рубежів могли завчасно побачити ворога й попередити киян про небезпеку...

У селі Потоки на Київщині Тарас Шевченко два тижні мешкав у маєтку Василя Тарновського-старшого, відвідував ближні села, щоб записати фольклор. Отже, з Переяслава до Потоків художник виїхав у другій половині серпня

1845 року. Як пише в спогадах Василь Тарновський-молодший, Шевченко з 28 серпня 1845 року в Потоках прожив близько двох тижнів, потоваришував з Надією Тарновською (р.н.н. — 1891), працював над віршами, малював і дарував свої твори «дорогій кумасі». Зі спогадів Василя Тарновського-молодшого — деталі для подальших пошуків: «Живучи в Потоках, Тарас Григорович писав, малював і багато дарував своїй «кумасі» віршів та малюнків, зокрема, свій портрет, мальований ним у дзеркало. Згодом, коли він був заарештований, всі, хто його знав, а особливо ті, в кого він жив, були налякані й чекали обшуку. В.В. Тарновський одержав від Писарева, правителя канцелярії генерал-губернатора Бібікова, повідомлення про можливий обшук і віддав усі вірші Шевченка, що були в нього, дружині, яка вночі зашила їх у матрац; а кума Тараса Григоровича, бажаючи зберегти папери, одержані від нього, поклала в ящик і закопала в саду. Минув тривожний час, і коли все заспокоїлося, Н.В.Тарновська поїхала в село й відкопала дорогоцінний ящик. Папери й малюнки були цілі й довго зберігалися у неї. Після повернення Тарас Шевченка з заслання, він, однак, викопані папери не одержав, і поет не знав про їх існування до смерті Н.В.Тарновської, коли виявилось, що вони були передані родичці, яка тепер не може їх відшукати. Прикро, що загубилися малюнки та рукописи Шевченка, більше того, між рукописами, можна гадати, фінал твору «Іван Гус» [387].

В один із вихідних днів поміщик Василь Тарновський влаштував святкову ілюмінацію: на верховітті берези прикрипили Шевченків пензель, а Тарновський-старший прочитав вірш на честь «дорогого гостя», куплети якого закінчувалися рефреном: «Серед нас, серед нас — добрий Тарас». Літніми

вечорами Шевченко плавав човном на озері, співав із гостями українських пісень, особливо задушевно виконував «Ой, зійди, зійди, зіронько та вечірняя» [388].

Із малюнків, створених художником у Потоках, в альбомі Т. Шевченка зберігся краєвид, підписаний автором як «Комора в Потоках» — малюнок датований часом перебування Т. Шевченка в серпні 1845 року — стара двоярусна комора з обтріпаною стріхою височить над ставом. Біля комори — постать панянки, напевно, Надії Тарновської. Рисунком розпочинається серія робіт в альбомі, виконаних Шевченком у Київській губернії. Село митець двічі пригадує в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», коли автор поспішав «...на ночь в Потоки».

Намальований «Автопортрет» Шевченко подарував Н. Тарновській, з якою кумував у місцевого жителя М. Гов'ядовського. На звороті напис чорнилом рукою Василя Тарновського-молодшого: «Портретъ Т. Шевченко сделанный имъ самимъ въ зеркало въ до 1845 года въ с. Потокахъ Киев. губ. и подаренный своей куме Н.В. Тарновской». Автопортрет простий за виконанням, але сповнений глибокого змісту — молодий Тарас постає на картині внутрішньо сильним, спокійним, упевненим і просвітленим.

Надія Тарновська — племінниця Григорія Тарновського, тодішнього господаря Качанівської садиби, ім'я цієї жінки не називають з-поміж тих, кого кохав і ким захоплювався Тарас Шевченко, але за переказами, поет пропонував красуні взяти шлюб. Та відмовила — і залишилася самотньою до кінця життя, як і Тарас Григорович.

Про Тарасові почуття до Тарновської довідалися зі спогадів рідного племінника Василя Тарновського-молодшого, рукописи передала його дочка.

Надія Тарновська одразу ж привернула увагу Шевченка, це була глибоко віруюча людина, розумна. Приміром, з нею радилися з приводу видання своїх творів такі відомі письменники, як історик Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, який небайдуже ставився до неї, коли приїжджав до Качанівки, в інший час вони й листувалися.

Постає питання, чому з-поміж жінок, яких кохав Тарас Шевченко, ніколи не називають Надію Тарновську? Ймовірно, причина може бути в тому, що ім'я Василя Тарновського-молодшого, племінника Надії Тарновської, в радянські часи було під забороною. Але навіть і в Російській імперії, коли він докладав зусиль, аби відкрити Музей українських старожитностей у Чернігові, це занепокоїло імперське чиновництво: раптом такий музей стане ще одним осередком «малоросійського сепаратизму»?

Надія Тарновська сильно виділялася на тлі своїх сестер: замислена, серйозна. Шевченко, гостюючи в Качанівці, приділяв жінці багато уваги. Вона ж сприймала його не інакше, як брата. І особливо в останні роки життя Тараса Григоровича в Санкт-Петербурзі, коли художник був уже важко хворий, запропонував укотре Надії Тарновській вийти за нього заміж. Але й цього разу чує у відповідь: «Ні». На ці відмови у взаємності Шевченко відповідає поезією «Н. Т.»:

*Прокинься, кумо, пробудись
Та кругом себе подивись,
Начхай на ту дівочу славу
Та щирим серцем, нелукаво
Хоть раз, сердего, соблуди...*

Надія Тарновська пережила Тараса Григоровича на 30 років і прихильно ставилася до поета, дослідники також

припускають, що саме Надія Тарновська зберігала рукопис забороненої Шевченкової поеми «Ян Гус». Коли мав відбутися обшук у садибі Тарновських, вона закопала його в саду. Доля рукопису невідома.

Саме Надія Тарновська підтримувала Шевченка в найтяжчі періоди життя, була віддушиною в останні роки — розповідають дослідники «Качанівки». Все, що мала від Шевченка, Надія Тарновська передала до колекції свого племінника Василя Тарновського-молодшого.

...Село Потік Миронівського району Київщини, якщо звернути з київської траси, розташоване за 18 кілометрів від районного центру й залізничної станції. Про його історію й перекази після відвідин Шевченка розповів одеський краєзнавець Григорій Зленко, який тут народився: «Поминувши зарослу дерезою царину, вузьким шляхом, що проліг у глинистому урвищі, яке розмежовує сусідні кутки — Балюківку й Злодіївку, спускаєшся до центра села Потоки, котрий тут зветься Селом. Ось і гребля вигулькнула, за якою рябіє під вітром ставок, і зліва впав в око високий пагорб, підперезаний сріберними водами, в яких мують жовто-зелені коси плакучі верби. «За мого дитинства, — ділиться споминами краєзнавець Григорій Зленко, — що випало на повоєнний час, ставка не було; біля підніжжя пагорба лежала розкішна левада, навпіл розтята вузесенькою річкою, в якій горобцеві було по коліна. Через ручай, що впадав у ту річку, лежав старенький місточок; від нього починалися густі хащі бузків, а вище, на самісінькому пагорбі, стояло декілька хат з поодинокими фруктовими деревами, що давно втратили здатність плодоносити. Ця місцина звалася Садам. Щодень Божий я ходив попри той Сад у початкову школу й якось звернув ува-

гу, що неподалік школи, на просторому вигоні, густо вкритому бур'янами, видніються обриси старезного цегляного фундаменту, який зрівнявся з землею, але не встиг щезнути під нею.

Мати моя, що виросла на селі, сказала, що їй упам'ятку маєток Тарновських, що колись був розташований на пагорбі: панський будинок із службами, заступлений густими кущами й садом. У громадянську війну будинок і служби спалили, а сад пустили під сокиру. Рештки дерев зрубали на моїх очах голодно-холодної зими сорок шостого року, коли нічим було й топити. Тоді ж викорчували чудові бузки, що переповнювали Потік своїми пахощами травневої пори. Вже геть пізніше довідався я, що в маєтку Тарновських восени 1845 року певний час жив Тарас Шевченко. Через декілька років заїздив сюди Микола Гоголь» [389].

...Ставок, який бачимо на малюнку Т. Шевченка «Комора в Потоці», розірвав греблю на початку 1950 року, його довго не відновлювали, нову насипали аж на початку шістдесятих. Збиралися на території саду поставити пам'ятний знак на честь Шевченка, та не так сталося, як планувалося. Ніщо вже в селі не нагадує про родину Тарновських, якій належить значний внесок в розвій як поселення, так і української культури, про її визначних гостей, про письменників, що ступали в саду Шевченковими слідами...

Між двома
селами
могила,
розвіяна
вітрами

*«Од козацтва, од гетьманства
Високі могили -
Більш нічого не осталося,
Та й ті розривають».*

Тарас Шевченко

*«Дивилась комедію “Назар Стодоля” і
завжди буду твердити, що ця сцена до жод-
ної під сонцем не подібна».*

Еліза Ожешко

*«Шевченків аристократизм йшов високо
над тодішніми цінностями. Його геній жив
духовними проблемами, не залежними від
обставин часу».*

Євген Сверстюк

У період між 15 червня і 25 липня 1846 року Тарас Шевченко як член «Археографічної комісії» разом із ординарним професором кафедри законів державного благоустрою Миколою Дмитровичем Іванишевим (1811–1874) брав участь у розкопках могил поблизу сіл Фастівець, Велика Снітинка Фастівського і села Мар'янівка Васильківського районів Київщини, де знаходяться два легендарні кургани «Переп'ят» і «Переп'ятиха» — це пам'ятки археології скіфської доби V–IV століть до нашої ери.

Для Т. Шевченка козацькі кургани, а поет за народною традицією часто називав їх «могилами», були з найулюбленіших образів поезії, на його думку, вони були свідками і символами слави предків, волі, героїчного минулого народу. Особливо цікавили Шевченка так звані археологічні пам'ятки, у дослідженні яких брав участь. Були ті кургани для нього й невід'ємною часткою українського пейзажу. За кожної нагоди змальовував, намагався у свій рисунок природи вставляти краєвид могили. Для поета могили були «начинені нашим благородним трупом», історією, були чи не єдиними свідками козацької слави.

Найвищі з південних курганів одержали в народі назву «сторожових могил», бо використовувалися як сторожові, або ще їх називали «дозорними пунктами у степях на шляхах татарських орд».

Т. Шевченко вірив переказам про те, що в могилах поховані козаки. Тому їх розкопки сприймав як злочин, святотатство, про що й каже у вірші «Розрита могила»:

*Начетверо розкопана,
Розрита могила.
Чого вони там шукали?
Що там схоронили [390].*

Під впливом власних спостережень Тарас Шевченко переконався, що поховань козаків у могилах дуже мало, більшість курганів степової України належать до минувшини. Неспроста Переяслав для художника був «суцільною могилою», бо тут, вважає, поховані «воля й честь України», про що й засвідчує в «Археологічних нотатках»: «Переяслов и окрестности его были б чрезвычайно интересны своими укреплениями и курганами, но о них сохранились только названия и почти никаких преданий в народе. По Киевской дороге в пяти верстах от Переяслова над самой дорогой три высокие кургана, называемые Трибратни могилы. По Золотоношской дороге в семи верстах от города высокий курган, называемый Богданова могила. И тут же недалеко впадает в древнее русло Днепра бесконечный вал, неизвестно когда и для чего построенный» [391].

У зв'язку з давніми курганами в лісостеповому Лівобережжі слід зупинитися ще на групі пам'яток, згадуваних Т. Шевченком під назвою «укріплень» між Березанню і Яготином («Вибле») та Яготином і Пирятином («Телепень») на Київщині, а також між Миргородом, Великою Багачкою й Великими Сорочинцями, поблизу Хоролу. Перше з них Тарас описав під час археологічних відряджень: «Между местечками Березанью и Яготином в 15 верстах от Переяслава ог-

ромное древнее земляное укрепление, план которого никак понять нельзя по различным направлениям валов. Предание говорит, что какая-то княжна Переяславская Домна защищалась здесь от неприятелей (неизвестно от каких) и была ими побеждена и укрепление разрушено, почему и названо Выбле, то есть выбылое, оставленное» [392].

У літературних і малярсько-графічних творах Кобзаря кургани постають як глибинні символи етнічної пам'яті народу, національного духу, козацької слави, не випадково поет заповідав поховати його «на могилі»:

*Серед степу широкого,
На Вкраїні милій* [393].

Існує легенда про курган біля села Фастівця, що на Київщині, записана етнографом Павлом Чубинським, яка розповідає про те, як київський князь Переп'ят пішов війною проти половців. Три роки не повертався, не подавав звістки. Тоді дружина — княгиня Переп'ятиха, зібравши військо, відправилась у похід шукати чоловіка. Табір княгині зупинився на ночівлю серед степу, у темряві вартіві запримітили, що їх ніби оточують, зав'язався бій, а на третій день виявилось, що то було військо її чоловіка, князя Переп'ята. Гірко оплакувала княгиня судженого, потім наказала викопати дві могили, в одній поховати з колісницею, кіньми на місці кривавої бійні князя, а в другій — «засипати її, вірну дружину, разом із колісницею й прислугою». Князя Переп'ята поховали серед поля біля села Фастівця і насипали курган, а дружину, Переп'ятиху, біля села Мар'янівка.

Фастівець, заснований на землях Трипілля, бере початок з кінця XVII століття, з селом пов'язані імена Богдана Хмельницького, Петра Сагайдачного, Семена Палія. Українські

родючі землі вподобав польський магнат Браницький, захопив і селище, поляки звели тут хати, створили родини: й дотепер живуть Стахівські, Липські, Каленські, Долинські. Пам'ятає Фастівець і грудень 1825 року — тут перебували декабристи з військом керівника повстання Чернігівського полку, підполковника Сергія Муравйова-Апостола (1796–1826) й підпоручика Полтавського полку Михайла Бестужева-Рюміна (1801–1826).

Село розбудовувалося, розширювалася головна вулиця, що простяглася вздовж шляху Фастів — Київ. Кутки вулиць називалися прізвищами господарів, які звели перші хати: Шиндерівщина (Шиндерівські), Долинщина (Долинські), Ронзівщина (Ронзи), Марківщина (Марченки). Загатили три ставки, над одним із них височіла Чухрова гора. Оберігали селяни дві пірамідальні тополі та осокор — пам'ятки часів Богдана Хмельницького, але дерев уже немає, всохли.

Тарас Шевченко як художник, під керівництвом професора кафедри законів державного благоустрою університету св. Володимира Миколи Іванишева й іншими членами Археологічної експедиції 15 червня 1846 року взяв участь у розкопках могили Перепет (Переп'ят) поблизу села Фастівець Васильківського повіту. Співпраця з М. Іванишевим змінила критичне ставлення поета до археології й переконала у важливості науки, яку назвав «таинственной матерью истории» і про що згадав у «Журналі»: «Я люблю археологию. Я уважаю людей, посвятивших себя этой таинственной матери истории. Я вполне сознаю пользу этих раскопываний». Засвідчуючи пошану до вченого-археолога, поет подарував Іванишеву «Кобзаря» з автографом.

У кургані Переп'ят висотою 10 метрів, у дубовому саркофазі університетські археологи влітку 1846 року знайшли

людські кістки, ліплені тюльпаноподібні горщики, бойові сокири, ножі, дзеркало, наконечники стріл, 24 золоті бляшки з зображенням грифонів, що свідчило про знатне поховання. В альбомі художника, що зберігається в Національному музеї Тараса Шевченка, є малюнки-портрети копачів, виконані олівцем, на яких Тарасовою рукою вказано місце й час: «На Переп'яті — 1846 — іюня». А поряд, на рисунку, записана пісня про Семена Палія та зазначено від кого: «Від Мартина Лібського, іюля 15, у Хвастівці».

Про знахідки під час розкопок опубліковано в «Древностях, изданных Комиссиею для разбора древних актов» (1846). Вміщені й замальовки, однак, які з них належать Шевченкові, а які вчителю малювання Київського інституту шляхетних панянок Олексію Сенчило-Стефановському (1808–1861), що також працював на розкопках, встановити важко. Відомо 12 олівецевих начерків та зарисовок, зроблених митцем під час десятиденного перебування на розкопках кургану. Тоді художник замальовував чимало знахідок, які зберігаються в Національному університеті імені Тараса Шевченка, а на перепочинку — місцевих селян, які працювали копачами, це ескізи «Коло каші», «Селянин у брилі», «Постаті селян», «Гурт селян», «Пейзаж», «Парубок з люлькою», «Селянин з граблями», «Сільські будівлі».

На рисунку «Могила Переп'ят» Тарас Шевченко записав чотири рядки народної пісні:

*Ой хоч маю, пане-брате,
Грошима платити,
Та не буду у неділю
Паницину робити.*

Праворуч на рисунку Т. Шевченко «долучив» до начерку кургану контурне зображення, в якому впізнається поет в

домовині: простерте навзгак тіло не лише продовжує по горизонталі могильний пагорб, а й повторює загальні обриси й окремі «рельєфи». Гострий профіль завмерлого Шевченкового обличчя з заплющеними очима, суха схематичність ледь окресленого трикутника ніг, ніби «похованих» у підосшві могили, викликають зорову асоціацію. Кілька ламаних ліній під профілем обличчя «читаються» як фрагмент домовини. Можна припустити, що через кілька років після виконання натурної замальовки, перебуваючи на засланні у Приараллі, поет-художник трансформував її у сюжетну композицію символічного самопоховання в Україні.

Зранку до вечора члени «Археографічної комісії» працювали з місцевими селянами, які допомагали на розкопках Переп'ята, а ночувати їхали за десять верст до Фастівця. Тарас Шевченко квартирував у родини Липських, спочатку у Флора, а потім — у його сина Мартина. В селі переповідають спомин Людвіга Олександровича Мілковського, що для проведення робіт на кургані наймалися за плату дорослі й підлітки — чоловіки й жінки копали, а діти виносили в торбах землю.

Від фастівців Тарас Шевченко записав фольклорні пісні: «Ой Улито, ой Улито...», «Балакучий балакучу...», «Ой горе ж мені та на чужині», «В Переп'яті на валу...», «Ой... копачі...», «В Переп'яті у ямі...», «Ой за пана Браницького орали волами...», «Ой, хвалився Бондаренко», «Під городом під Солидоном», «Ой пише, пише наш імператор», «Ще не світ, ще й не світає», «О боже наш...». Також занотував народні пісні: «Ой пише, пише нам імператор до князя Котляренка». Шевченко записував, від кого занотована пісня, зокрема «Од Грицька Демиденка», «Од Мартина Липського» та ін.

Спілкуючись з селянами, які проводили розкопки і з якими познайомився у Фастівцях, Тарас Шевченко здружився з ними і викликав на відверті розмови. Пісню «У Києві на ринку п'ють козаки горілку», записану в Фастівцях, Тарас Григорович співав у родині київського вчителя Івана Красковського (1880–1955). Через багато років композитор Микола Лисенко записав від дружини І. Красковського мелодію цієї пісні до збірника, позначивши «Записано од Є.П. Красковської; перечула від Т. Шевченка».

У своєму альбомі Тарас Шевченко записав і рядки пісні, яку співав фастівець Мартин Липський:

*Ой, за пана Браницького орали волами,
А за пані Браницької коровами.*

Згодом Т. Шевченко в творах звертався до образу фастівського полковника Семена Палія (1640–1710). Багато з записаних у містечку народних перлин використано в творах «Чернець», «Іржавець», «Лілея». Скажімо, для вірша «Швачка» поет використав легенди й пісню про швачку, почуті на Фастівщині. Курган «Переп'ят» у контексті Коліївщини згадується Шевченком і в поемі «Гайдамаки»:

*В Переп'яті гайдамаки
Нишком ночували.*

Цікавий побутовий штрих: коли Т. Шевченко повернувся з розкопок до Києва, на новосілля його запросив М. Костомаров, який наймав кімнатку на вулиці Рейтерській, біля Золотих воріт. Незвичний дарунок тоді приніс Тарас приятелеві, про який Микола пише: «...то був старий, але добре збережений череп із розкопаної могили. Я поставив його в себе на полиці книжкової шафи».

Курган Переп'ятиха поблизу села Мар'янівки Васильківського району Київщини на час розкопок 1845 року мав

земляний насип заввишки близько 10 метрів, внутрішня частина якого складалася з каменів різного розміру. Основне поховання, влаштовано в центрі дерев'яної споруди — склепу, виявилося пограбованим. Разом із тим, члени Археографічної комісії ще віднайшли значну кількість предметів із поховального інвентаря — знаряддя праці, побутові вироби й прикраси, виготовлені з каменю, глини, заліза, бронзи, золоті пластинчасті зображення грифонів. Шевченко в експедиції зробив чимало малюнків, зокрема Переп'ятихи, окремих етапів розкопок та виявлених знахідок. Малюнки використані при публікації результатів розкопок кургану в художньо оформленому спеціальному виданні — альбомі «Древности, изданные Временной комиссией для разбора древних актов», яке побачило світ у лютому 1846 року в Санкт-Петербурзі.

...Від Києва до Фастівця — двадцять п'ять кілометрів асфальтівки. Обабіч фастівської дороги стоять тополі — уявляються Шевченкові малюнки, як їх любив, що були на багатьох його картинах, присвятив тополі не один поетичний рядок. Прямує до Фастова, на Соборну площу, щоб біля школи народної майстерності, забрати скульптора та художника Анатолія Древецького. Невисокий, кремезний, з доброю посмішкою зустрічає, не зволікаючи, сідає в авто, й повертаємося до Фастівця — це двадцять кілометрів у сторону Митниці. Дорогою розговорилися, дізнаюся, що Древецький — художник і скульптор, автор погрудь Шевченкові у Фастові й Фастівцях, у його творчому доробку меморіали загиблим у Другій світовій війні, в майстерні «ліпить» пам'ятник Семенові Палію, але влада «чогось зволіє із встановленням».

У Фастівцях зупиняюся, Анатолій показує на роздоріжжі погруддя Т. Шевченку — його скульпторська робота — ком-

позиція вдало вписується в рельєф, ліворуч і праворуч оминає дорога, тому навіть з автомобіля її можна побачити серед беріз. За скульптурою, на пагорбі, в чагарниках і серед всохлих вишень — руїни глиняної хати: тут, розповідав Древецький, стояла халупа Мартина Липського, поляка, в якого й квартирував Шевченко. Це Мартин переповідав поетові легенди та, можливо, й співав українські народні пісні й ще чимало чого розповів поетові.

Переїжджаю лісосмугу, і на початку кукурудзяного, вже зібраного від врожаю, білокняжого поля, видніється курган Переп'ят. У 30-х роках ХХ століття тут відкрили пам'ятний охоронний знак та поліровану гранітну плиту з написом: «В археологічній експедиції під керівництвом професора М.Д. Іваницького влітку 1846 року в розкопках на кургані «Переп'ят» брав участь Т.Г. Шевченко». Так і вибито: «професора Іваницького», хоч насправді — Миколи Дмитровича Іванишева, й час роботи експедиції відомий — з 15 липня до 25 червня 1846 року. На жаль, тиражується помилка місцевих «краєзнавців», які полінувалися заглянути до книжки.

Але то все розкопки біля Фастівця, а чи був Шевченко в Фастові й коли? Дослідник Володимир Яцюк у статті «Шевченко у Фастові» розкрив таємницю олівцевих малюнків у Шевченковому подорожньому альбомі 1846–1850 років, який зберігається у Відділі рукописів Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України. У 10-томовому виданні творів художника малюнки з цього альбому вміщено у восьмому томі й названо «Церква з дзвіницею» і «Сільський краєвид». Тепер їх можна поійменувати відповідно «Покровська церква у Фастові» і «У Фастові». Що ж до ще однієї замальовки, яка в альбомі міститься на звороті аркуша з рисунком,

названого «У Фастові» та яку в 10-томовику репродуковано з підписом «План центральнокупольної церкви», то вона, схоже, також пов'язана з фастівською церквою, точніше — з її дзвіницею. Спочатку вдалося уточнити зображення на рисунку «Церква з дзвіницею» з, так би мовити, «натурою» — цьому прислужилися дві фотонатурні поштові листівки, які колекціонує Володимир Яцюк, із нумерованої серії краєвидів Фастова, виданої не пізніше 1909 року. На листівках № 2 і № 3 є надрук: «Річка Унава і Заріччя». Краєвиди, що на листівках, відзнято неподалік мосту з місця огляду, близького до того, звідки художник малював. Правда в тому, що мікрорайон Заріччя справді є в Фастові й розташований на лівому березі річки Унава. На його території стоїть пам'ятка архітектури XVIII століття — православна Покровська церква, збудована в 1779–1781 роках, ескіз якої й змальовано Шевченком. Є в Тарасовому альбомі рисунок, що зветься «Церква з дзвіницею» й олівцем, почерком художника, напис, який в академічному виданні не репродукується, а тільки згадуються розкопки кургану Переп'ят. Малюнок, можна сказати, мінімалістичний: кількома штрихами показано церкву, дзвіницю, праворуч — дзвіницю й між будовами височать три дерева. На попередньому рисунку, але ближче до глядача проглядається річка Унава і млин. Нарис фастівського краєвиду митець робив із-за річечки Унави, перебуваючи на заселеному пагорбі, що міститься ліворуч од шляху на Заріччя.

Рисунки «У Фастові», як і «Церква з дзвіницею», Т. Шевченко, ймовірно, малював нашвидкоруч 24 липня 1846 року, у цей період завершував роботу на розкопках кургану за Фастівцем, поспішав до Києва, а до Фастова від Переп'ят 12 верст, це близько години на повозці — художникові хоч

би ескізно хотілося зафіксувати Покровську церкву, адже в храмі освячували зброю козаки полку Семена Палія, тож її ще називали «церквою Семена Палія».

Нарешті віднайшов місце, звідки Тарас малював козацьку церкву в Фастові — й нині, як у часи Шевченка, тут, на Заріччі, тобто території за річкою, стоять приватні будинки, але пагорб заріс, ледь пробираюся крізь хащі, фотографую місцевість, горбок, на якому малював краєвид художник. Звідси проглядається храм, купол козацької Покровської церкви, розлогі верби біля річки. Як і рельєф, означений на Шевченковій замальовці, милує око водне плесо та дерева біля хат.

Репродукція картини, що називався «Трибанна церква та дзвіниця» подавалася до малюнків Тараса Шевченка з коментарем ученого Олексі Новицького на звороті: «Голий чоловік з закинутою на плечі киреєю, вітром розвіяною, іде понад морем, у чоботах, кашкеті, з ціпком у руці. Праворуч нарис човна на два вітрила. Олівцем». Не виключено, що науковці або краєзнавці пов'язали б трибанну церкву з дзвіницею, яку накреслив Шевченко, якщо не з Фастовом, то принаймні з Фастівщиною набагато раніше, якби свого часу шевченкознавці на кілька десятиліть неутаємничили «сороміцьких» текстів, записаних рукою поета на четвертому аркуші альбому. Справа в тому, що на лицьовому боці Шевченкового аркуша розмашисто, великими літерами Тарас записав шість римованих рядків «нецензурного» змісту. В них ідеться про те, чим займалися копачі, «з Переп'яті ідучи». А те, що робили, двічі названо словом, яке належить до обсценної лексики, тобто, до матюків. Укладачі «Опису рукописів Т. Шевченка» такі слова друкувати посоромилися і, мабуть, злукавивши, написали: «фольклорний запис (шість рядків

нерозбірливо)». У «Повному зібранні творів Т. Шевченка в 10 томах» 1961–1964 років без посилань на джерело таки вміщено Шевченкові слова, які «не репродукувалися»: «В Переп'яти у ями копали тамъ х...».

...Подолавши зі столиці сто кілометрів, автор цих рядків дістався села Марківці Бобровицького району Чернігівщини (в минулому — Козелецького повіту) — сюди завела цікавість: чому Шевченко приїздив у березні 1846 року й змалював аж вісім (інші дослідники стверджують — одинадцять!) портретів родини Катериничів? У різних джерелах розповідається й про те, що 1837 року Петро Андрійович Катеринич (1811–1876) — поміщик із села Марківці Козелецького повіту «...брав участь у викупі з кріпацтва Тараса Шевченка». Яким чином Петро Катеринич опинився в Санкт-Петербурзі й чи насправді брав участь у розіграші лотереї? Як і де познайомилися Шевченко й Петро Катеринич? Хто саме з родини Катериничів зображений на малюнках митця?

У першому повному виданні творів Т.Г. Шевченка розповідається про вісім портретів Катериничів, а в другій книзі цього тому зазначено, що їх відомо лише п'ять. Це твердження супроводить застереження: «Хто саме з родини Катериничів зображений на трьох останніх портретах, та місце знаходження цих творів не встановлено». Але ж не можна забувати, що 1910 року мистецтвознавець Опанас Георгійович Сластьон (1855–1933) у листі до журналу «Рідний край» писав: «Трапилося дізнатися про вісім ще не відомих акварельних портретів роботи Т. Шевченка». Вчений надає відомості про деякі з портретів, які, побувавши в Бобровиці, придбав у Марії Федорівни Катеринич. П'ять портретів з восьми експонувалися в Києві на «Виставці артистичних творів Тараса

Шевченка». Про ці Тарасові роботи є згадка в книзі першого професора Київського університету Ореста Новицького (1806–1884) «Малюнки Тараса Шевченка»...

Отже, автор прямував до Марківців з бажанням дізнатися історію села, яке відвідував Шевченко. Поселення, засноване 1775 року, згадується в другій половині XVIII століття, і тому не втрачав надію записати перекази про художника. Про відвідини митцем села нагадує меморіальна дошка на приміщенні школи: «На цьому місці був будинок Катериничів, у якому перебував у 1846 році Т.Г. Шевченко». Марківці розташовані в долині річки Трубіж, а в селі й навколо нього кілька ставків (тут кажуть — озер) штучного походження. Засновник — запорозький козак Марко Боклан, який, після зруйнування Запорозької січі, оселився біля урочища Ревня (нині озеро Ремня), тому й назва пішла від імені першопоселенця — Марків хутір. За переказами, Катерина II подарувала хутір Марку Танському, за іншою — Йосипу, позашлюбному синові імператриці, звідси й прізвище Катеринич. «Байстрюками Катерини», «сараною, яка спустошувала Україну», називав Шевченко таких нуворишів-дворян.

Мешкали Катериничі й у Києві: Василь Семенович Катеринич (1771–1847) — цивільний губернатор у 20–30-х роках XIX століття, таємний радник (генеральський чин). Помітний внесок у розбудову «золотоверхого» та його культури вніс ще представник роду — військовий інженер-підполковник Вадим Петрович Катеринич (1845–1892), який мешкав на Інститутській, 23 — ріг вулиці Липської, 5, у будинку, спорудженому за власним проектом 1879 року (тепер на тому місці стоїть готель «Національний». Його ж авторству належить особняк Т. Івенсен на Липській, 2. — Прим. В.Ж.).

Яким чином поїхав Шевченко в Марківці? Петро Жур у книжці «Дума про огонь» пише, що «...не інакше, як у Мойсівці Тарас Григорович познайомився з сімейством Катериничів, і ті запросили до себе в село Марківці Козелецького повіту, замовивши художникові портрети». Можливо, крім малювання й гонорару, художникові забажалось познайомитися з представниками відомих козацько-старшинських родів — Катериничами й Афендиками, й він насправді вирушив «заробити», але з Фастова, де досліджували курган Перег'ят. Про це в статті «Шевченкове малювання» для «Рідного краю» пише О. Сластьон: «Дивно, що в Шевченковій біографії Кониського немає ніякої звітки про Шевченкове гостювання у Катериничів, або в Марківцях; згадується тільки про те, що він на все літо 1846 року виїхав з професором Київського університету Миколою Іванішевим (1811–1874) на археологічні розкопки біля містечка Хвостова й вернувся в Київ тільки в августі. — Очевидно, всього літа Шевченко на розкопках не висидів,— як про те й свідчать 8 портретів, написаних ним у Марківцях; на таку роботу потрібно було не мало часу» [400].

Петро Катеринич, у якого гостював художник, мав військовий чин штаб-ротмістра, був предводителем дворянства Козелецького повіту, власником цукрових і кінних заводів, тому Тарасові Григоровичу для роботи над портретами господар створив належні умови. Мешкав і працював Шевченко у флігелі, в глибині парку, під липами; тут знаходилася й бібліотека поміщика, якою митець користувався. До речі, далекий родич Катериничів — колезьський секретар Полтавської губернії Кирило Йосипович Катеринич (1814–1880), заплатив 18 карбованців на передплату «шести эстампов» першого випуску «Живописной Украины».

Дружина Петра Катеринича — Тетяна Пантеліївна — походила з роду Афендиків — волоського походження. Прізвище Афендик, очевидно, пішло від турецького слова «ефенді». Краєзнавець із Броварів Дмитро Гамалій (1919 — 1994) у дослідженні «Броварські шляхи Кобзаря» помилково називав Петра Катеринича «не волохом, а греком».

Офіцерська гілка роду заснована Семеном Афендиком (р.н.н. — 1730), який виїхав до Російської держави після Прутського походу 1711 року, оселився в Гетьманщині й служив полковником у Волоському корпусі. Його діти й онуки кілька десятків років посідали уряди сотників Переяславського полку. До цього роду належить й Іван Корнійович Афендик (1786–1848) — державний діяч, дійсний статський радник (1836), волинський (1832–1837), а потім псковський віце-губернатор (1837), голова Псковської скарбничої палати (1837–1848). Прапорщик Іван Афендик відзначився у війні 1812 року, служив у Білостоцькому піхотному полку. Учасником війни був і ротмістр Пантелеймон Афендик.

Шевченко малював дівчат Катериничів — у коричневому й бузковому вбранні, портрети дочок Пантелеймона: 23-річної Ганни, 20-річної Марії, 17-літньої Олександри. Відомі п'ять портретів з них: матері власника села — Марії Федорівни, його дружини Тетяни Пантелеймонівни (уродженої Афендик), тещі — Олени Антонівни Афендик, братів — Івана й Олександра Катериничів. На роботах, які збереглися в оригіналах, маємо авторську дату — 1846; рисовані між початком березня й кінцем лютого, бо 28 лютого поет був уже в Києві, про що свідчить запис у касовій книзі Археографічної комісії про виплату Шевченкові утримані за січень і лютий

1846 року «двадцять п'ять рублей сребром». Ці дані стали підставою для уточнення дати в межах року.

Афендики, як і Катериничі, були прогресивною родиною. Очевидно, переважали продекабристські погляди в ротмістра-ветерана й тому зацікавили Шевченка. Рід Катериничів, окрім Марківців, проживав у Чернігові, Києві, Петербурзі. Не виключено, що Шевченко міг бути і в Кулаженцях. А далі в пошуках не обійтися без публікації броварського краєзнавця Дмитра Гамалії «Шевченко і Катериничі», в якому він намагається дослідити родини, хоч чимало фактів упереджені й документально не підтверджені.

Портрет Марії Федорівни Катеринич був на виставці в Києві 1911 року під № 43; у «Каталозі» зазначено, що це власність Н.П. Катеринич, можливо, дочки Петра Катеринича — Надії. В цьому томі повного зібрання творів Т.Г. Шевченка під малюнком № 138 написано: «М.П. Катеринич»; замість букви «П» стоїть «М» — цей портрет О. Сластьон бачив 1910 року: «З усієї колекції я бачив поки що тільки один портрет, що переховується тепер у м. Бобровиці, у М. Катеринича; йому достався портрет у спадщину, по Ользі Померанцевій, з роду Катериничів. Се справді артистично виконаний портрет Марії Катеринич, — огрядної старої пані, що сидить у кріслі з високою червоною спинкою. Приємне, добре лице, оточене кружевним чепцем! на плечі накинута блакитна „шаль“, а з-під неї видно темну, дорогу сукню. Портрет зроблено по коліна. З правого боку малюнку — підпис: «Шевченко, 1846 року».

Олексій Новицький — організатор ювілейної виставки малярних і графічних робіт Шевченка в Москві 1914 року, доповнює О. Сластьона, який згадав власника портрета

М. Катеринича, і перед цим прізвищем ставить другу літеру «П» (по-батькові). Отже, в чернігівському містечку Бобровиця, на березі річки Бистриці мешкав Михайло (можливо, Микола) Петрович Катеринич. Хто це насправді? Подальші дослідження доводять, що це — М.П. Катеринич та власник портрета також М.П. Катеринич. Згодом портрет П. Катеринич перейшов до Олени Вадимівни Померанцевої, доньки Вадима Петровича Катеринича. «Календарь Черниговской губернии» за 1912 рік повідомляв, що головою Товариства взаємного сільськогосподарського кредиту в Бобровиці, яке відвідав Сластьон, за два роки до того був Петро Петрович Катеринич, син Петра Андрійовича.

Олена Вадимівна Померанцева, дочка В. Катеринича, 1912 року мешкала в Києві на вулиці Паньківській, № 27, це засвідчує «Адресная и справочная книга «Весь Киев». Петро Андрійович Катеринич народився в Бобровиці 1811 року, закінчив у 1832 році курс Ніжинської гімназії; штаб-ротмістр, почесний мировий суддя Козелецького повіту в 1843—1846 роках; Козелецький предводитель дворянства (1863—1866 роках). Його дружина: Тетяна Пантелеймонівна Афендик, народження 1823 року. В Чернігівському обласному державному архіві збереглося прохання Петра Катеринича про обмін землі між Остром і Козельцем, яка відійшла під поштову дорогу, на таку ж ділянку, яка пролягала біля його земленаділу.

О. Сластьон у листі до журналу «Рідний край» вказав, що: «...три портрети мужських переховуються в далеких родичів Катериничів у Києві» [401]. Але, окрім Шевченкових портретів дівчат, були ще й портрети трьох братів Катериничів — Петра, Івана й Олександра, які зберегла О.В. Померанцева. 1911 року на виставці в Києві портрета Петра Катеринича не

було, тоді експонувалася робота дружини, не згаданий Петро й у повному зібранні творів Шевченка, хоч його Тарас малював. Про братів — Івана, Кирила й Михайла документальних даних не виявлено. Мало відомо й про Михайла, який народився 1823 року, як і Олександр, можливо, двійнята. Михайлова дочка Варвара є в списку випускників Київського інституту шляхетних панянок за 1858 рік.

Виставка відкрита в Київському музеї 28 лютого й діяла до середини травня 1911-го року, її відвідало близько 2000 шанувальників. В «Каталозі» написано, що прибуток піде «на створення шевченківського відділу», після завершення виставки куплено сім Шевченкових офортів. До новоствореного відділу учасники виставки передали свої колекційні збереження: «О. Померанцева презентувала два портрети Катериничів, М. Гошкевич — портрет Соколовського, М. Новицька — портрет дитини». На гроші, асигновані родиною Терещенків, придбано 12 акварелей з альбому контр-адмірала Олексія Бутакова (1816–1869). До фондів музею надійшли Шевченківські малюнки з Корсунського (Суліївського) альбому (це «В Корсуні», «Дуб», «Дерева» та ін. — *Прим. В.Ж.*), а в 1914 році син київського купця, французький консульський агент у Києві, відомий меломан Данило Балаховський (1862–1931) подарував шість малюнків періоду поетового заслання. Шевченківський відділ поповнився портретом Маєвської, Лазаревських, Максимовичів, сімома офортами.

Тетяна Пантелеймонівна Катеринич, у дівоцтві — Афендик, дружина Петра Андрійовича Катеринича. У газеті «Черниговские губернские ведомости» (1846 р., № 37. — 13 вересня) з'явилося оголошення про продаж картини штабс-капітаншею Афендик Тетяною Пантелеймонівною в рахунок бор-

гу майна в селі Ядлівці (нині село Перемога Броварського району Київської області). Її портрет був на виставці в Києві 1911 року, про цю Шевченкову роботу згадує й О. Сластьон у листі до журналу «Рідний край»: «Другий портрет — Титяна Катеринич. Се вже власність Шестакової (теж з роду Катериничів)» [402]. У «Каталозі» картина стоїть під №4, що її власник — О. Шестакова — Олена Петрівна Шестакова, дочка Петра Андрійовича Катеринича, її чоловік — Михайло Петрович Шестаков (1856—1926). М. Біляшівський листувався з родиною у 1911—1912 роках, зберглося три листи й візитна картка, можливо, Микола Федотович знав про зберігання Шестаковою Шевченківських портретів Катериничів...

У «Каталозі 1-ї періодичної виставки картин, організованої художнім училищем», що відбулася 1916 року, голова Південноросійського товариства заохочення землеробства й сільської промисловості, цукропромисловець і видавець Михайло Шестаков (1856—1926) згаданий як «особа, що активно сприяла організації виставки». Це свідчить, що Шестакови брали участь в організації культурного життя Києва і що, ймовірно, зберігали мистецьку спадщину Тараса Шевченка. Хто ж такий цей Шестаков, який мешкав у шикарному київському особняку на вулиці Левашовській, 12 (нині — Шовковична, 14), адже осторонець — один із побудованих перед революцією 1917 року «палациків» цукропромисловців на Липках. На початку ХХ століття Михайло Шестаков — помітна впливова постать не тільки в Києві, а й в Україні, був директором-розпорядником цукрових заводів Федора Артемовича Терещенка (1832—1893), членом цінової комісії Київського земельного банку й ще чотирьох російських банків, редактором часопису «Хозяйство», почесним попечи-

телем київської 2-ї гімназії. Михайло Петрович одружився з племінницею Федора Терещенка — Софією Семенівною Куксіною (1870–1945). У М. Шестакова була збірка творів мистецтва, про що свідчить охоронний лист, виданий 2 квітня 1919 року Всеукраїнським комітетом з охорони пам'яток мистецтва й старовини, підписаний завідувачем музейного відділу М. Біляшівським. Взяли на облік твори мистецтва, щоб «захищати збірку від реквізицій, продажу, вивозу й передачі іншим особам без відома комітету». На жаль, докладний опис не зберігся, відомо лише про картину «Сцена біля Великоднього столу» пензля Єгора Маковського, отже, треба шукати опис Шестаковських портретів — переконаний, там має бути інформація й про Шевченкові картини...

Іван Андрійович Катеринич народився на хуторі Петрівці Бобровицького повіту в 1819 році; штаб-ротмістр, з 1845 року — поручик. Його портрет роботи Шевченка був на виставці в Києві 1911 року під № 46; у «Каталозі» зазначено як власність О.В. Померанцевої. Про цю картину як одну з «...трех мужских портретів» пише й О. Сластьон у «Рідному краї», згідно з яким, це третій «...мужський портрет», що знаходився в Києві. До О. Померанцевої портрет Олександра зберігався в Марії Пантелеймонівни Бенецької, поміщиці села Кулажинці (нині село Броварського району Київської області). Можливо, картина написана художником у Чернігові в період, як зазначено на рисунку «18—II—IV» — 1846 року? У книзі Григорія Милорадовича (1839–1905) «Родословная книга Черниговского дворянства» написано, що Петро Андрійович Катеринич «народився у 1823 році». Отже, Петро й Олександр Катериничі — або близнюки, або неточності припустився Григорій Олександрович...

Ганна Андріївна Катеринич побачила світ у містечку Бобровиці 1812 року. Її чоловік — Олександр Петрович Сімановський, у 1844 році закінчив Московський університет; колезький реєстратор, городницький межовий суддя. Портрет Ганни роботи Шевченка був на виставках у 1911–1914 роках; датований художником «IV–1845–IV–1846». У «Шевченківському словнику» твір згадано як портрет «Невідомої в блакитному вбранні»; оригінал відсутній. Місце попереднього зберігання картини в Пальчикової, небоги Мордовцева. Опис і репродукцію взято з альбому «Малюнки Тараса Шевченка», де зазначено, що «...оригінал портрета містився в збірці Пальчикової». Пальчикова, це дочка Ганни Катеринич, Ольга Олександрівна Сімановська, за чоловіком — Пальчикова. У довідниках Києва й Чернігова її прізвища не знайдено.

Родинні зв'язки Катериничів й Афендиків перепліталися. Чи можна вважати, запитує краєзнавець Д. Гамалій, який дослідив цей рід, що на «портреті невідомої в блакитному вбранні» зображена Ганна Катеринич? Постава, овал обличчя Катериничів відрізняються від Афендиків — у Катериничів очі світлі, голубі, яким пасувало «блакитне вбрання». В Афендиків навпаки — обличчя грубіші, очі темні, майже чорні. Катериничі — потомствені дворяни-цивільні. Афендики — дворяни-військові. Перший з відомих Афендиків, Григорій Іванович, був у XVIII столітті осавулом Переяславського полку у Воронькові — але це, так би мовити, візуальне трактування баришівського краєзнавця.

Афендик Олена Антонівна — поміщиця, теща Петра Андрійовича Катеринича, її чоловік — Пантелеймон Іванович Афендик, 1780 року народження, поміщик села Кулажинці Козелецького повіту Чернігівської губернії, ротмістр, у відставці з

1816 року. Їх діти: Ганна — 1821 року народження, Тетяна — 1823, Марія — 1825, Олександра — 1830 і Микола 1833 року народження. Шевченко змалював чотирьох дітей від кожної сім'ї Катериничів, а також двох матерів, одного з Афендиків змалювано у військовій формі, всього — одинадцять осіб.

Портрет Олени Афендик був на виставці в Києві 1911 року під № 44 як власність дочки, Марії Бенецької, в якій зберігався оригінал, але відомий з репродукції. «Киевская старица» зазначає, що портрет виконано до серпня 1846 року.

Ганна Пантелеймонівна Афендик 1821 року народження, чоловік — Микола Михайлович Комаровський, штаб-ротмістр, повітовий предводитель дворянства, власник села Томарівки Чернігівського повіту. Ганна Афендик, мабуть, змалювана на «Портреті невідомої в коричневому вбранні» — Шевченків твір написаний 1845 року. Її дочка Олена, 1843 року народження, чоловік — Бакуринський Олександр Петрович (1828—1899) — дійсний статський радник. Син Бакуринського — Олексій Олександрович; його дружиною була донька секретаря дворянства Чернігівської губернії Романа Дмитровича Тризни (1816 — р.с.н.) — Ольга Романівна. Судовий чиновник, організатор недільних шкіл на Чернігівщині Роман Тризна познайомився з Тарасом Григоровичем 1846 року, допомагав поширювати «Кобзар», «піклувався перед архієпископом Філаретом про використання в недільних школах «Букваря южнорусского». Це, можливо, якоюсь мірою пояснює, чому Олексій Бакуринський — голова Чернігівської губернської управи — на зібранні 1914 року виступав з ініціативою відзначення 100-річчя з дня народження Тараса Григоровича.

Афендик Марія Пантелеймонівна — 1825 року народження, в 1838 році вступила до Київського інституту шляхетних

панянок, відповідно до заяви батька, Пантелеймона Афендика. Вибула з вузу в кінці 1842 року, як вказано в документі: «...по малолетству и недостаточных предварительных сведений». На Шевченковому полотні зазначено: «Портрет невідомої в бузковій сукні». Дата на портреті «IV—1845—1846», як написано в «Каталозі» — «Портрет невідомої пані у фарбах», з колекції Пальчикової». Діти Марії: Олена, Олександра, Костянтин, Петро, Олександр, Василь і Михайло. Олена Олександрівна, 1860 року народження, була дружиною Симановського Анатолія Олександровича. Пошуки архіву Пальчикової тривають — можливо, й пощастить знайти із втраченої художньої спадщини Т. Шевченка й портрети Катериничів...

Афендик Олександра Пантелеймонівна — 1830 року народження; відповідно до заяви батька, Пантелеймона Афендика, в 1840 році також, як сестра, вступила до Київського інституту шляхетних панянок. У списку випускниць її нема, але ще 1846 року навчалася і була переведена з II-го до III-го класу. Можливо, портрет написаний Шевченком у Києві, коли художник мешкав у будинку «навпроти Інституту шляхетних панянок»? Для достовірності читаємо повість «Прогулка с удовольствием и не без морали», де художник написав: «Квартира у меня была в Киеве как раз против института, не на Крещатике, а на горе». 18 серпня 1846 року в Інституті був випускний бал (перший відбувся 1844 року), а також «переведення в наступні класи». У повісті описується цей випуск, де Шевченко, ймовірно, був присутній. Одну з випускниць автор запам'ятав так: «Это была юная, стройная как леторосль тополи, гибкая прекрасная брюнетка с бледным матовым лицом и с большими умными черными глазами» [403]. Цілком ймовірно, що це була Олександра Афендик,

портрет якої Шевченко й намалював у Києві. «Шевченківський словник» називає цю роботу як «Портрет невідомої у коричневому вбранні» й ставить дату «1845 рік, під час перебування Шевченка на Україні й...виконаний цей малюнок разом з іншими (?) творами в Києві (?) до заслання, й що всі вони протягом 10 років були в «Третньому відділі». «Портрет невідомої в коричневому вбранні» зберігався у Д. Мордовцева, нині — в Національному музеї Тараса Шевченка.

Афендик Петро Іванович (1804–1863) народився в селі Стара Басань Козелецького повіту, з 1819 року — юнкер Нарвського драгунського полку, 1825 — поручик, 1831 року — штаб-ротмістр, нагороджений за хоробрість орденом «Анни IV степени». Його батько, Афендик Іван Якимович у 1843–1849 роках був предводителем дворянства Козелецького повіту. Форма одягу й атрибути, зображені на малюнку Шевченка «Портрет невідомого у військовому мундирі», відповідає тій, яку носили обер-офіцери гусарських і драгунських полків. Імовірно, це і є Петро Іванович Афендик.

У Києві 1914 року відкрита виставка картин, влаштована Київським відділенням попечительства глухонімих. У «Каталозі» під номером 101 вказано «Портрет роботи Т.Г. Шевченка». Хто зображений на ньому, хто власник, коли написано малюнок — невідомо. Можливо, один з Катериничів? Знову потрібні пошуки.

...На початку березня 1846 року Тарас Шевченко приїхав до Седнева, на гостини до Лизогубів. Що ж привело художника в цей дивний куточок чернігівського краю? Передовсім, поради друзів познайомитися з небайдужою до долі України та її культури родиною Лизогубів, особливо ж переконливою була рекомендація Варвари Рєпніної — свого часу Ілля Іва-

нович служив ад'ютантом її батька, князя Миколи Рєпніна. Варвара Миколаївна писала Шевченкові про Андрія Івановича: «Шкода, що ви не знайомі з Лизогубом. З яким гарячим почуттям він оцінює ваші поеми і як жалкує, що особисто не знайомий з вами».

Містечко Седнів виникло на правому березі річки Снов як форпост, захисне укріплення від половців, які рвалися захопити Чернігів. Поселення спершу називали Сновом, захищене ровом із водою й дубовим частоколом у десять аршин. В Іпатіївському літописі Снов згадується в XI столітті. За переказами, тут зародилося вільне козацтво, яке перекочувало на острів Хортицю, за пороги Дніпра, де й започатковано Запорозьку Січ. За царювання Петра I в Седневі жив чернігівський полковник Юхим Лизогуб (р.н.н. — 1705), який, повернувшись із походу на Азов, маючи славу й багатство, купив у містечку ділянку землі, збудував маєток та господарські споруди, заклав парк, став поміщикувати. В родині народився син Яків, якому доля не сприяла вибитися в полковники, дослужився до обозного, виховував дві доньки й сина Івана. Мав Юхим інше «казенну» садибу й у Чернігові — там командував козачим полком. Згодом він зводить церкву, яку на честь Катерини II назвуть «Катерининською» — імператриця, на шляху з Петербурга в Україну, зупинялася в Чернігові, слухала в цій церкві вранішній молебень.

Головна резиденція Лизогубів залишалася в Седневі довго. А коли цариця розігнала Запорозьку Січ, одним махом ліквідувавши й козачі війська, чернігівський полковник Іван Лизогуб (р.н.н. — 1662) осів у Седневі, став поміщиком середньої руки, зайнявся вихованням, як дід і батько, синів — Іллі та Андрія, натішався донькою. Ілля Ли-

зогуб (1787–1867) закінчив юнкерське училище, служив у чині поручика в Чернігівському драгунському полку, а 1824 року йому присвоїли звання полковника – за мужність та відвагу, проявлені в Бородинській битві, нагороджений золотою шпагою. Ілля Іванович не стояв осторонь суспільно-політичного життя України, належав до таємної масонської ложі «Об'єднаних слов'ян», був знайомий з декабристами. Коли відчув, що це загрожує щонайменше кар'єрі, подав у відставку й виїхав до Парижа. Там пробув кілька років, а коли вийшов імператорський Указ про помилування бунтівників, навідався до брата Андрія.

У Седневі, зрозуміло, Тараса Шевченка прихильно зустріла родина Лизогубів – його вітав Ілля з дружиною Єлизаветою Іванівною з роду графів Гудовичів, уже знайомий Андрій Лизогуб із половиною – Надією Дмитрівною, уродженою Дуніною-Борковською, сестра Лизогубів – Феодосія. Увечері, на перший день світлого Воскресіння Господнього, прийшли до Лизогубів гості: вчитель музики, співаки з церковного хору. Винесли на веранду стіл, дружина Андрія поставила закуски, крашанки, ковбаси, набатувала свяченої паски. Вечір стояв теплий і тихий. З будинку принесли бандуру для Іллі, за гітару взявся Андрій, а вчитель музики налаштував скрипку. Під музику Шевченко заспівав улюблену «Зіроньку», йому підспівали. Розповідають, хтось запропонував пісню на слова Степана Васильовича Руданського (1834–1874) «Повій, вітре, на Україну». Довго над Седневом лунала українська пісня.

У парку серед лип, беріз, кленів та акацій стояв дерев'яний флігель, а поруч – майстерня, яку Тарас Шевченко називав «малярнею». Як писав у споминах Микола Білозерський після відвідин Седнева, «...це, здається, й була відома кам'яниця з

намальованим запорожцем на дверях». Седнівська липа, яка ще «знала» Шевченка та якій понад 600 років, нині майже загинула. Тож співробітники школи, в дворі якої росло дерево, аби зберегти пам'ять про нього, посадили липу з молодих паростків старого дерева.

Удруге Тарас Шевченко побував у Седневі в лютому-березні 1847 року. Тоді Андрій Лизогуб створив поетові умови для творчої праці, а Шевченко переписав до окремого зошита збірку «Три літа». Сьомим березнем датовано поему «Осика», перероблений варіант якої відомий під назвою «Відьма». А восьмим березневим днем позначено передмову до другого видання «Кобзаря», якому не судилося побачити світ. Під час гостювання у седнівській садибі Іллі Івановича та Андрія Івановича Лизогубів Шевченко намалював краєвиди: «Коло Седнева», «Чумаки серед могил», «Старовинні дерев'яні ворота. Седнів», «В Седневі». Як вважають дослідники, художник скористався тим, що в навколишній місцевості чимало курганів.

Брати Лизогуби зі співчуттям поставилися до ідеї видання Шевченком «Живописної України», на ділі, як і княжна Варвара Рєпніна, підтримали благородну справу. Про християнськість Лизогубів свідчать збережені листи Андрія (між іншим, всуціль україномовні) до рядового Тараса Шевченка, як і сам факт, з-поміж земляків, діяльного листування братів з поетом, надсилання малярського приладдя та прохання до чиновників про пом'якшення умов утримання.

Листування Лизогубів і княжни В. Рєпніної з Шевченком припинилося 1850 року після суворої заборони Третього жандармського відділення. Доречно згадати, що за достовірними даними в Седневі Тарас малював ікони в старовинній

церкві Лизогубів і написав «в апостольському стилі» згадувану передмову до нездійсненого видання «Кобзаря». Оця седневська християнська атмосфера істинної любові й була, на наш погляд, головним поштовхом до того, щоб, скориставшись і краєвидом, зробити малюнки, де персонажами є чумаки. Особливо варто звернути увагу на Шевченкову роботу «Чумаки серед могил», твір писався Тарасом Григоровичем із реального степового краєвиду й виконаний у містичному космогонічному ключі. Такого сприйняття йому надає не лише степовий ландшафт, що радше нагадує сучаснику місячну поверхню, а й постать одного з чумаків, який молиться на одній з високих могил. Адже, як свідчить запис у «Журналі» за 7 вересня 1857 року, Шевченко не міг за своєю християнською свідомістю й історіософією уявити на могильному кургані, що має символічне значення, якогось «царя — кровопивцю чи правителя — завойовника, хоча б і князя Святослава». Інша справа — людина з християнськими чеснотами, які притаманні чумакам. На попередньому малюнку «Коло Седнева» зображено чумацьку валку, яка символічно оминає коротшу дорогу, що прокладена через нижню частину могильного кургану з постаттю на його вершині. Оминає, бо ж дорога руйнує могилу. Цей малюнок не лише тематично пов'язаний з малюнком «Чумаки серед могил», а й, можливо, є його своєрідним кодом. Припускаємо, що малюнки були підготовчими варіантами для написання «чумацької картини» в серії «Живописна Україна».

У Седневі Тарас Шевченко намалював і портрети братів Лизогубів; Андрія — олівцем, незважаючи на етюдний характер, робота вражає мистецькою довершеністю. Шевченкові вдалося розкрити характер портретованого — людини

спокійної, добродушної й лагідної. Портрет Іллі — олією, тут художник зосередив увагу на погляд чорних очей Лизогуба, вже немолодого, з пасмами сивини на вилицях, з тонкими губами й ямочкою на підборідді. Звичайно, були й інші роботи, серед яких і зроблені на стінах помешкання, де жив і творчо працював Шевченко. Ось рядки спогадів Миколи Білозерського: «Будучи у Седневі в Лизогубів, я бачив на стіні їхньої чарівної вілли кілька картин роботи Шевченка. Андрій Іванович показав мені, пам'ятаю, п'ять власноручних листів до нього від Шевченка, писаних у 1847—1848 роках».

Коли Тарас Шевченко перебував на засланні, Андрій Лизогуб листувався з поетом, надсилав малярське приладдя, клопотався перед генералом Василем Олексійовичем Перовським (1795—1857) про полегшення умов. Андрієві Шевченко надіслав із заслання автопортрети в солдатському мундирі (1847 і 1849 роки). Під час арешту поета 1850 року у нього забрали сім листів від Андрія і передали до III відділу. Шеф жандармів Олексій Федорович Орлов (1787—1862), перебуваючи в Чернігові, іменем царя заборонив Лизогубові листуватися з Шевченком. На жаль, більшість поетових автографів загинула у пожежі, що сталася в маєтку Лизогубів у березні 1883 року, коли, як свідчив сучасник, «огонь... пожер силу книжок, силу стародавніх актів і мемуарів, і всі ті малюнки, що лишив Шевченко».

Т. Шевченко малював у Седневі також Георгіївську (Юр'ївську) дерев'яну церкву XVII—XVIII століття на давньому городищі й Благовіщенську (Воскресенську) кам'яну церкву 1690 року, побудовану в стилі рококо, намалював ікону. Із Оренбурзького заслання 7 березня 1850 року художник написав до Варвари Рєпніної: «В Седневской церкви над

иконостасом два вделанные в стену железные крюка меня неприятно поражали — и я думал, чем закрыть их? и ничего лучше не мог выдумать, как картиною, изображающей смерть Спасителя нашего» [404].

Варто згадати й ікону Різдва Богородиці, яку Тарас Шевченко написав для родинної церкви Лизогубів: святиню бачив художник Опанас Сластьон, про що написав у статті «Шевченко як маляр»: «Не далі як цим літом мені довелося бачити у старовинній церкві Лизогубів досить добре намальований Шевченком образ Різдва Матері Божої... Тут у сьому чудовому Седневі багато полишив своїх малюнків Шевченко, та, на превеликий жаль, пожежа 1883 року знищила все вкупі з дорогим панським будинком, бібліотекою та іншим» [405].

Під час перших седнівських гостин Тарас Шевченко відвідував і села Городню та Бігачі, що потойбіч Снову, за кілька кілометрів від Седнева — до села Бігачі художника запросив князь Микола Іванович Кейкуатов (1873—1924) намалювати портрет дружини, Катерини Федорівни, і дітей — роботи збереглися, їх можна побачити в Національному музеї Тараса Шевченка. Кейкуатов став прототипом князя Мордатова в Шевченковій повісті «Княгиня» та поемі «Княжна», а Катерина Федорівна — праобразом Катрусі в цих творах.

Про перебування в Седневі Шевченка нагадують сьогодні встановлений пам'ятник, чудом збережена лизогубівська садиба, в якій нині навчаються школярі, алеї парку. А ще — віковічна липа, яку не одне покоління седнівців називає, за легендою, «Шевченківською», про яку Олександр Кониський писав: «Ніхто не скаже, не вгадає її віку. Досить сказати, що навкруги її стовбура йде широчезне гілля, віття його покривають велике просторонище землі. Сівши в холодку під

тією липою да задивившись на Снов, на луки за нею, гадаю я, що й людина не з поетичною душею перейметься впливом краси-природи. Що ж дивного, що Шевченко упивався в Седневі красою природи і гостинністю Лизогубів і любив Седнів, і Лизогубів, найпаче ж Андрія» [406]. Неспроста в найважчі, самотні місяці й роки заслання в Орській фортеці та Новопетрівському форті пам'ять про Седнів, де Шевченко провів, власне, не так вже й багато часу (квітень 1846 року; березень—квітень 1847-го) була для поета немов рятівним ковтком духовного свіжого повітря, допомагала вижити. Ось рядки з листа Тараса Григоровича до Варвари Рєпніної (7 березня 1850 року): «Молюся Богові і не трачу надії, що коли — небудь буде край мого нещастя. Тоді я поїду в Седнев і там змалюю в церкві образ «Смерть Спасителя» [407].

У 1904 році з нагоди 90-річчя від дня народження Тараса Шевченка на гроші, зібрані седнівцями, в містечку, парку, де художник відпочивав і мріяв, відкрито пам'ятник — один із перших Кобзареві в Україні.

...Київщина неймовірно близько припала до серця Тарасу Шевченку, він навіть планував придбати чи й звести хату в Рудяках і жити (село «поховане» у водах Київського моря. — *Прим. В.Ж.*). У листі до Варфоломія Шевченка 15 травня 1860 року писав із Санкт-Петербурга: «Знай же тепер, що я се літо і зиму не буду на Україні; а на ту весну, як Бог поможе, прибуду, а ти до того часу дбай о клапті землі, чи по сім, чи по тім боці, тільки щоб над самісіньким Дніпром. Та дбай так, щоб нам укупі оселиться. Занехай Ржищев, цур йому тому домові, повітці, вітрякові й отим трьом грушам. Якщо тобі дуже улюбався пан Трошинський, то бери в його службу; я чув, що він пан і заможний, і

не дуже лукавий. А там, як матимеш час, то подивися сам на ті Рудяки... Якщо подобаються тобі оті Рудяки, то возьми в посесію 20 десятин на 25 літ, гарненько поторговавшись з Трошинським, та захожуйся будуваться». У другому листі від 29 червня 1860 року Шевченко намагається дізнатися про наслідки купівлі землі: «Чи був ти у Рудяках? Що ти там бачив і чи зробив що з тим паном Трошинським? Напиши мені швиденько» [408].

Поміщик, власник Кагарлицького маєтку Дмитро Андрійович Трошинський написав Шевченкові листа, про який поет задує в посланні 28 березня до Варфоломія, однак послання не збереглося. Про це ж ідеться й у листі Варфоломія до Шевченка: «У Трошинського єсть хороший дом у Ржищеві, за містечком, над Дніпром, в дуже хорошім місці, він купив його разом з селом Рудяками. Він коштує йому 2500 карбованців, а він продає тобі за 1500. При тім домі єсть вітряк, великий город і проч. По-моєму, найлучче було б купити оцей дом» [409]. Але поетовим мріям не судилося збутися...

...З Києва до Борисполя — 19 кілометрів, які машиною долаються приблизно за 15–20 хвилин. При в'їзді в містечко зведено чимало приватних будинків і багатоповерхівок, супермаркетів і кав'ярень — і не відразу збагнеш, що це околиця. На території Борисполя, а також ближніх сіл знайдено унікальні пам'ятки Трипільської (IV–III тисячоліття до н.е.) і скіфської (VII–III століття до н.е.) культур. Зокрема, жіночі прикраси (кульчики, каблучки), зброя (стріли, наконечники стріл, залізні вістря списів), предмети побуту (жертвні ножі, грецький чорнолаковий посуд, амфори), більшість із яких зберігається в місцевому музеї. Перша літописна згадка про містечко датується 1015 роком.

Серед найвизначніших історичних подій краю — козацько-селянські повстання проти польської шляхти наприкінці XVI—початку XVII століть під проводом Северина Наливайка, Тараса Федоровича на прізвисько Трясило й Івана Сулими, в яких брали участь і бориспільчани. До речі, у Ліни Костенко є вірш «В маєтку гетьмана Івана Сулими» — поетеса також відвідува історичні місця. Так ось, село Сулимівка, про яке вона згадує, знаходиться на Бориспільщині. За часів Богдана Хмельницького Бориспіль вважався сотенним містом — тоді за запорозьким звичаєм Україну ділили на полки й сотні, а полковник, сотник та його помічник, осаул, мали військову й цивільну владу. Пригадуєте, відомий герой твору Тараса Шевченка «Назар Стодоля» Хома Кичатий був сотником, і через те його доньку Галю називали «сотниківною». З цих підкиївських земель походить і козацький рід Безбородьків, чиї нащадки з покоління в покоління досягали вищих військових чинів. Козацький полковник, ясновельможний князь Олександр Безбородько (1747–1799), приміром, відомий тим, що, будучи в уряді Катерини II, домігся часткового відновлення на Лівобережній Україні адміністративно-судових установ Гетьманщини, а також удвох із родичем Іллею відкрили в Ніжині гімназію вищих наук (нині Ніжинський університет) — тоді один із вищих навчальних закладів Російської імперії.

В архівах дізнаюся, що у XVIII столітті дорогою на Бориспіль проходив шлях Київ — Полтава, яким возили на продаж усякий крам, зокрема солод — у місті працювало дев'ять пивних магазинів. У «Повісті минулих літ» описано, як печеніги напали на Русь, і князь Володимир послав проти них молодшого сина Бориса, якого підступно вбив старший — Святополк. Місце ймовірної загибелі князе-

вича назвали Борисовим полем, звідки, за переказами, й походить назва міста.

Тарас Шевченко згадував містечко Бориспіль у повісті «Близнецы»: «Многие из гражданок провожали усачей своих до села Н., другие — до местечка Борисполя» [410]. У творі кілька разів згадується й річка Альта й те місце, де «окаянный Святополк зарезал родного праведного брата своего Глеба», але, як свідчать історичні джерела, «зарізання» відбулося біля Переяслава.

Перебуваючи в Борисполі, Тарас Шевченко, за переказом, зупинився на перепочинок, щоб «...напитися й що-небудь кинути до рота», в Тихона Кузьмовича Петруса; це був заможний міщанин, людина передових на той час поглядів, мав зв'язок із народниками, за що відбував покарання в Сибіру. Про гостювання поета знали всі покоління Петрусів. Завдяки їм цей факт став відомий широкому загалові. У Борисполі зупинявся й Григорій Сковорода, коли пішки та на перекладних добрався до Переяслава — але то вже інша історія.

Відвідав автор цих рядків і Книшове кладовище в Борисполі — тут похований етнограф, поет, фольклорист Павло Чубинський (1839–1884), погруддя авторові Державного гімну України, споруджене 1999 року в центрі містечка, поруч з Історичним музеєм. Будинок, де народився П. Чубинський, не зберігся, як і не залишився родинний маєток у селі Нова Олександрівка (тепер Чубинське), що за кілька кілометрів од Борисполя; у 30-ті роки ХХ століття зруйнований, нині на тому місці пам'ятний камінь.

Відомою пісня на слова Павла Чубинського «Ще не вмерла Україна» стала завдяки і... Тарасу Шевченку, оскільки вірш Павла відкривав підбірку з чотирьох віршів Кобзаря, опублікованих у Львівському часописі «Мета», а шанувальник

Т. Шевченка, композитор-священик Михайло Вербицький (1815–1870), дав обітницю покласти на музику доступні вірші, що й зробив — написав музику на вірші Тараса Григоровича, опубліковані в часописі. Мелодія була настільки вдалою, що пісня стала гімном на Львівщині, потім — у Галичині, згодом — в Україні.

А насправді слова написав 1862 року Павло Чубинський на мотив сербського патріотичного гімну, однак дослідники зазначають, що вловлюється схожість із польським «Єще польська не згінела», відомим як «Марш Домбровського», а поляки запозичили мелодію у французів. Гімном України пісня «Ще не вмерла Україна» стала на Правобережжі, ймовірно, й завдяки тому, що її приписували саме Тарасу Шевченку. Сталось це так: свій примірник із нотами й словами М. Вербицький віддав П. Кулішеві, який погодився надрукувати пісню. Проте журнал «Основа» на той час уже не виходив. Куліш зібрався до Італії, дорогою здійснив нетривалу зупинку у Львові, зустрівся з літератором Ксенофонтом Климковичем (1835–1881), розповів про Шевченків доробок і пообіцяв передати «ненадруковані вірші Шевченка», покладені на музику Вербицьким, з архіву «Основа». Переправив обіцяне з письменником Павлином Свенціцьким (1841–1876). Та чи Куліш, можливо, Свенціцький разом із Шевченковими «Заповітом», «Мені однаково», «М. Костомарову» до Львова передали й вірш П. Чубинського «Ще не вмерла Україна». У журналі «Мета» № 4 за 1863 рік твори надруковані, а першим — «Ще не вмерла Україна», за яким йшли вірші Тараса Григоровича. Це видання катехит Перемишльської семінарії о. Юстин Желехівський відвіз млинівському священику, композитору та хоровому диригенту Михайлу Михайловичу

Вербицькому (1815–1870). Отець Михайло шанував поезію Кобзаря, мріяв покласти на музику його вірші, що й зробив, отримавши журнал. На зібранні громади Перемишльської семінарії вперше й пролунала пісня «Ще не вмерла Україна». Ректору так сподобалася музика й слова пісні, що рекомендував семінаристам поширювати її серед прочан, а отцю Вербицькому — зробити з солоспіву хорал. На свято Івана Хрестителя перед багатотисячним натовпом перемишльців пролунала пісня у виконанні зведеного хору. Присутній на святі єпископ Полянський також не залишився байдужим до хоралу, тому при відкритті українського театру «Народний дім» у Львові 25 грудня 1864 року в оперету Карла Гейнца «Запорожці» звелів вставити солоспів «Ще не вмерла Україна».

Пісня ширилася, її виконували вже й на мітингах, і жандармам стало відомо, хто ж насправді автор гімну — П. Чубинському за складання «обурливих» пісень пред'явили обвинувачення, арештували й восени 1862 року заслали в північний край.

...Восени 1846 року Тарас Шевченко, як член «Археографічної комісії», дістав змогу пізнати Волинську землю, про яку чув від земляків, друзів і про яку доводилося багато читати. Отримавши документи на відрядження в канцелярії генерал-губернатора Бібікова, художник вирушає до Кам'янця-Подільського — тогочасного центру Подільської губернії. Їхав Тарас, певно, так званим «великим польським трактом»: через Віту, Васильків, Ксаверівку, Гребінки, Білу Церкву, Шамраївку, Сквиру, Морозівку, Липовець, Брацлав (Браславль), Могилів-Подільський, нову Ушицю, Рахнівку. Емоційний стан від баченого Шевченко передав у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», де описується, як герой покидає Київ і добирається на поштових до Кам'янця-Поділь-

ського: «Завидное, очаровательное положение в свете человека ни от кого не зависимого. Едеш себе, куда вздумается в собственной бричке и на собственных лошадях, остановится, где захочется, нарисуєш, что тебе понравится, и едеш далее. Волшебное состояние! И сколько есть этих независимых счастливицев в свете, которые и не подозревают своей независимости. Бедные, жалкие рабы ничтожно узеньких страстишек и тонко обдуманных необходимостей!» [411].

Село Вербка розташоване в чотирьох кілометрах північніше від Ковеля — Шевченко, мадруючи Волинню, завітав до стровинного поселення неспроста. Історія Вербки пов'язана з діяльністю Свято-Троїцького монастиря, заснованого князями Сангушками. Пізніше його патроном став князь династії Рюриковичів, утікач з Москви, боярин і воєвода Андрій Курбський (1528–1583), який шанував святиню Поліського краю. Серед його ще прижиттєвих дарунків обителі був і образ св. Миколи. Про давнє походження ікони знаходимо відомості в науковій розвідці отця — протопресвітера Ананія Теодоровича «Вербківський чудотворний образ Николая»: «Образ привіз з Московщини князь Андрій Курбський й подарував Ковельській лаврі. Після будування монастиря й поселення на місці парафії, образ став її власністю. У відпустові дні, особливо в травні на Миколу, збиралися до Вербки тисячі людей майже з усієї Ковельщини, бо там було одиноким відпустове місце в тій частині Волині» [412].

Князь Андрій Курбський був похований в храмі Свято-Троїцького монастиря, що знаходився на острові серед заплавів Турії біля Вербки, а в селі Секуні знайшли вічний спочинок управителі його маєтку — Михайло й Іван Калимети. Саме ці — Вербські та Секунські місця, й оглядав історик

Микола Іванишев, автор монографії «Життя князя Андрія Михайловича Курбського в Литві і на Волині». В кінці другої декади жовтня 1846 року Іванишев зустрівся у Вербці з Тарасом Шевченком, що робив замальовки й креслення монастирського храму св. Тройці, яку без зазначення авторства знаходимо в названій праці професора Іванишева.

Серед яких мешканців перебували Шевченко й Іванишев у селі Вербка? Безперечно, зустрічалися з священником, отцем ієромонахом Елевферієм Павловичем Віртминським. Про отця-настоятеля знаходимо архівні дані: «Закінчив курси при Волинський духовній семінарії, настоятелем храму з 1839 року. Сім'ї не має». Дяком парафіяльної церкви був Костянтин Григорович Станкевич — ці духовні й найбільш на той час освічені люди села були серед тих, хто допомагав членам «Археографічної комісії» Тарасові Шевченку й Миколі Іванишеву і піклувався про них.

Шевченко не міг не звернути увагу на давній образ св.Миколи у Вербській церкві, на якому після кількасотрічного збереження в храмі серед постійної вологи, стерлася фарба. Про ікону знаходимо інформацію Юрія Перхоровича в журналі «Рідна Церква» (1964), що видавав у Німеччині митрополит Анатолій Дублянський (1912—1997): «З Луцька Шевченко поїхав до Ковеля, де в тому часі знаходився професор Іванишев з дорученням генерал-губернатора Бібікова віднайти могилу московського втікача князя Курбського й зібрати відомості про нього та його управителів Михайла й Івана Калиметів. До помочі йому, немає сумніву, приїхав Тарас Шевченко, який зарисував церкву в селі Вербка, де Курбський похований, склепіння, в якому знайдено труну, накреслив план церкви. Рисунок і два креслення збереглися,

хоч советські вчені заперечують їх приналежність Шевченкові. У Вербці художник ще відновив у церкві руки на образі св. Миколая, на якому від часу фарба стерлась» [413]. Саме отець-ієромонах Елевферій Віртминський і дяк Костянтин Станкевич могли звернутися до Тараса Шевченка з проханням реставрувати ікону св. Миколи.

Олександр Кониський, який перебував у Вербках і досліджував малярську спадщину Кобзаря, у споминах пише: «До того часу належать ще два малюнки тушем чорним; вони показують: один — церкву в селі Вербках, за три верстви від міста Ковеля; в тій церкві поховано князя Курбського; другий — церкву в селі Сакуні, збудовану приятелем Курбського Калиметом. До першого малюнка Шевченко додав нарис про те місце, де була могила Курбського. Роботи подані художником до комісії; се запевне знати з того, що на окремому аркуші паперу, доданому до малюнків, рукою члена комісії, історика Михайла Судієнка, що потім з 1848 до 1857 року був головою комісії, написано, що він ті малюнки показував Бібікову й губернатор звелів «відлітографувати їх» [414]. Але ж літографування того нема, бо ніхто таким видавничим промислом тоді не переймався, але малюнок церкви у Вербках надрукований у книжці «Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни», яка побачила світ 1849 року. Під рисунком не зазначено прізвище автора — факт характерний, який свідчить, що арешт Тараса Шевченка так переполошив керівництво «Археографічної комісії», що генерал-губернатор Дмитро Бібіков не наважився під Тарасовим малюнком поставити прізвище художника...

У 30-х роках ХХ століття історик-археолог, дослідник Волині Олександр Цинкаловський (псевдонім — Волинець;

1898–1983), оглядав храм св. Михайла на монастирському острові біля Вербки й склепіння. Народні перекази також підтверджували, що руки на образі домальовані Т. Шевченком. Ценкаловський виявив і дослідив таке: 1848 року прах князя Курбського вийняли зі склепіння й поховали поряд з храмом, на могилі поставили хрест. А замість тілу князя в храмі поховали генерал-губернатора Гетьманщини Олексія Куракіна (1759–1829), який помер, повертаючись із Мадярщини, де був серед тих, хто «душив свободу угорців».

Не оминули на Волині Тарас Шевченко разом з професором університету св. Володимира Миколою Іванишевим і села Секунь (нині Старовижівський район). Тут, у старовинній дерев'яній церкві св. Михайла, було поховано Михайла Калимета, скарбника московського князя Андрія Курбського, який не раз вигравав битви з татарами й німцями. У липні цього ж року князь отримав від короля грамоту на Ковельський маєток, зокрема й на село Секунь. Дияконом у місцевому храмі був тоді Григорій Антонович. Він та настоятель храму отець Ілля Мусієвич зустрічали гостей і допомагали прибулим владнати побутові проблеми, ознайомитися з храмами та їхнім майном.

Секунь — назву поселення слід шукати в сивій давнині, його історія непроста: тут відбулася одна з найжорстокіших січей. У першій половині XVI століття поселення належало ще до Сангушків, а 1564 року польський король подарував князю Андрію Курбському, а той — своєму управителеві Іванові Калимету, якого 1572 року вбив князь Дмитро Курцевич-Булига, після чого село перейшло двоюрідному братові управителя Михайлові Калимету, який у 1572–1588 роках побудував у селі дерев'яну церкву св. Михайла, священиком

якої став І. Мусієвич. Можливо, він перший і зустрів Тараса Григоровича й, очевидно, попросив художника відреставрувати для храму ікону, яку Шевченко назвав «Діва Марія». Про цей факт розповідають у дослідженнях пошуковці Володимир Лис, Петро Мазур, не оминув його й краєзнавець Володимир Рожко. Зокрема, в його статті «Волинські ікони пензля Тараса Шевченка» стверджується, що митрополит УАПЦ Никанор Абрамович, будучи благочинним другої округи Ковельського повіту в 1934–1942 роках, під час своєї першої візитації до Свято-Михайлівського храму в Секуні в документах парафії знайшов книгу «Опись церковного имущества», заведену ще 1806 року. В книзі містився перелік церковного майна, що належало Секунському храмові. В примітці навпроти запису «Образ Божої Матері за Престолом» занотовано: «В 1846 году образ сей рещтаврирован проезжим живописцем Тарасієм Шевченком» [415]. Отже, документи, історичні джерела й народні перекази свідчать: запрестольна ікона в Секуні була образом, якого торкнулася рука художника Тараса Шевченка під час перебування на Ковельському Поліссі в середині жовтні 1846 року. Це стверджує й релігійно-освітній діяч, протоієрей Михайло Тучемський (1872–1945), який супроводжував архієпископа Алексія з 6 по 16 серпня 1937 року, коли той робив візитацію церквам Ковельського повіту і 14 серпня побував у Секуні. У виданні «По глухих закутках Волинського Полісся» (1938) М. Тучемський пише: «...приємні спомини перебування в Секуні й сусідніх селах національного поета Т. Шевченка, який за дорученням Київської Архелогічної комісії приїздив сюди для огляду та замалювання старих поліських церков. Тоді він якийсь час побував і в Секуні, бо тут мається старовинний

запрестольний образ Діви Марії, відновлений власноручно його трудами».

Професор із Луцька Петро Кралюк у монографії «Волинь у житті і творчості Тараса Шевченка» (2006) на підтвердження того, що Т. Шевченко міг реставрувати ікону Діва Марія, наводить, хоч і обережно, гіпотези науковців Михайла Шугурова й Ореста Левицького, а також письменника Бориса Грінченка та мистецтвознавця Олексі Новицького. Цікава розмова віжбулася ще в 1979 році в селі Секунь шевченкознавця Петра Жура з місцевим жителем, 86-літнім Мефодієм Рижком, який згадував, що «...дід його Іван розповідав йому про те, що в Секунь приїжджав Шевченко, що він малював стару церкву, не нинішню, збудовану пізніше, а ще стару, ветху. Тарас Григорович не тільки змалював ту церкву, а й реставрував для неї ікону Богородиці. Коли церкву розібрали, то ту ікону перенесли до кладовищенської каплички» [416].

Як свідчать церковні архіви, храм у Секуні справді перебував в аварійному стані, тому 1868 року на іншому місці, біля поштової дороги, збудували нову церкву. А в 1893 році давній храм, замальовки якого робив Т. Шевченко, перенесли на нове кладовище й освятили на честь преподобного Іова Почаївського. Сюди забрали різний церковний інвентар, храмовий архів та образ Діви Марії. А на фундаменті знесеної більшовиками церкви звели школу. Отже, нині ікона, яку реставрував Тарас Шевченко, зберігається в цвинтарній Іовській каплиці села. Владика Никанор так описує враження від образу: «У Секунській церкві я не міг одірвати очей від милого українського обличчя Діви Марії з дитятком на лівій руці в художньо мальованій кольоровій шаті. На Божій Матері, як дар пошани і любові місцевого жіноцтва, пиша-

лися низки коралів і пацьорів. З металевої коронки на голові спускалися пасма різнокольорових стрічок».

Автор цих рядків відвідав Секунь 7 травня 2012 року в супроводі Анатолія Якубюка, завідувача лабораторії енциклопедичних досліджень Волинського національного університету імені Лесі Українки, голови сілради Надії Костючик і з дозволу протоієрея Анатолія Оверчука розглядали й фотографували запрестольну ікону «Діва Марія», яка справді міститься під сімома замками в цвинтарній каплиці. Нас цікавило чимало фактів, де і що «підправляв» художник Шевченко, яких частин образу торкнувся його пензель? По-перше, вразило те, що на портретах Діви Марії й дитини домальовано намисто, що не характерно для православних ікон, але притаманно для української жінки. По-друге, в нижній правій і лівій частинах образу чітко видно козацькі постаті, які стоять навколішки й поглядами звернені до небес, де на хмарі видніється Всевишній.

Але якщо йдеться про «реставрацію», то виходить, уже була картина, яку Шевченко оновив і на свій художній погляд та смак домалював деталі, які мають бути притаманні для ікони? Пригадалася розмова з А. Якубюком про знану й шановану свого часу на Волині королеву Бону, а коли віднайшли в Інтернеті її портрет, були вражені, співставивши із Секунською іконою — неймовірна схожість облич. Можливо, Тарас Шевченко саме й реставрував кабінетний («кімнатний») погрудний портрет королеви, адже свідченням цього є атрибути монаршої влади: корона, мантия, хрести й медальйони на золотих підвісках. Такі портрети матері й дитини у XVI столітті розкритикували не тільки зовнішній образ малюка, а й показували його характер та соціальне походження.

Хто ж вона, власниця волинських земель і замків королева Бона? Як дослідив пошуковець Анатолій Семенюк, майбутня королева народилася в Італії в родині міланського аристократа герцога Сфорца. Отримала європейську освіту. В 1518 році переїхала до Польщі й стала дружиною короля Сигізмунда. Монарх щедро дарував коханій жінці маєтки в Польщі, Білорусі, Литві й на Волині. Завдяки старанням королеви село Ковле отримало грамоту про надання йому статусу міста на основі магдебурзького права, а 1543 року Ковель перейшов під її управління. З виданих Боною грамот видно, як бурхливо розвивалося міське господарство, торгівля, ремісництво. Королева встановила рівноправність православної і католицької конфесій. Виважено ставилася до національних меншин, селян, які її обожнювали й молилися за її здоров'я у волинських храмах.

Іще з дитинства Тарас Григорович знав, що богородична тематика заснована на таїнстві Боговтілення, через образ Богородиці розкривається глибина боголюдських відносин. Марія, що дала життя Богу в його людській природі, стає матір'ю Бога (Богородицею). Отже, Т. Шевченко портрет королеви Бони з дитиною, ймовірно, з одним із її синів — Сигізмундом Августом чи Альбрехтом, намалював під ікону «Діва Марія», і це закономірно, бо саме цей образ Тарас Шевченко освятив художнім змістом. Як справедливо зазначає духівник Дмитро Степовик, ставлення Шевченка до Диви Марії точно збігається з тією роллю, яка відведена їй у святих Євангеліях: Діва пречиста, свята, непорочна, безмежно добра, обрана самим Богом для великого й недосяжного розумові людини експерименту: перевести духовну іпостась Бога в матеріальне тіло живої людини — для того, щоб це тіло вмерло й водночас

зняло прокляття гріха з усіх інших людей. Велич Марії проєктуюється Шевченком виключно через велич Ісуса Христа:

*Все утованіє моє
На Тебе, мій пресвітлий раю,
На милосердіє Твоє,
Все утованіє моє
На Тебе, Мати, возлагаю.
Святая сило всіх святих,
Пренепорочная, Благая!
Молюся, плачу і ридаю [417].*

Не тільки змістом, а й молитовним настроєм, емоційним звертанням і проханням до Богородиці, чудовою чисто євангельською ритмікою й строфікою, а також щедрим та делікатним і щиро українізованим використанням церковнослов'янізмів — це суто православна похвала св. Марії, довершена молитва великої поетичної сили. Початкові слова з Шевченкової поеми «Марія» треба було б включити в українські молитовники! Переконалий: Тарас Шевченко не міг не скористатися щасливою нагодою й відреставрував портрет королеви Бони з дитиною під ікону «Діва Марія», домалювавши намисто та людей, які моляться, оновив корони й відзнаки. До того ж художник добре знав, що ікона в православній традиції виконувала особливу функцію — була й молебним образом, і книгою, за допомогою якої навчають, і супутником-розрадником нелегкого життя, й святинею, і головним багатством громади, яка, як спадок, передавала образ із покоління в покоління. Такий іконографічний тип називається «Одигітрія», та, що вказує дорогу, або «Провідниця». У цій назві закладена концепція ікон Богородиці в цілому, яка веде віруючих до Христа. Життя християнина являє собою шлях

із п'ятьми у Боже світло, від гріха — до порятунку, від смерті — до життя. У цій Секунській композиції Діва Марія тримає малого Ісуса на лівій руці. Обидві фігури звернені обличчям до прихожан, і Богородиця правою рукою вказує на Божого Сина, котрий правою рукою благословляє. Образи обох святих мають урочистий вигляд. Дитя Ісус має зрілий, як у дорослої людини, вираз обличчя, високе чоло є символом мудрості, що вказує на відвічне існування Слова Божого. Богородиця, що вказує на Христа, — ключ до цього образу. Божа Мати орієнтує споглядаюча духовно, направляючи його до Христа, тому що Ісус Христос є шлях, істина й смисл життя вірян. Діва Марія несе наші молитви до Нього, клопочеться за нас перед Ним, оберігає нас на шляху до Ісуса...

А тепер про майже головне: на медальйоні дитини — Ісуса Христа — в обрамленні видніються літери й цифри, які, хоч і частково розмиті, при збільшенні вдалося розпізнати — аббревіатура у вигляді тризуба: літера «Ш» — зверху, а під нею — «Т», нижче — цифри «1846». Отже, це підтверджує гіпотезу, що Тарас Шевченко таки залишив нам таємний знак, вказавши свої ініціали й дату, коли працював над відновленням образу.

...Звивиста асфальтована дорога завдовжки 24 кілометри серед мальовничих краєвидів веде з Кременця до Почаївської лаври — цією дорогою їхав і Тарас Григорович з 10 по 20 жовтня 1846 року. На шляху до Почаєва художник відвідав чимало міст і сіл Волинської губернії: Вишнівець і Кременець, Дубно й Острог, Берестечко, Луцьк і Ковель, Корець і Новоград-Волинський. Шевченко оглядав руїни фортець із кам'яними мурами й вежами, палаци й храми, усипальниці... Своїми враженнями від побаченого на цьому шляху Т.Г. Шевченко поділився в повісті «Прогулка с удовольстви-

ем и не без морали»: «На полях Волыни и Подолии вы часто любуетесь живописными развалинами древних массивных замков и палат, некогда великолепных, как, например, в Остроге или Корце. В Корце даже церковь, хранилище бальзамированных трупов фамилии графов Корецких, сама собою в развалину превратилась. Что еще говорят? О чем свидетельствуют эти угрюмые свидетели прошедшего? О деспотизме и рабстве! О хлопах и магнатах! Могила, или курган, на Волыни и Подолии большая редкость. По берегам же Днепра, в губерниях Киевской, Полтавской, вы не пройдете версты поля, не украшенного высокой могилой, а иногда и десятком могил. И не увидите ни одной развалины на пространстве трех губерний. Кроме разве у богатого затейника-помещика нарочно развалившийся в саду деревянный размалеванный храм Весты а ля ротонда Тиволи. Что говорят пытливому потомку эти частые темные могилы на берегах Днепра и грандиозные руины дворцов и замков на берегах Днестра? Они говорят о рабстве и свободе. Бедная, малосильная Волынь и Подолия, она охраняла своих распинателей в неприступных замках и роскошных палатах. А моя прекрасная, могучая, вольнолюбивая Украина туго начиняла своим вольным и вражбим трупом неисчислимые огромные курганы. Она своей славы на поталу не давала, врага деспота под ноги топтала и свободная, нерастленная умирала. Вот что значат могилы и руины. Не напрасно грустны и унылы ваши песни, задумчивые земляки мои. Их сложила свобода, а пела тяжкая одинокая неволя» [418].

Перебуваючи у Почаєві та Кременці, припускаю, Тарас Шевченко знав, що неподалік — поле Берестецької битви. Поет згадував Берестечко в містерії «Великий льох», яке за

Хмельницького було символом козацької звитяги. На цей час пам'ятника «Козацькі могили» ще не було. Втім, цілком реально, що Кобзар не проминув і цього місця, де полягло багато українського війська. Варто зазначити, що до Берестечка з Кременця виїздив і М. Костомаров, цю поїздку Микола Іванович описує в «Автобіографії». Ймовірно, від кобзарів чи й Костомарова Шевченко почув про поле битви та захотів побувати, побачити, запам'ятати... Про перебування Шевченка на полі брані свідчить вірш «Ой чого ти почорніло», де зустрічаємо фактаж — чотири милі «Круг містечка Берестечка», психологічні образи — контраст чорного й зеленого полів. Це дає підстави вважати, що поет там був насправді, оглянув місце. Читаємо:

*«Круг містечка Берестечка
На чотири милі
Мене славні запорожі
Своїм трупом вкрили» [419].*

Дорогою до Почаєва біля Кременецького урвища мою увагу привернула одинока гора — такі пагорби ще називають «горами-свідками». Найвище тут підвищення називається «Боже», або ж, як у минулому, «Бужа», ця пам'ятка природи займає площу 119 гектарів, на якій ботаніки налічували 283 види рослин. Цікава гора й тим, що на вершині б'є джерело. Про відвідини Божої гори згадує в «Автобіографії» й М. Костомаров: «Першим моїм ділом було вийти пішки на вершину крутої й високої гори, де виднівся завалений замок, що приписувався переказом королеві Бони, дружині короля Сигизмунда І. Досягнувши вершини, я побачив чудовий краєвид розкинутого біля підніжжя міста, а в долині розсипалися різноманітні горби гірських вершин, покритих лісом». Ймовірно,

з горою пов'язані й легенди про Божа — вождя племені східних слов'ян, яке оселилося тут у III—VI столітті, об'єднавшись із войовничими антами. У добру погоду з цієї вершини, де колись стояла капличка, видніються куполи церков Свято-Успенської Почаївської лаври.

Для Шевченка Почаїв був символом української релігійної традиції. Попри певне релігійне (точніше — конфесійне) вільнодумство, він належав до людей, які шанували традицію, вбачаючи в ній важливу цінність. Так, Андрій Козачковський згадує, що Шевченко одного разу, слухаючи блюзнірство господаря, в якого жив, сказав йому, що знущатися з тих морально-релігійних переконань, які освячені віками і мільйонами людей, нерозумно і злочинно. Те, що Кобзар з повагою ставився до релігійних традицій як українського, так і інших народів, засвідчують не лише його поезії, а й картини та малюнки.

Нарешті з'являється Почаївська лавра — на небокраї ансамбль храмів вінчає високий кам'яний виступ Кременецьких гір над мальовничою долиною річки Іква й виразно домінує в ландшафті. Золоті бані навіть із відстані зачаровують своїм сяйвом. Якщо прочитати історію лаври та місцевості, довідаємося, що в Почаївській горі була природна печера, в якій у середині XIV століття оселилися самотники-подвижники. Писемна згадка датується 1450 роком, а 1597 року в стародруках уже згадується Почаївський монастир, якому в 1834 році надали титул «лавра» — найвищий та почесний серед православних чоловічих монастирів. Нині це архітектурний ансамбль, що складається з 16 храмів, резиденції архімандрита, дзвіниці, братського корпусу й духовної семінарії. Будівлі гармонують із краєвидом — скелястим схилом гори й тераса-

ми. До реліквій лаври належать: слід стопи Матері Божої на камені, де б'є джерело, чудотворна ікона Матері Божої Почаївської й святі моці першого ігумена монастиря Іова Заліза.

Тарас Шевченко прибув, як занотував у «Журналі», «...до Почаєва 1846 октября 20». Існує версія, що художник поселився в архієрейському будинку, в якому розміщували поважних гостей — це приміщення зображено на двох Тарасових акварелях. Але вірогідніше, митець поселився в будинку для прочан, який стояв при в'їзді — очевидно, з балкона він і виконав акварель «Почаївська лавра зі сходу».

Розквіт Почаївської монастирської друкарні припав на 1772–1795 роках, саме тоді вийшло найбільше Почаївських видань. Після того, як монастир опинився на території царської Росії, його видавнича діяльність згортається, хоча друкарня й далі продовжувала функціонувати. За сто років свого існування в «уніатський період» тут було надруковано близько 200 книг (дехто вважає — близько 300). Це був один із найбільших видавничих осередків України.

У другій половині XVIII століття споруджується архітектурний ансамбль Почаївського монастиря, який і сьогодні визначає обличчя цієї обителі. Здійснено це було за значної фінансової підтримки графа Миколи Потоцького (1595–1651). Існує легенда, ніби цей магнат одного разу хотів застрелити свого візника, що через необережність перекинув його карету. Але візник звернувся з молитвою до Почаївської Богоматері, і пістолет, з якого магнат стріляв у візника, дав осічку. Після цього граф став шанувати цю святиню, прийняв греко-католицьке віровизнання і виділив великі гроші для монастиря.

За фінансової підтримки Потоцького в 1771–1783 роках споруджений Успенський собор за проектом польського ар-

хітектора XVIII століття Готфріда Гофмана (р.н.н. — р.с.н.). Ця велетенська споруда, яка піднімається над Почаївською горою на висоту близько 60 метрів і гармонійно вписується у довкілля, є видатною пам'яткою пізнього бароко.

Також Потоцький виділив кошти на урочистості з приводу коронування ікони Почаївської Богоматері, які відбулися 8 вересня 1773 року. Тоді католицька церква з папою Климентом XIV, за згодою якого відбулося коронування, визнала святість і чудодійність ікони.

Монахи зібрали бібліотеку стародавніх друків — 2000 томів, зберігалися документи ще з XVII століття — митець цікавився книгами, документами й працював з історичними джерелами. Саме жовтнем Тарас Григорович датує й запис фольклорних творів: «Ой швець коло мене...», «Гиля-гиля, селезень...», «Ой пила, вихилила...», «Ой у саду, саду...». За перказами, Шевченко виділив кошти на відродження храму, про що й записав у книзі для почесних гостей: «На храм три рубля серебром подаю». Життя Почаєва значною мірою визначалося існуванням лаври, святиня в буквальному й переносному значенні «здіймалася над містечком». Шевченко в Почаєві намалював чотири акварелі, два ескізи й зробив начерк олівцем. Незважаючи на те, що це були «технічні роботи», рисунки ще раз продемонстрували його талант як художника. Нині роботи зберігаються в Національному музеї Тараса Шевченка. На акварелі «Почаївська лавра з півдня» показано архітектурні риси монастирського комплексу. На тлі погожого осіннього неба вималювані Успенський собор та споруди, що примикають. Пожовклі каштани й рівна стрічка огорожі прилягають до нього. Як контраст — виступають на передньому плані дві убогі хатинки-мазанки. Кількома штрихами

художник створює відчуття запустіння, бідності — похилений тин, розчинені ворота, опустіле подвір'я, засохле дерево. Здається, тут життя завмерло. Це ніби підтверджує самотня фігура прочанина в довгому одязі на передньому плані — він іде повз занедбані хати стежкою в напрямку лаври.

Зовнішній вигляд монастирських приміщень також зображений на акварелі «Почаївська лавра зі сходу». Ця Шевченкова робота — середнє між пейзажем та жанровим рисунком. На малюнку монастирський ансамбль не домінує, знаходиться на задньому плані, служить фоном при зображенні містечкової вулички. Серед вулиці на горбку височіє дерев'яний хрест, обнесений ажурною огорожею, з зображенням розп'ятого Ісуса Христа. Зліва — ще хрест, але кам'яний, зі скісними кінцями, загрузлий у землю. Майже паралельно біля розп'яття дві тополі похилилися — разом із багрянницею, що тріпоче, створюють відчуття неспокою. Малопомітна суєтність відчувається і в рухах перехожих на вулиці. Зберігся ескіз акварелі: бачимо зображення основних частин ансамблю лаври. Щодо дерев'яного хреста й тополь, то, на відміну від завершеної роботи, дерева не затуляють монастирських приміщень.

Незвичною аквареллю є Шевченкова робота «Вид на околиці з тераси Почаївської лаври» — на передньому плані художник зобразив частину території перед Успенським собором із фрагментом розкішного храму та двох ченців у високих клобуках і з рудими бородами. На картині за горизонт «тікають» лінії горбистого рельєфу. Рух углиб підкреслено жестом руки одного з ченців, а також різким перспективним скороченням парапету тераси з низкою декоративних ліхтареподібних ваз. Ця динаміка посилюється чергуванням світлих і темних плям у зображенні ландшафту. Акварель по-

мітно відрізняється від інших краєвидів, написаних Шевченком у 1845–1846 роках. Завдячуючи чергуванню теплих та холодних тонів, переходи між планами стають дедалі складнішими, але сприймаються урочисто.

Разом із тим передній план на малюнку «втрачається» — глядач ніби «примагнічений» до силуету гори на задньому плані — це вдалині галицький Підкамінь із домініканським католицьким монастирем, який Тарас Шевченко планував відвідати, бо начувся про нього різних легенд та історій. У цей час відбулася важлива подія в історії Підкаменя — внаслідок пожежі згоріла місцева церква Спаса. На прохання адміністрації парохії, настоятель монастиря дозволив відправляти в костелі молитви греко-католицькій громаді. Тоді ж, як було зазначено в домініканських актах, на вимогу цісарського декрету їм і передано каплицю «Стіп Богородиці» — сучасну церкву Святої Великомучениці Параскевії. Один із переказів, записаний 1847 року польським істориком М. Стенчинським, повідує: «У давні часи, коли навколишні села палали вогнем через нашествя татар, чоловіки гинули від кривого меча, а жінки та діти просили допомоги у Бога, на небі з'явилася грізна Богородиця і захистила мирних трудівників, розігнавши вогняними стрілами завойовників. А Матір Божа, спочивши на землі, здійнялася до неба. А на землі залишилися два сліди — один — у Почаєві, другий — в Підкамені, і забили з них життєдайні джерела».

Тарас Шевченко намалював і «Собор Почаївської лаври» (внутрішній вигляд). На акварелі м'яке сонячне світло падає згори вниз, із сходу. Права стіна затемнена; очевидно, художник працював над картиною до обіду, коли храм зачинений. На передньому плані бачимо жінку, яка навколішки

молиться іконі Богородиці. Біля стін кілька ченців, іще групка віруючих хреститься навпроти іконостасу. Зображення інтер'єру виконане в золотистих теплих тонах. Щоб зберегти цілісність зображення, Шевченко залишив стіни й арки чистими від розписів та орнаментів. Виділяються тільки ікони в різьблених рамах і капітелі пілястр. Як і на інших акварелях Почаївського циклу, художник використовував холодний темносиній колір, який контрастував із теплим золотим. Зберігся Шевченків ескіз малюнка внутрішньої частини Успенського собору — там лише накреслені основні елементи приміщення. Зображення жінки й ченців на ескізі відсутні. Тарас намагався оживити пейзажі людьми, які мали не лише декоративний характер — завдяки цьому художник виражав ставлення до зображуваних на картині об'єктів. Як і на багатьох інших полотнах, в акварелях Почаївського циклу Т. Шевченко вміло використовує світлотіні.

Перебування Тараса Шевченка в Почаєві не звелось тільки до малювання, поет записав од місцевих жителів ще й три пісні: «Ой у саду, саду гуляла кокошка», «Гіля-гіля селезень», «Ой випила, вихилила». На підставі зібраних фактів про гайдамацькі повстання XVIII століття, написав поему «Варнак», згадав цей край і в однойменній повісті, де написав: «Я думал, как бы только собратъся с силами и пуститься прямо в Почаев помолиться святой Заступнице Почаевской» [420].

...Членом «Археографічної комісії» був і поміщик із Чернігівської губернії Михайло Йосипович Судієнко (1802–1874), особа, яка в літературі про Шевченка зустрічається ще допоки мало: про нього є згадка Петра Жура про те, що малюнки Шевченка, зроблені на околиці волинського Ковеля, Судієнко показував київському губернатору Д.Г. Бібікову — що правда, помил-

ково Судієнка названо Миколою. Так хто ж такий Судієнко й чому про нього тепло відгукувався Тарас Шевченко?

Часто-густо доля творинь розуму й рук непередбачувана — сталося так, що рисунки, виконані Шевченком за дорученням «Археографічної комісії» на Волині, опинилися в Глухівського земського діяча П.Я. Дорошенка, які дісталися йому від професора університету св.Володимира, ботаніка Опанаса Роговича (1812–1878). Колекцію складали чотири акварелі — види Почаївської лаври, два малюнки тушшю й креслення. Вельми цікаво й важливо те, що до збірки Шевченкових замальовок була прикладена записка Михайла Судієнка такого змісту: «Я представлял рисунки Дмитрию Гавриловичу (генерал-губернатор Д.Г. Бібіков, якому була підпорядкована комісія для розгляду давніх актів. — *Прим. В.Ж.*), он их одобрил и разрешил литографировать. М. Судиенко». Як бачимо, Михайло Йосипович, який в 1848–1857 роках був головою «Археографічної комісії», виявив турботу, щоб Тарасові малюнки не загубилися, не осіли без руху у фондах, а побачили світ. Проте з названих робіт Т. Шевченка лише малюнок «Вид церкви в селі Вербка» відтворений в літографованому знімку та вміщений без зазначення художника у виданій «Археографічною комісією» 1849 року книзі «Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни», в «Примітках», таблиця 1-а.

Зусиллям М. Судієнка, як свідчили сучасники, «...местная история обязана за сохранение хотя остатков рукописей из собрания известного Г.А. Полетики», тобто роменчанина Григорія Полетики (1725–1784), якого історик О. Лазаревський вважав «можливим» автором «Історії Русів». За власні кошти М. Судієнко видав і працю історика-краєзнавця Олександра Шафонського (1740–1811) «Черниговского наместничест-

ва топографическое описание». За його головування в «Археографічній комісії» видруковано «Літопис» українського козацького літописця Самійла Величка. Три томи видання та «Історія Русів» знаходилися в бібліотеці Т. Шевченка, як і «Памятники, изданные Киевской Временной комиссией» та «Отчеты и занятия о изданиях «Археографической комиссии» за 25 л.». Тарас Григорович мав змогу ознайомитися і з виданням М.Й. Судієнка; в листопаді 1857 року в Нижньому Новгороді Шевченко одержав від П. Куліша два томи Судієнківських «Записок о Южной Руси».

Приятелем і однолітком М. Судієнка був діяч освіти й культури Михайло Юзефович (1802–1889), який з 1844 року працював за сумісництвом членом «Тимчасової комісії для розгляду давніх актів» у Києві, а в 1857–1889 роках – її головою, тобто, після Михайла Судієнка.

На жаль, М.Й. Судієнка немає в «Шевченківському словникові» – його ім'я незаперечно мусить знайти місце в енциклопедії, яка готується до друку.

...Виїхавши з Києва 25 вересня 1846-го року, Тарас Шевченко як співробітник «Археографічної комісії» дістався на перекладних до Кам'янця-Подільського 27 вересня і, звичайно, не міг не зустрітися в цьому провінційному містечку з приятелем, педагогом і фольклористом Петром Омеляновичем Чуйкевичем (1818–1875). Хто ж він, правнук бунчукового товариша Полтавського полку? Народився Петро в містечку Вороніж Глухівського повіту, навчався з Паньком Кулішем у Новгород-Сіверській гімназії, освіту продовжив у Києві, в університеті св. Володимира, який закінчив 1843 року. На студентській лаві познайомився з майбутніми Кирило-Мефодіївцями, Миколою Гулаком (1821–1899) і педагогом Дмитром Пиль-

чиковим (1821–1893), а з Шевченком — у червні 1843 року в Києві на квартирі Куліша. Дослідники твердять, що Чуйкевич «...був просякнутий прагненням до звільнення України». Не дивно, що притягався до слідства в справі таємного Кирило-Мефодіївського товариства. Пантелеймон Куліш на допиті в Третньому відділенні імперської канцелярії так розповів про земляка: «А с Чуйкевичем я знаком потому, что мы оба родились в местечке Воронеж, Черниговской губернии, Глуховского уезда».

Педагогічну діяльність Петро Чуйкевич розпочав викладцем латини в гімназії міста Рівне, географії — в Кам'янці-Подільському. В Рівному заприятелював з істориком України М.І. Костомаровим, який також працював у гімназії. М. Костомаров в «Автобіографії» розповідає: «...я зблизився найбільше з вчителем латинської мови Чуйкевичем», який «знав багато малоросійських пісень і, часто заходячи до мене, співав їх, приносячи мені велике задоволення», а в одному із листів відгукнувся так: «Співає чудово малоросійські пісні; любить їх і вищий від інших за поглядами».

Отже, деякі дослідники вважають, що Тарас Шевченко, як приїхав до Кам'янця, то й зупинявся в Чуйкевича, проте П. Жур дотримується протилежної думки, з якою, враховуючи реальну життєву ситуацію, не погодитися важко: «Мешкав Тарас, — пише Петро Володимирович, — найімовірніше, в трактирі навпроти так званого ресурсного дому — «благородного зібрання». У цьому трактирі зазвичай зупинялися приїжджі чиновники. Зупинятися в убогій кімнатині молодшого вчителя гімназії Чуйкевича поет навряд чи міг — той сам лише недавно прибув сюди й ще як слід з житлом не влаштувався». Третього жовтня 1846 року П. Чуйкевич власноручно записав чорнилом до Шевченковго альбому українську на-

родну пісню «Пливе щука з Кременчука, пливе собі стиха...». Там же знайшли місце й інші — «Зійшла зоря ізвечора, да й не назорилася», «Ой Кармелюче, по світу ходиш», під текстом до яких Тарас Шевченко уточнив: «Кам'янець. 1846 літа, 3 октябрю», вказав на джерело: «Од Петра Чуйкевича». А ще Петро Омелянович вписав до альбому поета пісні: «Зійшла зоря з вечора...», «Пливе щука з Кременчука», «Ой, Кармалюче, по світу ходиш». Шевченко використав записані приятелем твори у повістях «Близнець», «Прогулка с удовольствием и не без морали» та в поемі «Марина». 1894 року в журналі «Киевская старина» П. Чуйкевич надруковав нарис «Археографическая экскурсия Т.Г. Шевченка в 1845—1846 гг.», в якому представлено документи: доручення «Археографічної комісії» (відкритий лист), листи єпископа Арсенія, запис народних пісень.

За легендою, прибувши до Кам'янця, Шевченко зустрічався і з художником Іваном Андрійовичем Васьковим (1814—1889), з яким познайомився в університеті св. Володимира. Іван викладав у чоловічій міській гімназії краснопис та малювання, мешкав на Підзамчі, найзахіднішому масиві міста, що розташувався між Старим Містом і селом Довжок. Через Підзамче протікає річечка Дібруха, на березі якої є джерело «Маріїнський струмок».

Невідомо, скільки часу Тарас Шевченко пробув у Кам'янці, але в архівних джерелах зазначено, що «...4 жовтня 1846 року вручив подільському архієпископу Арсенію пакет від «Археографічної комісії». Того ж дня ієрарх повідомляв подільського й волинського генерал-губернатор Дмитра Гавриловича Бібікова (1792—1870) про те, що священикам єпархії надіслав «...окружное предписание о надлежащем содействии по собиранию художником г. Шевченком разных све-

дений о народных преданиях, древностях и о прочем» [421], а 7 жовтня — повідомлення на ім'я подільського губернатора Афанасія Олександровича Радищева (1796–1881).

Очевидно, Тарас у Кам'янці-Подільському гостював близько тижня. Здавалося, містечко, багате на пам'ятки старовини, мусило б справити на митця враження. Однак Шевченко не залишив замальовок Кам'янця, не згадує про містечко й у творах. Лише в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» натрапляємо на малозначущу фразу, де герої-оповідач каже: «Нужно мне было съездить в Каменеу-Подольский» [422] — і все. Про саму ж поїзду до міста й про перебування — ні слова. Можливо, тому, що «палаці й панське розкішшя» для Т. Шевченка — символи поневолення, а тодішній Кам'янець-Подільський був містом-замком, де в Папській башті ув'язнено керівника повстанського руху на Поділлі Устима Кармелюка (1787–1835).

...Тарас Шевченко, зодягнений святково, — направлявся до Костомарова бути боярином на весіллі, але 5 квітня 1847 року був арештований на правому київському березі Дніпра. З розповіді Тараса Шевченка друзям про арешт «на паромі»: «Еду под вечер, думаю, опоздаю на свадьбу Костомарова: ведь я дал ему слово быть его шафером, приеду к нему прямо. Взял побрился, одел белый галстук и фрак и сошел на паром через Днепр. Тут меня цап и прямо к Фундуклею. Тот засмеялся.

— Что это Тарас Григорович, в дороге, в белом галстуке и фраке!

— Я боярином на свадьбе у Костомарова, — отвечаю.

— Ну куда жениха, туда и бояр повезут, — пошутил Фундуклей.

— Доброе весиля, — подумал я» [394].

А насправді було так: чекаючи на переправу, Тарас Шевченко в «нумері трактиру Рязанова» на Дніпровській набережній поголився та переодягнувся, а за ним уже «шпигували» перевдягнені жандарми. Єдине, що уточнимо в описаній деякими шевченкознавцями ситуації з арештом «біля Дніпра», то це те, що Шевченка схоплено не на паромі, а на байдаку (байдак — річкове плоскодонне однощоглове дерев'яне судно довжиною 15–20 метрів, шириною 3–4 метри зі звуженими кінцями й стерном, ходив на веслах. — Прим. В.Ж.). Про це Шевченко так писав Якову Кухаренку 1 квітня 1854 року з Новопетрівського укріплення: «...вернувся знову в Київ і тільки що ступив на дніпровський байдак... так зо мною таке трапилося, що против ночі не треба б було й розказувать, а то ще, прокляте, приснитися. Мене, по правді сказать, риштували і посадивши з жандармом на візок, та прямо привезли аж у самий Петербург» [395]. Про затримання «поета-братчика» Тараса Шевченка губернатор Фундуклей негайно доповів у жандармське Третє відділення: «В числе лиц, на которых, по полученному мною предписанию от г.киевского военного, подольского и волынского генерал-губернатора, обращено было внимание, указан был художник С.-Петербургской Академии Тарас Григорьев сын Шевченко. Художник этот при возвращении из Черниговской губернии был задержан вчерашнего числа у въезда в город Киев и представлен прямо ко мне. Между бумагами его сказалась рукописная книга с малороссийскими, собственного его сочинения стихами, — из коих многие возмутительного и преступного содержания. Почему как эти, так и все прочие оказавшиеся в Шевченка стихи, равно частную его переписку я почел обязанностью представить в III отделение е.и.в.канцелярии».

Тараса Шевченка доставлено в київський будинок цивільного губернатора Івана Фундуклея (1804–1880), що стояв на розі вулиць Інститутської й Єкатерининської (нині – Липська). Наступного дня, 6 квітня Т. Шевченка відправлено до Санкт-Петербурга «...под строгим караулом при одном полицейском офицере и одним рядовом жандарме» [396].

Губернатор Фундуклей передав жандармерії вилучені під час арешту митця в'язку листів, альбом із віршами й малюнками, а головне – рукопис «Три літа», які поет планував видрукувати в Києві. Про відібрані в Тараса Шевченка художні роботи знаємо з листа до Андрія Лизогуба, написаного з Орської фортеці 22 жовтня 1847 року: «Шкода, що я не покинув тойді у вас рисунок київського саду, бо він і всі, що були при мені, пропали. У губернатора, Івана Фундуклея» [397]. Т. Шевченко пише про рисунки, які були в нього при арешті, згадує краєвид київського саду, можливо, Царського. Отже, малюнки київського циклу художник узяв з собою, коли 9 січня 1847 року на три місяці покинув Київ. Про те, що в Шевченка відібрали «...не один малюнок із краєвидом», довідуємося з листа начальника III відділення генерал-аншефа Олексія Орлова (1737–1808) до київського цивільного губернатора Івана Фундуклея від 2 червня 1847 року: «Милостивый государь Иван Иванович! Имея в виду объяснение жительствававшего в Киеве бывшего художника Тараса Шевченко, что у вашего превосходительства остались его рисунки киевских видов и ящик, долгом считаю покорнейше просить вас, милостивый государь, не изволите приказать означенные рисунки и ящик доставить в 3-е Отделение собственной его величества канцелярии для возвращения по принадлежности. Примите увер. и проч. Подписал граф Орлов» [398].

Про перипетії Шевченкового арешту розповів Петро Жур у повісті-хроніці «Дума про огонь», як і про те, що артилерійський офіцер Захарій Солонин пропонував поетові «...скинути його чемодан із творами й малюнками в Дніпро». Якби Тараса Григоровича попередили про арешт, чи міг би він свій портфель кинути в воду? Напевно, ні — з художником були «...його діти — ескізи та малюнки з усієї України». На засланні, в безсонні ночі, коли «...не спалося, а ніч, як море», Тарасові спадало на думку різне, перебиралися й перегравалися події минулого, зокрема й картина арешту. З усією щирістю признавався поетичними рядками: «Дурний свій розум проклинаю, що дався дурням одурить, у калюжі волю утопить».

Маємо достатньо підстав для припущення, що Шевченкові малюнки до С.-Петербурга жандарми так і не відправили. Тарас Григорович і сам вважав, що вони «пропали» в І.Фундуклея, а документи засвідчують, що їх залишив у себе військовий генерал-губернатор Дмитро Бібіков (1792–1870). У фондах Національного музею Тараса Шевченка зберігається відповідь І. Фундуклея на запит шефа жандармів О. Орлова (1737–1807): «Ласкавий пане графе Олексію Федоровичу. Одержавши поважний відгук Вашої Ясновельможності від другого цього червня за № 922, яким зволите вимагати надіслати у III відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії малюнки київських видів і скриньку, що належала колишньому художникові Шевченку, маю за честь доповісти, що всі папери й речі, які належали Шевченку, представлені мною панові Київському військовому Подільському і Волинському генерал-губернаторові, тому я й повідомив йому про цю вимогу Вашої Ясновельможності» [399].

Ніби
запрошення
до
мандрівки —
спогад

*«Україно, Україно!
Ненько моя, ненько!
Як згадаю тебе, краю,
Заплаче серденько».*

Тарас Шевченко

*«Україна дорога і близька моєму серцю.
Я люблю її літературу, музику і чудову
пісню, сповнену чарівної мелодії. Я люблю
український народ, який дав світові такого
титана, як Тарас Шевченко».*

Антон Чехов

*«Я вперше зрозумів з його слів, як треба
любити батьківщину й свій народ».*

Акакій Церетелі

*«Шевченко не поет, а голос душі ук-
раїнського народу, його крик, сльоза і гли-
боке зітхання, стогін і разом з тим поклик
гніву того народу».*

Браніслав Нушіч

Двадцять п'ятого березня 1859 року Тарас Шевченко в листі до професора, земляка Михайла Максимовича повідомляв із Санкт-Петербурга, що збирається літом приїхати в Україну й надсилав вірші «Якби мені черевики», «Якби мені, мамо, намисто»; писав: «Як бог допоможе мені до мая місяця кончить мої діла з цензурою..., чкурну через Москву прямо на Михайлову гору». 10 травня поет знову шле Максимовичу листа й повідомляє, що вже «пакує валізи» й скаржитися на затримку: «Перше в столицю не пускали, а тепер... не випускають. Доки вони будуть знущатися надо мною? До 15 мая ждатиму паспорта, а там, що буде, то нехай те й буде» [423].

Першою зупинкою під час поїздки Тараса Шевченка в Україну 1859 року було село Лихвин, маєтність Дмитра Олександровича Хрущова (1825 — р.с.н.). Вирушаючи з Санкт-Петербурга, Шевченко домовився з Дмитром, що зустрінуться в Москві й далі їхатимуть разом. 24 травня 1859 року поет писав Хрущову: «Во имя Божие подождите меня в Москве до 28 мая. Если не можете, то с получением сего уведомьте. Искренний ваш Т. Шевченко» [424]. Дозвіл отримано 25 травня, і Шевченко наступного дня, заплативши в касу 13 рублів, виїхав із Петербурга до Москви поїздом у вагоні другого класу, сидячи в глибокому м'якому кріслі.

Тарас Шевченко з попутниками, з якими познайомився після заслання в Санкт-Петербурзі — чиновником Війсь-

кового міністерства Олександром Дмитровичем Криловим (1819–1887), Дмитром Хрущовим і його дружиною Наталією, 29 травня вирушив в Україну. Генерал-майор Крилов був у той час членом Головного військового суду, а Хрущов весною 1859 року вже був у Санкт-Петербурзі як «член Харківського губернського комітету» і «представляв уряд, розробляючи «Положення про поліпшення побуту поміщицьких селян».

Утрюх їхали з першопрестольної до Тули, генеральський чин Крилова й депутатська Дмитрова подорожню забезпечували надання поштових коней поза чергою. В місті російських зброярів і самоварів попутники розлучилися — Шевченко й Хрущов продовжили шлях до Орла в напрямку України через Кроми, Фатеж, Курськ, Суджу, недалеко від якої проходив кордон Курської й Харківської губерній. Дмитро умовив Тараса заїхати до нього в маєток, на хутір Лихвин Лебединського повіту. За переказами, ініціатива запросити Шевченка в гості належала Наталії Олександрівні Хрущовій — дружині Дмитра, жінці неординарній, «самозакоханій», бо зналася з Іваном Тургенєвим, Яковом Полонським, Олександром Плещєєвим.

У Лихвині Тарас Шевченко провів кілька днів (6–9 червня) і заприятелював із братами Залеськими — Олексієм і Максимом, які мешкали поруч Хрущових, на вулиці Михайлівській. Серед лихвинських знайомих у Шевченка був і й Отто Цеге фон Мантейфель, офіцер, який служив у Лебедині, у Вознесенському принца Гессенського полку. Мантейфель був ще й художником-любителем, 1846 року впродовж кількох місяців брав майстер-клас в Академії мистецтв. Відомо дві його картини — «Пікнік», своєрідний груповий портрет лебединських знайомих Т. Шевченка, й «Поміщицький дворик», на якій зображено садибу Залеських.

Під час гостювання в Хрущових, Тарас Шевченко виконав два пейзажні малюнки «В Лихвині», підписавши «Въ Лихвени» — рисунки входили до альбому 1858–1859 років. Роботи датовані на підставі відомостей про перебування художника в містечку, що підтверджується авторським написом під віршем «Ой по горі роман цвіте» й дарчими автографами на офортах «Приятелі» й «Вечір в Альбано поблизу Рима», дарованих Наталії Олександрівні Хрущовій 8 червня 1859 року «на згадку про зустріч».

Шевченкові малюнки, виконані в Лихвині, мають художню цінність, вражає не тільки віртуозна техніка митця, а й уміння передати штрихами далеку панораму, краєвид та яскраве сонце. На малюнку, мабуть, центр села, обабіч високого крилатого дерева туляться хати, на крутосхилі видніється лісосмуга. На іншій роботі, виконаній також тушшю, бачимо розлоге дерево, біля якого стоїть хата, певно, заможника, бо крита металом із ринвою, виблискує водне плесо ставка.

Що ж до інших робіт, виконаних в Лихвині, краєзнавці називають багато чого Шевченкового, не знайденого й не підтвердженого. Скажімо, твердять, що в дочки Максима Залеського Катерини Сучкової зберігалися «три етюди», подаровані Тарасом батькові: «Самотня постать пастушка», «Наймичка, яка зашиває на собі поділ сорочки» й «Гурт селян» — не міг за два дні митець скільки виконати робіт...

Дослідник В. Кравченко свідчить, що «Шевченко написав... портрет Н.О. Хрущової, який до 1930 року зберігався в сільськогосподарській комуні «Новий світ». Але й це ще не все: у Лебедині (чи Лихвині?) Шевченко начебто виконав також «два портрети — садівника М.І. Денисенка і кріпачки Марії». Доля робіт невідома. 9 червня 1859 року Шевченко залишив

Хрущових: треба їхати в Кирилівку до рідних, завітати у Корсунь до Варфоломія Шевченка й повертатися до Києва...

Мені випало побувати в Лифині — це нинішня назва хутора Лихвин — село невеличке, до п'ятдесяти жителів похилого віку. Пройшов понтонним місточком, що перерізає ставок, обсаджений вербами, які бачив і Тарас та милувався краєвидом. Знайти місце, де Т.Шевченко малював, надзвичайно складно — дерева й час змінили місцевість. Що ж до маєтку Хрущових, будинок зберігся, приміщення намагалися ремонтувати, перекрили дах, але кинули на півдорозі — стоїть пусткою серед молодих акацій й американського клену. Колись багата на ліплені карнизи й оздоблена різьбленими наличниками та декоративними прикрасами, історична будівля знищується вітром і часом.

...Заїхати в село Будище, що на Звенигородщині, автор цих рядків планував давно: тут є погруддя Тарасові Шевченку, поставлене 1989 року, пам'ятний знак, який засвідчує про «перебування Тараса в Павла Енгельгардта», й будинок пана. Будищенський маєток прикметний тим, що в ньому в ролі козачка — хлопчика на побігеньках — прослужив літо Шевченко. Про цей час пізніше він напише: «В краю, колись козацькому приручити козака змалку, се те саме, що в Лапландії підбити оленя бистроногого під волю чоловіка».

Коли розповідаю про Будище, зримо постають столітні дуби, до яких, як за живою джерельною водою, приходять, приїздять українці з усього світу. Це біля цих дерев Шевченко вперше відчув напругу тисячоліть, під могутніми плечима віковичних велетів знаходив прихисток. Міцні дуби традиційно називають «Шевченковими», й мешканці вигадуть легенди, скажімо, що в дуплі одного з них Тарас ховав малюнки — дуби шумлять і дотепер. Будище згадано в поемі «Гайдамаки»,

де читаємо такі рядки: «А Будища знаєш? І озеро коло Будищ?». Уже того ставка немає — видолинок, що колись був руслом, заріс лопухами й будяками, вербами й вільхою. Біля дерев'яного містка — залишки кам'яного млина й хреста: розповідають, саме тут Шевченко милувався водним краєвидом і згадав про нього в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»: «Утро было действительно прекрасное, и я, как Вальтер Скотт, перевесил кожаную сумку с карандашами и бумагой через плечо и, вооружась походною дубиной, отправился к пруду и мельницам. Пройдя пруд и мельницы через плотину, я уединился в молодую березовую рощу, что по ту сторону пруда, или, правильнее, Гнилого Тикича, и в тени распускающихся деревьев, обаянных самым свежим ароматическим дыханием весны, предался созерцанию оживающей божественной природы» [425]. Згадав поет Будищенський край і в поемі «Гайдамаки», де є розділ «Гупалівщина».

У примітці Тарас Григорович пояснив місцеві топоніми, а також назву розділу «Гупалівщина»: «Село Будища, недалеко од Керелівки, в яру озеро й над озером ліс невеликий, зоветься Гупалівщиною за те, що ватажок Максим Залізник збивав ляхів з дерева». І наводить поетичні рядки:

*«Ту їх достобіса!
Які груші уродили!
Збивайте, хлоп'ята!
Швидше! швидше! Отак, отак!» —
І конфедерати
Посипалися додолу,
Груші гнилобокі.
Позбивали, упорались;
Козакам нівроку...» [426].*

Зовсім інше село Будище, а саме Гнилі Будища Лисянського повіту, згадується поетом, де жив священик Сава Нестеровський, до якого митець не раз приїздив гостювати: «После обедни зашли к отцу Савве на Отчечаш или, пожалуй, на чашку чая». Дорога пролягла через міста й села: Васильків, Біла Церква, Тараща, Ківшовата, Бране Поле (в повісті помилково названо «Баранполе»). Село розкинулося на мальовничому березі Гнилого Тікича — річки, згаданої в повісті «Прогулке с удовольствием и не без морали». Втім, вчитаймося в Шевченкові рядки: «Я сел на инвалидном жерновом камне, лежавшем на берегу пруда, полюбоваться этой живописной картиной. А любознательный Трохим сообщал мне свои топографические сведения о представляющейся перед нами местности. Он сообщил мне, что это не просто пруд, а речка, называемая Гнилой Тикий и что село называется не просто Будища, а Гнилые Будища, а такие просто Будища находятся за Шестеринцами. Трохим соврал: за селом Майдановкою просто Будища находятся, а не за Шестеринцами. У меня эта местность крепко засела в памяти. Я изучил ее еще тогда, когда ходил искать себе маляра-учителя и нашел его в персоне отца диакона Ефрема, у которого я, как уже известно читателям, не выдержал первого искуса» [427].

Гортаю «Шевченківський словник», у другому томі між 116 і 117 сторінками вміщено карту «Місця перебування Т.Г. Шевченка», де зазначено село Будище з поміткою, що в ньому був Шевченко 1829 року, в дитинстві. На карті показано, що через село протікає річка Гнилий Тікич. Усе правда, за винятком одного: в Звенигородському районі Черкащини село Будище, яке сусідує з Шевченковим, Кирилівкою, там зберігся маєток пана Енгельгардта, але... че-

рез це село не протікає Гнилий Тікич! Та й від Лисянки кілометрів зо двадцять!

Звенигородські Будища містяться за Майданівкою, а ті, куди прибув герой Шевченкової повісті — за Шестеринцями. Читаю у Лаврентія Похилевича: «Будища, село при Тикиче, в 4-х верстах ниже местечка Лысянки и в таком же расстоянии от села Шестеринец, ниже по реке лежащих. Низывается Лысянками Будищами...Принадлежит Соломии Тышковской и ее сыну Иосифу Феликсовичу» [428].

Як підтвердили старожили, село в минулому столітті й справді називалося Гнилі Будища. У наші дні й Будище, і Шестеринці належать до однієї сільської Ради і входять до... Лисянського району Черкащини.

Літнього дня автор цих рядків побував у Будищі Звенигородського району Черкащини. Розмовляючи з сільчанами, поцікавився принагідно, чи жив у Будищі за часів Шевченка священник Сава Нестеровський, про якого йдеться в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»?

— Про такого не чули, — відповідали старожили. — А священник Сава Нестеровський мав хату в Будищах не нашого, а Лисянського району, до нього, мовляв, приїздив Тарас Шевченко.

Зворотний шлях героя повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» з Будищ до Києва проліг через містечко Богуслав. У «Шевченківському словнику» зазначено, що «...згадки про Богуслав знайдемо і в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»: «Решено было выехать из дому рано, чтобы обедать в Богуславе» [429].

Через які ж населені пункти до Богуслава проїжджав Тарас Шевченко? В повісті названо село Шендерівку, й лежить якраз між Будищами (Лисянського району Черкаської об-

ласті) і містечком Богуславом, що на Київщині. У минулому столітті була одна поштова дорога, найближча, від Будищ до Богуслава й пролягала через села Почапинці, Комарівку, Шендерівку, Сидорівку. Отже, в Шендерівці поет бував проїздом. Але про ці села ніде в шевченкознавчих матеріалах згадок немає. Хотілося б, щоб тепер, коли здійснюється нове академічне видання творів Т.Шевченка, видавці уважно поставилися до обох Будищ —Звенигородського й Лисянського районів — нехай села знайдуть там своє місце, пов'язане з долею поета.

...Тарас Шевченко 13 червня 1859 року з села Козинці на човні-довбанці Дніпром прибув у село Прохорівку Канівського повіту, де гостював у професора Михайла Олександровича Максимовича (1804–1873). Максимович — природознавець, філософ, історик, фольклорист, бібліограф, автор 300 книжок, трактатів, статей, видавець альманахів «Киянин», «Десниця», «Українець», перекладач «Слова о полку Ігоревім», ректор університету св. Володимира. Найосвіченіша людина свого часу, товариш Пушкіна й Гоголя, В'яземського, Щепкіна й Киреевського! Михайло Драгоманов, аналізуючи особистість Максимовича з погляду її літературної та суспільної значущості, справедливо зауважує, що він «...был для Киевской Руси целым ученым историко-филологическим учреждением и вместе с тем живым народным человеком... М.А. Максимович был у нас одним из первых деятелей для областной науки и жизни» [430].

У 1841 році через хворобу Максимович виходить у відставку й невдовзі оселяється на Михайловій Горі поблизу села Прохорівка у звичайній хаті — свій будинок збудує пізніше. Тут прожив близько тридцяти років, до смерті. Найбільшою цінністю в кабінеті вченого була зелена скриня, в якій Михай-

ло Олександрович зберігав архів. Важко уявити, як жилося б тут самотньому холостяку, якби не сестра, яка взяла на себе домашні клопоти — родина ледве зводила кінці з кінцями. Пенсії не вистачало, тому Максимович ще з'являвся за кафедрою в університеті св.Володимира, але вже не як штатний професор, а як вільнонайманий: «Около 20 лет преподавая разные науки, я утратил охоту к этому делу, да и самая рысь или сила преподавательская довольно уже истаскалась». Але й «скудная проза буколической жизни» на Михайловій Горі набридала, особливо взимку. Тому час від часу виїздить до Києва або Москви, живе кілька місяців, працює в архівах і бібліотеках, заробляє підробітками, скажімо, генерал-губернатор І. Фундуклей запросив відредагувати книгу «Обозрение Киева в отношении к древностям». Іншого разу покликали до Москви: треба було попрацювати з рукописами історика М.Погодіна, взяти участь у виданні журналу «Русская беседа». Від ґрунтовних досліджень учений Максимович відмовлявся, брався за наукові етюди й статті з історії. Нерідко полемізує у формі відкритих листів до опонентів — Максимович сперечається з прихильниками норманської теорії походження Русі, доводить самотність української мови й історію Коліївщини, Козаччини, захищає Богдана Хмельницького. Опоненти — російські «україножери» Погодін, Соловійов. Наукову позицію Михайло Олександрович пояснював: «У вас у Великороссии многие смотрят на всю русскую землю с московской высоты Ивана Великого; здесь (в Малороссии) иные глядят на нее с запорожской, поэтической Савур-могилы; моя точка зрения на всю единую русскую землю над Днепром — с высоты Старокиевской, с холма Андрея Первозванного» [431].

Т. Шевченко в листах називав Михайла Олександровича «мій голубе сизий», «моє серце», «мій щирий, мій єдиний земляче», а Максимович поета — шанобливо: «коханий, любий, добрий земляче», «наш славний Тарасе», «милий соловейку». Були й такі звертання: «Твоє розумне чоло й видюще око», «именитому соотчичу моєму и приятелю моєму вельми любому». Їхнє земляцтво (Максимович народився на хуторі Тимківщина біля міста Золотоноша, поблизу рідних місць Шевченка — Звенигородщини), безперечно, скріплювало приятельські зв'язки. Частина народних пісень, які Максимович увів до збірок «Малороссийские песни» (1827), «Украинские народные песни» (1834) з дарчим написом видавця були з їхнього краю, й тому, можливо, такі жадані в Тарасовій бібліотеці. Доля цих видатних особистостей майже однаково...Максимович пожертвував блискучою кар'єрою академічного ботаніка в аристократичній Москві заради омріяної «київської старовини». Те ж саме зробив Тарас Шевченко, коли обрав непевну долю поета та художника, маючи до вибору і божественне життя модного столичного маляра. В обох випадках це був болючий вибір, але вибір усвідомлений. Характерно, що Максимович у своїй «другій» долі став фундатором українського наукового дискурсу, а Шевченко здійснив місію пророка української національної свідомості. Не дивно, що вони затоваришували. В обох випадках особливо важив процес «переродження»: заміна одного покликання іншим — незрівнянно глибшим.

Т. Шевченко, коли гостював у М. Максимовича на Михайловій Горі, любив прогулюватися луками й лісом, уздовж якого проходив шлях до Дніпра, прокладений чумаками ще

наприкінці XVIII століття. Любив ходити Тарас і до рибалок. Про ті зустрічі й розмови залишилися спогади, які передаються з покоління в покоління, зокрема: «Був жаркий день і Шевченкові захотілося походити піском, проте ноги не звикли, Тарасові йти було важко — спотикався. Реготали рибалки, сміявся й художник, відповідаючи приповідкою: «Не нашого сорту, йди собі к чорту... На рідній землі спотикаюся. А скільки літ ходив по чужій землі? Ступав, як битим склом, і, здається, не спотикався». Рибалки поважали Кобзаря за «простецьке, компанійське» ставлення, «як до своїх, земляків».

Коли ж художник оглядав місцевість, інколи Михайло Олександрович Тараса супроводжував. Одного дня приятелі здійснювали подорож правим берегом Дніпра — від історичної Княж-гори до гори Чернечої. Над козацькою протокою Тарас Григорович облюбував місце, з якого найкраще б оглядалися чарівні картини нагір'я — взявся за олівець і папір, і народився етюд «Коло Канева». Краєзнавці тривалий час не могли знайти того місця, де Шевченко малював — берег заріс вербами, вільхами й змінився. Ідея пошуку території, звідки художник розглядав правобережні канівські береги й малював і встановлення там пам'ятного знака належить краєзнавцю й науковому співробітникові Шевченкового заповідника Зінаїді Тарахан-Березі, голові благодійного фонду «Тарасова Земля» Михайлові Іщенку, їм сприяли Віра Носенко й Володимир Бутко. Понад тритонну стелу встановлено на пагорбку, з якого видно Дніпровські заплави. Разом із зображенням погруддя Шевченка й етюду «Коло Канева» (автори проекту — Галина Морозова й Володимир Товстопятов), на граніті викарбувані Тарасові слова любові до рідного краю:

*«Гори мої високії,
Не так і високі,
Як хороші, хорошиї,
Блакитні здалека...
Високії і голубії!
Найкращі в світі! Найсвятії!»*

Взаємини Шевченка з власниками хутора на Михайловій Горі стали настільки близькими, що Максимович запропонував поетові частину своєї садиби. Про це Тарас Григорович писав братові, Варфоломію Шевченкові: «Максимович у Прохорівці уступає мені таке саме добро, як і в Парчевського, тільки не коло Дніпра, от моє лихо! Видко Дніпро, та здалека, а мені його треба коло порогу» [432].

Під час перебування у Прохорівці, Шевченко розпочав поему «Марія»:

*«І помолилася Марія
Перед апостолом. Горить
Огонь тихенько на кабиці,
А Йосип праведний сидить
Та думає.. Уже зірниця
На небі ясно зайнялась.
Марія встала та й пішла
З глеком по воду до криниці»* [433].

Дещо вільне, неканонічне трактування «святого сімейства» наштовхнуло дослідників на аналогію з подіями, які могли відбутися на Михайловій Горі: гість — апостол, старий тесляр і наймичка — «пренепорочная благая Марія», майбутня мати. Мова йде про дружину Максимовича — Марію Василівну Товбич (1835? — р.с.н.). З малюнків цього періоду перебування Т. Шевченка на Михайловій Горі відомі два, ви-

конані італійським олівцем і крейдою, портрети М. Максимовича, датований 19 червня, і Марії, намальований через три дні, 22 червня 1859 року.

Тарас Григорович, ймовірно, був захоплений вродливою жінкою, коли побачив її вперше в Москві, бо записав до «Журналу»: «Вечер провел у своей милой землячки М.В. Максимович. И несмотря на Страстную пятницу, она, милая, весь вечер пела для меня наши родные душевные песни. И пела так сердечно, прекрасно, что я вообразил себя на берегах широкого Днепра. Восхитительные песни! Очаровательная певица!» [434]. Тоді ж подарував дружині Максимовича автограф вірша «Садок вишневий коло хати...». Марію Василівну поет іще називав «золотом» і захоплено казав, що, якби «в нього була така жінка — повинчався б та й умер». З Марією Максимович у Т. Шевченка була домовленість, що приїде на Михайлову Гору в Прохорівку женитися, просив її підшука-ти наречену, неодноразово нагадував про це в листах.

Приятелі до нестями закохалися в Дніпрові пейзажами, переїздили ріку човном на протилежний берег і милувалися Прохорівськими краєвидами, про що Максимович писав: «Прямо против того места, где Рось поворачивает къ Днепру, на нашей стороне его, надъ селом Прохоровкою, видалась моя Михайлова Гора, съ которой такъ далеко видно во все стороны. Сколько разнообразныхъ картинъ сливается здесь въ одну полную, живую панораму; и как хорошо отсюда поглядеть на просторъ и красоту Божьяго мира! Целую половину кругозора моего обнялъ собою Днепръ, сверкая мне на шестидесяти верстахъ своего течения. Прекрасенъ Днепръ — и въ сиянии дневномъ, когда на его стемневшихъ берегахъ засветятся огни, и мимо ихъ проходятъ огни на плывущихъ пло-

тахъ. Прекрасенъ видъ Заднепровья — съ широкими раздѣлами его темныхъ, лесистыхъ луговъ, разлегшихся на полдень отъ Роси, подъ синеющимися полосами возвышенно степ Корсунскихъ и Мошенскихъ — съ его величавою, нарядною возвышенностью Роденскою, бѣлющею въ концѣ своемъ городомъ Каневомъ — и съ выходящею изъ-за Канева отраслю Трахтемировскихъ горъ. Но еще ненагляднее для меня видъ Побережья, на которомъ, какъ на разосланномъ ковре, беспечно раскинулись наши села. Тамъ улеглась бездна зелени, въ лугахъ и лесахъ, сплетаясь бесчисленными очертками и оттенками в одну ткань съ струями и зыбами бледножелтыхъ песковъ, поднимающихся холмами на севере. А на востокъ отъ меня потянулась набережная степь, съ разсеянными могилами, безъ которыхъ и степь не степь на Украинѣ» [435].

Місцеві краєзнавці стверджують, що саме тут, на Михайловій Горі, Микола Гоголь й написав рядки: «Чуден Днепр при тихой погоде, когда вольно и плавно мчит сквозь леса и горы полные воды свои».

Під час відвідин Шевченкових місць авторіві пощастило в селі Прохорівка зустрітися з лауреатом Шевченківської премії Юрієм Герасимовичем Ілленком (1936–2010) на його дачі. Кінорежисер поділився тоді планами й задумами щодо відродження Шевченкового краю — а вони були конкретні, масштабні, патріотичні. На думку Юрія Герасимовича, біля села Пекарі, на тому місці, де Тарасу Григоровичу мали відвести ділянку, потрібно збудувати хату, про яку митець мріяв. У Прохорівці, де була пристань і до якої звозили збіжжя з навколишніх сіл Келеберда, Сушків, Бубнова Слобідка, Пшеничники, облаштувати гавань — сучасну гідротехнічну споруду, в інфраструктуру якої, окрім стаціонарного причалу

й плавучих бонів на 50 яхт, моточовнів і флоту спортивної дитячої школи, має увійти ангар-елінг для зберігання спортивного інвентаря, підйомник. Планувалося облаштувати й пляжі нижче за течією Дніпра, приблизно на 200 метрів.

Над пристанню варто поставити кам'яну брилу з барельєфним зображенням Т.Г. Шевченка, на якій, як розповідав Ю. Ілєнко, Т. Шевченко «...ніби виходить із човна на високий берег із книгою в руці». Слід також відремонтувати бруківку старої дороги, що веде від прохоровської пристані до місця, де арештовано Шевченка, й звести кам'яну брилу з барельєфним зображенням Кобзаря в момент арешту. А ще — спорудити корчму й гостиний двір для обслуговування туристів. Уздовж дороги, від гавані до Михайлової Гори, якою востаннє йшов Тарас Шевченко до Максимовичів, встановити б дванадцять пам'ятних знаків з білого каменю й цитатами з віршів поета Шевченка, а на роздоріжжі — між Прохорівською сільрадою й поштою — на кам'яній брилі має бути барельєфний портрет Кобзаря із рядком «Заповіту»: «Поховайте та вставайте». На Михайловій Горі кінорежисер із одностудійцями планував насадити ліс, під «дубом Шевченка» встановити скульптурну групу «Мені тринадцятий минало, я пас ягнята за селом», де Тарас малює краєвид, що відкривається на Дніпро.

Мріяв Юрій Ілєнко відновити й будинок Михайла Максимовича, спалений 1974 року, й розмістити там «Тарасову школу». Програма навчання дітей мала складатися з оздоровчо-спортивної складової — веслування, плавання, футболу, тенісу, а також семінарських занять — української мови й кіно, малювання, гончарства, фотокіномайстер-класів; після завершення навчань школярі мали б видавати альманах. Не здійснив задум Юрій Ілєнко — тяжка хвороба забрала сили й життя.

Скромна й призабута Михайлова Гора має, нарешті, бути однією з національних духовних святинь України, а тому «Михайлова», що понад тридцять років тут жив професор М.О. Максимович, тут зустрічали й творили два українські генії. На високому чолі вершини, відкритої для вітрів з усіх чотирьох сторін, вкорінився дуб-патріарх. Залізні обручі скріплюють порослий зеленим мохом стовбур, щоб бурі не зламали, не знівечили дерево, на якому табличка: «Дуб Тараса Григоровича Шевченка». Неподалік височіє сосна, її стовбур оживає й золотиться в променях західного сонця, як і напис: «Сосна М.В. Гоголя». Стоять дерева майже на краю урвища, а внизу зелене ліс, за ним чисті білі хатки Прохорівки, далі — видніються широкі заплавні луки й Дніпро з його кручами, прибережними гаями й затоками. Поглянеш на цю безкраю широчінь — і не можеш надивитися — краєвид вражаючий, сповнений дивовижної, чаклунської мальовничості...

...Тарас Шевченко, перебуваючи в рідних краях, із Прохорівки через село Пекарі прибув до Корсуня 28 червня 1859 року й жив у троюрідного брата Варфоломія, який працював управителем маєтку князя Павла Лопухіна (1788—1873). Варфоломій Шевченко такий був радий приїзду Тараса, що навіть опоектизував зустріч уривком народної пісні, яку занотував в альбомі родича «1859 года, июня 28 дня в Корсуні, в воскресенье» :

*«Ой, розвився край дороги
Явор зелененький,
Помандрував з Керелівки
Козак молоденький».*

Про хвилюючу зустріч із Тарасом Варфоломій написав у «Споминках про Тараса Григоровича Шевченка»: «Аж ось в

іюні 1859 року сиджу я в своїй хаті, дивлюся — щось приїхало простим візком, парокінь: на возі сидить хтось з великими сивими вусами, в парусиновому сірому пальті і в літньому брилі; бачу, минув він двері в мою хату з ulиці та прямо до воріт. Я подумав, що, певно, це хтось з тих, що шукають собі служби в економіях. Одначе в серці у мене щось неспокійно тьохнуло, і я якось інстинктивно вибіг на вулицю і пішов назустріч до приїжджого, а він тим часом успів уже перейти двором і з других дверей ввійшов у сіни; я вернувся, дивлюсь: він відчиняє двері в хату і каже до мене: «Ну, пізнавай же, чи що!» Я й не стямився! «Батьку ти мій рідний!» — скрикнув я й прожогом кинувся до нього на груди! То був Тарас!» [436].

Тарас Григорович вільно почувався в родині брата, був доглянутий дружиною Варфоломія Олександром Антонівною, яку називав «сестрою», бавився з дітьми — Калеником, Прісею, Андрієм, Ганнусею і Йосипом. Усього ж братова народила вісімнадцятеро дітей, дванадцять із них померли в ранньому віці.

Варфоломій згадував: «Живучи у мене, Тарас Григорович щиро полюбив сім'ю, особливо 11-літнього сина мого Андрія: чи їде, було, куди, чи йде, Тарас раз у раз брав з собою Андрія. Андрій співав йому наші пісні, котрими Тарас, як сам, було, говорить, «впивався», і розказував хлопцеві, що означає яка пісня» [437].

Тарас спілкувався з місцевими жителями, учасниками козаччини, зокрема з Іваном Запорожцем, учасником повстання, якому подарував «Кобзаря» з написом: «Івану Запорожцю з синами на пам'ять. Т.Г. Шевченко». Зустрічався художник і з кріпаками Чуприною, Чалапою, Ріпою й землеміром Михалом Кириловичем Толкуновим із села Гарбу-

зине, та все розпитував «про земельку з видом на Дніпро», адже метою Тарасового приїзду було бажання підшукати ділянку для будівництва хати.

Про щоденну зайнятість Тараса Варфоломій згадує так: «Він вставав дуже рано, о четвертій годині. Встане й зараз у сад; а сад у Корсуні дуже, дуже хороший! Раз, що місце само по собі з природи дуже гарне, а до того князь не пожалів грошей, щоб розвести свій сад на дивовижу! Вибере, було, Тарас у цьому саду який найкращий куточок і змалює його на папір. Здається, не залишив він ні одного куточка в саду, щоб не змалювати його у свій альбом. Отже, поетична душа нашого мученика Кобзаря більш любила ті куточки саду, в котрих іскуство людей не займало іскуства матері природи. Тарасові більш подобалися глухі, густі куточки саду. Їздячи зо мною по роботах, Тарас завсігди пильнував звертати мою увагу, щоб якомога більш заводити машин, щоб якомога менш робили людські руки, а більш пара» [438]. От би віднайшлися ті рисунки Корсунського саду!

За час перебування в місті й околицях Тарас виконав малюнки: «Дерева», «В Межирічі», «Понад Россю». А «В Корсуні» — робота Шевченка, що входить до альбому 1858—1859 років; як і в більшості, на рисунку зображено дерева над Россю, понівечені бурями. Згадується Корсунь і в Тарасовій поемі «Гайдамаки», в його листуванні.

...До Млієва Тарас Шевченко приїхав 26 червня 1859 року — з гостин у Максимовичів на Михайловій Горі. Художник надумав побачити цукровий завод фірми «Яхненко і Смирненко», про який наслухався ще в Санкт-Петербурзі, зустрітися з робітниками, оглянути виробництво і переговорити з Платоном про допомогу видати книжку. Смирненки прийняли

Шевченка радо. Управитель заводу Олексій Іванович Хропаль (1813–1886) влаштував митця на нічліг у себе «з комфортом» — окрема кімната, вода, світло, альтанка. Підприємець-цукрозаводчик Платон Федорович Симиренко (1821–1863) запрошував на обіди, вів із художником тривалі розмови під яблунею, проходилися алеями парку, розглядали сад — родинну гордість.

Після ознайомлення з краєвидами, цукрозаводчик Кіндрат Михайлович Яхненко (1790–1868) викликався за екскурсовода провести Шевченка заводськими приміщеннями й промисловим містечком, збудованим для робітників. Тарас Григорович од баченого розчулився, обняв Яхненка і вимовив: «Батьку, що ти тут наробив!» — кажуть, в поета тоді покотилася сльоза.

Для робітників, які працювали на Мліївському рафінадному заводі, фірма створила всі умови для повноцінного життя, тут дбали про здоров'я й культурне життя, умови праці й відпочинок. Кожна родина мала окремий будинок із городом та садочком, самотні мешкали у впорядкованих гуртожитках, у магазині продавалися необхідні товари за помірними цінами. Діяла безкоштовна лікарня й школа, в якій викладали вчителі з університетською освітою. У 1858 році відкрито церкву, титарем якої був Олексій Хропаль. У містечку працював аматорський театр, що ставив українські вистави. Завод та містечко були оснащені новим, рідкісним як на той час, газовим освітленням. Про соціальну турботу мешканців свідчить хоч би той факт, що в містечку був центральний водогін.

Про те, як Платон Симиренко допоміг Шевченку випустити «Кобзаря», а борг погодився забрати книжками, написано чимало. Так і написав Тарасу: «З цією поштою я надіслав

лист у Москву до С.Д. Пурлевського й просив його переслати Вам 1100 карбованців. Після виходу книги прошу Вас відіслати їх на 1100 карбованців у Москву Саві Дмитровичу, а він перешле нам їх сюди — і ми з Вами розквітаємось... Ми всі часто згадуємо Ваше перебування у нас і щиро бажали б іще тішитися Вашим товариством... Ваш найпокірніший слуга Платон Симиренко» [439].

...Щоб втілити в життя мрію поселитися над Дніпром, «на Україні милій», Тарас Шевченко приїздить 5 липня 1859 року в село Межиріч до Никодима Парчевського (1812–1867) з проханням продати «шматок землі на пагорку» між селом Пекарі й Каневом — гора звалася «Мотовилівкою». Село дуже мальовниче, є в ньому гори, луки, поля, по один бік ліс хвойний, по другий — ліс листяний, дві річки, озера; ставки у низині й на горах. Поміщика Тарас Григорович не застає — не повернувся з поїздки до Санкт-Петербурга, про що Тарас повідомив Варфоломія: «...той не зробив нічого». Чекаючи пана, Шевченко малює краєвид «В Межиріччі» — село його привабило не тільки краєвидами, а й історією. Тут кілька тисячоліть тому жили мисливці на мамонтів. А в часи Святослава Межиріч називався «Товарів». І напровесні 1191 року князь Гліб заскочив половців коло Товарова на Росі й отримав над нападаниками славу перемогу.

Ділові переговори художник Шевченко веде з економом маєтку Вітольдом Вольським, «добрим і ширим чолов'ягою», як його охарактеризує. Вольський — білорус, з обіднілих дворян, із великої родини вийшли учасники бунтівного руху: брат Вітольда — Вацлав, його сини Генріх і Михайло були учасниками польського повстання 1863 року. Економ пос-

тавився до бажання Тараса Шевченка поважно, допомагав вибрати ділянку, їздив околицями. З ними були місцеві жителі — селянин Т.Г. Садовий і його син Роман.

У Межиріччі 12 липня Тарас Шевченко знову веде перемовини з поміщиком Н.Парчевським про купівлю землі, але присутній дворянин Козловський спровокував поета на «гнів», відбулася сварка «на релігійному ґрунті» й поміщик відмовився продавати поетові землю в цьому селі, сказавши: «Треба подумать, де». Т.Шевченко тоді подався в село Пекарі, також власність Н.Парчевського — зберігся шлях, який пролягає верхів'ями гір уздовж поля, адже низинну дорогу, біля Дніпра, під час повені затопило. Тоді вершини не були заліснені, з них видно Дніпро, береги та лівобережжя. З гір відкривався неповторний краєвид, та з однієї — особливо вразив і захопив Тараса, на ній він і зупинив вибір, про що не раз згадував у листах до Варфоломія: «...мені й вдень і вночі сниться ота благодать..Дніпро й темний ліс попід горою» [440]. Тоді вони удвох дивилися ділянку, обдивлялися «з усіх сторін, як покупець свинку». Надзвичайно скупі відомості про вибрану землю маємо з рядків Варфоломієвих споминів: «От і стали ми з ним декуди їздити і шукати йому задля житла такого місця, «...щоб Дніпро був під самим порогом». Незабаром і знайшли ми таке місце, і справді чудове! Над самісіньким Дніпром, з невеликим ліском. Ця земелька — може, чи й було дві десятини — належала до власності п. Парчевського». Про це писав Тарас Шевченко у «Поясненні чиновникові особливих доручень М.О. Андрієвському», що мав намір «приобрести небольшої кусок земли, где бы можно было водвориться на постоянное жительство... Нашел я желаемое место между городом Каневом и селом Пекари, в имении помещика Парчевского» [441].

Як відомо з Тарасових листувань, знайдених у жандармському архіві, наляканий наміром «політично неблагонадійного» художника оселитися «на його землях», Никодим Парчевський раптом відмовився продавати Шевченкові ділянку. Коли йшлося про це в розмові з Варфоломієм восени 1859 року, Парчевський посилався на те, нібито має погодити свій дозвіл на продаж землі з київським генерал-губернатором. Справжні причини відмови поміщик розкрив після смерті Т. Шевченка в листі до київського губернського жандармського управління, мовляв, «життя в Пекарях, як і поховання Шевченка в Каневі, посилило загрозу селянських заворушень». Про це ж писав і Михайло Чалий у «Примітці» до опублікованого уривка з листа В. Шевченка: «По всему было можно заметить, что Парчевский не желал иметь соседом такого человека, как Шевченко». Купівля землі не увінчалася успіхом — Т. Шевченка арештували. А сталося це так... У середині липня 1859 року київський губернатор Іларіон Васильчиков отримав від черкаського справника Василя Табачникова (1826–1892) секретний Рапорт (датований 15 липня), в якому йшлося про інцидент, що стався в селі Пекарі біля Канева за п'ять днів до того. Тарас Шевченко приїхав оглянути ділянку на горі Мотовилівщина, яку мав намір купити. Разом із художником були управитель Межиріцького маєтку Вольський, землемір Хілінський, «варшавський житель Молендський», якийсь Козловський, а також селянин Тимофій Садовий. А далі, за Рапортом справника Табачникова, сталося ось що: «По выборе места для дома начал Шевченко потчевать водкою, которой было распито две квартиры, потом, показывая Садовому оторванный тут же от липы лист, Шевченко спрашивал его по малороссийски — кто это дал? И ког-

да отвечал Садовый, что бог, — то Шевченко отозвался: дурак ты, веруешь в бога, и затем прибавил — бог, саваоф, пусть он поцелует меня ... (указывая на заднее место), затем назвал божью мать покрывкою, выказывая свое верование в одного Иисуса Христа. Крестьянин Садовый начал креститься и уклоняться от такого рассказа Шевченки, тогда Шевченко бранил его словами: старый собака, невера и прогнал от себя» [442]. Табачников поінформував губернатора, що він дав розпорядження «...оставить Шевченка в квартире пристава под особым надзором».

Як же черкаський справник дізнався про «конфлікт із Шевченком» аж біля Пекарів? По-перше, стежити за Шевченком він мав «по службі». А, по-друге, інцидент набув розголосу: поповзли чутки, що Шевченко начебто під час сварки казав протиурядові речі — «...не нужно ни царя, ни панов, ни попов». Тому Василь Табачников прибув на місце події і взяв відповідні свідчення в тих, хто 10 липня був «вместе с петербургским гостем». Тараса Шевченка заарештували в Прохорівці 13 липня 1859 року за кілька кроків од садка Максимовича. У «Поясненні» 6 серпня 1859 року з приводу «богословської суперечки із дворянином Козловським», який мав наміряти землю у володіннях поміщика Никодима Парчевського, художник писав: «Переправившись через Дніпро, я пішов у село Прохорівку, Полтавської губернії, до колишнього професора й ректора університету св. Володимира М. Максимовича, не дійшовши кілька кроків до його саду, мене догнав становий пристав з містечка Мошни, Київської губернії, з кількома десятниками й тисяцьким і, заарештувавши мене, привіз в теє містечко».

Т. Шевченка на поліцейському дубі (довбаному човні) Дніпром, а потім притокою Вільшанкою доставили в містеч-

ко Мошни. Не маючи прямих і незаперечних доказів крамольних розмов художника, черкаський земський справник Василь Табачников — головний поліцейський чин повіту, не знав, що робити з «бунтівним художником» далі й тому, відіславши 15 липня Рапорт про затримання Тараса Шевченка київському начальству, чекав з губернії розпоряджень.

З літературних джерел та спогадів відомо, що в містечку Мошни Т. Шевченка жандарми тримали під наглядом у будинку полковника Грудзинського й міщанина, поляка Нагановського, хата якого збереглася. Маючи дозвіл оглядати околиці й історичні місця, художник виконав малюнок «Краєвид в Мошнях», який конфіскований жандармами. В описі малярських творів чернігівський літературний критик і мистецтвознавець Василь Горленко (1853–1907), автор статті «Картины, рисунки и офорты Шевченко» зазначає, що в альбомі 1858–1859 років таки був рисунок «Краєвид в Мошнях». Мошни Тарас згадував і в «Поясненні» колезькому радникові Маркові Андрієвському (1811 – р.с.н.).

У Мошнях Тарас Шевченко тричі бачився з гімназистом 7 класу Маслієм. Ці зустрічі хлопчина назвав «трьома провідними зорями життя», розповів про враження в листі до художника (ці листи гімназиста віднайшов в архівав поет Іван Драч): «Не смотрите на меня как на хитрого льстеца, как на чье-нибудь орудие — но взгляните на меня с высоты своего многостаранного гения как на Малоросса-степняка, как на Украинца, родного Вам по языку, по обычаям, по любви к «нашей рідній неньці» и к Литературе. Я открываю Вам свою, быть может, еще детскую, еще совершенно не установившуюся душу (т.е. дух) и уверен, что не сделаюсь предметом насмешки как в глазах Ваших, так и в глазах Ваших дру-

зей. Вы меня видели и, может быть, помните. В июле месяце этого года Вы были в нашей неблагодарной Украине, были в местечке Мошнах. Я услышал о Вашем приезде, решительно забыл все, что вокруг меня делалось. Меня занимала одна мысль — увидеть Вас — и я увидел; но Вы были тогда грустны, неприступны для разговора. Вы, верно, помните, когда Вы приехали с гимназистами Станового-Добржинского под горы; они пришли прощаться с полковником Ягницким, а я выбежал увидеть в первый раз Малороссийского Гения, о котором я часто мечтал и восхищался его созданиями. Я просил Вас к себе в дом, вспоминая профессора Павлова: Вы отказали. Я отправился с Вами к новому княжескому дому, желая услышать от Вас пророческое слово. Вы смотрели на меня недоверчиво, подозрительно — но напрасно: я следил за Вами, но не как сторож, не как шпион — а как Ваш преданнейший слуга, каждую минуту готовый к услугам, как почитатель Вашего Гения; я пред Вами благоговел. Нет, должно быть, Вы забыли эти минуты, которые провели Вы с неведомым гимназистом, да, Вы забыли, — но я не забуду их, пока будет греметь на свете слава Шевченка. Потом я приходил к полковнику Г. Грудзинскому, чтобы у него познакомиться с Вами, просил у Вас тогда «Украинец» Максимовича, и тем кончилось. Наконец последний раз я видел Вас перед выездом в Киев у г. Липпомана. Эти три свидания, как три путеводные звезды, как вера, надежда и любовь, будут моими руководителями в жизни. Вы спросите, может быть, отчего во мне родилось такое непреодолимое желание познакомиться с Вами, такое благоговение к Вам и даже эта дерзость писать к Вам? Это ясно. Посмотрите вот на горизонт: взошло солнце, облило весь мир своими благотворными лучами, дало человеку слу-

чай насладиться его светом и теплотой — и вдруг скрылось, оставив после себя мрак и холод. Человек ощущает неприятное состояние, ему хочется еще полюбоваться красным солнышком, он ждет его с благоговением. Так и Вы, наше Украинское солнце, наша гордость, явились у нас в Малороссии, дали взглянуть на себя и скрылись мимолетной звездой, оставив сиротами своих земляков, свою родину» [443].

З листа Маслієва дізнаємося, що Тарас Шевченко бував у парку Воронцова, княжому будинку, бачився з управителем маєтку Ягницьким. Незабутні враження в пам'яті художника залишили й дівчата, про яких Шевченко згадує в листі 9 жовтня 1859 року до Максимовичів із Санкт-Петербурга: «А тепер сижу собі, роботаю й згадую собачого сина черкаського ісправника Табашникова. Та іноді мошнянських панночок. Щоб женихи снилися!» [444].

З Мошен 22 липня 1859 року Тарас Шевченко написав листа до Максимовичів: «Мои единые друзья! Я опинився аж у Мошнах, а чого я тут опинився, про те скажу вам, як побачимось, а на сей раз вручителю сего вручите мои вещи й гроші, і сорочку, як пошита, й бриль. Може, я ще заїду до вас, як вертатимусь у Санкт-Петербург, а може й ні, я ще й сам добре не знаю. Оставайтесь здорові! Нехай вам Бог помагає на все добре. На той рік, може, буду вашим сусідом, а поки що не забувайте щирого вашого Т. Шевченка» [445].

Максимовичі 23 липня 1859 року передали Шевченку в Мошни «...чемодан, погрібець і 50 карбованців». Відправив листа друзям у Прохорівку Тарас Григорович і 26 липня 1859 року: «По требованию начальства я завтра буду в Києві. Добре б ви зробили, якби й ви рушили в Київ. Помолилися б Богу і за одним заходом зо мною б побачилися, бо на Михайловій горі, не

знаю, чи швидко нам доведеться бачитися. А тим часом нехай вам добре спиться. Не забувайте Т. Шевченка» [446].

Після кількадечного перебування під наглядом станового пристава в Мошнях, Шевченків шлях проліг до Черкас. Помістили його в будинку священика Петра Марковського; художник пробує в місті з 18 до 22 липня 1859 року. Про це Тарас Григорович написав у «Пояснювальній записці»: «Был я перепровожден в город Черкассы, где несколько дней просил г. исправника, чтобы он отпустил меня на честное слово в Киев; но он отказал мне в моей просьбе» [447]. Користуючись нагодою, Шевченко спілкувався з господарем будинку, здійснював прогулянки містом. Марковський був освіченою людиною, володів польською, латинською, французькою мовами, його оселя знаходилася на розі черкаських вулиць Розкопної й Верхньогорової — саме тут і квартирував земський справник. Однак у спогадах старожилів злилися дві думки щодо місця перебування Шевченка в Черкасах: оселю Марковського, де винаймав помешкання Табачников, названо «будинком Шпаковського», а місце її розташування сплутано з місцезнаходженням «дому купця Василя Цибульського». Розбіжність легко пояснити: як встановлено краєзнавцями, П. Марковський придбав приміщення в міщанина Шпаковського, тому черкаські й називали будівлю іменем попереднього власника — саме там художник мав провести арештантські дні. Родина Цибульських, довідавшись про Шевченкове ув'язнення, творчість якого знали й цінували, звернулися до справника Табачникова з проханням передати арештанта на поруки.

Цибульські були заможними черкаськими громадянами, тримали магазин, торгували винами й «заморськими» това-

рами. Постачали вина графам Бобринським, князям Лопухіним і в мошинський маєток Воронцова. Господиня будинку Марія Тимофіївна Цибульська походила з роду полтавських священиків Андріївських; закінчила пансіон благородних панянок, володіла іноземними мовами, захоплювалася музикою, любила шахи. Сини — Андрій і Юхим — одержали пристойну освіту в Одеському комерційному інституті й у Петербурзькому університеті. Торгівельні справи вів Андрій, а Юхим був соборним титарем; він і став ініціатором звільнення з-під арешту Тараса Шевченка — пішов до поліцейської управи, заплатив 500 карбованців, віддав на «знак вдячності за розуміння» Табачникові золотого годинника — справу було залагоджено, і Шевченко з кутузки переїхав до Цибульських. Василь Цибульський (р.н.н. — 1924), в домі батьків якого часто зупинявся художник, свідчив: «Здесь вокруг Тараса Григорьевича группировался небольшой кружок его друзей и почитателей, составляющих его постоянное общество». Серед найближчих Тарасові Шевченку людей у Черкасах були: брати Цибульські — Андрій Антонович і Юхим Антонович, матрос Степан Хоменко, коваль Слюсар. «Тарас Григорьевич являлся душою этого кружка», — згадував В.А. Цибульський [448].

Допоки жандарми вирішували подальшу долю Т. Шевченка, він, маючи дозвіл вільного пересування, знайомився з містом. Композиція Шевченкового малюнка «В Черкасах» з альбому 1858—1859 років вирізняється елегантністю й лаконізмом. Декілька хаток та нескінченні ряди парканів, що зникають у просторі, справляють враження оазису серед пустелі. Краєвид нагадує місцевість, де стояла хата коваля Слюсара, в якого гостував художник — крайня зліва. Перепові-

дають, на внутрішніх дверях старої хати коваля Шевченко намалював краєвид, який був зафарбований. На рисунку видніється дерево, під яким, за переказами, відпочивав поет, милувався Дніпром, вів задушевні розмови з черкасцями. Тепер ця частина міста під водоймищем гідроелектростанції.

Оцінку Тарасового краєвиду дав мистецтвознавець Василь Касіян (1896–1976): «Рисунки Т.Шевченка, виконані на Україні 1859 року, як, наприклад, «В Черкасах», за лаконічною передачею світла, неосяжної далі, силою майстерності й реалістичної виразності можна сміливо поставити поруч з рисунками видатних російських пейзажистів кінця ХІХ сторіччя» [449]. Малюнок «В Черкасах» знаходиться в Національному музеї Тараса Шевченка.

У Черкасах написав Тарас Шевченко й вірш «Сестрі» (20 липня) і переписав його до рукописної збірки «Більша книжка», яка має вигляд саморобного альбому з синього поштового паперу форматом 20,3х13 см, оправленого у жовтий сап'ян і вкладеного у футляр. Уцілів ще й окремий автограф без заголовка, датований «20 іюля, в Черкасах». Його вперше надрукували в журналі «Основа». Вірш «Колись дурною головою» написаний в Черкасах 21 липня. Автограф — у «Більшій книжці», зберігається в Інституті літератури імені Т.Г. Шевченка Національної академії наук України. Записав поет і народну пісню «Чи бачиш ти, дядьку?». Згадки про Черкаси зустрічаються і в його п'єсі «Назар Стодоля» й Тарасовому листуванні. До міста йде один із героїв Шевченкової поеми «Гайдамаки» наймит Ярема, щоб приєднатися до повстанців, містечко «охопила Коліївщина»:

*«Горить Корсунь, горить Канів,
Чигирин, Черкаси».*

У Черкасах зберігся будинок, де 1859 року Т. Шевченко жив під наглядом начальника поліції Василя Табачникова — нині тут «Музей Кобзаря»; 1964 року відкрито меморіальну дошку: на бронзовій плиті — барельєф Тараса Шевченка й напис: «В цьому будинку в 1859 році перебував Т.Г. Шевченко. Будинок реконструйовано на початку XX століття» (автор — скульптор А. Куш).

Сьогодні у центрі Черкас відкрито пам'ятник Тарасу Шевченку (автори — скульптори М. Вронський і О. Олійник), ім'ям Шевченка названо одну з центральних вулиць, обласний музично-драматичний театр. На території школи № 22 встановлено погруддя Т. Шевченка. На постаменті автор А. Кравченко викарбував напис: «Т.Г. Шевченко. Учітєся, брати мої, Думайте, читайте».

Про те, як етапували Тараса Шевченка із Черкас, залишив свідчення купець Василь Цибульський: «Друзья провожали его до границы Черкаского и Каневского уездов. Здесь, у Микитиной горы, при расставании кто-то обратился к Тарасу Григорьевичу с просьбой сказать что-нибудь на прощанье. Тарас Григорьевич ответил: «Що вам сказать, хіба що так»:

*«Через гору Микитину
Ведуть Варку підтикану,
Кричить Варка, репетує,
Ніхто Варку не рятує» [450]*

...Тарас Шевченко прибув під вартою до Києва 30 липня 1859 року для «пересвідчення губернатором напряду його думок». Художника ув'язнили в пересильній тюрмі Подолу, на вулиці Володимирській, з 1869 року — Братська, 2; назва походить від розташованого поблизу Братського монастиря (знищений 1935 року). Минуле будинку, де перебував кілька днів арештований художник, має свою історію: збудований

1760 року архітектором Іваном Григоровичем-Барським (1713–1791), призначався для хлібного магазину магістрату, згодом облаштували пересильну в'язницю, нині тут – Київський професійний ліцей водного транспорту. Сьогодні нічого не нагадує про перебування Кобзаря в «пересильній тюрмі Подолу»: немає меморіальної дошки, кімнатки, де тримали в ув'язненні, стенду – а це ж навчальний заклад! До речі, у будинку № 7, на цій же вулиці, мешкала 1854 року письменниця Марія Вілінська (Марко Вовчок; (1833–1907) із чоловіком Опанасом Марковичем; у 1979 році приміщення знесено з меморіальною дошкою Вовчка, де вказувалося про «перебування тут української письменниці».

Кілька днів у Києві велося слідство з приводу Тарасового «богохульства» й антиурядових розмов серед селян. Шевченко написав «Пояснення» з приводу «релігійних» розмов, сутички зі шляхтичем, рішуче відкидав наклеп, не заперечував, що розмовляв із селянами на «антиурядові» теми.

«Кримінал» раптом закрили за браком доказів «провини». Генерал-губернатор Іларіон Васильчиков (1805–1863) повідомив начальника III жандармського відділу Василю Долгорукову (1804–1868) про наслідки слідства й запропонував «задовольнити бажання» Т. Шевченка повернутися до Санкт-Петербурга й «відхилити його намір» поселитися в Україні. На це надійшла згода Третього відділу. У канцелярії генерал-губернатора почалися допити, заповнювалися протоколи, складалися «Объяснения». 6 серпня 1859 року складено «Объяснение Академии художеств академика Тараса Шевченка, данное на основании предписания г. киевского военного, подольского и волынского генерал-губернатора чиновнику особых поручений коллежскому советнику Анд-

реевському» [451]. В цьому «Объяснении», писаному слідчим на підставі пояснень Тараса Шевченка, зазначалося: «Из Петербурга приехал я в Киевскую губернию с целью повидаться с родственниками и приобрести небольшой кусок земли, где бы можно было водвориться на постоянное жительство. Когда нашел я желаемое место между городом Каневом и селом Пекари, в имении помещика Парчевского, то, взявши у управляющего имением его, Вольского, в местечке Межиричи, землемера, отправился туда, чтобы отмерять землю сколько надобно» [452]. Далі розповідалося про інцидент із землеміром Адальбертом Козловським, арешт, відправлення в Черкаси, Мошни й Київ. «Не уверяю, но предполагаю, — зазначав у кінці пояснення Тарас Шевченко, — что вся эта история произошла вследствие бессильного мщенья г. Козловского. Если не будет принято во внимание мое показание, то прошу, в удостоверение справедливости сказанного мною здесь, сделать строгое расследование» [453].

Третій відділ імператорської канцелярії виявив виняткову «зацікавленість» справою Тараса Шевченка. Таємний радник М. Попов, за дорученням шефа жандармів В. Долгорукова, 7 серпня наказував штаб-офіцерові корпусу жандармів по Київській губернії Л. Грибовському: «...прошу вас... сообщить князю Василию Андреевичу Долгорукову показания, какие будут даны в Киеве художником Шевченко относительно богоульных рассуждений его» [454].

Київський генерал-губернатор І. Васильчиков відповідав начальникові III жандармського відділу В. Долгорукову: «Сображая объяснение Шевченки, я прихожу к заключению, что взведенное на него обвинение могло возникнуть по недоразумению лиц, пред которыми он вел разговор, или, быть

может, вызвано и неудовольствием, возбужденным им к себе насмешкою над Козловским и резкими ответами на разговоры его о богословии» [455].

Шеф жандармів В. Долгоруков 15 серпня 1859 року наклав таку резолюцію на рапорті київського генерал-губернатора: «Несмотря на все здесь изложенное, призвать Шевченку и, сделав ему строгое внушение, присовокупить, чтобы он был весьма осторожен; в противном случае, чтобы он не пенял на нас за те последствия, которым он сможет подвергнуться». Далі є помітка олівцем: «Справиться, возвратился ли Шевченко, и если возвратился, то пригласить в четверг, 26 августа» [456].

«Справу» Тараса Шевченка губернатор доручив вести чиновнику з особливих доручень Маркові Андрієвському (1811 – р.с.н.), який розпочав «розслідування» так, щоб якось «пом'якшити провину» Шевченка – це, власне, й урятувало його від каторги. Зокрема в Рапорті колезького радника від 8 серпня 1859 року зазначалося: «При этом долгом поставляю доложить вашему сиятельству, что академик Шевченко сколько можно заключить из наблюдений над ним и из суждений его о разных предметах, предан, безусловно, вере предков своих, от которой в том племени, к коему он принадлежит, не было еще примеров вероотступничества; напротив, в нем слишком заметно врожденное, вовсе даже не скрываемое им пренебрежение ко всему латинскому и польскому, и потому весьма вероятно, что он, как и сам это подтверждает, сперва подсмеивался над странным нарядом родственника землемера Хилинского, некоего Козловского, явившегося неизвестно зачем на место, где была измеряема земля; а потом, когда Козловский завел неуместный разговор о богословии, мог дать ему на его распросы несколько

колкий ответ, чем, конечно, возбудил еще более негодование к себе. В других отношениях и суждениях академик Шевченко соблюдал в Киеве должное приличие и осторожность и не подал ничем повода к невыгодному в чем-либо о себе заключению» [457].

Звільнення Тараса Шевченка після його «богохульства», про яке навіть доповіли аж «наверх», і понині покрите загадковістю. Відомостей про те, як конкретно Тараса Григоровича відпустили із буцегарні на Подолі, немає, як і того, яку роль у цій справі відіграв Віленський жандармський генерал Андрій Куцинський, який невідомо яку обіймав посаду в Києві та мав вплив на генерал-губернатора.

Проясень. Куцинський Андрій Олександрович (1805–1868) – корнет Лубенського гусарського полку, в 1829 поручик. 6 серпня 1824 року був учасником зустрічі О. Пушкіна на поштової станції Могильов і на квартирі у О.П. Распопова. У 1830 році зустрічався з О. Пушкіним у приймальні шефа жандармів, генерала О. Бенкендорфа.

Про благородний учинок жандарма високого рангу стало відомо творчій інтелігенції, й Герценівська газета «Колокол» в анонімній статті надрукувала інформацію: «В прошлом году известный поэт Шевченко после многолетней ссылки на берегах Каспийского моря получил наконец позволение съездить на родину, о чем тогда дано было знать губернаторам малороссийских губерний для сведения. Минувя города и села, Шевченко спешил в свою родную, давно не виденную Кирилловку. В м. Межиричи Черкасского уезда он натолкнулся на тамошнего исправника Кабашникова, который, как и другие его собратья, имел от Гессе предписание неукосни-

тельно наблюдать за таким-то и за таким-то Шевченком. Встретившись с последним, Кабашникову прежде всего пришлось на ум содрать с него, в силу чего он и потребовал от Шевченка снять с него портрет во весь рост и безошибочно. Тот отказался. Кабашников сейчас же арестовал его, донеся Гессе, что им задержан отставной рядовой Тарас Григорьев сын Шевченко, уличенный в кощунстве и богоотступничестве. Гессе приказал не медля препроводить Шевченка за конвоем в Киев. И если бы не добрые люди, меж которыми нельзя не назвать жандармского генерала Куцинского, то Шевченко долго бы прогостил в киевской полиции» [458].

Український історик Михайло Драгоманов (1841–1895) у статті «Листочки до вінка на могилу Шевченка в ХХІХ роковини його смерті» також добрим словом «...спомина між добрими людьми» [459] тих, хто допоміг Шевченкові викрутитись із біди, зокрема жандарма генерала Андрія Куцинського. У статті до Михайла Чалого в «Киевской старине» розповідається про «доброго чоловіка» — жандармського офіцера, котрий ще в Мошнах обіцявсь «представити князю Васильчикову объяснение по этому делу в благоприятном для поэта смысле» і котрий, певно, це й зробив через свого безпосереднього начальника жандармського генерала в Києві [460].

Російська мемуаристка, цивільна дружина російського письменника Олександра Герцена (1812–1870) Наталя Тучкова-Огарьова (1829–1914), яка, ймовірно, і подала інформацію про допомогу Т. Шевченку в «Колоколі», в «Споминах» називає Андрія Куцинського «...добрейшим, благороднейшим генералом». Вивчаючи архівні документи, нам дещо вдалося дізнатися «про доброго жандарма», зокрема, що Куцинський був корнетом Лубенського гусарського пол-

ку, а 1 січня 1847 року полковник Андрій Олександрович Куцинський нагороджений орденом Святого Великомученика і Побідоносця Георгія IV класу – можна стверджувати, що він брав участь у військових операціях.

Переглядаючи «Щоденники» та «Спомини» минулих століть, автор натрапив на запис російського історика Петра Бартенєва (1829–1912) у Варшаві 14 серпня 1873 року про зустріч генерала А. Куцинського з поетом О. Пушкіним, і стало зрозумілим, що неспроста цей жандарм допоміг Т. Шевченку уникнути заслання, про що розповіла Н. Тучкова-Огарьова: «30-го июля 1824 года Пушкин выехал из Одессы. Он обязался следовать до места своего назначения в имение Михайловское через Николаев, Елисаветград, Кременчуг, Чернигов и Витебск. Маршрут был составлен с ясной целью удалить его от Киева. А.А. Куцинский в 1824 году молодым корнетом находился на Днепре в учебном корпусе... Утром 5 августа Куцинский вышел погулять и видит: по улице расхаживает кто-то в виде кучерёнка, в русской рубашке, высоких сапогах и ермолке, а по сверх всего военная шинель. Появление незнакомца возбудило любопытство. Стали говорить, что это, должно быть, сумасшедший. А. Куцинский отправился на почтовую станцию и в книге с подорожными прочёл: колл. Секретарь Александр Пушкин... В восторге Куцинский бежит к Пушкину, рекомендуется и просит сделать ему честь откусать у него чаю, прямо объявляя ему, что он и его товарищи зачитываются о Пушкине, «Бахчисарайским фонтаном». А. Пушкин очень доволен и замечает, что в печатном тексте один стих не так, а надо:

*«Корана заповедь святую
Не строже соблюдает он».*

Куцинский побежал к товарищам вперед и объявил, что сейчас будет Пушкин! Те подумали, что это граф Владимир Иванович Пушкин и удивились восторженности вестника. Но имя поэта Пушкина наэлектризовало молодых людей. Очутился ром, Пушкин был очень любезен и, между прочим, расспрашивал Куцинского о военной службе и о том, сколько должно быть в России денщиков. Тот стал ему пересчитывать, по сколько денщиков имеет право держать у себя каждое начальственное лицо. Выходило до 100 тысяч, если строго считать по военному положению. — Сто тысяч загубленного народа, который должен сапоги чистить! — восклицал и горячился Пушкин. Воронцова он поносил и упомянул, между прочим, что отец его просил Государя о помиловании его, представляя, что другой сын у него выгнан из учебного заведения, так что все утешение остается в старшем. Затем молодые люди повели Пушкина в гостиницу, где полилось шампанское» [461].

Отже, доброзичливість генерала Андрія Куцинського врятувала Тараса Шевченка від нових репресій царського уряду — справу у Києві закрито «за браком» доказів Тарасової «провини»...Через багато років після визволення, вдячний Шевченко надіслав Віленському «доброму» жандарму свій «Кобзар» із дарчим написом: «Андрею Александровичу Куцинському на память. Т. Шевченко» [462].

...З київської в'язниці Тараса Шевченка 2 серпня 1859 року взяв на поруки священик Святотроїцької церкви Юхим Ботвиновський (1810–1873) і привіз до себе в дерев'яний двоповерховий, на чотири кімнати, будинок на Стрілецькому провулку, 11. На другому поверсі в першій кімнаті, праворуч од входу й поселився Т.Шевченко. До речі, в цьому ж приміщенні на початку ХХ століття мешкав історик Вадим Мод-

залевський (1882–1920) і художник Юрій Нарбут (1886–1920), який там і помер.

Через кілька днів від священника Шевченко перейшов на квартиру до київського портретиста й фотографа Івана Гудовського (р.н.н. — 1860), будинок якого стояв на розі Мало-житомирської вулиці з боку Хрещатика. Однак і тут поет пробув недовго, знайшов житло на околиці міста — на Пріорці.

Останній вечір перебування у Києві — 13 серпня 1859 року — Тарас Шевченко гостював у будинку на розі Ірининської вулиці й Михайлівського провулка, що належав учителеві Івану Юскевичу-Красковському (1807–1887), й «раював», слухаючи, як пані Красковська співала українських пісень. Рано-вранці 14 серпня того самого року Кобзар «до педантизму вірно розплатився на Преварці» — перед тим Т. Шевченку надійшли гроші з Петербурга. Щедро обдарував він слуг, особливо дурну голубку Оришку, що не вміла утаїти грошей, знайдених у його в хустках». Сусідові-робітнику, який перебивався з поденщини і ходив Тарасові по горілку, дав на прощання тільки 10 копійок, бо він потурав старому голову морочити.

...Після останньої ночі у приятеля, Тарас Шевченко пішов на Поштову станцію, що на Подолі, й з тяжким почуттям та гіркотою назавжди полишив Київ, як і рідну Україну, перетинаючи той шлях, яким його 1861 року повернуть у труні.

Березень —
це вмирання
й пробудження,
кінець
і початок

*«Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу».*

Тарас Шевченко

*«Богдане, Богдане, коли б то ти встав,
Устав, подививсь на Вкраїну свою».*

Микола Аркас

*«Історія України-Русі Миколи Аркаса на
довгі літа буде книгою премудрості по ук-
раїнській історії для дуже і дуже багатьох
українців».*

Михайло Грушевський

Ми — люди смертні, тому для нас дорога не чорна дата, за якою починається небуття і забуття, або безсмертя, а день народження та смерті. Між датою світлою і датою чорною — таке неповторне, таке многотрудне життя, про яке більшість і не підозрює, не знає. Переповідають, що впродовж місяця зірка Різдва освячує долю людей, народжених у цей період, освячує їхній творчий шлях... У Тараса Шевченка і Миколи Аркаса — автора музики до опери «Катерина» на слова Кобзаря — він осяяний віфлеємською зіркою Різдва, месіанською таємничістю.

Березень — це вмирання й пробудження, кінець і початок. У цьому місяці світ ушановує Тараса Шевченка — безсмертного поета, мислителя, митця. З віку до віку все нові й нові покоління торують стежки на Звенигородщину та Миколаївщину, щоб уклонитися пагористій — із засягами карпатських відрогів! — дніпровій землі, що народила великого Кобзаря України та Миколу Аркаса.

А трагічний березневий день, коли перестали битися серця великого поета та видатного композитора, історика, засновника миколаївської «Просвіти», котрих у всі епохи — одиниці, став точкою відліку Шевченкового життя по смерті, Аркасового воскресіння після літ і літ забуття, тотального замовчування, потойбічного існування їхньої поетичної

та історичної, й музичної праці. Їхня любов до України не сліпа та фанатична, догідлива, а неблаганна, й додавала сили, творчого завзяття та творчого вогню. Ця їхня любов до Вітчизни — Шевченка і Аркаса — давала їм право не вірити в панську любов до простого народу, надихала на створення таких творів, які були потрібні біднякам, і вони їх розуміли.

У Шевченка:

*«Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого бога,
За нею душу погублю!» [463]*

У Аркаса:

*«Бажалося жити і навчить
І ваших дітей і своїх
У світі жити і любити
Наш тихий край, нашу Вкраїну
За нею душу положить,
За нею згинуть» [464].*

І залишається вічність... Про те, що Тарас Шевченко знав родину Аркасів, зокрема адмірала Миколу Андрійовича Аркаса, свідчить лист Кобзаря до троюрідного брата Варфоломія Шевченка, датований 2 грудня 1860 року. У листі Тарас Григорович повідомляє рідню про свою турботу з працевлаштування старшого сина Варфоломія Каленика до чорноморського пароплавного підприємства “Російське товариство пароплавства і торгівлі” (РТПіТ): «На місці Аркаса в Одесі якийсь Павлов, але й той Павлов нічого не вдіє». [465]

Пароплавне підприємство розгорнуло свою роботу в травні 1875 року. Товариство мало 5 пароплавів, що залишилися після Кримської війни, і в тому ж році придбало ще 13, відкрило

12 ліній закордонних і каботажних морських та річкових сполучень. Звертає на себе увагу той факт, що в надрах Російської імперії, яка лише стояла напередодні буржуазних реформ, створювалися та діяли потужні капіталістичні підприємства. Більше того, царська родина при створенні РПТіТ закупила половину акцій цього підприємства. Про особисте становище М.А. Аркаса і про його здібності свідчить той факт, що спадкоємець престолу великий князь Микола Олександрович свої два голоси в РПТіТ передовірив саме йому. Це підтверджує Шевченків лист, що зберігається в фондах Миколаївського краєзнавчого музею [466].

М.А. Аркас отримав у 1873 році звання генерал-ад'ютанта, а 1878 року за відзнаки в російсько-турецькій війні — звання адмірала. Серед його численних нагород були: ордени Святої Анни III та II ступеня, святого Станіслава IV ступеня, австралійський орден Залізної корони II ступеня, Неаполітанський Святого Франциска II ступеня, Турецький золотий орден з діамантами II ступеня, орден Святого Володимира II та III ступеня, Святої Анни I ступеня з мечами, Білого Орла, Святого Олександра Невського.

Проясень. Аркас Микола Андрійович (1816—1881) — батько композитора Миколи Миколайовича Аркаса; на службі в чорноморському флоті був з 1829 року і дослужився до рангу адмірала, обіймав посаду головного командира чорноморського флоту і портів. Адмірал М.Аркас був відомий і як письменник, зосереджений на воєнно-морській тематиці [467]. З 1856 року адмірал Аркас — один із фундаторів і директорів акціонерної компанії «Русское Общество пароходства и торговли» в Одесі, що мало свої механічні майстерні.

Тараса Шевченка впродовж століть з кимось порівнювали, намагаючись долучитися до його слави та громадянської місії поета (тут і Пушкін, Некрасов, Кольцов та ін.). Однак найближче стоїть, на моє переконання, за духом життєдіяльності і змісту буття задля народу саме Микола Аркас, доля якого була подібна до долі України і який намагався стати провідником національного та духовного відродження. Однозначно, за силою патріотичної поезії найвище стоїть Шевченко, про це, до речі, справедливо зазначав Анатолій Луначарський (1875–1933): «Тараса Шевченка я ставив поруч з іншими поетами-націоналістами, але жоден з них, навіть великий з великих — Міцкевич, не виявляв своєї любові до вітчизни в такій зворушливій формі, з такою, майже шаленою силою» [468].

У життя Миколи Аркаса Шевченко увійшов і в студентські роки, під час навчання в Новоросійському університеті. 1872 року Марко Кропивницький, який також навчався в Одесі, написав п'єсу «Невольник» на сюжет поеми Тараса Шевченка «Сліпий». Є підстави думати, що, оскільки Аркас і Кропивницький товаришували та виступали в одній театральній трупі, творче обговорення п'єси проходило в дискусіях між ними часто.

Багато можна знайти спорідненого між Шевченком і Аркасом за моментами особистої долі, характером окремої поезії і своєю готовністю діяти задля політично-національної та культурної незалежності народу, що й об'єднувало двох визначних українців. Та головний і вирішальний момент цієї схожості полягає в тому, що смисл свого буття й творчості у Шевченка і Аркаса переплелися з проблемами національного визволення та духовного відродження українського народу:

*«І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, не вечірній
Тихо засіяє...
Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!» [469].*

Готовий покласти на оltар служіння Україні навіть власне життя й Аркас, і ця, здавалося б, на перший погляд відчайдушна мрія не голослівна, у вірші «Кажуть люде, Бог нас любе» поет-початківець Микола Аркас засвідчує свої наміри, якщо з ним станеться навіть непоправне:

*«Як не бажала б злая доля,
Та не забуде вас Микола
Іскра правди, що живе
В його потолений душі
Тепер ніколи не погасне,
До смерті буде він любить
І свій народ, й свою країну,
Свою пригнічену Україну,
І буде правдонці служити!» [470].*

День народження Т. Шевченка в родині Аркасів був родинним святом. Зранку портрет Кобзаря, який постійно висів у кабінеті Миколи Миколайовича, вбирали в український рушник. До свята готувалися заздалегідь, і якщо воно проходило в Богданівці, то до урочистостей залучали селян і дітей. Селянки вишивали спеціально до березневих Шевченківських свят рушники для Тарасової світлиці, яка була в школі.

Значення Аркасової «Катерини» полягало не стільки в її музиці чи першій оперній інтерпретації поеми Т. Шев-

ченка, скільки в оригінальній формі служіння українській справі та пробудження у широкого загалу національної самосвідомості. Майже так оцінив свою працю й сам М. Аркас: «До творів Великого Тараса не моїй би слабій музиці брязчати, але осмілюся і я свого додати, щоб пісня його ширилася між нашим людом, щоб бачили вони те, що тяжко й болісно накіпало на його серцеві і вилилось у стиху могутнім» [471].

Багато спільного в Шевченка та Аркаса в їхньому ставленні до українського фольклору, його дослідженні та використанні у своїх творах. Одним із джерел, що живили національні літературні мови слов'ян, була народна поетична творчість. Водночас звернення до народної творчості давало могутню підтримку національному самоусвідомленню, історичному самопізнанню, власній культурній орієнтації слов'янських просвітителів і романтиків. Цим був зумовлений бурхливий розвиток фольклористики, різноманітна пошукова і видавнича діяльність; у цій атмосфері розкривався талант видатних дослідників фольклору, які відіграли помітну роль у національному відродженні.

Фольклор розглядається як найважливіше джерело знань про свій народ. У фольклорі знаходять героїчні й надихаючі сторінки в історії свого народу, що має компенсувати брак чи недостатність літературних та наукових версій національної минувшини.

Тарас Шевченко, наприклад, звертався до тематики, мотивів, образів народних творів історичного змісту, зокрема, про боротьбу українського народу з експлуататорами. Мотив пісень про походи козаків, їх загибель на полі битви з ворогами зустрічається і в баладі «Причинна». Молода дівчина —

*«Спала й виглядала
Козаченька молодого,
Що торік покинув.
Обіщався вернутися
Та, мабуть, і згинув!
Не китаїкою покрились
Козацькїї очі,
Не вимили біле личко
Слізеньки дівочі:
Орел вийняв карі очі
На чужому полі,
Біле тіло вовки зїли —
Така його доля» [472].*

Подібний мотив є і в Шевченковій баладі «Тополя», поезії «Думка» («Вітре буйний...») та інших творах. У пошуках народних пісень, прислів'їв, легенд та приказок Микола Аркас з дружиною Ольгою і донькою Оксаною об'їхали всі довколишні села Миколаївщини, що розкинулися поблизу рідних маєтків Христофорівки та Богданівки. Місяцями ходили від хати до хати також у селах Полтавщини, Херсонщини, Одещини й занотували лише 400 пісень, записаних з народних уст. Частина з них покладена Аркасом на ноти.

Закоханий у музичний інструмент, бандуру, Микола Аркас написав дует: «Не співай нам тепер, бандуристе». Самобутній композитор використав народні інтонації, а в супроводі подає перебори бандури:

*«Не співай нам тепер, бандуристе
Про кохання веселих пісень,
Ні про погляд дівочий, зористий,
Ні про сонячний день» [473].*

Тарас Шевченко знав багато гумористичних народних пісень до танців, що виконувалися переважно на весіллі, і наводив їх у своїх творах: у «Тарасовій ночі» — «Нехай буде отакечки», в «Гайдамаках» — «Була собі Гандзя», «Перед паном Хведором», «Ой гоп таки так», «Якби таки або так, або сяк», «Од села до села», «Не дивуйтеся, дівчата», «Отак чини, як я чиню», «На городі пастернак, пастернак», «Ой гоп гопака», «Як була я молодою преподобницею», «Заганяйте квочку в бочку», «Ой сип сирівець», «Ой сип воду, воду», «А мій батько орандар», «Ой гоп по вечері» (здається «Загібай, мамо, жар, жар»), у «Мар'яні-черниці» — «Ой гоп не пила», у «Назарі Стодолі» — «Гой, гою, гою! Що зо мною, що я?», «Через гору піду, скриюсь за горою», «Тра-ла-ла, тра-ла-ла, на базарі була». Всі ці пісні, безперечно, є народними, деякі з них в інших варіантах опубліковані пізніше. У Шевченка окремі з них зазнали авторського опрацювання.

Микола Аркас також знався на українській пісні, сам співав і, звичайно, використав деякі з них в опері «Катерина». Уже перша пісня у виконанні жіночого хору «Ой в неділю», що являє собою обробку старовинної веснянки, показує Аркаса як знавця народної фольклорної пісні. Відому пісню у виконанні хору парубків «Гей, по синьому морю» глядачі опери сприймають із захопленням. А «Колискова» Катерини близька до кращих аналогічних зразків української народної пісенної творчості. Ось як згадує про надзвичайну відповідальність втілення на сцені образу Катерини актриса Марія Литвиненко-Вольгемут.

Проясень. Литвиненко-Вольгемут Марія Іванівна (1892 – 1966) – оперна та камерна співачка (лірико-драматичне сопрано), виконавське

мистецтво якої становить одну з найяскравіших сторінок національної вокальної культури. Творче обдарування розкрилося під час її роботи в Київському оперному театрі. На сцені створила понад 70 музично-сценічних образів. Партії: Одарки, Оксани («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Варвари («Богдан Хмельницький» К. Данькевича), Наталка і Терпелиха, Нас-тя, Панночка («Наталка Полтавка»), Катерина (однойменна опера Аркаса). Виховала немало співаків. Стояла біля джерел Української державної музичної драми. Професор (1944), лауреат Державної премії СРСР (1946), народна артистка СРСР (1956). Похована на Байковому некрополі столиці; ділянка 2.

У театрі Садовського М. Литвиненко вперше зіткнулася з особливостями і вимогами професійної сцени: спочатку все йшло гаразд. Дебютувала в ролі Оксани («Запорожець за Дунаєм»), потім співала Наталку («Наталка Полтавка»). Добра вокальна школа, краса й сила чудового лірико-драматичного сопрано, властиві талантові артистки, ліричність і м'якість забезпечили успіх: перші ролі далися порівняно легко. Але у партії Катерини (опера Аркаса) Литвиненко чекало серйозне творче випробування.

Ролі дівчат, які раніше виконувала артистка, нічим не були подібні до ролі Катерини. Образи героїнь залишалися незмінними від початку і до кінця спектаклю: особливістю, що характеризувала їх, була ніжна, лірична, цнотлива любов. Іншим виявився образ Катерини. Він був сповнений величезної драматичної сили, напруженої внутрішньої бо-

ротьби. Від рожевих надій, від захоплення любов'ю й сліпої віри в щастя Катерина приходить до тяжких переживань, відчаю і трагічної катастрофи.

«Цю багатогранність образу треба було розкрити в процесі всього складного сценічного життя. Як підійти до ролі, з чого почати? Ознайомившись з партією, — розповідає Марія Іванівна, — я розгубилась. Мене налякала складність образу Катерини. Я з дитинства любила поетичні твори Шевченка, читаючи їх, завжди хвилювалась, але ніколи не думала, що мені доведеться відтворювати Катерину на сцені. Із своїми сумнівами я звернулася до Миколи Карповича. Насамперед уяви себе — сказав Садовський — на місці Катерини, відчуй серцем, що б ти пережила, коли б з тобою трапилося те, що з Катериною. Як поставилися б до тебе батьки, знайомі, який вихід ти знайшла б для себе? Коли все усвідомиш, тоді само собою з'явиться все інше, потрібне для образу. Увечері, вдома, розповіла своїй старій матері про нещасливу долю Катерини; мати сумувала й жаліла дівчину. А коли я спитала батька, що він зробив би, якби його дочка таке вчинила, він, з властивою йому лаконічністю й безапеляційністю, відповів:

— Вигнав би з дому. Не слухала батьків — нехай іде, куди хоче!

Може, це трохи дивно і навіть наївно, але я зраділа ставленню моєї матері до Катерини і батьковій відповіді: в них я ніби знайшла перші життєві реалістичні мотиви для образу Катерини. Без кінця вчитувувалася в натхненні рядки Шевченкової поеми, в текст партії і пробувати уявити все, що мала пережити Катерина, і вже сама переживати за неї. Образ наче жив у мені. Тепер постало не менш складне завдання: перенести цей образ на сцену, передати те, що звучало вже в мені якоюсь стройною й закінченою мелодією» [474].

Почалися репетиції. Якщо артистка зосереджувалася на вокальній партії, то втрачала відчуття сценічного малюнка образу, і навпаки. Садовський не робив найменшої поблажливості, не допускав компромісів. «Ніякої мелодрами, ніяких ефектних жестів і фокусів з філіруванням голосу! Дай душу, людську душу розкрий!» — казав він.

Виявилося, що спів, слово, рух — це тільки засоби, і не завжди вони є вирішальними у створенні образу. Головне залишалося неясним, його треба було шукати. Вимоглива до себе, артистка наполегливо працювала. Поступово знаходила Марія Литвиненко внутрішні переходи від одного душевного стану героїні до іншого, дедалі глибше й повніше розкривала образ. «Ось Катерина весела, безтурботна й щаслива, вона кохає і вірить, що милий теж її любить. І ніщо не затьмарює ясної душі дівчини. Від'їжджає коханий, але він не зламає клятви, він повернеться. Минає час... Від милого ніякої звістки. Катерина чекає дитину. Сумніви, журба, страх. Навкруги глумливі погляди і осуд людей, замкнутість і мовчазність батька, сльози матері. Катерина страждає. І лише іноді, щоб затамувати біль серця, обманює себе якоюсь облудною надією на повернення Івана. Народжується дитина — найдорожча для неї істота на світі. Батько називає Катерину страшним і образливим словом. Молода жінка з дитиною на руках кидає батьківський дім... Куди піти? Вона сама не знає, її веде відчай. Майбутнє — як чорне провалля... Зустріч з Іваном. Невже знову життя повернеться до неї? Благає Івана пожаліти не її, а свого сина. Але Іван відштовхує Катерину. Знедолена й ображена, жінка закінчує життя самогубством» [475].

Після довгої і напруженої роботи, сумнівів і шукань роль Катерини, нарешті, була готова. Вистава пройшла з вели-

ким успіхом. Садовський і товариші по сцені гаряче вітали М. Литвиненко з творчою перемогою.

І, як найвища оцінка скромної композиторської праці Миколи Аркаса, слова самого Миколи Лисенка: «Чув про Вас багато разів зі вигляду Вашого патріотизму українського, так кожному з нас цінного і дорогого. З Вашою Катериною за кілька років до її постанови познайомивсь я з клавiру, який до мене приніс був М. Кропивницький. І тоді ще я зацікавився Вами, що помежи земляків — на превелике диво — узявся писати на український текст» [476].

Аркасів «Козачок», що оркестрований в «Катерині», нагадує українського народного «Гопака» і має унікальну художню цінність. Це й засвідчила миколаївська преса після прем'єри опери: «Найефективнішим по звучанню уривком виявився «Козачок», повторений на вимогу публіки» [477].

Окрім історичних пісень, Тарасу Шевченку були відомі й народні перекази про боротьбу з іноземними поневолювачами, які чув від кобзарів, їх відгук зустрічаємо й у поетовій п'єсі «Назар Стодоля», де Назар розповідає Галі «про війну та про походи, про Наливайка, Остряницю та про синє море, про татар та про турецьку землю» й каже: «Ти будеш пісні співати і танцювати, а я буду грати на бандурі і розказувати тобі про славні діла козацькі, про Саву Чалого, про всіх, про всіх жвавих козаків наших». Ховаючись у розваленій корчмі, Галя пригадує оповідання покійної неньки про те, «...що тут Богдан зустрічав сина свого Тимофія, як козаки везли його з Молдавії, покритого червоною китайкою» [478].

На згадки про історичні народні перекази, наспівані кобзарями, натрапляємо і в Шевченкових творах: «Никита Гайдай», баладі «Тополя», поезії «Думка» («Вітре буйний...») та

ін. Може, в цих історичних обставинах — одне з пояснень тієї особливої міри і якості Шевченкової народності, про яку так виразно сказав М.Костомаров: «Шевченко не наслідував народних пісень. Шевченко не мав на меті ні описувати свій народ, ні підлаштовуватися під народний тон: йому не було потреби підлаштовуватися, бо він по природі своїй інакше не розмовляв. Шевченко як поет — це був сам народ, що продовжував свою поетичну творчість... З цього боку Шевченко був обранцем народу в прямому значенні цього слова; народ мовби обрав його співати замість себе... Потреба самооживлення відчувається в народі, народ почуває, мислить; багато чим переповнилась його душа, багато страждань у ній нагромадилось, багато бажань він готовий висловити: він шукає самовираження; він знаходить його у своїх обранцях, поетичних особистостях, які живуть життям народу, стоять вище від кожного, зокрема за обдаруванням, і тому здатних висловити належним чином те, що всі відчують, думають, бажають. Ось такою особистістю був Шевченко» [479].

Великого значення надавав Микола Аркас народним пісням, записаним з уст знайомого йому кобзаря — Терентія Пархоменка.

Проясень. Пархоменко Терентій Макарович (1872–1911) — український сліпий кобзар і лірник із Сосницького повіту Чернігівської губернії. Мав високий, чистий тенор. Надзвичайно виразно виконував історичні думи («Про Морозенка») та «псалми». Виступав у чисельних засіданнях різних наукових товариств, зокрема під час харківського археологічного з'їзду. В його репертуарі були твори на слова Т. Шевченка («Дума» з поеми «Не-

вольник»), а також пісні про Кобзаря: «Зійшов місяць, зійшов ясний», «Сподівалися Шевченка» та ін. Під керівництвом М. Аркаса миколаївська «Просвіта» розгорнула досить плідну культурно-освітню діяльність з пропаганди фольклорних надбань українського народу, акцентуючи на звичаях та обрядах. Просвітяни, наприклад, улаштували велике українське фольклорне свято під назвою «Сорочинський ярмарок». Були побудовані «український хутір» і «ярмарковий майдан» з ятками, возами, де продавалися вироби полтавських кустарів. Бульвар, на якому проходило свято, був уквітчаний електроліхтарями, гірляндами та прапорцями. Хор «Просвіти» співав пісні: «Ой летіла горлиця», «Сидить дід на печі», «На городі калина» та ін.

Українське попурі зіграв флотський духовий оркестр, виконував пісні струнний оркестр під керівництвом члена «Просвіти» Анатолія Іванова. Присутні найбільше цікавилися українською хатою, чепурно прибраною рушниками та килимами. У тій світлиці дівчата, одягнені в українське вбрання, пропонували присутнім вареники та пиріжки. В окремому приміщенні «Просвіти» танцювали та виконувався безплатний ілюзіон. Миколаївців збиралося на святі неймовірно багато, чистий прибуток (800 крб.) йшов на стипендії бідним учням миколаївських шкіл [480].

Т. Шевченко переймався думкою й про те, що народна просвіта — це перша, найбільша і найважливіша потреба в Україні для просвітлення населення, писав для учнів шкіл книги, дарував «просвітянам» свої видання. За свідченням

старожилів села Христофорівка, що на Миколаївщині, де знаходився родовий маєток Аркасів, Микола Миколайович на сільських вечірніх сходках влаштовував для селян читання Шевченкового «Кобзаря», розповідав невігдані історії про Запорозьку Січ, гайдамаччинну, про нелегку долю українського народу, підтверджуючи розповіді Тарасовими рядками з поеми «Холодний Яр»:

*«Дурить себе, чужих людей,
Та не дурить Бога.
Бо в день радості над вами
Розпадеться кара.
І повіє огонь новий
З Холодного Яру»* [481].

Про високу активність та одержимість спорудити нарешті пристойний пам'ятник Т. Шевченкові в Україні свідчить, зокрема, те, що миколаївська «Просвіта», на чолі з М.Аркасом, та селяни Богданівки і Христофорівки почали збирати кошти. З інформації в газеті: «Селяни з села Богданівка та Христофорівка Одеського повіту Коренихської вол. зібрали на пам'ятник Т. Шевченкові п'ять рублів. Лепта невеличка, але аж надто коштовна. Вона свідчить, що й селяне вже починають прокидатися до свідомого національного життя. Побажаємо ж, щоб цей виступ богданівських селян був прикладом для усіх тих багатьох мільйонів українського селянства, яке ще й досі не бере ніякої участі в національній українській житті. Богданівці передплачують українські часописи і мають у своєму селі школу з українською викладавою мовою» [482].

Звичайно, порівняно з науково-популярною працею Миколи Аркаса «Історія України-Русі», його поетичні твори сприймаються не більше, як проба пера різнобічно обдаро-

ваної людини. Але ж якої сили їхнє суспільно-політичне звучання — і не тільки за життя автора, а й сьогодні! Причому поеми «Гетьман Пилип Орлик» це стосується чи не найбільшою мірою. Справді, чи не знаменно, що з багатьох сотень провідних діячів, імена яких знаходимо в Аркасовій «Історії України-Русі», поетична муза надихнула автора написати поетичний твір про Пилипа Орлика — українського гетьмана-вигнанця, соратника і наступника Івана Мазепи, який помер 2 жовтня 1709 року о десятій годині вечора і якого поховали у Святоюрському монастирі Молдови.

У серпні 1722 року П. Орлик, переїжджаючи через Галац перед виїздом на чужину, де мав почати важке життя політичного емігранта й вигнанця, записує такі слова: «Був я у церкві св. Юрія і відвідав гріб покійного Мазепи. Я молився за його душу і казав відправити за нього панахиду з жалю, щя така велика людина не має гідного для себе гробу» [483].

І на чужині Пилип Орлик прославився як державний діяч, творець першої конституції України — «Вивід прав українського народу» (1710), її основні положення М. Аркас навів у своїй «Історії України-Русі» і там же кілька сторінок присвятив висвітленню активної політичної діяльності гетьмана за кордоном. До речі, Микола Аркас довго шукав для своєї «Історії...» портрет Пилипа Орлика, звертався за допомогою до відомих українофілів, та безрезультатно: «Про портрет Орлика, — з розпачем Аркас повідомляє Доманицькому, — запитував я усіх, між иншим і проф.[есора] Грушевського, але ніхто з них не пригадує, чи є де небудь» [484].

В Аркасовій poemі «Пилип Орлик» читач бачить героя на березі розбурханого моря, куди гетьман приходить щодня на світанку, сумуючи за рідною Україною:

*«У Солониках раним-рано
Над морем сонечко зійшло,
Своїм промінням ясным, теплим
Весь берег й гори залило,
На березі крутім, високім,
Де море синєє шумить,
Чужинця постать самотняя
Над кручею похмурая стоїть» [485].*

Місце дії — Салоніки — місто в Греції, останнє пристанище Пилипа Орлика. Український гетьман знає, що знаходиться тут у вимушеному засланні за рідний край, визволенню з-під чужоземного ярма якого присвятив життя. Подумки звертається до Богдана Хмельницького, який також шукає щастя рідній Україні, а, залишивши її, «в кайданах закуту, сльозами умиту», передав нащадкам естафету кровопролитної боротьби за її «волю святую»:

*«Богдане, Богдане, коли б то ти встав,
Устав, подививсь на Вкраїну свою,
За яку ти крові пролив, як теє море,
Для котрої щастя шукав ти».*

Цей сюжет нагадує Шевченкові поетичні висловлення до Богдана Хмельницького за його необачливу спілку з Москвою:

*«За що ми любимо Богдана?
За те, що москалі його забули,
У дурні німчики обули
Великомудрого гетьмана» [486].*

Не оминув Аркас, як і Шевченко, у своїй «Історії...» й поета та отамана Чорноморського війська та земляка Антона Головатого, про якого у розділі «Руйнування Січі» написав

як про мудрого писаря, справедливого суддю, порадника простих вояків, якого й делегували козаки на переговори до царських покоїв на зустріч з Катериною II. В його життєписі є багато незрозумілого й недослідженого, навіть рік та місце народження і навіть сім'ю можна обирати з двох варіантів: народився або 1732 року в містечку Нові Санжари на Полтавщині у багатій сім'ї, або 1744 року на запорозьких землях, при річці Самарі, у родині солідного козацького старшини... Так і хочеться з отаких обставин висувати таємничість та містичність і самого життя військовика. Долі, якій додав містики й таємничий геній самого Тараса Шевченка... [487]

Проясень. Головатий Антін Андрійович (1744 – 1797) – кошовий отаман Чорноморського козацького війська, яке він разом із запорізьким старшиною С.Білим сформував за дорученням царського уряду через дванадцять років після ліквідації Запорізької Січі; у 1764 році Антін Головатий у складі військової делегації від Січі був на коронації Катерини II: там і був уперше представлений молодій цариді, нагороджений пам'ятною срібною медаллю. Під час російсько-турецької війни 1787–1791 років очолював піхоту й флотилію козацького війська. У часи молодого Тараса гучна слава вільного Війська Запорозького дзвеніла у вікових народних піснях та легендах, а з порівняно недавніх літ бойової слави Чорноморського козацького війська минуло «якихось» півстоліття... Якщо Тарас чув оповіді свого діда про давнішу Коліївщину, міг він чути й народні оповіді про чорноморців та Антона Головатого. Навіть в опуб-

лікованому в 1901 році «Оповіданні про Антона Головатого» одесит Михайло Комаров, бібліограф, критик, фольклорист і лексикограф, писав: «Ще й досі на степах Херсонської та Катеринославської губерній, а ще частіше в Чорноморії можна почути оповідання про славного козака Антона Головатого, що жив давно колись, тоді ще, як на руїнах Запорозжя <...> народилося Чорноморське козацьке військо. Вже більше сотні літ минуло після смерті Головатого, а народна пам'ять і досі зберегла від забутку його ім'я: почувете про нього і в піснях народних, і в оповіданнях, та не дурно ж і приказка склалася про нього: «Знає об тім Головатий Антін» [488].

У бою під Очаковом 17 червня 1788 року був смертельно поранений кошовий отаман Сидір Білий, і Антін Головатий узяв управління боєм на себе. Подібного бою морська історія ще не знала! В сильний вітер і шторм козацькі чайки не лише буксировали швидкохідні галери з десантом, а й успішно штурмували ворожі кораблі. Козаки билися, як колись у часи Сагайдачного і Сулими! Ескі-Гасан не дорахувався після цього бою шести лінійних кораблів, двох фрегатів та сімох малих суден; втрати турецького адмірала становили близько шести тисяч осіб. Козацькі чайки виявилися ефективною зброєю проти великих вітрильних кораблів! Це був тріумф флотоводця Антона Головатого. Слава його під Кінбурном і Очаковом не поступається славі переможців під Чесмою!

Після перемоги під Очаковом «Військо вірних козаків» було перейменоване в Чорноморське козацьке військо і, відповідно, козацьку флотилію почали називати Чорноморською

козацькою флотилією. Її назва й була перенесена на весь флот, який з тих пір став називається Чорноморським флотом. У перському поході 1796–1797 років А. Головатий командував двома полками чорноморських козаків. На Березані козаки Головатого захопили 11 турецьких знамен, 21 гармату, багато зброї та боєприпасів, а також звільнили з полону 25 своїх побратимів, серед яких був полковий старшина і кілька отаманів, захоплених турками під час бою в Лимані.

З рештою війська і вантажем 15 липня 1793 року А. Головатий виступив з-за Бугу на Кубань, ось як про цей похід написав Т. Шевченко:

*«Тепер, кажуть, в Слободзеї
Останки збирає
Головатий та на Кубань
Хлопців підмовляє...
Нехай йому Бог поможе!
А що з того буде —
Святий знає: почуємо,
Що розкажуть люде»* [489].

Антін Головатий вів на Кубань сімейних козаків із-за Бугу сухоходом через Дон. Із 12 645 козаків дійшло лише 8 200, не рахуючи членів сімей. Прибувши на нове місце поселення і розселившись у 38 куренях, козаки заснували там Кубанське козацьке військо. У 1794 році заклали Єкатеринодар (тепер Краснодар) як столицю кубанського війська.

Досить швидко, через рік, українські козаки зрозуміли, для чого їм «даровано» кубанські землі і що означає «царицина зарплата». В 1795 році кошовому отаману Захарію Чепізі наказано направити козацький полк на придушення повстання в Польщі, а в 1796 році — на так звану Перську

війну для завоювання Азербайджану. Як і раніше, на нову війну імператорський уряд першими кинув українців.

У цей похід Антін Головатий вирушив на чолі флотилії і двох піших полків уже в чині кошового отамана і російського чину бригадира. Отже, можемо вважати флотилію А.Головатого першою російською Каспійською флотилією, а Антона Головатого — її першим командиром. Коли козацькі полки і флотилію переправили до Баку, почалася епідемія чуми. Сотні козаків умирали, чимало їх утекло до «царя грузинського». Захворів Антін Головатий і пішов у далекі світи на 53-ому році життя — 28 січня 1797 року. Козаки доставили тіло свого флотоводця в Єкатеринодар, де урочисто поховали в місцевій церкві.

Романтизований образ А. Головатого в нарисі Г.Ф. Квітки-Основ'яненка «Головатий (Материал для истории Малороссии)» [490] надихнув Т.Шевченка на створення вірша й викликав тривалий інтерес поета до постаті кошового отамана. Шевченко збирався намалювати й літографічним способом розмножити портрет А. Головатого; 31 січня 1843 року художник писав до Якова Герасимовича Кухаренка (1800—1862): «Чом ви мені не присилаєте костюма для Головатого. ...Я думаю його нарисовать, що він стоїть сумний коло Зимнього дворца, позаду Нева, а за Невою крепость, де конав Павло Полуботок. Поміркуйте самі, як це лучше зробить (зібрати передплату на літографований портрет. — Прим. В.Ж.), бо мені й самому дуже хочеться кликнуть на світ Головатого...» [491]. Шевченко намалював ескіз портрета «Антон Головатий біля Неви» (травень 1843 р.); одяг героя персонажа відповідає описові Г. Ф. Квітки.

Улітку 1846 року (дата орієнтовна) під час подорожі поета по Україні до його подорожнього альбому невідомою рукою записа-

но текст пісні «О Боже наш, Боже, Боже наш єдиний...» — варіант так званої «Пісні А. Головатого» про переселення у 1792–1793 роках частини запорозьких козаків на Кубань. Побіжно згадується А. Головатий і в повісті «Близнецы» [492].

Постать «войскового судьи войска верных козаковъ Черноморскихъ» зацікавила Т. Шевченка ще на початку 1843 року, коли художник збирався намалювати його на замовлення приятеля Якова Кухаренка, який свого часу проходив службу у Вознесенську, на Миколаївщині. Головатий, як знав Тарас Григорович, володів літературним хистом, писав вірші й пісні, мелодійно сам їх співав і грав на бандурі. Голосом Антона і його пісні зачаровувалися царські вельможі, та й сама Катерина II не раз просила Головатого зіграти на бандурі. Вже в славнозвісному посланні «До Основ'яненка» у двох перших виданнях «Кобзаря», які були в бібліотеці Миколи Аркаса, стояв епіграф із Шевченкового твору :

*«Наш завзятий Головатий
Не вмере, не загине...
От де, люди, наша слава
Слава України».*

Окрім послання «До Основ'яненка», А. Головатий згадується в Шевченкових «Гайдамаках» (розмова старшин у розділі «Свято в Чигирині» — з історичного погляду в цій згадці деяка неясність) та поемі «Сліпий» («Невольник», 1845):

*«Тепер, кажуть, Головатий
Останки збирає
Та на Кубань підмовляє,
Черкеса лякає» [493].*

Двічі споминає Тарас Шевченко місця на Миколаївщині, які знав Микола Аркас: Очаків у поемі «Москалева криниця»,

14 разів — у своїх поезіях річку Лиман («Тарасова ніч», «Іван Підкова», «Гамалія», «Чигрине, Чигрине» та ін., чотири рази річку Інгул («Іван Підкова», «Гайдамаки» та ін.), тричі — Чорне море («Іван Підкова»), оспівував славнозвістні морські походи бузьких козаків.

Хоч багато творів Тараса Шевченка тоді ще продовжували перебувати під суворою заборобою і не друкувалися в Російській імперії, просвітянин Микола Аркас напевно був знайомий з ними. По-перше, все життя він збирав шевченкіану для власної бібліотеки (близько трьох тисяч примірників), досконало знав творчість улюбленого поета і художника. Невеличка — на 100 книжок — працювала й бібліотека при Миколаївській «Просвіті» [494]. По-друге, науковим редактором першого повного видання Шевченкового «Кобзаря», що вийшов у світ 1907 року, та Аркасової «Історії України-Русі» був В.М. Доманицький (1877–1910) — визначний учений (історик і літературознавець), активний діяч українського національного руху.

Несхитна Шевченкова віра у краще майбутнє України передалася й Миколі Аркасу — кінцівка його поеми про Пилипа Орлика глибоко оптимістична та пафосно-заклична. Разом зі своїм героєм Аркас переконаний, «...що стане правда, що знов Вкраїна оживе», й запевняє читачів, що море підхопить могутній поклик Орлика та понесе в Україну:

*«Гей, устань же, Україно,
Як колись вставала,
І борись за ті права,
Що ти утратила!»* [495].

Авторський підпис і датування на оригіналі рукопису поеми «Гетьман Пилип Орлик» свідчать, що її написано в ро-

динному маєтку Миколи Аркаса в селі Богданівці на Миколаївщині 27 липня 1907 року. Отже, поема народилася як емоційний відгук автора на антиконституційний державний переворот 3 липня 1907 року, наслідком якого був насильницький розпуск загальноросійського парламенту — Державної Думи; репресії проти учасників загальнодемократичних революційно-визвольних змагань 1905–1907 років: нова хвиля нагінок російського царизму на соціальні й національні права українського народу.

У 1905–1907 роках всенародного значення набув рух за українські школи. Серед революційних вимог щодо перерозподілу землі та політичних реформ прості люди все дедали виставляли вимогу про впровадження викладання рідною мовою. Зокрема, на зібранні жителів хутора Семенці Полтавського повіту 20 листопада 1905 року була затверджена резолюція: «Всі школи повинні утримуватись державою. Викладати в них треба рідною українською мовою». На зборах і мітингах трудящих нерідко виступали й місцеві вчителі, які користувалися великою повагою [496].

Микола Аркас знав про починання полтавчан, однак відкриття школи з українською мовою навчання в рідному селі завдало Миколі Миколайовичу чимало клопоту. Він розумів, що тільки залучення сільської дітвори до національної культури дозволить їй краще пізнати свою історію. Попервах заняття йшли без книжок та вчителів — навчальний процес цілком ліг, так би мовити, на плечі Аркаса. З Києва Микола Миколайович «виписав» «Граматку» Норця (це псевдонім українського педагога й освітнього діяча Тимофія Лубенця, який, окрім «Букварика», видрукував за власний кошт під псевдонімом Т. Хуторний українську «Читанку». — Прим.

В.Ж.). Викладачів, які навчали дітей за цими підручниками, жандармерія всіляко переслідувала, книжки підлягали конфіскації. Врешті Т. Лубенця звільнили з посади директора народних училищ Київської губернії, звинувативши в українофільстві, а його видання були піддані «анафемі».

Виховувати дітей рідною мовою було важко ще й тому, що українських книжок на той час не вистачало. Особливо для принижених, постійно кривджених селян. Ніщо з друку не доходило до неписьменних людей. Це і спонукало Миколу Аркаса без офіційного дозволу влади впорядкувати власного «Букваря» з біографією Тараса Шевченка та його віршами і таки розпочати навчання. Заняття — від Закону Божого до арифметики та вивчення Шевченкових творів — Микола Миколайович мав проводити сам, що є свідченням його педагогічних здібностей, уміння зацікавити сільських хлопчиків і дівчаток розповідями та темами урків.

Т. Шевченко уболівав, що в Україні немає шкіл з українською мовою навчання, щиро радів з появи «Граматки» П. Куліша, сам написав «Букварь Южнорусскій» (1861, Санкт-Петербург), який є доказом його розуміння освіти для українського народу. Це — одна з перших навчальних книг українців, вона має розділи: азбука, склади, цифри, лічба, текстовий матеріал, на якому вчать читати українською мовою. «Граматку» справедливо можна вважати новаторською, бо значно відрізнялася від попередніх «Букварів» того часу (Шейковського, Гаццука, Золотова) і заохочувала малюків до свідомого читання, осмислення прочитаного. Аркасів же «Буквар» містив приказки та прислів'я, що були матеріалом для формування юних душ майбутніх освічених співвітчизників, наприклад: «Казав пан: «Кожух дам», — та й слово його

тепле», «Багато панів, а на греблю й нікому», «З дурнем не борись, а з багатим — не судись» та ін.

Микола Аркас як педагог вважав українську мову основою рідної культури та освіти, громадянського, патріотичного виховання, використовував у навчанні Шевченкові твори. Микола Миколайович переконаний у цій простій істині, тому й впроваджував духовні надбання України у Богданівській сільській школі. Аркас розумів, що українську мову слід вивчати за народними творами, бо ці видання — джерело віковичної мудрості та досвіду, народної моралі. Про це Микола Аркас пише до редакції газети «Рада»: «Радісно бачити на власні очі, як росте самосвідомість, як прокидається велетенський народ, як він серцем чує й бачить, де правда, де щирість, як він радісно стріча той перший промінь світла, що прориває страшну темряву, яка так міцно і так без жалю довго обгортала його; радісно бачити, як до рідної Неньки-України вертаються силоміць одірвані, покалічені діти. Поможі ж їм, милий Боже, скоріше розв'язати ту темряву, скоріш розплющити очі, спізнати самих себе гордими, що вони сини вільної своєї Неньки-України, стали на працю задля неї, загоїли її тяжкі рани, щоб вона перед усім світом одверто пишалася своїми любимими синами.

Пишу до Вас за це, щоб Ви хоч коротенько сповістили в шановному часописі Вашому за цей уже приємний факт, щоб й інші селянські громади на взірць Богданівської поклали і свої копійки на будівництво пам'ятника Великому своєму поетові і страднику — борцеві за волю і щастя рідного краю» [497].

У ряді своїх художніх творів — «Наймичка», «І мертвим і живим...», повістях «Близнець», «Княгиня», «Прогулка с удовольствием и не без морали» та ін., Тарас Шевченко започаткував освітянські ідеї, які значно вплинули на формуван-

ня педагогічної думки в Україні. Наприклад, у «Журналі» Тарас Григорович записав власні враження, які виніс од відвідин Нижегородського інституту шляхетних панянок. Поет-просвітитель обурюється низьким рівнем естетичної культури в навчальному закладі, а з приводу безграмотності кращого випускника кадетського корпусу 22 жовтня 1857 року залишив такий запис: «Что же посредственные и худшие воспитанники, если лучший из них безграмотный и вдобавок пьяница? Проклятые вы, человекоубийцы — кадетские корпуса» [498].

Аркас, як і Шевченко, розумів народність як засіб патріотичного виховання хлопчиків та дівчаток, прищеплення їм святого почуття любові до рідного краю, до знедоленого українського народу. Досягається це, за їхнім переконанням, шляхом вивчення історії своєї батьківщини, безпосереднім життям з народом, щоденним спілкуванням з селянами та участю у вирішенні їхніх повсякденних проблем.

Неспроста серед простих людей Миколаївщини ходила легенда про те, як Тарас Шевченко відвідав царський палац і як Микола Аркас це занотував та не раз переповідав на Кобзаревих святах: «Одного разу привезено було у царський дворець електричний фонар. Тоді то було за велике диво. Той фонар повісили у дворці, і дивитися на нього зібрались міністри, генерали. Сила їх з'їхалося. Покликано було до дворця й Тараса Григоровича Шевченка, щоб і він подивився на те диво. Прийшов Шевченко. Бачить — усі топчуться та оглядають фонар. Прийшла й цариця. Побачила вона Тараса Григоровича та й каже до нього: «Дивіться, Тарас Григорович, — правда диво?» Подивився, подивився Тарас Григорович на той фонар та й каже прямо всім:

*«Ну яке ж це диво? Ото було б диво:
Якби замість фонаря
Та повісили б російського царя!»*

Схопили тут Шевченка за ці слова. Цар посадив його в кріпость і хотів було повісити, та люди заступилися — оддали Тараса Шевченка тоді в солдати» [499].

Тарас Шевченко засуджує українське панство та окремих представників інтелігенції, які плазують перед царатом, аби здобути нові привілеї і ще нещадніше пригноблювати своїх «братів незрящих гречкосіїв», картає за прояви національного нігілізму, що привело їх до повного душевного спустошення. Засуджуючи колоніальну політику Російської імперії в галузі освіти в Україні, Тарас Шевченко закликав не до відрубності вітчизняної школи, а обстоював усебічну широку освіту української молоді. Зазначимо, що царизм наполегливо відхиляв усі українські культурно-освітні домагання. Наприклад, гетьманові Брюховецькому приписувалося шкід не зводити [500].

Як відомо, прагнення служити рідному народові, проблема українського національного відродження спонукали Миколу Аркаса взятися за написання «Історії України-Русі», варто нагадати, що до першого видання Микола Миколайович запропонував епіграф з поезії Шевченка «І мертвим і живим»:

*«Подивіться на рай тихий,
На свою Вкраїну,
Полюбіте щірим серцем
елику руїну!» [501]*

Цензура вилучила Шевченкові слова, поставила серйозну перепону випустити «Історію...» рідною мовою, про що Микола Аркас у книжці написав: «Несподівано вийшов новий закон, котрим заборонялося видавати всякі книжки, писані

українською мовою, окрім віршів та оповідань, заборонено було привозити їх з-за границі, заборонялося виставляти щонебудь українською мовою та співати українських пісень. Оця заборона на українські книжки була аж до року 1906 — рівно тридцять літ» [502].

У повчальному посланні «І мертвим, і живим...» Т. Шевченко застерігає тих, хто зрікся українського народу, його історії, культури, мови, бо їх чекає зневага і осуд:

*«Бо хто матір забуває,
Того бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають,
Чужі люди проганяють»* [503].

Далеко не всі діячі українського культури того часу, як Т. Шевченко, мали чітке уявлення про багатомовність Російської імперії і так не клопоталися, як він, за створення умов для просвітництва українського народу. Як відомо, слідство не довело членства Шевченка в Кирило-Мефодіївському братстві, але ореол його поезії, бажання зробити український народ щасливим і незалежним передався й іншим братчикам. Проте головну роль у процесі становлення нової української літератури Микола Аркас усе ж відводить Т. Шевченкові періоду Кирило-Мефодіївського товариства, поруч з такими діячами, як П. Куліш, М. Костомаров, І. Білозерський, М. Гулак, П. Маркович, М. Пильчиков, О. Навроцький та ін. Не випадково серед інтелектуалів зародився національний рух, і саме письменники посіли вагоме місце у процесі формування свідомості народу. Микола Аркас дав їхньому об'єднанню таку характеристику: «Усі спільники того товариства були українці, котрі щиро любили свій народ, свою Україну і по-

ложили спільними силами доходити правди та добра своєму народові та іншим народам Славянським. Вони маріли про те, щоб завести федеративний устрій у Славянстві, — щоб кожен Славянський народ, а між ними й Український, жив собі самостійно, по своїй волі, вибираючи собі начальство по своїй уподобі; щоб не було так, що один народ панує над другим, але щоб жили кожний вільно і тільки були у братерському союзі між собою — спільними силами собі намагалися й боронили оден одного». Автор свідомо наголошує на ідеї об'єднання слов'ян, але насамперед українців, називаючи це святою справою. Історик наголошує, що «...він [Шевченко — Прим. В.Ж.] довіку буде будити свідомість в Українському народові та додавати натхнення й охоти працівникам» [504].

Не дивно, що Микола Аркас наголошував на необхідності викладання в університетах українською мовою всіх предметів не тільки студентам, а й усім бажаючим. Відкрита ним школа з українською мовою викладання в селі Богданівка підтверджувала його погляди. А основою навчання й виховання в початковій Аркасівській школі Богданівки (є думка, що навчання рідною мовою М. Аркас увів також у Христофорівській початковій школі. — Прим. В.Ж.) були українська народна творчість та народна поезія, народна пісня й історичні перекази та доступна дітям поезія великого Тараса. «Пишу до Вас...», — повідомляв Микола Аркас до газети «Рада», — щоб Ви хоч коротенько сповістили в шановному часописі Вашому за цей уже приємний факт, щоб й інші селянські громади на взірць Богданівської поклали і свої копійки на будування пам'ятника Великому своєму поетові і страднику — борцеві за волю і щастя рідного краю» [505].

В «Історії України-Русі» Микола Аркас приділяє життю і творчості Тараса Шевченка п'ять сторінок, ілюструючи її портретами Кобзаря, малюнком батькової хати в Кирилівці та поетовою могилою «Коло Канева». Розповідь побудована лаконічно, короткими реченнями та з різнобічними фактичними даними, які підсилюють світосприйняття образу українського пророка й мислителя: «Поезія (вірші) Шевченкова, — розповідає Микола Аркас, — зробила таке велике діло, яке тільки й може зробити справдешній велетень мислі і слова» [506].

Одним із перших найпоказовіших і найпоширеніших способів використання феномену Тараса Шевченка було вшанування його пам'яті відзначенням дня народження усіма без винятку «Просвітами» в усі періоди їхньої діяльності, незважаючи на те, що саме такі заходи нерідко призводили до гострих конфліктів з владними структурами і часто закінчувалися забороною просвітянських організацій. Щорічно в березні з ініціативи просвітян, головою якої незмінно був Микола Аркас, проводилися в Миколаєві Шевченківські свята. Окрім конференційних та меморіальних заходів, на урочистостях виконувалися Шевченкові твори і твори М. Лисенка, зокрема кантати «Б'ють пороги» на слова Кобзаря та «Пам'яті Шевченка», «Жалобний марш» К.Стеценка, уривок з п'єси «Невольник» М. Кропивницького [507].

Микола Аркас листом од 26 лютого 1907 року пише одеському актору М. Комарову про Шевченківські вечорниці: «Вчора у передодню роковин Шевченка справили ми по ньому громадою прелюдну панахиду у Соборі і після неї у помешканні «Технічного общества», до якого ми пристали у сусіди, одправили свято відкриття нашої «Просвіти». Відкриття відбулося тихенько... Ми тепер лаштуємо на другім

тижні посту справити Шевченкове Свято у театрі, яке має склас-тися з чотирьох дійств: 1. Літературно-музичне; 2. Друга дія моєї «Катерини»; 3. Третя дія «Невольника»; 4. Апофеос (жива картина і хор). Як бачте, діла для молодого, незорганізованого товариства чи мало і клопоту доволі. Хочемо, щоб вечір цей (у театрі) одбувся гарненько і зробив гарне враження на тутешню велику публіку, та й привабив би б до нас як найбільше членів» [508].

Діяльність музично-драматичної секції миколаївської «Просвіти» швидко набула популярності й за межами міста. Так, 12 квітня 1908 року силами миколаївських українофілів поставлено два спектаклі в приміщенні Народної аудиторії Херсона. Збір з цих вистав пішов на спорудження пам'ятника Т.Шевченку в Києві. 14 квітня була поставлена опера Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм», на яку зібралася численна публіка. Перед спектаклем голова миколаївської «Просвіти» Микола Аркас прочитав реферат про історико-побутові умови життя українців, що були висвітлені в спектаклі, та Шевченкове ставлення до українського козацтва. Микола Миколайович підкреслив, що «...запорозьке козацтво являло собою військовий орден або братство, яке керувалось і жило своїм життям, особливими звичаями. Головною думкою виступу було те, що в житті козаків втілились ідеали 35-мільйонного люду українців: глибоко демократичне, метою свого життя ставило волю і рівноправність». Відома й така цифра. За 1909 рік Миколаївське товариство «Просвіта» завдяки наполегливій роботі одержало прибуток 4872 рублів. П'ять відсотків від цієї суми товариство перерахувало на спорудження пам'ятника Т.Шевченку. Це стало традицією «Просвіти» — від кожного платного заходу перераховувати на благодійну справу 5 відсотків [509].

Іще одним видом безпосереднього зв'язку творчої спадщини Т. Шевченка з діяльністю миколаївської «Просвіти» були інсценізації Кобзаревих творів, покладення їх на музику та здійснення театральних вистав за його поемами. Не менший вплив мала на публіку опера «Катерина» за однойменною поемою Тараса Шевченка, музику до якої написав Микола Аркас, а першу постановку здійснив у 1899 році корифей українського театру Марко Кропивницький. Уривки музики з опери «Катерина» першими почули миколаївці у виконанні місцевого оркестру 23 березня 1897 року в залі Зимового морського зібрання (згодом Будинок офіцерів флоту). Повністю ж опера прозвучала на гастролях трупі М. Кропивницького в Москві 1899 року. Потім її чули та бачили на сценах Києва, Варшави, Кракова, Львова – так почався тріумфальний похід «Катерини» театрами світу. Це добре розуміли охоронці імперії, які при обшуках «Просвіт» передусім вилучали поезії Т. Шевченка і твори про нього. Саме така література слугувала найчастіше приводом для переслідування просвітян і закриття їхніх організацій, як це сталося, наприклад, з «Просвітою» у Чернігові та Києві.

Як згадували старожили, селяни Богданівки та Христофорівки з нетерпінням чекали приїзду Миколи Аркаса, їхнього «начитаного хазяїна», бо знали, що увечері, після роботи зможуть почути у його ж виконанні багато народних пісень, які він записував, мандруючи Миколаївщиною. Часто люди просили Аркаса (як згадувала жителька Христофорівки Ляшенко Агафія. – *Прим. В.Ж.*) прочитати уривки Шевченкового «Кобзаря», який Микола Миколайович знав напам'ять. Про цю хвилину творчої зустрічі місцевий поет Анатолій Погорєлов так написав:

*«Читав повільно і розважно
Слова Шевченка-Кобзаря,
І ще не знав, що для нащадків
Зійде й Аркасова зоря» [510].*

Миколу Аркаса підтримувала інтелігенція України, яка нікому не давала занепасти свій народ і виводила його на світло з віковичної колоніальної темряви. Цей порив відчувався й під час відкриття пам'ятника Іванові Петровичу Котляревському в Полтаві. Там зібралися найкращі творчі сили українства. Прибули на це свято не лише з Правобережжя та Лівобережжя, а й із Галичини та Покуття. Приїхав і Микола Аркас до Полтави, де познайомився з Миколою Лисенком, Лесею Українкою, Михайлом Коцюбинським, Василем Стефаником, Панасом Мирним, Гнатом Хоткевичем, Володимиром Самійленком, Ганною Барвінок — з усім цвітом України! Ці люди — різні за біографіями, переконаннями, політичними зацікавленнями — визначали спектр тодішнього демократичного кола українців: більше вони таким гуртом не зустрічалися.

Після Полтавських подій Микола Аркас, разом із великим гуртом української інтелігенції, серед яких були Леся Українка, Василь Стефаник, Іван Стешенко, члени галицької делегації, виїхав до Києва, а звідти — пароплавом до Канева, до могили Великого Кобзаря, де пробув цілий день. Їх почуття передав Стефаник у листі до О. Гаморак від 21 вересня 1903 року: «Дніпер долом плине в Чорне море, за Дніпром Лівобережна Україна розіклаталася лісами і степами, а там лани і мла синя (...). Осе ж і місце, звідки я поклонився всій Україні» [511].

«Присвята», публікована в австрійському виданні «Ukrainische Rundschau» 1914 року, була одкровенням для

багатьох: «Він був сином мужика — і став князем у царстві духу. Він був кріпаком — і став велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком — і вказав нові, світлі й вільні шляхи професорам і книжним ученим. Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій».

Як і Тарас Шевченко, Микола Аркас творче життя присвятив українському народові. І хоч Кобзаревий поетичний мотив, професійність як художника відрізняється від Аркасового, Микола Миколайович залишається для нас заповзятим просвітянином і творчою особистістю, змагальником-правдолюбом, щирим патріотом України, шанувальником і пропагандистом Шевченкової творчості.

...Тарас Шевченко-поет завжди правдиво оспівував народне життя і славу минушину України, а в малярстві, навпаки, спершу байдуже ставився до простолюддя, витаючи у класичному світі не тільки в царині сюжетів, а ще більше у засобах вираження. Його історичні герої, що повнокровно жили у віршах, щойно він хотів перенести їх на папір, ставали безжиттєвими, вбраними в умовний, класичний фасон. Але Шевченко ніколи не цурався свого пензля, навіть під час заслання із царською забороною «писати й малювати».

Поет малює свою рідну землю Україну не зблизька, а віддалеки, за мільйони кілометрів, і не просто із пташиного польоту, а з неозорої відстані, у просторі й часі — з погляду вічності, з космосу. Вона — виміряно голуба планета, мов із картини, яка ніколи не зітреться в уяві землянина і прибульця з інших світів:

*«Мов ті діди високочолі,
Дуби з гетьманщини стоять».*

Невмирущі дерева піднебесся стали літописом Української державності, гетьманського самоврядування.

... Якби Тарас Шевченко не написав жодного віршованого рядка, він був би відомий світові як великий український художник, який досконало володів олівцем, аквареллю, олією, офортом, сепією... З-під його пензля, граверського штихля, офортної голки та звичайнісінького олівця з'явилося багато прекрасних творів. Могутній голос Тараса Шевченка, як нічий інший, підняв високо поетичне та мистецьке небо України; ніби насталене в жерлах вулканів, його слово дзвінко вдарило по ланцюгах і кайданах, щоб возвеличити «малих отих рабів німих», розбурхало степ і море, загримотіло аж на вершинах Кавказу.

Не забуваймо
пом'янути!

*«І мене в сім'ї великий, в сім'ї вольній, новій,
не забудьте пом'янути незлим тихим словом».*

Тарас Шевченко

*«Будемо ж вчитися у Тараса Шевченка
любити нашу славу Вітчизну...*

Ненависть до ворогів повинна бути в нас нещадна, як нещадна вона була і в Шевченка. Націоналістичним перекрученням творчості Шевченка ми повинні давати непримиренну відсіч. Від Шевченка повинні ми взяти те, без чого ми, письменники, поети, дихати не можемо: а саме - і політичну поезію, і лірику, і сатиру, і антирелігійні стріли «Кобзаря», і багато ще чого іншого. Цінуймо ж спадщину Шевченка! Учімося у нього!»

Павло Тичина

*«Ми чуємо тебе, Кобзарю, крізь століття,
І голос твій нам душі окриля. Встає в новій красі,
забувши лихоліття, Твоя, Тарасе, звільнена земля!»*

Василь Симоненко

На початку 1861 року, в січні, Тарас Шевченко в Санкт-Петербурзі напружено працював: видрукував «Буквар» накладом десять тисяч примірників і майже безкоштовно, по три копійки, розіслав в українські недільні школи, завершував автопортрет. Смертельно хворий Тарас уже майже не входив із майстерні в будинку Академії мистецтв. На останньому автопортреті бачимо стримані кольори, чорні тони, опущений додолу байдужий Тарасів погляд. Складається враження, що Шевченко віддаляється, розчиняється в тумані з невеселими думами про «далекую дорогу».

Клімат Санкт-Петербурга, з постійними туманами, вологістю, був несприятливий для Шевченка з хворим серцем. У тісному приміщенні, яке погано провітрювалося, до того ж перенасиченому кислотами, що використовувалися при гравіруванні, художник поступово згасав. Тарас Григорович знав про шкідливу дію кислот, але про себе не дбав. Водночас знайомих і друзів, які заходили до майстерні, просив не підходити близько до робочого місця, «бо там шкідливі кислоти». Доцільно згадати спогади російського прозаїка, журналіста, історика Віктора Аскоченського (1813–1879), який зізнавався: «... майстерня його наскрізь пропахла якимись дуже смердючими кислотами, і я поспішив розлучитися з дорогим господарем» [512].

«Так мені погано, що ледве перо в руках держу. І кат його батька знає, коли воно полегшає... Кінчай швидше в Каневі та напиши мені, як кончиш, щоб я знав, що з собою робить весною. Прощай! Утомився, неначе копу жита за одним заходом змолотив» [513], — писав 29 січня 1861 року Тарас Шевченко троюрідному братові Варфоломію — це був останній лист із Санкт-Петербурга до свояка.

Лікарі категорично заборонили Шевченку виходити на вулицю — недуга поклала його в ліжко. Кажуть, ходила до художника якась жінка, приносила речі для малювання, за легендою, це була Маша, «німкєня Маша із його молодості», яка називала його «Чевченко». Заходили й друзі: в останні дні січня завітав російський письменник Микола Лєсков (1831 — 1895). Особисте знайомство Лєскова з Шевченком відбулося взимку 1860 року. Точна дата невідома, однак уже на початку 1861 року Шевченко розповідає про Лєскова як про «щирого свого приятеля» — Микола написав про Тараса Шевченка п'ять статей.

У той прихід Лєсков розповідав Тарасові про Варшавську залізницю й Київське шосе, що, мовляв, тепер не так складно буде добиратися в Україну. Шевченко вислухав Миколу, відповів: «Коли б швидше ходили поштові екіпажі, не доїдеш живим на цих клятих перекладних, а їхати треба. От якби до весни дотягти! Та на Україну... Помру я тут неодмінно, якщо залишусь». 14 лютого 1861 року на звороті автопортрета поет записав рядки, останні:

*«Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусідонько убога,
Вірші нікчемні віршувать
Та заходиться риштувать*

*Вози в далекую дорогу,
На той світ, друже мій, до Бога
Почимчикуєм спочивать».*

У неділю 19 лютого 1861 року Шевченка провідав гарнізонний інженер-архітектор Федір Черненко (1818–1900). Олександр Кониський у статті «Спогади Ф.І.Черненка про зустріч з Т.Г.Шевченка у Петербурзі» розповідає про це так: «Черненко застав, що художник стояв біля вікна, опираючись руками об стіл; він був збентежений, очі й вся болісна твар його виявляли хвилювання... Скоро Черненко увійшов в світличку, поет, замість звичайного привітання, спитав його: «Що?... є!.. є воля? є маніфест?» [514], і, глянувши у вічі Черненкові, зрозумів відповідь. Глибоко зітхнувши, мовив: «Так нема? Нема? Коли ж воно буде?!» Пустивши міцну, не до друку фразу, Тарас закрити обличчя руками й, впадши на ліжко, заплакав. Черненко став заспокоювати поета. Тарас гірко всміхнувся й вимовив кілька недобрих слів на адресу гнобителів».

Наближався день народження Тараса Шевченка. Приятелі знали про його хворобу й надсилали листи з побажанням здоров'я. В п'ятницю, 24 лютого навідався історик Микола Костомаров (1817–1885). Тарас сидів за столом, на підлозі й підвіконні лежали незавершені художні роботи. Художник зізнався, що здоров'я значно покращало й наступного тижня неодмінно завітає до Костомарова в гості. У той день Тарас Григорович ще написав листа знайомому управителю канцелярії петербурзького обер-поліцмейстера Іванові Таволзі-Мокрицькому (1822 — р.с.н.): «Я болен, другой місяць не только на улицу, меня и в коридор не пускают. И не знаю, чем кончится мое затворничество» [515].

Тарас Григорович Шевченко помер о п'ятій годині тридцять хвилин ранку в неділю, 26 лютого (10 березня за новим стилем) 1861 року. У Центральному історичному архіві Санкт-Петербурга зберігається офіційний медичний документ про хворобу і смерть митця: «Свидетельство. Дано сие в том, что академик Тарас Шевченко, 49 лет от роду, давно уже одержим органическим расстройством печени и сердца (Vitium hepatis et cordis); в последнее время развилась водяная болезнь (Hydrops), от которой он умер сего 26-го февраля. С.-Петербург, февраля 26-го числа 1861 года. Подлинное подписал: доктор Эдуард Бари, ординатор при больнице св.Марии Магдалины. Верность копии сей с подлинным свидетельством доктора Эдуарда Бари свидетельствует с приложением печати полиции императорской Академии капитан 1-го ранга Набатов» [516]. Нижче на свідоцтві — помітка олівцем: «47 лет от рождения» — поправка щодо віку Шевченка, помилково вказаного лікарем.

Олександр Лазаревський так записав про останній день Шевченкового життя: «Сегодня утром, в половине шестого, не стало Шевченка» [517]. Співробітник журналу Юрій Волков підписав некролог до друку 28 лютого, який з'явився під заголовком «Последний день жизни Т.Г. Шевченка» в петербурзькій газеті «Северная пчела» (№48). Повідомлення в чорній рамці вийшло окремим відбитком та передруковане в «Черниговских губернских ведомостях» (№17). Дещо інакше про останні хвилини життя Шевченка розповів М.Костомаров: «На другой день утром Тарас Григорьевич приказал сторожу поставить ему самовар и, одевшись, стал сходить по лестнице с своей спальни, устроенной вверху над мастерской, как лишился чувств и полетел со ступеней

вниз... Сторож поднял его и дал знать его приятелю, Михаилу Матвеевичу Лазаревскому» [518].

Труна з Тарасом Шевченком стояла в церкві Академії мистецтв. М. Лєсков про хвилини прощання з митцем розповідав: «...в притворе академической церкви стояла белая гробовая крышка, а перед амвоном на черном катафалке виднелся гроб, обитый белым глазетом... Красные шторы у церковных окон, против которых стоял гроб, были спущены и бросали красноватый свет на спокойное лицо мертвеца, хранившее на себе печать тех благородных дум, которые не оставляли его при жизни. Три художника с бумагою и карандашами в руках стояли по левую сторону гроба и рисовали» [519]. Шевченка в труні малювали художники М. Микешин, В. Верещагін, Л. Жемчужников, М. Дмитрієв і П. Ейснер. Скульптор Петро Клодт (1805–1867) зняв з небіжчика гіпсову маску.

На Смоленському кладовищі Санкт-Петербурга 28 лютого 1861 року відбулася похоронка. Серед тих, хто прийшов віддати останню шану Шевченкові — Костомаров, Білозерський, Куліш, Честахівський, Афанасьєв-Чужбинський, брати Лазаревські, Некрасов, Достоевський, Шелгунов, Микола і Олександр Сєрно-Соловйовичі, Салтиков-Шедрін, Лєсков, Михайлов, Пипін, Панаєв, Микола і Василь Курочкіни, брати Жемчужникови, Помяловський, Круневич і студенти академії. На похороні промовляли: В. Білозерський, М. Костомаров, Ф. Хартахай та М. Курочкін; присвячені Шевченку вірші читали О. Афанасьєв-Чужбинський й П. Таволга-Мокрицький. Зокрема, Панько Куліш сказав: «Такий поет, як Шевченко, не одним українцям рідний. Де б він не вмер на великому слов'янському світові, чи в Сербії, чи в Болгарії, чи

в Чехах, всюди він був би між своїми. Боявся еси, Тарасе, що вмиреш на чужині, між чужими людьми. Отже, ні! Посеред рідної великої сім'ї спочив ти одпочинком вічним. Ні в кого з українців не було такої сім'ї, як у тебе; нікого так, як тебе, на той світ не провожали... Тибо, Тарасе, вчив нас правди святої животворящої. От за сю-то науку зібралися до тебе усіх язиків люди, як діти до рідного батька; через сю твою науку став ти всім їм рідний, і провожають тебе на той світ з плачем і жалем великим... Радуйся же, Тарасе, що спочив ти не на чужині, бо немає для тебе чужини на всій Слов'янщині — і не чужі люди тебе ховають, бо всяка добра й розумна душа — тобі рідна». Були також підготовлені, але внаслідок зіткнення з поліцією не виголошені промови П. Чубинського й «пермитянина Южакова» [520].

Похорону Тараса Шевченка передувала в часі панахида в католицькому соборі за п'ятьма загиблими, які вбиті у Варшаві при маніфестації 13 лютого 1861 року. Тоді пролунали слова польського гімну, поляки в одну мить впали на коліна й зі сльозами на очах приєдналися до співу. Вслід за польською панахидою відбувся й похорон Т. Шевченка. Польська корпорація в повному складі проводила труну з Шевченком на Смоленське кладовище. Там Владислав Хорошевський (1838? — 1900) сказав польською мовою добрі й розумні слова, що потім надруковані в «Основі». Студент, грек Феоктист Хартахай виголосив промову українською мовою : «Україно, мати наша! Де твоя утіха, де витає і що тепер робить? Зомліли ніженьки, що по світу носили, зломилась рученьки, що тобі служили, закрились карі очі, що на тебе, любуючи і сумуючи, гляділи, минулися думи й пісні! Перестав твій Тарас сльози лити, стомився, заснути схотів. Матінко наша, Україно, степи

наші, могили, Дніпр широкий, небо наше сине! Хто вам пісню заспіває і про вас згадається! Хто вас так щиро любитиме і за вас душу положить! Тарас Григорович — у труні, снаряжений на той світ! Затих і замовк наш соловейко навіки! Україно, Україно! Де твій син вірний? Мова українська! Де твій батько, що тебе так шанував, що через його і тебе ще більше поважати стали» [521].

З приводу панахиди жандарми, які слідкували за похороном Тараса Шевченка, розпочали слідство й намагалися притягти до відповідальності польських студентів, які «виголошували бунтарські гасла». Невдовзі конфлікт переріс у студентські заворушення й навчальні заклади Петербурга й Москви закрили. Організаторів заворушень побрили в москалі й перевели до Казанського університету. Письменника з Чернігівщини Миколу Вербицького (1843–1909), учасника похорону Шевченка, як і його земляків, відправили додому, а в III-му жандармському відділі лежав донос про те, що «Вербицький насмілювався перекласти «Єще польська не згінела» українською мовою»...

Після поховання Т. Шевченка на Смоленському кладовищі, поліція в присутності понятих зробила опис його майна. Зосим Недоборовський, знайомий художника, розповідає: «После смерти Тараса Григорьевича квартира, которую он занимал в Академии художеств, была опечатана, и после похорон, спустя немного времени, я получил официальное приглашение от полиции, как домовладелец, присутствовал при описи его имущества, а Г.П. Честаховский, как эксперт, в качестве художника, для оценки художественных произведений, оставшихся после покойного. Опись производил полицейский офицер — поручик Китченко. Квартира состояла

из одной довольно обширной — длинной, под сводами, комнаты, все стены которой почти исписаны были карандашом. В комнате царил полный беспорядок; бумаги лежали на полу разбросанными. Сначала я с Честаховским посписывали со стен что нашли нужным, что не мало заняло у нас времени; затем приступили к описи, и, по приведению всего в известность, за исключением платья, все было нами взято и отдано Михаилу Матвеевичу Лазаревскому» [522].

Стискається серце, коли читаємо таку інформацію: «Опись имущества академика Тараса Шевченко, описанного по предписанию 1-го департамента управы благочиния от 14 марта 1861 г. за № 4614, по случаю смерти Шевченко, находящегося в здании Академии художеств Васильевской части 1 квартала». Й далі перелічуються речі, які оточували митця, меблі поета: диван, оббитий клеїонкою, стіл простого дерева «без окраски», столик круглий «простого дерева на одной ножке», дзеркало в рамі березового дерева, сундучок «простого дерева, окрашенный синею краскою». Найбільшу вартість становили: «...семнадцать досок красной меди гравированных и разной величины; две шкатулки с принадлежностями для рисования акварелью, шкатулка красного дерева с принадлежностями для живописи, мольберт орехового дерева, семь гравированных картин, изображающих сцены и портреты, в деревянных рамках под орех и под стеклами, картина гравированная оригинальная Рембрандта, изображающая притчу о виноградаре и делателе; две большие гравюры, изображающие пейзажи Каляма, тридцать восемь картин разной величины, гравированных и изображающих портреты...». І, нарешті, «часы карманные золотые, на тридцати камнях», якими так втішався невиліков-

но хворий поет. Усе майно «академика Тараса Шевченка» оцінено в 148 карбованців [523].

Завідувач друкарнею П. Куліша Данило Каменецький (1810–1875) 1861 року склав «Опис книжкам, що належали Т.Г.Шевченкові», в якому 110 записів включали понад 150 книжок. Окрім поодиноких видань, бібліотека Шевченка досі, на жаль, не розшукана, але відомо, що М.Лазаревський передав книжки на збереження організаторові української громади в Петербурзі Федору Черненкові.

Опис Шевченкових малюнків, офортів та речей зробив і Григорій Честахівський — художник і шанувальник мистецького таланту Тараса Шевченка. В описі зареєстровано лише 49 малюнків та офортів! Це були переважно твори, конфісковані під час арешту й повернені Тарасу Григоровичу після звільнення із заслання в 1858 році, дещо з доробку останніх років життя. Частина художньої спадщини Шевченка — малюнки періоду заслання, авторські збірки поетичних творів «Мала книжка» й «Більша книжка», деякі автографи й списки віршів — залишилися в петербурзькій оселі Михайла Лазаревського, де жив поет перед переселенням до останнього свого помешкання в майстерні Академії мистецтв.

Родичі Шевченка погодилися одержати спадщину в грошовому еквіваленті, для чого було організовано кілька аукціонів. Але українська громада Санкт-Петербурга, яка групувалася навколо журналу «Основа», як згадував художник Лев Жемчужников (1828–1912): «...домовилися зі своїх рук нічого не випускати. Внаслідок цього скупникам, які зібралися, не дісталось нічого». Гроші ж довелося збирати за підписними листами, що дало змогу розрахуватися з родичами. Це стало початком створення хоча й невеликої, але надзвичайно

цінної частини майбутньої музейної колекції, яка була «громадською власністю» [524].

Значна частина Шевченкових робіт зберігалася в друзів: кілька малюнків було в Михайла Лазаревського, кілька — у Переяславського лікаря й приятеля Андрія Козачковського. Офортними дошками опікувався власник літографської майстерні Андрій Черв'яков.

У трьох аукціонах з продажу Тарасових картин і речей, які проводилися на квартирі М. Лазаревського 28 квітня, 7 і 14 травня 1861 року, брали участь переважно друзі Тараса Шевченка, шанувальники, що й дало змогу зосередити мистецькі твори художника «у своїх людей». Не виставлялися для продажу мистецька колекція Т. Шевченка, описана Честахівським, малярське гравірувальне приладдя, рисунки, залишені Тарасом на квартирі М. Лазаревського, а також особиста бібліотека. Створення «музею Шевченка» могло стати реальністю лише за умови збереження спадщини. А.Жемчужников, скажімо, пропонував створити його в Києві чи Полтаві й зробив перший внесок — 100 рублів, та згодився передати свій альбом офортів «Живописная Украина». Але, крім розмов, тоді справа не зрушилася...

На ціновках, окрім мистецьких творів, продавалися й особисті речі Тараса Григоровича — килими, меблі, кухонний і столовий посуд: М.Лазаревський купив дві склянки, хустку, глиняний рукомийник, скриню, а фольклорист Опанас Маркович (1822–1867) придбав шотландську шапку, рукавички, блюдо, ножиці, дві пари ножів, також олійний портрет П. Куліша. Лев Жемчужников поповнив свою колекцію естампом «Притча про робітників виноградаря», солом'яним брилем, мідною столовою ложкою й двома відбитками гіпсо-

вих голівок. Редактор і видавець «Киевской старины» Феофан Лебединцев, окрім офорта «Вірсавія» й гіпсового зліпка руки поета, надав перевагу одягові й побутовим речам — вишитому рушнику, хустинці, чарці, бляшаній цукорниці, роговому гребінцю, килиму, вовняній ковдрі й постільній білизні. Редактор журналу «Основа» Василь Білозерський (1825–1899) заволодів малюнком «Старець на кладовищі», настінним годинником, скляною чайницею, кресалом, скульптуркою «Голова Марії». Завідувач друкарні П. Куліша Данило Каменецький, який друкував останнє прижиттєве видання «Кобзаря» 1860 року, став власником автографів «Тарасова ніч», «Перебендя», «До Основ'яненка», «Гамалія», «Марку Вовчку», а також самовара з трубою, тацею й Шевченкового кожуха (калмицького). Шевченків приятель Федір Черненко, який допомагав Тарасові Григоровичу накреслити проект «омріяної хати над Дніпром», придбав вишитий рушник, дерев'яну ложку, палицю з ручкою зі слонов'ячої кістки й двадцять відбитків із медальйонів. До полковника Андрія Красовського потрапили три вишиті сорочки, літнє пальто, китайські черевики, двоє полотняних шароварів та сіра смушева шапка. Студент Петербурзького університету Феохтист Хартахай, який виголошував промову на похороні Кобзаря, придбав на аукціоні теж дорогі для нього реліквії. Чинovníк Петербурзької митниці Зосим Недоборовський, знайомий поета й автор опису його кімнати, придбав не лише офорт «Старець на кладовищі», а й дерев'яний аршин, шматок мила й пляшечку парфумів. Зрозуміло, що все це купувалося не для користування, а як пам'ять про поета й художника. Не продавалося тільки художнє й гравірувальне приладдя, яке одержав на зберігання Григорій Честахівський.

Мистецьку спадщину Шевченка купила Петербурзька українська громада й доручила зберігати її А. Козачковському, М. Лазаревському, Л. Жемчужникову, Д. Мордовцю. Переяславський лікар Андрій Козачковський, піклуючись про Шевченкову мистецьку колекцію, передав придбане директорів Педагогічного музею військово-навчальних закладів Всеволоду Каховському — 1893 року художнє зібрання налічувало 281 одиницю творів Тараса Шевченка. На думку етнографа й статиста Олександра Русова, який оглядав колекцію, вона вже не була такою повною, як за життя А. Козачковського і В. Каховського. Вдова Каховського змушена була віддати Шевченків мистецький скарб Софії Бразоль — дружині полтавського губернського предводителя дворянства, від якої Тарасові художні твори потрапили до колекції Василя Тарновського.

Михайло Лазаревський також мав чималу збірку автографів, видань і мистецьких творів Шевченка, частину яких йому дарував Тарас, а значну кількість залишив після тримісячного проживання в його квартирі перед поселенням у виділену йому Академією мистецтв майстерню. Доля цієї колекції склалася не найкраще: М. Лазаревський був нежонатим, після смерті Тарасові реліквії перейшли до найстаршого з шести братів Лазаревських — Василя Матвійовича (1817–1890), який свято оберігав їх. І Василева вдова дотримала заповіту чоловіка й зберегла Шевченкову колекцію, але після її смерті сини розпродали зібрання. Особливо «відзначився на торгах» Сергій Лазаревський, розпорошивши найдорогоцінніше з Тарасових мистецьких робіт. Дядько С. Лазаревського — Олександр Матвійович (1834–1902), який відраджував небожа продавати Шевченкові реліквії,

заволодів деякими з них і передав до музею В. Тарновського. Але децю все-таки потрапило до приватних колекцій С. Боткіна, Е. Рейтерна й І. Цвєткова. Урядовець Адміралтейства Федір Сулієв придбав корсунський альбом та медальйон із фотографією й волоссям художника.

Поступово колективна власність ставала приватною, й спадкоємці малюнків та бібліотеки Шевченка почали їх розпродавати. Першим серед збирачів творів Тараса Григоровича став поміщик і меценат Григорій Тарновський, який перетворив маєток у селі Качанівці Чернігівської губернії на відомий в Російській імперії культурний осередок, куди з'їжджалися найвидатніші діячі культури. Там було зібрано унікальну бібліотеку й створено картинну галерею. Після смерті Григорія Тарновського, культурні цінності успадкував його небіж Василь Тарновський-старший, але воістину легендарною постаттю в історії українського меценатства став його син, Василь Васильович Тарновський-молодший, який зберігав Шевченкових сімнадцять малюнків гір Каратау й краєвидів Новопетрівського укріплення. Завдяки подвижництву В.В. Тарновського-молодшого в Чернігові на основі його колекції було створено Музей української старовини.

...У кінці квітня 1861 року одержано офіційний дозвіл на перевезення праху Тараса Шевченка в Україну. Наполегливість та ініціативу виявив художник Григорій Честахівський, з яким Шевченко познайомився і заприятелював в останні роки життя. «Прошение» на ім'я Міністра внутрішніх справ і петербурзького військового генерал-губернатора 27 лютого 1861 року підписано «коллежским советником» Михайлом Лазаревським (1818–1867), підстаршим з шести братів, які з шаною ставилися до Тараса

Григоровича. Дозвіл отримано на початку квітня, а 22 квітня Г.Честахівський змалював загальний вигляд поховання Кобзаря на Смоленському кладовищі.

Зранку 26 квітня 1861 року до Тарасової могили на Смоленському кладовищі прибули друзі й знайомі. Домовину викопано, покладено в свинцеву труну й поставлено на траурний ресорний віз. Супроводжувати траурну процесію доручили Олександрю Лазаревському й Григорію Честахівському. Залізницею домовину спочатку відправили до Москви. Скрізь процесію зустрічало й проводжало багато шанувальників Кобзаря. Мешканці російського містечка Орла почали навіть збирати гроші на спорудження пам'ятника. А полтавці, на пам'ять про «батька Тараса», посадили край дороги дуб, який обгородили металевим парканчиком, на мідній пластинці якого викарбували: «Твоя дума, твоя пісня не вмере, не загине».

Із Москви до Києва тлін Тараса Шевченка везли поштовою шляхом через Тулу, Орел, Брянськ, Глухів, Кролевець, Алтинівку, Кич, Батурин, Дочь, Борзну, Комарівку, Ніжин, Дівицю, Носівку, Раздкевичі, Козелець, Смітовку, Залісся — першою поштовою станцією в Україні, як і тоді, далекого 1845 року, стало сумське село Есмань.

Літератор-мемуарист Гліб Лазаревський у «Київській старовині» писав про маршрут і про те, як зустрічала Україна Тараса Григоровича Шевченка: «З любов'ю, пошаною, пестливо зустріла українська земля свого сина. І що далі на південь, то все голубішало небо, теплішало, напоєне пахощами квітучих садків, повітря, ширшали бузкові обрії, зеленішали лани. Урочисто зустрічали жалібний поїзд старовинні, мохом історичних спогадів повиті міста. І давня гетьманська столиця Глухів. І колишнє сотенне місто Кролевець: на подвір'ї са-

диби Огієвських 4 травня 1861 року мешканці прощалися з Кобзарем. Всюди виходили назустріч і супроводжали труну й церковні корогви, і цехові значки, і військові оркестри, і ні шкіл, і тисячі людей. Сумно гули церковні дзвони, бо, всупереч словам улюбленої пісні поета, вся Україна плакала».

Гули церковні дзвони Глухова й Крелевця: Соборно-Троїцької, Миколаївської, Анастасіївської, Преображенської, Вознесенської, Трьохсвятительської, Покровської, Різдобогородицької церков. Серед тих, хто віддавав шану Шевченкові, зустрічали скорботну траурну процесію в колишній столиці Гетьманщини священники храмів: Іоанн Сечка, Йосип Петровський, Федір Карпинський, Євмен Россинський, протоієрей Данило Сочава, Сімеон Чернявський, Олексій Шекун, Никифор Імшенецький, Євдоким Матвієвський, сотні жителів. Смерть Тараса Григоровича оплакували знайомі — Глафіра Матвіївна та Дмитро Петрович Огієвські.

Аналізуючи лист Г. Честахівського, а саме: «...в середу, 3-го числа мая, в четверть третього часу», і враховуючи недовгу відстань від Есмані до Глухова, можемо вважати, що домовина з Шевченком надвечір того дня була вже в місті, а не 4 травня, як це твердиться деякими сучасними дослідниками життя Кобзаря.

До Броварів похоронна процесія прибула 6 травня (за старим стилем) 1861 року о 7 годині ранку, в суботу, зупинилася біля Троїцької церкви, що розташовувалася навпроти поштово-кінної станції: «Труна на возі, вінками обвита; на козлі — ямщик бородатий, коні поштарські ледве бредуть по піску глибокому... Народ поскидав шапки, — ми заспівали хором сумну, привітну пісню. На труні був вінок і з руки жіночої на йому написано: «Прощай, батьку, орле сизий!». 3

цього опису письменника Володимира Бернатовича (1840–1865) – під час похорону Шевченка – студента університету св. Володимира, довідуємося, що «...тоді над труною Шевченка поруч з українцями виступив якийсь серб і висловив «...од усіх южних слов'ян: болгарів, сербів, чорногорців – свою честь й шанобу для українського співця» [525].

О 10-й годині дня 1861 року вирушили від Броварів до Києва, власне, до Дніпра; їхали близько семи годин не шосе, а узбіччям, щоб «...не так трусило». Перед дерев'яним мостом випрягли коней і «...люди самотужки тягли воза на правий берег Дніпра» – 6 травня, під вечір прибули до Києва. Близько четвертої години дня Варфоломій Шевченко відвідав у квартирі на Хоревій вулиці законовчителя 2-ї Київської гімназії Петра Лебединцева (1819–1896), який служив благочинним у церкві на Подолі й попросив дозволу залишити на ніч труну з прахом Т.Шевченка в церкві Різдва. Разом з Варфоломієм Лебединцев поїхав до Києво-Печерської лаври просити митрополита Арсенія дозволу, але зустріли траурну процесію й зупинили її «перед Києвом» до вирішення питання. «Перед вежевою брамою, – писав у спогадах П.Лебединцев, – на шосе ми зустрілися з труною, яку везли студенти й інша молодь, знявши шапки. Важка свинцева труна була в дерев'яному ящику на дрогах і накрита великим покривалом із червоної китайки, на якій лежало багато вінків і квітів. На нашу пропозицію молодь пообіцяла зупинитися тут і ждати, поки дозволять їхати далі у місто, що вона й виконала» [526].

У Микільській Слобідці, а потім на Ланцюговому мосту й Подолі траурну процесію зустрічали кияни й студенти університету св. Володимира. Імена декого з них збереглися в спогадах учасників тих подій: М. Ковалевський, М. Малашен-

ко, П. Вишневський, Я. Габель, О. Стоянов, М. Драгоманов, М. Лисенко, П. Житецький, М. Загурський, П. Свенціцький, В. Бернатович, К. Шейковський, М. Чалий... Поліція стежила за порядком і виконувала приписи генерал-губернатора, коли труну привезли й поставили перед храмом Різдва. Священик Петро Лебединцев згадує: «Увечері до цієї церкви була приставлена вже поліція, а вранці прислали й кінну жандармерію, що зацікавило всіх, хто проїжджав і проходив по Олександрівській вулиці».

Незважаючи на дощ, 7 травня (неділя) до церкви Різдва Христового прийшли сотні киян попроситися з Шевченком. Якби зазирнули у приміщення храму, то неодмінно побачили б головні реліквії скромної парафії. Навпроти лівого криласу висів укритий срібною ризою образ Миколи Чудотворця. В центральній частині вітваря на підвищенні лежала плащаниця 1543 року, на якій намальовано «Покладення Спасителя в труну» — периметром на святині старослов'янськими літерами виведено дарчий напис і біблійну дату: «Въ лѢто 7053». До північної стіни храму прилягав вітвар на честь преподобного Сергія Радонезького — його ім'я відоме з історії. Саме Сергій благословив князя Дмитра Донського (1350—1389) на боротьбу з Мамаєм і направив у сподвижники ченців-богатирів — Пересвета й Осляблю, які полягли на Куликовському полі. Під час Різдвяних свят в одній з ніш церкви влаштували вертеп — Марія, Немовля в яслах, волхви, зірка. У ті святкові дні кияни співали колядки, засівали подвір'я, водили «козу». Подолян не лякало розташоване неподалік, на Володимировій горі, Чортове Беремище, куди, за легендами, глухими ночами зліталися відьми й справляли несамовиті шабаші.

У церкві Різдва, коли встановили домовину з Шевченком, набилося сотні киян. На горі Андріївській і Михайлівській та біля Царського саду стояло народу не менше, ніж 15 липня під час Володимирського хресного ходу. Священик Петро Лебединцев — земляк художника, відправив панахиду, і він згадує про той час: «Не тільки в церкві, а й на дворі було повно-повнісінько людей....Тоді ж, уранці, труну під китайкою винесли на вулицю, щоб сфотографуватися разом із братами Тараса й родичами, які вийшли з натовпу в своїх свитках» [527]. Залишилася невідомою жінка в чорному, що поклала на труну Кобзареві терновий вінок й одразу зникла — марними були пошуки її поліцією...

Біографія Тараса Шевченка тісно переплітається з історією подільського храму не тільки чорною датою відспівування. Церкву Різдва побудовано 1814 року, саме тоді, коли народився поет. Мешкаючи у Києві, поет нерідко навідувався до чарівного придніпровського куточка й подільської святині. Київський фотограф Володимир Воюцький зробив знімок домовини з Т.Г. Шевченком, присутніх родичів, друзів і киян. Ця світлина під назвою «Гроб Шевченка в Києве у Христорождественской церкви» з розшифруванням імен родичів та знайомих поета згодом опублікувана в журналі «Київська старовина» (1894, № 2). Біля труни сфотографовані: Микита Григорович Шевченко, Йосип Григорович Шевченко, Петро Микитович Шевченко, Дружина Йосипа Шевченка Ярина Григорівна Бойко (Шевченко), син Йосипа Шевченка Варфоломій Григорович Шевченко, дружина, дві доньки і син Варфоломія Шевченка, Іван Максимович Сошенко, Григорій Миколайович Честахівський та ін.

У спогадах О. Лазаревський засвідчує: «После фотографирования гроб был снова поставлен в церковь, и отслужена

була обідня, позже отслужена була панихида, после которой гроб снова поставлен был на дроги и повезен на пароход, чтобы назавтра (8 мая) рано плыть в Канев и тем исполнить завещание поэта». П. Лебединцев так описує останні хвилини прощання з Шевченком на київській землі: «Ніяких промов у церкві не виголошували, така була умова розпорядників процесії. Але тільки-но винесли труну з церкви на Набережне шосе, з'явилось стільки всіляких промовців із молоді, що довелося спинятися з труною мало не через кожні п'ять кроків» [528]. Вузівці виголошували промови надворі, під час процесії, про промовців М. Чалий пише: «Найкращі з прощальних промов, які, на жаль, не збереглися, були виголошені біля кріпосного форту на мосту студентами — Стояновим, Антоновичем і Драгомановим» [529]. Дійшла черга до Михайла Чалого: «Думки і почуття, що хвилюють душу кожного з нас у цю хвилину, не потребують багато слів для їх висловлення: ми стоїмо біля труни нашого славетного співця. Скорбота наша надто велика, щоб передати її словами, і надто глибока, щоб поглиблювати її сумними закликами. Хоч би що ми говорили про нашу велику втрату, ми не скажемо нічого, про що стократ сильніше й красномовніше не промовляло б нам безсмертне ім'я Тараса Шевченка. Слава цього імені не вмере серед нащадків. Воно житиме в народі довго-довго й зникне хіба що з останнім звуком малоросійської пісні, а народна пісня не вмирає. Не вмруть разом із нею і твори нашого народного поета! У них, як у фокусі, поєдналися, з одного боку, вся краса, уся сила й усе багатство української мови, а з другого — глибоке почуття й енергія характеру, властиві малоруському племені; в них — природна чарівність і простота народних пісень — поряд з високою художністю

творів, що належать періоду нашої цивілізації... Сфера його таланту — народне життя» [530].

Допоки в церкві Різдва йшло відспівування Кобзаря, ще не остаточно було вирішено, в якому місці копати могилу. Були прозиції поховати Тараса Шевченка в Києві на Щекавицькому цвинтарі, де «вже й яма готова». Однак виникли незгоди: товариші Шевченка пропонували хоронити Тараса на Аскольдовій могилі, інші — на цвинтарі Видубицького монастиря. Варфоломій — троюрідний брат Шевченка, як і Григорій Честахівський, переконували Тарасових товаришів везти домовину до Канева, мовляв, «там місце вказане Тарасом Григоровичем і куплена земля» (однак документи свідчать про інше — ділянка була придбана побратимом Тараса тільки «через тридцять років після смерті Кобзаря»). За словами О. Лазаревського: «Г.Н. Честаховский был главным распорядителем проводов и похорон, а пишущий эти строки был лишь его, так сказать, помощником». Тарас Шевченко не залишив заповіту — ні письмового, ні усного про місце «останнього спочинку», а наміри поховати біля Канева, де збирався будувати хату, ґрунтувалися лише на поетичному заповіті «Як умуру, то поховайте». «Вот это завещание, — писав О. Лазаревський, — страстно желая исполнить, Г. Честаховский и говорил о предсмертной будто бы воле поэта» [531]. У Каневі Честахівський переконав Варфоломія Шевченка, щоб художника поховали не біля Успенської церкви, хоч там уже й викопали могилу, а на Чернечій горі над Дніпром, яку сам і вибрав, біля поховання Івана Підкови.

...На четверту годину дня була призначена панахида й винесення домовини з церкви Різдва до пароплава «Кременчугь»: попереду процесії їхали на конях жандарми, за ними йшов

оркестр міської музики, студенти несли хрест і три церковні корогви, за священиками везли труну, накриту червоною козацькою китайкою, а навколо неї майоріли ще 11 міських цехових значків. Процесія розтягнулася на версту й мала величний вигляд.

Пароплав «Кременчугь», який стояв біля Ланцюгового мосту, через повінь не міг пристати до берега, тому домовину спустили на палубу на рушниках. 8 травня 1861 року о 7-й ранку судно відчалило від київської набережної й взяло напрям до Канева. Гроб супроводжували 24 особи, серед них родичі: двоюрідний брат Варфоломій Шевченко, його дружина Олександра, їх син Андрій, брат Микита Шевченко та його дружина Палажка, брат Йосип Шевченко і його дружина Мотря, зять Федір Бойко і його дружина Ярина (сестра поета); петербурзькі друзі: О. Лазаревський, М. Пастернак і Г. Честахівський; кияни: художник, учитель малювання 2-ї Київської гімназії І. Сошенко та його дружина Марія, дружина інспектора М. Чалого Надія, вихованці університету св. Володимира М. Ковалевський і Я. Габель, М. Малашенко й П. Вишневський, учень 2-ї Київської гімназії В. Вельєгорський, фотограф В. Воюцький, канцелярист І. Шукста, поручик П. Богданович, приятель Кобзаря В. Забіла.

Жителі Канева й селяни зустрічали труну з Т.Шевченком 8 травня 1861 року на березі Дніпра. З Михайлової гори на похорон прибув і М. Максимович з дружиною Марією. Упродовж трьох днів (8–10 травня) сотні канівчан прощалися з поетом в Успенській церкві. 9 травня над труною Кобзаря надгробне слово виголосив настоятель Успенського собору, протоієрей Гнат Мацкевич (1810 – р.с.н.), повний текст якого зберігся: «Тако да просвітиться світ ваш пред чоловіки, яко

да видят ваша добрия діла і прославлять Отця вашого іже на небесіх...Згадане тут світло буває різне: одне окривається під сподом і животіє в невідомості, друге світло з'являється світові — мирові, і блискавка з громом проходить миттю з одного кінця в другий попід небесами й погасає. Але є світло, яке подібно світилу небесному, засяявши раз — не погасає ніколи. Яке ж це світло, про яке говорить Господь і яке повинне просвітитися пред чоловіки? Це світло чисте, непідробне, не привид, а світло істинне, яке, якщо не тут на землі — то там — за гробом, засяє подібно до небесного світила в мирі замогильному, де поклик людей, що звершали подвиги в цьому світі, порівнюється зі світлом світил небесних: інша слава належить сонцю, інша слава — місяцеві, інша слава — зорям... Ось, браття-християни, перед нами світло, яке світило усій Малоросії. Перед Вами Тарас Шевченко! Гори канівські, луки й доли українські! Ви бачите перед собою освіченого, рідного вам Мужа, котрий любив Україну й котрого любила вона. Від північної столиці Росії і до нашого скромного містечка — чий прах шествує? Кого проважають так далеко й з таким почетом? Чи мужа, сповненого військових гідностей? Чи вельможу, що прославив себе на поприщі громадської діяльності, що діяв силою власті й закону? Ні, браття, це Тарас Шевченко! Хто тут не знає його? Хоч він був деякий час військовим та тільки рядовим; не був він і громадським діячем, але ім'я його відоме усьому краєві, бо діла його всі прославлені. Його світлий розум, його живі мислі й почуття (що ні до кого не піддобралися), якими пронизані його твори, глибоко запали в серця й душі земляків його. Ти, древній Бористене, що пишаєшся сивими хвилями своїми! Славуто — Дніпре! Ти, кому судилося нарешті на хребтах своїх хвиль принести нам прах Шевченка, — ска-

жи ти нам про Мужа сього, про Кобзаря, що дорогий кожному українцеві! Був час, коли про нашу Україну думали як про країну, що не доросла для величних і взнеслих почувань і дум, але Шевченко довів, що ця, забута просвітою народною країна, має таке ж серце й таку ж душу, як інші народи. Україна доступна для всього високого, натхненного і прекрасного. Так, у Бозі спочилий Брате! Світло твоє просвітилося пред чоловіки і люди побачили діла твої й прославили Отця, іже єсть на небесіх. Проминуть віки, і далекі нащадки синів Малоросії узрятъ і узнають, побачать й довідаються, хто був Тарас Шевченко! Які б не були скромні зовнішні умовини життя Спочилиого, — справжня його слава в народі таки віддунює славою світовою. Світло, проте, що освітило його пред чоловіки, все таки світло тутешнього земного світу». При родичах і друзях Тараса Шевченка, київських студентах, мешканцях Канева й навколишніх сіл була відслужена соборно заупокійна літургія.

Останній відтинок скорбного шляху Кобзаря починається в Каневі від Успенського собору, закладеного 1144 року Всеволодом Ольговичем — батьком полководця Київської Русі, героя «Слова о полку Ігоревім» Святослава Всеволодовича, біля стін якого 1861 року з 20 до 22 травня стояла домовина з Шевченком. Михайло Честохівський розповідав: «..винесли гроб, поставили на козацький віз, накрили червоною китайкою, а замість волів впрягли люд хрещений... Як рушили од церкви, то везли парубоцтво, чоловіки й наша київська громада». Приєдналися жінки й дівчата. «Любі канівські дівчата, — зазначає Г. Честохівський, — везли батька України добрих верств з вісім або й усі десять, бо треба було далеко, далеко кругом об'їжджати лісом, бо такі гори усе, що з великим трудом зійдеш пішки, а їхать нема й в помині» [532].

Маршрут похоронної процесії проходив центральною вулицею Канева до річки Дунаєць, біля якої дорога піднімалася на гору Московку, пролягала через Сельце, Сухий потік, Цегельню, а далі — лісом аж до Чернечої гори. Дівчата засипали шлях квітами, очеретом. У записках Честахівського є свідчення, пов'язане з останнім шляхом Шевченка, зокрема про те, що він замовив канівському жителю Степану Кутаху на Бованах витесати хрест на Шевченкову могилу, який виготовили швидко. Як свідчить Григорій, «хрест положили на воз, і на расстояннии семи верст дівчата везли тією дорогою, по котрій везли Кобзареву труну. Прив'язали к возу канати, за которые взялись дівчата своїми трудящими, працюючими ручищами й по крутих горах ізвилистою дорогою та ярах глибоких... привезли на своїх руках і плечах к могиле около десяти часов утра, ...таким теплим, дівочим серцем повіяло на Тарасову могилу».

Яму копали студенти університету св.Володимира, брати, родичі покійного й селяни, які знали художника й родину за життя. На смерть Т. Шевченка Михайло Максимович відгукнувся віршем, де рядки глибокого суму з приводу нездійснення мрій митця:

*«Вічна пам'ять тобі, друже, —
Кобзарю єдиний,
Твоя пісня, твоя слава
Не вмере, не загине».*

Чому Тараса Шевченка поховали на Чернечій горі, а не в урочищі Мотовилівщина, де художник мріяв купити землю й будуватися? Яким насправді шляхом везли домовину поета від Успенського собору до Чернечої гори? Більш конкретно розповідає в книзі «Святиня» Зінаїда Павлівна Тара-

хан-Береза, яка записала перекази мешканців про поховання Т. Шевченка. Старожили допомагали знайти й стежки, про які почали забувати. Дослідниці довелося пройти лісовими дорогами, щоб, нарешті, знайти ту, якою прямувала жалібна процесія від Успенського собору до Чернечої гори, й дійти висновку, що лише двома шляхами могли везти Шевченкову домовину — через Сельце й Цегельню або ж — через Костюківку й Гедзи. Обидві дороги зливалися на підступах перед Чернечою вершиною. Однак, якою з них? Перший шлях — через Цегельню — коротший, але крутіший, другий — довший, але похиліший на підйомі. Довелося ще й ще раз звертатися до споминів Григорія Честахівського. В одному з листів до української громади в Санкт-Петербурзі, розповідаючи про останній шлях Кобзаря, Григорій Миколайович вказує на важливу деталь про гору Монастирок: «Тут був колись монастир; є люди, котрі пам'ятають. Цей Монастирок пам'ятний тим, що в йому на Тарасовій горі поховані три козачі гетьмани — Іван Підкова, Кішка й Шах. Максимович розказував оце і показував шлях, де везли убитого Івана Підкову; по тому шляхові везли й Тараса до його тихого дому». Згадує про цей шлях і Григорій Честахівський в «детальних Показаннях» для жандармів, коли допитував полковник Грибовський щодо його «...перебування в Каневе на могилі Шевченка»: «При опущении в могилу тела Шевченка было упомянуто в речи, читанной на могиле покойного поэта, что на месте, где его погребают, давно когда-то схоронены были три украинские гетманы: Иван Подкова, Шах и Кишка. Оттого и шлях, идущий лесом, по которому везли замученного Подкову - Серпягу, получил название Серпяжин шлях. До того времени мне ничего не было известно относительно похорон

Подковы-Серпяги, то я и спросил у людей, не знают ли они, где Серпяжин шлях, который мне тотчас же и показали». Академік Микола Біляшівський записав переказ місцевого жителя: «Шевченко більш усього облюбував гору Чернечу, де тепер поховання, моляв, казав: «Оце могила Підкови, отут і мене поховайте» [533].

Автор цих рядків відвідав урочище Мотовилівщина, аж на вершину піднімався мішаним первозданим лісом, а проважатим був головний лісник заповідника Олег Петриченко — людина, захоплена історією краю, не байдужа й знаюча. Місцевість, яку колись уподобав Тарас Шевченко для будівництва хати, вражає не тільки осінньою красою й позолоченим листям беріз, а й тим, що розкинулася у формі увігнутої чаші між Чернечою й Княжою горами.

Мотовило, як знаємо з енциклопедії, це колесо від прялки, тому при розгляді урочища особливих візуальних асоціацій не спостерігається. Бог Род живе на небі, в ірії — згадаймо фразу: «птахи летять у вирій». А «вхід у небо», небесні ворота називаються «Сваргою», яку зображали на малюнках як колесо, що крутиться, тобто центробіжний круговий рух планети, галактики, всесвіту. В українців навіть є термін «коловорот» — вогняне коло, космогонічна уява про світ у цілому. А на день літнього сонцестояння, святкування Купала, коли Сварга починає крутитися в протилежний бік, зазвичай підпалюють колесо й воно стає вогненным, що символізує черговий цикл оновлення природи. От і Мотовилівщина — територія, де відбувається колообіг життя — місце, де, за переказами, вхід у небо, у небесну Сваргу, у дім Всевишнього. Саме тут, на Черненчій горі, де стояв козацький монастир, Тарас Шевченко, вивчивши історію Мотовилівщини, й хотів

мати обійстя, а під Роднем, за переказами, хотів бути похований, бо в цьому урочищі знайшли вічний спокій гетьмани Іван Підкова, Самійло Кішка та Яків Шах.

...Від могили Тараса Шевченка на Чернечій горі видно широчінь Дніпра — мабуть, є таки Всевишній на небесах, маємо Святу Гору, яка належить Тарасові й Україні, яку знає і якій поклоняється світ. Відреставрований сучасний музей — відтепер бувають дні, коли 3 — 5 тисяч гостей прибувають з близьких і далеких місць, щоб прилучитися до Святині, причаститися духом Тараса, наснажитися його образом і словом. Як я пересвідчився впродовж подорожі Україною, біографія митця не переривається в історії народу. У художника Тараса Григоровича Шевченка біографія починається з часу народження його народу: погляньмо на Тарасові малюнки, людей — якщо згорьовані й бідно зодягнені, прекрасні в задумі, коли трудяться...

Усе з намальованого художником і написаного Тарасом Шевченком, що потрапило до альбомів чи на вістря його пензля за «три літа», місця, де жив і бував, автор намагався відтворити на світлинах, співставити малюнок із сучасним краєвидом, інколи не цілісно, а бодай уривками — для цього й проїхав близько десяти тисяч кілометрів Україною, і вдячний долі, що дала таку можливість. Невблаганний час через війни, руйнації, голодомори й перебудови мовби не торкнувся шевченківських місць на малій батьківщині. Вони й досі залишилися у святій незрушності — сьогодні краєвиди, будівлі, вулиці й майдани, але з певним відбитком років. Вони — знаки шевченківської доби.

Список використаної літератури

1. Лебединцев П. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 27.
2. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 3. – К., 2003. – С. 152.
3. Там само. – С. 152.
4. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. – К., 1955. – С. 19.
5. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. – К., 1991. – С. 27,60.
6. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 27.
7. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.3. – К., 2003. – С. 155.
8. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.3. – К., 2003. – С. 152.
9. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 3. – К., 2003. – С. 27.
10. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. – К., 1955. – С. 24.
11. Там само.
12. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 2. – К., 2003. – С. 58.
13. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 3. – К., 2003. – С. 27.
14. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.5. – К., 2003. – С. 193.
15. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 5. – К., 2003. – С. 192.
16. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. – К., 1991. – С. 35.
17. Шевченко Т. ПЗТ. – Т. 5. – К., 2003. – С. 88.
18. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 40.
19. Слатьон О. Шевченко у мистецтві / Малюнки Шевченка. – Вип.1. – Спб., 1911. – С. 5.
20. Шевченко Т. Документи та матеріали до біографії. – К: Вища шк., 1975. – С. 33.
21. Шевченко Т. Документи та матеріали до біографії. – К., 1975. – С. 30.
22. Шевченко Т. Документи та матеріали до біографії. – К., 1975. – С. 42.
23. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 165.
24. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.4. – К., 2003. – С. 165.
25. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 5. – К., 2003. – С. 48.
26. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 151.
27. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 13.
28. Шевченко Т. Твори: В 2 т. – СПб., 1911. – Т. 2. – С. 347.
29. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 3. – К., 2003. – С. 153.
30. Франко І. Твори у 20-ти т. – Т. 7. – К., 1955. – С. 13.
31. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 386.
32. Шевченко Т. Документи та матеріали до біографії. – К., 1975. – С. 13-14.
33. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.4. – К., 2003. – С. 35.
34. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 258.
35. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 3. – К., 2003. – С. 152.

36. Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 40.
37. Там само. — С. 27.
38. Там само.
39. Там само. — С. 50.
40. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. — К., 1955. — С. 29.
41. Там само. — С. 30.
42. Тарахан-Береза З. Святиня. — К., 1998. — С. 129.
43. Ройцина О. Эта самая любовь. — К., 2009. — С. 29.
44. Кирилюк Є. Тарас Шевченко. — К., 1979. — С. 19.
45. Кирилюк Є. Тарас Шевченко. — К., 1979. — С. 41.
46. Черкашина. Універсальна енциклопедія. — К., 2010. — С. 981.
47. Шевченко Т. Документи та матеріали до біографії. — К., 1975. — С. 12.
48. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. — Т. 3. — К., 2003. — С. 155-156.
49. Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 24.
50. Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 23.
51. Шевченко Т. Документи та матеріали до біографії. — К., 1975. — С. 16.
52. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. — Т. 2. — К., 2003. — С. 222.
53. Там само. — С. 223.
54. Каталог Шевченкової вистави. З портретом батька Т.Г. Шевченка. — Львів, 1920. — С. 23.
55. Новицький О. Тарас Шевченко як маляр. — Львів; Москва, 1914. — С. 78.
56. Ялюк В. Малярство і графіка Тараса Шевченка. Спостереження, інтерпретації. — К., 2003. — С. 64-65.
57. Судак В. Навколо ідентифікації малярських творів Шевченка // Тарас Шевченко і народна культура: зб. праць міжнародної (35-ї) наукової шевченківської конференції. — Черкаси, 2004. — Кн. 1. — С. 188.
58. Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 208.
59. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. — Т. 5. — К., 2003. — С. 191.
60. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. — Т. 1. — К., 2001. — С. 168.
61. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. — Т. 1. — К., 2001. — С. 168.
62. Шевченко Т. Твори. В 5-ти т. — Т. 5. — К., 1984. — С. 445.
63. Держ. архів Черкаської обл. — Ф. 661. — Спр. 120. — Арк. 3.
64. Енциклопедія історії України. — Т. 1. — К., 2003. — С. 564; [Електронний ресурс]. Режим доступу: [uk.wikipedia.org/wiki/Вільшана\(снт\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Вільшана(снт)).
65. Мокрицький А. Воспоминание о К. Брюллове // «Отечественные записки», 1855. — Т. XII. — С. 182.
66. Шевченківський словник. — Т. 1. — К., 1978. — С. 88; [Електронний ресурс]. Режим доступу: [uk.wikipedia.org/wiki/Будище_\(Звенигородський_район\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Будище_(Звенигородський_район)).
67. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. — Т. 5. — К., 2003. — С. 19.
68. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. — Т. 1. — К., 2003. — С. 135.
69. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. — Т. 4. — К., 2003. — С. 303.
70. Похилевич А. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — Біла Церква, 2005. — С. 312.
71. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. — Т. 3. — К., 2003. — С. 152.
72. Шевченко. Біографія. — К., 1984. — С. 14.

73. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1958. – С. 518, 521.
74. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1958. – С. 622.
75. Яцюк В. Шевченківська листівка як пам'ятка історії та культури 1890–1940. – К., 2008. – С. 409.
76. Скуратівський В. Берегиня. – К., 1987. – С. 74.
77. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 2. – К., 2003. – С. 223.
78. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. 82. – СПб., 1890. – С. 69; [Електрон. ресурс] // Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/Энгельгардт.
79. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 5. – К., 2003. – С. 191.
80. Военная галерея 1812 года. – СПб., 1912. – С. 323.
81. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 5. – К., 2003. – С. 173.
82. Там само. – С. 180.
83. Старые годы. – 1911. – № 3. – С. 60.
84. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 5. – К., 2003. – С. 184.
85. Тихонова А. Род Энгельгардтов в истории России XVII–XX вв. – Смоленск, 2001. – С. 36.
86. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 5. – К., 2003. – С. 192.
87. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 5. – К., 2003. – С. 192.
88. Лебединцев П. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 36.
89. Кониський О. Парубочий вік Т.Г. Шевченка до викупу з кріпацтва, 1829–1838 : Критико-біогр. нарис. – Львів, 1894. – С. 9.
90. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 303.
91. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 5. – К., 2003. – С. 191–192.
92. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя. Твори у 2-х т. – Т. 1. – Львів, 1898. – С. 98.
93. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 133.
94. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 135.
95. Шевченко Т. Документи та матеріали до біографії. – К., 1975. – С. 22.
96. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 5. – К., 2003. – С. 192.
97. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 172.
98. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 3. – К., 2003. – С. 131.
99. Чужбинський О. Спогади про Т. Шевченка. – С. 102.
100. Кенджицький Ю. У Шевченка в Києві 1846 р. Спогади про Шевченка. – С. 200.
101. Чалий М. До біографії Т. Шевченка. – С. 368.
102. Лист до А.Козачковського 14 квітня 1854. Новопетровське укріплення / Шевченко Тарас. ПЗТ у 6 т. – Т. 6. – С. 98.
103. Лист до Й. Бодянского 1 травня 1954. Новопетровське укріплення // Там само. – С. 99.
104. Лист до С. Сераковського 6 квітня 1855. Новопетровське укріплення // Там само. – С. 113.
105. Лист до Я. Кухаренка 22 квітня 1857. Новопетровське укріплення // Там само. – С. 154.
106. Білецький О. Шевченко і західноєвропейські літератури // Білецький О. Зібрання праць у 5-ти т. – Т. 2. – К., 1965. – С. 265.
107. Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії: 1814–1861. – К., 1982. – С. 366.
108. Костомаров М. Лист до редактора «Русской старины» М. Семєвського // Спогади про Шевченка. – С. 165.
109. Кенджицький Ю. У Шевченка в Києві 1846 р. // Там само. – С. 200.

110. Там само. – С. 202.
111. Чужбинський О. Спогади про Т. Шевченка // Там само. – С. 100.
112. Там само. – С. 121.
113. Глинка М. Записки // Литературные произведения и переписка. – М., 1973. – Т. 1. – С. 30.
114. Там же. – С. 280.
115. Непокупний А. Балтійські зорі Тараса // У Вільні, городі преславнім. – К., 1985. – С. 238.
116. Непокупний А. Балтійські зорі Тараса // У Вільні, городі преславнім. – К., 1985. – С. 232–246.
117. Непокупний А. Балтійські зорі Тараса // У Вільні, городі преславнім. – К., 1985. – С. 232.
118. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 3. – К., 2003. – С. 225–226.
119. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 3. – К., 2003. – С. 133.
120. Непокупний А. Балтійські зорі Тараса // У Вільні, городі преславнім. – К., 1985. – С. 190.
121. Лобанов-Ростовский А. Русская родословная книга. – СПб., 1895. – Т. 1. – С. 43.
122. Непокупний А. Балтійські зорі Тараса // У Вільні, городі преславнім. – К., 1985. – С. 191.
123. Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К., 2003. – С. 231; [Електронний ресурс] Режим доступу: [uk.wikipedia.org/wiki/Берест \(село\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Берест_(село)).
124. Шевченко Т. ПЗТ. – Т. 5. – К., 2003. – С. 192.
125. Історія України-Руси. – Т. IV. – К., 1991. – С. 315.
126. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 2. – К., 2003. – С. 86.
127. Непокупний А. Балтійські зорі Тараса // У Вільні, городі преславнім. – К., 1985. – С. 131.
128. Непокупний А. Балтійські зорі Тараса // У Вільні, городі преславнім. – К., 1985. – С. 111.
129. Непокупний А. Балтійські зорі Тараса // У Вільні, городі преславнім. – К., 1985. – С. 163.
130. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 212.
131. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 1. – К., 2003. – С. 135.
132. Куліш П. Твори у 2-х т. – Т. 2. – К., 1989. – С. 541.
133. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 250.
134. Непокупний А. Балтійські зорі Тараса // У Вільні, городі преславнім. – К., 1985. – С. 187.
135. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 1. – К., 2003. – С. 405.
136. Четыре века Вильнюсскому университету 1579–1979. – Вильнюс, 1979. – С. 23.
137. Енциклопедія історії України. – Т. 2. – К., 2004. – С. 562; [Електрон. ресурс] // Режим доступу: [uk.wikipedia.org/wiki/Вильнюський університет](http://uk.wikipedia.org/wiki/Вильнюський_університет).
138. Ляхова Ж. Тарас Шевченко і Юзеф-Богдан Залеський // Наукові записки Кіровоградського пед. ун-ту ім. В. Винниченка. Вип. 56. – Кіровоград, 2004. – С. 112.
139. Енциклопедія історії України. – Т. 8. – К., 2011. – С. 381; [Електрон. ресурс] // Режим доступу: [uk.wikipedia.org/wiki/Листопадове повстання 1830–1831](http://uk.wikipedia.org/wiki/Листопадове_повстання_1830-1831).
140. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 178.
141. Анісов В., Середа Є. Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. – К., 1976. – С. 343.
142. Там само. – С. 341.
143. Там само. – С. 343.
144. Там само. – С. 349.
145. Див.: Електрон. ресурс // Режим доступу: www.barklys.ru/litva/kurort/index.
146. Непокупний А. Балтійські зорі Тараса // У Вільні, городі преславнім. – К., 1985. – С. 307.

147. Василенко М. Кременецький ліцей і університет св. Володимира // 3 іменем св. Володимира. – Т. 1. – К., 1994. – С. 46.
148. Непокупний А. Балтійські зорі Тараса // У Вільні, городі преславнім. – К., 1985. – С. 182–183.
149. Див.: Сторчай О. Бонавентура Клембовський, мистецька освіта і художня у Київському університеті в 30-ті р. XX ст.; [Електрон. ресурс] // Режим доступу: [hghltd.yandex.net yandbmt, text](http://hghltd.yandex.net/yandbmt, text).
150. Ці дані наведено дослівно з дослідження: Сторчай О. Бонавентура Клембовський, мистецька освіта і художня у Київському університеті в 30-ті р. XX ст. – С. 415–421; [Електрон. ресурс] // Режим доступу: hghltd.yandex.net yandbmt, text.
151. Лебединцев П. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 92.
152. Непокупний А. Балтійські зорі Тараса // У Вільні, городі преславнім. – К., 1985. – С. 230–231.
153. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 2. – К., 2003. – С. 162.
154. Непокупний А. Балтійські зорі Тараса // У Вільні, городі преславнім. – К., 1985. – С. 323.
155. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 2. – К., 2003. – С. 162.
156. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 5. – К., 2003. – С. 133.
157. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 2. – К., 2001. – С. 162.
158. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 87–88.
159. Непокупний А. Балтійські зорі Тараса // У Вільні, городі преславнім. – К., 1985. – С. 259.
160. Там само. – С. 259–260.
161. Рубан В. Український портретний живопис першої половини XIX ст. – К., 1984. – С. 191; [Електрон. ресурс] // Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/khud_kult/2007_4/PDF/НК-4_2007_p-409-434_Storchay.pdf, psl. 3 (411).
162. Тимків Б. Мистецтво України та діаспори: дереворізьба сакральна й ужиткова. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2010. – С. 143; [Електрон. ресурс] // Режим доступу: nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/khud_kult/2007.
163. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 3. – К., 2003. – С. 298.
164. Словник іншомовних слів. – К., 1974. – С. 396; [Електрон. ресурс] // Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/Літографія.
165. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 5. – К., 2003. – С. 88.
166. Затенацький Я. Чий портрет копіював Тарас // Радянська культура. – 1964. – 2 квіт.
167. Джурова Т. Концепція театральності в творчестві Н. Евреїнова. – СПб., 2010. – С. 56.
168. Жур П. Шевченківський Петербург. – К., 1972. – С. 95.
169. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 5. – К., 2003. – С. 197.
170. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 5. – К., 2003. – С. 197.
171. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. – К., 1991. – С. 43.
172. Єрмолов А. Характеристика полководців 1812 року // Батьківщина. – 1994. – № 1. – С. 60.
173. Непокупний А. Балтійські зорі Тараса // У Вільні, городі преславнім. – К., 1985. – С. 182–183.
174. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 1. – К., 2003. – С. 122.
175. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 1. – К., 2003. – С. 85,88
176. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 1. – К., 2003. – С. 122.

177. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 5. – К., 2003. – С. 197.
178. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К., 2008. – С. 43, 56.
179. Шагінян М. Тарас Шевченко. – К., 1970. – С. 54.
180. Чалый М. Жизнь и произведения Тараса Шевченко (Свод материалов для биографии). – К., 1882. – С. 36.
181. Там само. – С. 69.
182. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. – К., 1991. – С. 68.
183. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 120.
184. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 1. – К., 2003. – С. 512.
185. Венцлова А. Вінок великому Кобзареві. – К., 1961. – С. 24.
186. Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982. – С. 145.
187. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 163.
188. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 2. – К., 2003. – С. 48.
189. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 120.
190. Непокупний А. Балтійські зорі Тараса // У Вільні, городі преславнім. – К., 1985. – С. 255.
191. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 207.
192. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 120.
193. Шевченківський словник. – Т. 1. – К., 1976. – С. 228.
194. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 249.
195. Нахлік Є. Т. Шевченко, П. Куліш і М. Костомаров у перцепції Ю.-Б. Залеського // Проблеми слов'янознавства, 2003. – Вип. 53. – С. 96.
196. Там само. – С. 95.
197. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 120.
198. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 120.
199. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 114.
200. [Електрон. ресурс] // Режим доступу: tarasshevchenko.at.ua / photo/sered tovarishiv 1851/2–0–104.
201. Савичев Н. Кратковременное знакомство с Тарасом Григорьевичем Шевченко // Казачий вестник, 1884. – С. 12; [Електрон. ресурс] // Режим доступу: tarasshevchenko.at.ua / photo/sered tovarishiv 1851/2–0–104.
202. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 129.
203. Вервес Г. Т.Г. Шевченко і Польща. – К., 1964. – С. 31.
204. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 73.
205. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 74.
206. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 5. – К., 2003. – С. 160.
207. Из переписки Т.Г. Шевченка с разными лицами // Киевская старина. – 1897. – Кн. III. – С. 474.
208. Костенко А., Умирбаєв Е. Оживуть степи... Тарас Шевченко за Каспiєм. – К., 1984. – С. 80.
209. Ляхова Ж. Тарас Шевченко і Бр. Залеський: культурологічний контекст, перегуки // Слово і час, 2003. – № 3. – С. 43.
210. Ляхова Ж. Тарас Шевченко і Бр.Залеський: культурологічний контекст, перегуки // Слово і час. – 2003. – № 3. – С. 43.
211. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 109.
212. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 5. – К., 2003. – С. 14.

213. Шевченківський словник. – Т. 1. – К., 1976. – С. 219.
214. Павлюк М. З літературних взаємин оренбурзьких засланих: Шевченко – Желіговський – Плещеев // Зб. праць дев'ятнадцятої наукової шевченківської конференції. – К., 1972. – С. 110.
215. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 99.
216. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 96.
217. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 5. – К., 2003. – С. 167.
218. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 178.
219. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 96.
220. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 8.
221. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 83.
222. Щурат В. Шевченко – Желіговський – Чечот // Діло. – 1910. – 28 трав.
223. Міяковський В. Книга про Кирило-Мефодіївське братство // Сучасність. – Мюнхен, 1963. – № 3(27). – Берез.
224. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 96.
225. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 96.
226. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 5. – К., 2003. – С. 167.
227. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 5. – К., 2003. – С. 416.
228. Непокупний А. Балтійські зорі Тараса // У Вільні, городі преславнім. – К., 1985. – С. 204.
229. Непокупний А. Балтійські зорі Тараса // У Вільні, городі преславнім. – К., 1985. – С. 205.
230. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 5. – К., 2003. – С. 197-198.
231. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 5. – К., 2003. – С. 192.
232. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 126.
233. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 126.
234. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 135.
235. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 1. – К., 2003. – С. 275.
236. Дизраэли Б. История литературного гения // Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 53.
237. Див.: Прицак О. Шевченко-пророк. – К., 1993. – С. 30–32.
238. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. – К., 1991. – С. 89.
239. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1958. – С. 52.
240. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 5. – К., 2003. – С. 192.
241. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 126.
242. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 121.
243. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1958. – С. 38.
244. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 303.
245. Костенко А. Вибране. – К., 1989. – С. 240.
246. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 13.
247. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 5. – К., 2003. – С. 42.
248. // Основа. – 1861. – Кн. 7. – С. 6.
249. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 15.
250. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 20.
251. Сидоров А. Шевченко как живописец, мастер рисунка и гравюры // Тарас Шевченко. – М., 1962. – С. 109.

252. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 21.
253. Шевченко Т. Біографія. – К., 1984. – С. 436.
254. Шевченківський словник: У 2 т. – Т. 1. – К., 1976. – С. 28.
255. Тарас Шевченко. – К., 1976. – С. 31.
256. Шевченківський словник: У 2 т. – Т. 1. – К., 1976. – С. 28.
257. Тарас Шевченко. Документи і матеріали до біографії. – К., 1975. – С. 111.
258. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 20.
259. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 21.
260. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 168.
261. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. – К., 1994. – С. 96.
262. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К., 2008. – С. 201.
263. Шевченківський Київ. – К., 1991. – С. 9.
264. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 90.
265. Шевченко Т. Документи та матеріали до біографії. – К., 1982. – С. 45.
266. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. – К., 1991. – С. 3.
267. Шудря М. З ким їхав Кобзар на Україну? // Демократична Україна, 1995. – 18 листоп.
268. Жур П. Літо перше: З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка. – К., 1979. – С. 64.
269. Стороженко Н. Семейный архив. – Т. 2. – К., 1906. – С. 112.
270. Стороженко Н. Семейный архив. – Т. 2. – К., 1906. – С. 114.
271. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 152, 178.
272. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 323.
273. Стороженко Н. Семейный архив. – Т. 2. – К., 1906. – С. 114-126.
274. Шевченківський словник у 2-х т. – Т. 2. – К., 1976. – С. 244.
275. Малецький Валентин. Життєві і творчі стежки Василя Горленка // Україна. Наука і культура. – Вип. 22. – К., 1988. – С. 396.
276. Тарновська М. Спогади про дядечка Василя Васильовича Тарновського його небожа М. В. Тарновського // Хроніка – 2000, випуск 19-20. – С.179.
277. Листи П. Куліша до В.Тарновського. Публікація і передмова Є. Кирилюка// За сто літ. – Кн. 6. – Харків – Київ, 1930. – С. 145.
278. Куліш П. ПЗТ у 3 т. – Т. 3. – С. 45.
279. Листи П. Куліша до В. Тарновського. Публікація і передмова Є. Кирилюка //За сто літ. – Кн. 6. – Харків – Київ, 1930. – С. 145.
280. Рябенко І. Марко Вовчок на Сумщині // Ленінська правда. – 1970. – 6 серп. – С. 4.
281. Яворницький Д. Матеріали до біографії Т.Г. Шевченка. – Катеринослав, 1909. – С. 23.
282. Шевченко Т. Біографія. – К., 1984. – С. 84.
283. Ротач П. Полтавська Шевченкіана. – Кн. 2. – Полтава, 2009. – С. 261.
284. Лазаревський О. Шевченко та Лазаревські. – К., 2004. – С. 49.
285. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 53.
286. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 5. – К., 2003. – С. 64.
287. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 1. – К., 2003. – С. 337.
288. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 1. – К., 2003. – С. 102.
289. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 324.
290. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 68.
291. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 2. – К., 2003. – С.76.

292. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 2. – К., 2003. – С. 171.
293. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 68.
294. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 323.
295. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 324.
296. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 133.
297. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 107.
298. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 107.
299. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 28.
300. Шевченко Т. Документи та матеріали до біографії. – К., 1975. – С. 102.
301. Шевченко Т. Г. ПЗТ у 6-ти т. – Т. 3. – К., 1929. – С. 245.
302. Грицай та ін. Т.Г. Шевченко і літературне життя Київського університету. – К., 1989. – С. 11.
303. Романович-Славатинский А. Жизнь и деятельность Н.Д. Иваницева.-К.,1876.-С.45.
304. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 139.
305. Шевченко Т. ПЗТ у 6-ти т. – Т. 1. – К., 2003. – С. 371.
306. Шевченко Т. Документи та матеріали до біографії. – К., 1975. – С. 129.
307. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 102.
308. Сичинський В. Чужинці про Україну. – Львів, 1938. – С. 23.
309. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 231.
310. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 324-325.
311. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К., 2008. – С. 204.
312. Жур П. Шевченківський Київ. – К., 1991. – С. 30.
313. Жур П. Шевченківський Київ. – К., 1991. – С. 30-31.
314. Куліш П. ПЗТ. – Т. 1. – К., 2005. – С. 30.
315. Куліш П. ПЗТ. – Т. 1. – К., 2005. – С. 37.
316. Шевченко Т. ПЗТ у 6-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 31.
317. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 5. – К., 2003. – С. 18.
318. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 2. – К., 2003. – С. 50.
319. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 2. – К., 2003. – С. 50.
320. Псьолівна О. Писання. – Краків, 1943. – С. 18.
321. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 90.
322. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 90.
323. Слассъон О. Шевченко у мистецтві / Малюнки Шевченка. Вип. 1. – СПб., 1911. – С. 9.
324. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 102.
325. Шевченківський словник. Твори у 2-х т. – Т. 1. – К., 1976. – С. 166.
326. Жур П. Труды и дни Кобзаря. – К. 2003. – С. 40.
327. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. – Нью-Йорк; Париж; Мюнхен, 1955. – С. 99.
328. Памятники градостроительства и архитектуры в Украинской ССР. – К., 1988. – С. 67.
329. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 97.
330. Шевченко Т. ПЗТ у 6-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 57.
331. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 53.
332. Чалый М. Из переписки Т. Шевченка с разными лицами// «Киевская старина», 1897. – Т. 7. – С. 151.
333. Там само. – С. 171.

334. Там само. — С. 172.
335. Там само. — С. 174.
336. Репнина В. Письмо к Шарлю Эйнару 6 от 27 января 1844 г. // Русские пропилеи. — Т. 2, СПб., 1916. — С. 204.
337. Честаховский Г. Из воспоминаний Т. Г. Шевченко // Киевская старина. — 1895. — № 2. — С. 23.
338. Возняк М. У століття «Зорі» Маркіяна Шашкевича. — А., 1925. — С. 310.
339. Шевченко Т. ПЗТ у 6-ти т. — Т. 2. — К., 2003. — С. 56.
340. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. — Т. 2. — К., 2003. — С. 39.
341. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. — Т. 2. — К., 2003. — С. 34.
342. Історія Русів. Український переклад І. Драча. — К., 2003. — С. 1.
343. Листи до Тараса Шевченка. — К., 1993. — С. 185.
344. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. — Т. 1. — К., 2003. — С. 327.
345. Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 26.
346. Шудря М. З ким їхав Кобзар на Україну? // Демократична Україна, 1995. — 18 листоп.
347. Шевченко Т. Документи та матеріали до біографії. — К.: Вища шк., 1975. — С. 100-101.
348. Шевченко Т. Документи та матеріали до біографії. — К., 1975. — С. 101.
349. Шевченко Т. ПЗТ у 6-ти т. — Т. 4. — К., 2003. — С. 32.
350. Анісов В., Середа Є. Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. — К., 1976. — С. 352.
351. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. — Т. 3. — К., 2003. — С. 178.
352. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. — Т. 3. — К., 2003. — С. 207.
353. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. — Т. 3. — К., 2003. — С. 178.
354. Листи до Тараса Шевченка. — К., 1993. — С. 204.
355. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. — Т. 2. — К., 2003. — С. 44.
356. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. — Т. 1. — К., 2003. — С. 49.
357. Мельникова О. Спогади про давно минуле та недавнє. — СПб, 1895. — С. 43.
358. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. — Т. 3. — К., 1993. — С. 234.
359. Шудря М. З ким їхав Кобзар на Україну? // Демократична Україна, 1995. — 18 листоп.
360. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. — Т. 5. — К., 2003. — С. 63.
361. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. — Т. 5. — К., 2003. — С. 46.
362. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. — Т. 5. — К., 2003. — С. 64.
363. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. — Т. 5. — К., 2003. — С. 71.
364. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. — Т. 5. — К., 2003. — С. 74.
365. Похилевич А. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — Біла Церква, 2005. — С. 428.
366. Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 24-25.
367. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. — Т. 1. — К., 2003. — С. 355.
368. Халебський П. Україна — земля козаків. — К., 2008. — С. 237.
369. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. — Т. 1. — К., 2003. — С. 86.
370. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. — Т. 5. — К., 2003. — С. 214.
371. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. — Т. 5. — К., 2003. — С. 215.
372. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Андруші>.
373. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. — Т. 6. — К., 2003. — С. 61.
374. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. — Т. 6. — К., 2003. — С. 78.

375. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.4. – К., 2003. – С. 27.
376. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.5. – К., 2003. – С. 214.
377. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.5. – К., 2003. – С. 214.
378. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.5. – К., 2003. – С. 17.
379. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.4. – К., 2003. – С. 17.
380. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.5. – К., 2003. – С. 214.
381. Шевченко Т. ПЗТ у 6-ти т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 27.
382. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Тарас Шевченко. – Т.2.–К., 2002. – С. 332.
383. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.5. – К., 2003. – С. 216.
384. Шевченко Т. ПЗТ у 6-ти т. – Т. 1: – К., 2003. – С. 371.
385. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.5. – К., 2003. – С. 215.
386. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.2. – К., 2003. – С. 39.
387. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 113.
388. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 113.
389. Зленко Г. Лицарі освітніх вогнів. – Одеса, 2005. – С. 9-12.
390. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.1. – К., 2003. – С. 253.
391. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.5. – К., 2003. – С. 215.
392. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.5. – К., 2003. – С. 215-216.
393. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.1. – К., 2003. – С. 253.
394. Автобіографія Николая Ивановича Костомарова // Русская мысль. – 1885. – Кн.V. – С. 218.
395. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.6. – К., 2003. – С. 75.
396. Шевченко Т. Документи та матеріали до біографії. – К., 1975. – С. 171.
397. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.6. – К., 2003. – С. 35.
398. Шевченко Т. Документи та матеріали до біографії. – К., 1975. – С. 218.
399. Шевченко Т. Документи та матеріали до біографії. – К., 1975. – С. 218.
400. Жур П. Дума про огонь. – К., 1985. – С.282.
401. Сластьон О. Мелодії українських дум і їх записування // «Рідний край», 1908. – № 41 – С. 9.
402. Сластьон О. Мелодії українських дум і їх записування // «Рідний край», 1908. – № 41 – С. 10.
403. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.4. – К., 2003. – С. 319.
404. Сластьон О. Шевченко як маляр // Рідний край, 1906. – С. 21.
405. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.6. – К., 2003. – С. 55.
406. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. – К., 1991. – С. 190.
407. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.6. – К., 2003. – С. 55.
408. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.6. – К., 2003. – С. 200.
409. Листи до Тараса Шевченка. – К., 1993. – С. 147.
410. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.4. – К., 2003. – С. 12.
411. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.4. – К., 2003. – С. 232.
412. Кралюк П. Волинь у житті та творчості Тараса Шевченка. – Луцьк, 2006. – С. 55.
413. Кралюк П. Волинь у житті та творчості Тараса Шевченка. – Луцьк, 2006. – С. 56.
414. Шевченко Т. Документи та матеріали до біографії. – К., 1975. – С. 100.
415. Рожко В. Волинські ікони пензля Тараса Шевченка // Наша віра. – 1996. – лип. – С. 7.

416. Жур П. Дума про огонь. – К., 1985. – С. 308.
417. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.2. – К., 2003. – С. 311.
418. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.4. – К., 2003. – С. 266.
419. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.2. – К., 2003. – С. 143.
420. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.3. – К., 2003. – С. 144.
421. Шевченко Т. Документи та матеріали до біографії. – К.: Вища шк., 1975. – С. 130-131.
422. Шевченко Т.ПЗТ у 12-ти т. – Т.4. – К., 2003. – С. 232.
423. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.6. – К., 2003. – С. 180.
424. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.6. – К., 2003. – С. 182.
425. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.4. – К., 2003. – С. 252.
426. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.1. – К., 2003. – С. 168.
427. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.4. – К., 2003. – С. 248-249.
428. Похилевич А. Сказания о населенных местностях Киевской губерний. – Біла Церква, 2005.-С.321
429. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.4. – К., 2003. – С. 315.
430. Драгоманов М. М. А. Максимович. Его литературное и общественное значение // Вестник Европы. – 1874. – Кн. 3. – С. 453.
431. Максимович М. У пошуках омріяної України. Вибрані українознавчі твори. – К., 2003. – С. 15.
432. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.6. – К., 2003. – С. 188.
433. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.2. – К., 2003. – С. 315-316.
434. Шевченко Т.ПЗТ у 12-ти т. – Т.5. – К., 2003. – С. 164.
435. Письма М. П. Погодина, С. П. Шевырева и М. А. Максимовича к князю П. А. Вяземскому 1825–1874 годов (из Остафьевского архива) / Изданы с предисл. и примеч. Николая Барсукова. – С.-Петербург, 1901. – С. 190.
436. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 30.
437. Там само.-С.32.
438. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 31.
439. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.6. – К., 2003. – С. 192.
440. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.6. – К., 2003. – С. 185.
441. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 33.
442. Шевченко Т.Г. Документи та матеріали до біографії. – К., 1975. – С.506.
443. Гречуха С. Мошни. Шлях через віки. – К., 2005. – С. 78.
444. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.6. – К., 2003. – С. 187.
445. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т.6. – К., 2003. – С. 184.
446. Там само.
447. Т.Г.Шевченко. Документи та матеріали до біографії. – К., 1975. – С.508.
448. Шевченківські Черкаси: поет у пам'яті століть. – Черкаси, 2010. – С. 9-19.
449. Михальчук В. З Шевченком через усе життя: Рання шевченкіана Василя Касіяна // Голос Покуття. – 2006. – № 11. – С. 9.
450. Шевченківські Черкаси: поет у пам'яті століть. – Черкаси, 2010. – С.19.
451. Шевченко Т. Документи та матеріали до біографії. – К., 1975. – С. 507.
452. Шевченко Т. Документи та матеріали до біографії. – К., 1975. – С. 507.
453. Шевченко Т. Документи та матеріали до біографії. – К., 1975. – С. 508.

454. Шевченко Т. Документи та матеріали до біографії. – К., 1975. – С. 509.
455. Шевченко Т. Документи та матеріали до біографії. – К., 1975. – С. 514.
456. Шевченко Т. Документи та матеріали до біографії. – К., 1975. – С. 514.
457. Шевченко Т. Документи та матеріали до біографії. – К., 1975. – С. 510.
458. Див.: Колокол. – 1860. – 1 верес.
459. Драгоманов М. Листочки до вінка на могилу Шевченка в ХХІХ роковини його смерті // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К., 1970. – Т. 2. – С. 289.
460. Чалый М. Жизнь и произведения Тараса Шевченка. – К., 1882. – С. 141.
461. Тучкова-Огарева Н. Воспоминания. – М., 1958. – С. 56.
462. Шевченко Т.ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 241.
463. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. -Т. 2.-К., 2003. – С. 39
464. Жадько В. Микола Аркас.–К., 2008.–С.99.
465. Твори Тараса Шевченка // Під загальною редакцією акад. Сергія Єфремова. – Т. 3. – К., 1929. – С. 199.
466. Миколаївський краєзнавчий музей (Спр.23299).
467. Коргуев Н. Аркас Н.А. Русский Биографический словарі». – Т. II. – СПб., 1900. – С. 290.
468. Луначарський А. Про літературу: Збірник статей. – К.,1960. – С. 617.
469. Шевченко Т. ПЗТ: У 12 т. – Т. 1. – К., 2001. – С. 354.
470. ЦДМЛМ.–Ф4.–Оп.2.–Спр.538.
471. ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 26.
472. Шевченко Т. ПЗТ: У 12 т. – Т. 1. – К., 2001. – С. 74.
473. Чернігівський історичний музей // Ноти та слова «Не співай нам тепер, бандуристе». – Інв. № Ал. 52-348/9.
474. Жадько В. Микола Аркас.–К., 2008.–С.199.
475. Поляков А. М. І. Литвиненко-Вольгельмут / Нарис життя і творчості. – К., 1956. – С. 8.
476. Жадько В. Микола Аркас.–К., 2008.–С.9.
477. //Южанинъ. – 1897. – № 69. – 25 березня.
478. Шевченко Т. ПЗТ: У 12 т. – Т. 3. – К., 2003. – С. 40,48.
479. Костомаров М. Спогад про двох малярів // Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 134.
480. Николаевская жизнь. – 1910. – № 41. – 24 июля.
481. Матеріали науково-збиральницьких експедицій Миколаївського краєзнавчого музею. – Вс. д. – 5277.
482. Рада. – 1907. – 6 травня.
483. Борщак І. Мартель Р. Мазепа І. –К.,1991. – С.103.
484. ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 30-31.
485. Чернігівський історичний музей // Вірш «Гетьман Пилип Орлик» (машинопис). 27 липня 1907 р. – Інв. № Ал. 52-348/2.
486. Шевченко Т. ПЗТ: У 12 т. – Т. 1. – К., 2001. – С. 372.
487. Аркас М. Історія України-Русі. – Факс. вид. – К., 1990. – С. 353.
488. Комаров М. Оповідання про Антона Головатого / М. Комаров // Україна. – 1991. – №19. – С. 21–23.

489. Шевченко Т. Невольник. // Кобзар. – К., 1986. – С. 230.
490. Отечественные записки. – 1839. – № 10. – С. 1.
491. Шевченко Т. ПЗТ: У 12 т. – Т. 6. – К., 2001. – С. 372.
492. Шевченко Т. ПЗТ: У 12 т. – Т. 1. – К., 2001. – С. 627.
493. Шевченко Т. ПЗТ: У 12 т. – Т. 1. – К., 2001. – С. 297.
494. ДАМО. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 5.
495. Чернігівський історичний музей // Вірш «Гетьман Пилип Орлик» (машинопис). 27 липня 1907 р. – Інв. № Ал. 52-348/2.
496. // Записки Полтавського інституту соціального виховання. – Полтава, 1930. – С. 44.
497. ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 21.
498. Шевченко Т. ПЗТ: У 6 т. – К., 1963. – Т. 5. – С. 154.
499. ЦДАМАМ. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 538.
500. Архив Юго-Западной России. – Т. V. – Ч. 1. – С. 111.
501. ЦДАМАМ. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 3.
502. Аркас М. Історія України-Русі. – К., 1990. – С. 380.
503. Шевченко Т. ПЗТ: У 6 т. – К., 1963. – Т. 1. – С. 348.
504. Аркас М. Історія України-Русі. – К., 1990. – С. 375.
505. Бойченко В. Мати шкіл українських / Валерій Бойченко // Краєзнавчий альманах (Миколаїв). – 2003. – № 1. – С. 36–41.
506. Аркас М. Історія України-Русі. – К., 1990. – С. 376.
507. ДАМО. – Ф. 206. – Оп. 1. – Арк. 1. Звіти про роботу ради товариства «Просвіта» в Миколаєві.
508. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського. – Ф. 182 (М. Ф. Комаров). – Ш. № 77.
509. ДАМО. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 2; «Звіти про роботу ради товариства; «Просвіта» у Миколаєві за 1908 р.» – Арк. 52.
510. Погорелова В. Наснага Аркасових джерел // Аркасова вулиця. 2002, 7 листоп. – С. 3.
511. Погребенник Ф. Сторінка життя і творчості Василя Стефаника. – К., 1998. – С. 199.
512. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 118.
513. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 5. – К., 2003. – С. 192.
514. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 369–370.
515. Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 220.
516. Шевченко Т. Документи та матеріали до біографії. – К., 1975. – С. 545.
517. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 379.
518. Автобіографія Николая Ивановича Костомарова // Русская мысль. – 1885. – Кн. V. – С. 277.
519. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 381.
520. Іофанов Д. Матеріали про життя і творчість Тараса Шевченка. – К., 1957. – С. 93.
521. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 382.
522. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 867.
523. Шевченко Т. Документи та матеріали до біографії. – К., 1975. – С. 546–549.
524. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 375.
525. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1958. – С. 623.
526. Смерть і похорони Т. Г. Шевченка (Документы и материалы). – К., 1961. – С. 96–97.

527. Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 40.
528. Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 386.
529. Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 389.
530. Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 389.
531. Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 385.
532. Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 391.
533. Смерть и похороны Т.Г. Шевченка (Документы и материалы). — К., 1961. — С. 105-106.

Зміст

Коли зустрілися зима з березолем	3
Жагучий клекіт затомленої душі	31
Зарошені тополі схожі на велетенські свічки	97
Врода, прихорошена любистком, м'ятою та васильками	143
Білявий хлопчик у науці Академії мистецтв	175
Дерева, оповиті піснями, легендами й народною славою ...	213
Рідна земля, мов у відчаї мати	325
Затишні, як скрізь у цьому краї, світлиці в садах	367
Між двома селами могила, розвіяна вітрами	397
Ніби запрошення до мандрівки — спогад	461
Березень — це вмирання й пробудження, кінець і початок ...	501
Не забуваймо пом'янути!	539
Список використаної літератури	568

Публіцистично-документальне видання

Жацько Віктор Олексійович

«І я лину у віки далекоминулі»

Автор ідеї та проекту *Віктор Жацько*
Літературний редактор, коректор *Олена Харчук*
Верстка *Дмитро Мироненко*

У виданні використані фото автора та ілюстрації з книжок:

Шевченко Т. Повне зібрання творів у 12 томах. — К., 2005;

Тарас Шевченко. Живопис, графіка: альбом /
авт.-упоряд. Д. В. Степовик — К., 1984;

Святий Київ наш великий. Мал. Тараса Шевченка та його сучасників /
упоряд. М. Скиба та ін. — К., 2004.

В оформленні обкладинки використана робота художниці з Черкас
Надії Нікіфорової

Видано коштом автора

Підписано до друку 10.02.2014 року.

Формат 60х84/16. Ум. друк. арк. 36,5.

Наклад 300 прим. Зам. № 140036/2

Видавець та виготовлювач

ТОВ «ВПК «Експрес-Поліграф»»

04080 Київ, вул. Фрунзе, 47, корп. 2

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 2264 від 17.08.05 р.